

ВАСИЛЬ ЦИМБАЛЮК

Українська

ЛІТЕРАТУРА

7

ХУДОЖНІЙ ТВІР ЯК ЯВИЩЕ МИСТЕЦТВА

Книги — морська глибина:
Хто в них пірне аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
Дивнії перли виносить.

Так сказав Іван Франко про скарбницю духовної культури кожного народу. І це справді так. Без книг ми не можемо уявити життя на землі. Адже, як висловлювався Тарас Шевченко, книга потрібна людині, як хліб насущний.

Художня література — це один з найпоширеніших видів мистецтва, що образно відтворює життя за допомогою слова. Основним джерелом, з якого розвинулась література, був фольклор. Ще в сиву давнину первісна людина навчилася образно передавати свої думки і почуття у пісні, заги, прислів'ї, казці. Так виникла усна словесна художня творчість, що згодом стала основою художньої літератури. Головним об'єктом зображення в літературі є людина, тому її ще називають «людинознавством».

Художній твір є явищем мистецтва. А мистецтво — це своєрідне відображення навколишнього світу в художніх образах або картинах через призму естетичного сприйняття, тобто сприйняття через прекрасне. Письменник відтворює життя через індивідуальні художні образи або картини. Він розкриває суспільні відносини, характери і переживання людей на прикладі конкретної особи, яка є літературним героєм і ніби олюднює все зображуване. Але письменник не просто копіює природні та суспільні явища, як фотограф. Він відбирає найхарактерніші з них, осмислює і доповнює з допомогою творчої уяви.

Художній твір має зміст і художню форму. Під змістом ми розуміємо життєві явища, факти, проблеми і картини, художньо відображені автором. Здебільшого це сюжет, тема, ідея, проблематика, образи. Під формою

ми розуміємо спосіб розкриття змісту художнього твору. Це його структура, що виявляється у будові (композиції), способі викладу подій, думок, почуттів, у мовно-образотворчих засобах.

Образотворчі функції слова відіграють найважливішу роль у художньому відображенні дійсності. Особливе значення мають слова, що вживаються у переносному значенні (тропи). Поняття, ознака якого переноситься на інше слово, втрачає своє самостійне значення і цікавить нас лише своєю вторинною ознакою, підпорядковуючись тому слову, на яке переноситься ця ознака. Тому художнім словом через підтекст можна передати набагато більше інформації. За допомогою тропів і поетичних синтаксичних засобів письменник має змогу чіткіше виділити особливості зображуваного явища, передати до нього своє ставлення, викликати у читача не лише певні думки, а й почуття. Надзвичайною емоційною силою відзначається поетичне слово. Видатна українська поетеса Ліна Костенко зізнається:

Поезія — це завжди неповторність,
Якийсь безсмертний дотик до душі.

Щоб повноцінно осмислити зміст художнього слова, потрібно оволодіти навичками виразного читання, усіма його засобами, які допомагають донести до слухача глибину і красу художнього твору.

Ви вже ознайомились з такими засобами виразності, як пауза, логічний наголос, інтонація, темп читання, міміка і жести. Пригадаємо їх.

Під час читання ми робимо короткі або довгі паузи, тобто зупинки голосу, які в сукупності створюють певний мовленнєвий такт, а логічним наголосом виділяємо важливі за значимістю у тексті слова. Правильно передати зміст і настрій літературного твору допомагають і такі засоби виразності, як темп читання (швидкий чи повільний) та інтонація (розповідна, оклична, питальна, перелічувальна тощо), через яку передаються почуття

і переживання, втілені письменником у художньому творі (захоплення, радість, осуд, смуток тощо).

Донести до слухача ідейний зміст художнього твору допомагають міміка і жести як допоміжні засоби виразності, якщо ними правильно користуватися.

Читання розвиває усне мовлення і мислення людини, збагачує її почуття, формує активне ставлення до навколишнього світу, виступає важливим засобом спілкування і поглибленого вивчення художньої літератури. Тож прилучаймося до скарбів рідної культури, щоб вирости освіченими, духовно багатими людьми.

УКРАЇНО МОЯ, УКРАЇНО, Я ДЛЯ ТЕБЕ НА СВІТІ ЖИВУ!

«Не забувай свій рідний край», «Кожному мила своя сторона», «За рідний край хоч погибай», — так народ висловлюється про рідну землю, найдорожчу для людини. Про це дуже гарно написав і відомий український поет Василь Симоненко:

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна матір рідну вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,

Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Батьківщина уособлюється в уяві людини в образі вогника рідної хати, батьківського порога, материнської колисанки, босоногого дитинства. Всі ці спогади незабутні. Про них з щасливою радістю і трепетним болем згадують люди все своє життя. Із них найчастіше і починається наша батьківщина — Україна, край із чарівною природою, багатою старовинною культурою, працьовитими і благородними людьми.

Нелегкою і часто трагічною була історія нашого волелюбного народу. Віками він не мав справжньої свободи, про яку завжди мріяв, будучи під гнітом татаро-монгольського іґа, польської шляхти, російського царизму. Про ці жахливі часи підневільного становища українського народу, в якого хотіли відібрати навіть

право говорити рідною мовою, образно написав Максим Рильський:

Хотіли вирвати язик,
Хотіли ноги поламати,
Топтали під шалений крик,
В'язнили, кидали за ґрати...

Та народ не корився, протестував, боровся, виплекавши в своєму лоні справжніх сподвижників і борців за соціальне та національне визволення.

Не легшою була історія нашого народу і в ХХ столітті. Українці пройшли крізь страхіття першої світової та громадянської воєн, пережили небувалий у світі голодомор, жахливі репресії, фашистську навалу, чорнобильську трагедію і лише на початку 90-х років почали будувати незалежну суверенну державу.

Ми любимо свою Україну з її красою і болями, бо це край, де ми народилися й живемо, це земля, рясно полита кров'ю і потом наших батьків, дідів і прадідів, яка вже живе під зорею нової Конституції України, прийнятої у 1996 році. Тема любові до рідної землі стала провідною і в нашій літературі.

УКРАЇНА

(Народна легенда)

Якось Бог вирішив наділити дітей світу талантами. Французи вибрали елегантність і красу, угорці — любов до господарювання, німці — дисципліну і порядок, діти Росії — владність, Польщі — здатність до торгівлі, італійські одержали хист до музики...

Обдарувавши усіх, підвівся Бог зі святого трону і раптом побачив у куточку дівчину. Вона була боса, одягнута в вишивану сорочку, руса коса переплетена синьою стрічкою, а на голові багрянів вінок з червоної калини.

— Хто ти? Чого плачеш? — запитав Бог.

— Я — Україна, а плачу, бо стогне моя земля від проливої крові і пожеж. Сини мої на чужині, на чужій

роботі, вороги знущаються з удів та сиріт, у своїй хаті немає правди й волі.

— Чого ж ти не підійшла до мене скоріш? Я всі таланти роздав. Як же зарадити твоєму горю?

Дівчина хотіла вже йти, та Бог, піднявши правицю, зупинив її.

— Є у мене неоціненний дар, який уславить тебе на цілий світ. Це — пісня.

Узяла дівчина-Україна дарунок і міцно притиснула його до серця. Поклонилась низенько Всевишньому і з ясным обличчям і вірою понесла пісню в народ.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ДО

(Із циклу «Сім струн»)

До тебе, Україно, наша бездольная мати,
Струна моя перша озветься.

І буде струна урочисто і тихо лунати,
І пісня від серця поллеться.

По світі широкому буде та пісня літати,
А з нею надія кохана
Скрізь буде літати, по світі між людьми питати,
Де схована доля незнана?

І, може, зустрінесться пісня моя самотная
У світі з пташками-піснями,
То швидко полине тоді тая гучная згряя
Далеко шляхами-тернами.

Полине за синєє море, полине за гори,
Літатиме в чистому полю,
Здійметься високо-високо в небесні простори
І, може, спітка тую долю.

І, може, тоді завітає та доля жадана
До нашої рідної хати,
До тебе, моя ти Україно мила, кохана,
Моя безталанная мати!

* * *

О, принесіть як не надію,
То крихту рідної землі:
Я притулю до уст її
І так застигну, так зомлію...

Хоч кухоль з рідною водою!..
Я тільки очі напою,
До уст спрагнїлих притулю,
Торкнусть душею вогняною.

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

УКРАЇНА

Дзвін шабель, пісні, походи,
Воля кохана,
Тихі зорі, ясні води —
Моя Україна.

Синь гаїв, поля, світання,
Пісня солов'їна,
Нїжний шепіт і зітхання —
Моя Україна.

І в очах твоїх, кохана,
Міниться і лине
Сонцем щастя осіяна
Моя Україна.

ГРИГОРІЙ КОВАЛЬ

* * *

В радості, щасливою й багатою,
Гордою в зажурі і біді,
Україно, снися мені хатою,
Білою, як лебідь на воді.

Ніби сестри зелені, стрункі, світлочолі,
Що, немов обеліски, сягають задумливих хмар.
Я такою з дитинства тебе, Україно, пізнала,
Коли йшла чередничкою в рідні поля золоті...
Голубами злітали у полі димки від вокзалу,
Ніби звали мене у незвідані далі оті.

Мріли скіфські могили... А он ті, то шапками козацькими
Насипали колись земляки-запорожці... Німій...

Ти — вкраїнка, гордись, вдарить спогад у серце
зненацька,

На коліна впади і дихнути від щастя не смій.

А то ленти вдягни, вишиванку, намисто і маки
І піди у степи, волошкові пісні наслухай!

Тільки ворог жада, щоб були всі народи однакі,
Ти — вкраїнка, радій, Україну у спадок приймай.

І таку, як була ти, — у січах, у вічній тривозі,
Коли дух непокори ти лишила грядущим вікам,
Коли долю твою ще везли на чумацькому возі,
І таку, як ти є, — я нікому тебе не віддам.

Все, що в серці несу, у твоїх я дістала глибинах.
Ти мені і любов, і пісенність, як ненька дала.

Я живу і співаю, бо живе і співа Україна,
Бо припала вустами до дзвінкого твого джерела.

1. Які народні прислів'я про рідний край ви знаєте?

2. Які образи постають у вашій уяві, коли читаете вірш Володимира Сосюри «Україна»? Які епітети використовує автор для змалювання рідного краю, його природи?

3. Уважно прочитайте вірш Любові Забашти «Вічне джерело». Які народні символи, що уособлюють рідний край, вживає поетеса? Які тропи використані у рядках:

Я живу і співаю, бо живе і співа Україна,
Бо припала вустами до дзвінкого твого джерела.

4. Розкажіть, що ви знаєте про трагічну долю українського народу в минулому, в яких творах про це говориться. Підготуйте невелике повідомлення для виступу в класі.

Снисть мені з лугами і туманами,
З кобзою колосієних ланів,
Із Дніпром своїм задніпрельстаненим,
З голубим розвіллям берегів;
З небом синім, щедро шитим зорями,
З солов'їним щебетом в гаях,—
Сохами й мечами переорана,
Прадідом оплакана в піснях...

Ти моя — із домнами і трасами,
Що пливуть у світ за небокрай.
Бийся в серці голосом Тарасовим,
Полум'ям Довженковим палай!
Ти моя із radoщами й болями,
Я люблю тебе, як матір син,
З канівськими гордими тополями,
З вербами заудайських долин.

Україно, з вічністю заручена,
Хай шумить в мені твій зелен-сад
Мовою могутнього Славутича,
Журною трембітою Карпат.
Рідна земле — вічна радість серця!
Все життя до тебе буду йти,
Тільки б воду не розлить з відерця
І до твого саду донести.

ЛЮБОВ ЗАБАШТА

ВІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

До щему у серці, до терпкого солодкого щему
Я кохаю Вкраїну, омиту прозорим дощем,
Її грози весінні, листопади осінні,
Коли сиві дуби покриті багряним плащем.

І степи, і діброви, і зорі, і роси,
І беріз тонконогих розплетені коси,
І калини у лузі розсипаний жар,
І тополі у полі на широкому роздоллі,

5. Прочитайте і розшифруйте акростих:

У червоному намисті
Коло річки в зелен-листі
Розпишалася калина,
А із нею й тополина.
Їде візник, тихо стане,
На калину ніжно гляне,
А в уяві щось постане.

6. Розшукайте народні легенди і перекази, в яких розкривається історія рідного краю.

7. Вивчіть напам'ять один з віршів про Україну, який вам найбільше сподобався. Текст вірша можете підібрати самі.

8. Як у першій статті Конституції України характеризується наша держава?

ПІСЕННА ТВОРЧІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине.
От де, люде, наша слава,
Слава України! —

писав Тарас Шевченко. Справді, Україну не можна уявити без пісні.

Серед жанрів усної народної творчості найпоширеніший — пісня. Відомий дослідник українського фольклору Олександр Дей зазначав: «Українська народна пісенність — ніби вічно мінливе поетичне море глибиною в шеренгу століть, а шириною — як уся українська земля... Котить і котить вона свої мелодійні хвилі по українських просторах і вихлюпується самоцвітами-бризками ген-ген за національні береги».

Українська пісня! Хто не був зачарований нею? Хто не пов'язує її з найсвітлішими спогадами про дитинство та юність, з мріями бути красивим і ніжним, сильним і хоробрим? Який митець не був натхнений її багатючими мелодіями, безмежною широтою і красою її образів, її чарівною силою, що викликає в людській душі найтонші, найглибші асоціації, почуття, думки і прагнення творити красу?.. Який воїн не знаходив в українській пісні сили, завзяття, сміливості для захисту рідної землі, презирства до ворога і до смерті?.. Який трудівник не почував легкості й бадьорості від її неповторного ритму?.. Яка мати не співала легких, як сон, пісень над колискою дітей своїх?..

Українська пісня — це бездонна душа українського народу, його слава.

Так розмірковував Олександр Довженко.

Фольклористи відзначають, що пісенна класика українського народу налічує більше 300 тисяч пісень. Один з героїв Юрія Яновського висловився, що можна спокійно прожити до глибокої старості — й на кожен день знайдеться нова українська пісня. Ось яке у нас безмежжя цих народних скарбів!

ОБРЯДОВІ ПІСНІ. КОЛЯДКИ ТА ЩЕДРІВКИ

З давніх-давен до нас дійшли різні народні свята з цікавими обрядами (дійствами) і піснями. Пісні, які виконувались під час таких народних свят, називались **обрядовими**. Ці найдавніші за походженням пісні своїм корінням сягають ще первіснообщинного ладу, тісно зв'язані з язичницькими віруваннями давніх слов'ян. Нашим пращурам, як і всім первісним людям, був властивий особливий погляд на світ, який їм уявлявся населеним різними божествами і духами. Вони молилися перед сонцем, місяцем, зірками в небі, обожнювали землю, річки та гаї. Колись люди вірили, що словом і обрядом можна вплинути на сили природи і примусити їх діяти в бажаному напрямку. Верховним божеством вони вважали Сонце, тому наших предків часто називають «сонцепоклонниками».

Обрядова поезія була невідривною від праці людини, від родинного побуту, від народного календаря. У різні пори року виконувались різноманітні за змістом календарно-обрядові пісні, які повинні були забезпечувати успіхи в господарюванні, гарний урожай, щастя в родинному житті. Так, навесні скрізь на вигонах, левадах, на сільських майданах і галявинах лунали життєславні веснянки і гаївки, під час Зелених свят — русальні пісні, а в час літнього сонцестояння, на Івана Купала, біля ритуального вогнища, — купальські пісні. Коли ж закінчувалися жнива, то люди справляли обжинки, виконуючи жнивні пісні і славлячи землю-матінку, що дала щедрий урожай. У час зимового сонцестояння виконувались сонцесяйні колядки на честь

народження нового Сонця, а потім — новорічні щедрівки. Пізніше календарно-обрядові пісні поступово втрачали зв'язок з давніми обрядами, почали підпорядковуватись християнським святкам, а згодом ставали святковими розвагами молоді та дітей.

У попередніх класах ви вже ознайомились з обрядовими піснями нашого народу, в яких славиться прихід весни, — веснянками. Надзвичайно популярними в народі були і такі обрядові пісні, як колядки і щедрівки. Ці величальні пісні приурочувались до основних народних свят зимового циклу: колядки — до Різдва (7 січня), а щедрівки — до Нового року (за старим стилем — 14 січня).

Колядки як вид усної народнопоетичної творчості з'явилися в язичницькі часи і пов'язані з одним із найбільших свят наших предків — днем зимового сонцестояння, чи сонцевороту, яке називали святом Коляди, або Корочуна. Святкували його 25 грудня (за старим стилем) — найкоротшого у році дня, коли ніч була найдовшою. Вважалося, що природа у цей час завмирала, а сонце нібито з'їдав злий Корочун — темне слов'янське божество. Всесильна богиня неба Коляда в дніпровських водах народжувала нове сонце — маленького Божища. Язичники намагалися захистити новонародженого. Для цього вони виконували різні магічні дії, які стали основою народного свята Коляди: проганяли злого Корочуна, який намагався вкрати нове сонце, а потім ходили від хати до хати, щоб сповістити людей про народження нового сонця, про те, що «ясен світ засвітився», як співається в давньоукраїнській колядці, а зображення цього сонця носили з собою. Донині колядники ходять із сонцесяйною «звільдою», що символізує небесне світило. Як тільки на небі сходила зоря, колядники заходили в двір, будили господаря і співали його родині величальних пісень про сонце, місяць, зорі, світотворення. Ці величальні пісні на честь народження нового Сонця стали називати колядами, або колядками (за іменем слов'янської богині неба Коляди).

Свято зимового сонцестояння та створення світу здавна відзначали всі народи Європи. Згодом, із появою християнської релігії, 25 грудня (за старим стилем) або 7 січня (за новим стилем) почали святкувати народження Ісуса Христа. Старовинний язичницький обряд колядування був приурочений до одного з найбільших християнських свят — Різдва Христового. Виникли нові релігійні колядки з біблійно-християнськими образами. Вони завоювали таку ж велику популярність у народі, як і старовинні колядки. Варто лише згадати те, що за їх обробку бралися найвидатніші українські композитори — Микола Лисенко, Микола Леонтович, Кирило Стеценко, Станіслав Людкевич та ін.

Колядники, за народною традицією, під час обходів дворів вшановували всіх членів родини. Вони виконували величальні пісні господареві, господині, хлопцеві, дівчині, дітям.

Колядування обов'язково поєднувалось із відповідними обрядовими та ігровими діями, танцями, музикою, жартами. До групи колядників входили: «береза», або «отаман», який знав найбільше колядок; «звіздар», який ніс зірку, що нагадувала сонце; «міхоноша», що збирав дарунки, а також «ряджені» — переодягнуті в «цапа», «козу», «діда», «бабу», «запорожця», «цигана», «ведмедя»; парубки та дівчата, які розігравали народні вистави.

Через тиждень після Коляди (Різдва) 31 грудня (за старим стилем), або 13 січня (за новим стилем), відзначали Щедрий вечір, приурочений до зустрічі Нового року. За християнським календарем це був день преподобної Меланії. Ці обидва свята були об'єднані і відзначалися як Щедрий вечір, або Меланки.

Основною подією Щедрого вечора та Нового року в Україні було щедрування, яке супроводжувалося обов'язковим обходом хат із побажанням людям щастя, здоров'я і добробуту в Новому році. Розігравали цікаві обрядові дійства з «Меланкою» і «Василем», одягнутими у весільний одяг «молодих», яких супроводжували

інші «ряджені» («дід», «коза», «циганка», «кінь», «журавель» тощо).

Коли порівняти колядки і щедрівки, то можна помітити, що в багатьох щедрівках, особливо найдавніших (наприклад, «Щедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка», «Ой у полі оре плужок»), ідеться зовсім не про зимовий період у житті людини: прилітають ластівки, народжуються ягнята, оре плужок і т. п. Це свідчить про те, що раніше Новий рік відзначався нашими пращурами не взимку, а навесні.

З Новим роком пов'язаний і давній звичай «засівання», який зранку наступного дня, після Щедрого вечора, виконували хлопчики. Заходячи до хати родичів чи сусідів, вони здійснювали символічне посівання зерном, виголошували новорічні віншування.

Отже, традиційні різдвяно-новорічні обряди і колядки та щедрівки, що їх супроводжують,— це справжня духовна скарбниця нашого народу, яку потрібно глибоко пізнавати.

ЯК ЩЕ НЕ БУЛО ПОЧАТКУ СВІТА

Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лишень було широкеє море,
А на тім морі явір зелений,
На тім яворі три голубочки,
Три голубочки раду радили:
— Як би ми, браття, світ поставили?
Ой ходім, браття, аж на дно моря
Та там добудем дрібного піску.
Тот пісок дрібний посієм всюди,
Та встане з него свята землиця,
Та буде тамки золотий камінь,
З того каміння то буде сонце,
То буде сонце і місяць ясний,
Рум'яна зоря й зізди прекрасні.

РАДУЙСЯ, ЗЕМЛЕ, КОЛЯДА ЇДЕ!

Радуйся, земле, Коляда їде!
Святий вечор, добрий вечор.
Коляда їде, всім дари везе,
Всім дари везе, нам слово каже,
Нам слово каже, що вже світ сяє.
Земле, земле, одчиняй двері,
Одчиняй двері, то твій князь їде,
То твій князь їде, молоду бере,
Молоду бере — обдаровує.
Ми ж тебе, господарю,
Та й не понижаємо,
А святими щедрами
Та й благословляємо!

КОЛЯДА, КОЛЯДА

Коляда, Коляда
В нашу хату загляда.
Коляда, Коляда
Людей добрих звеселя.
Коляда, Коляда
Землю нашу зогріва.

НОВА РАДІСТЬ СТАЛА

Нова радість стала, яка не бувала:
Над вертепом зіздала ясна світу засіяла.

Де Христос родився, з Діви воплотився,
Як чоловік, пеленами убого повився.

Ой ти Царю, Царю, небесний Владарю,
Даруй літа щасливії цього дому господарю.

Даруй господарю, його господині,
Даруй літа щасливії нашої Україні.

ОЙ ЧИ Є, ЧИ НЕМА ПАН ГОСПОДАР ВДОМА

Ой чи є, чи нема пан господар вдома?

Щедрий вечір, добрий вечір, пан господар вдома?

Ой нема, ой нема, та й поїхав до млина.

Щедрий вечір, добрий вечір, та й поїхав до млина.

Та й муки спетлювать, меду-пива купувать.

Щедрий вечір, добрий вечір, меду-пива купувать.

Меду-пива купувать, щедрівників частувать.

Щедрий вечір, добрий вечір, щедрівників частувать.

У ЦЬОМУ ДВОРКУ, ЯК У ВІНКУ

У цьому дворку, як у вінку.

Приспів (повторюється після кожного рядка):

Щедрий вечір, добрий вечір,

Добрим людям на здоров'я!

Там господар як виноград,

Там господиня як калина,

Його сини як соколи,

Її дочки як панночки.

По саду ходили, сад садили.

Сад садили, сад поливали,

Вищий мене, кращий мене.

ЩЕДРИК, ЩЕДРИК, ЩЕДРІВОЧКА

Щедрик, щедрик, щедрівочка,

Прилетіла ластівочка,

Стала собі щебетати,

Господаря викликати:

«Вийди, вийди, господарю,

Подивися на кошару,

Там овечки покотились,

А ягнички народились.

В тебе товар весь хороший,
Будеш мати мірку грошей,
Хоч не гроші, то полова,—
В тебе жінка чорноброва».
Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка.

ОЙ СИВАЯ ТА Й ЗОЗУЛЕНЬКА

Ой сивая та й зозуленька

Приспів (повторюється після кожного рядка):

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоров'я!
Усі сади та й облітала,
А в одному та й не бувала.
А в тім саду три тереми.
Що в першому ясен місяць,
А в другому красне сонце,
А в третьому дрібні зірки.
Ясен місяць — пан господар,
Красне сонце — господиня,
Дрібні зірки — то їх діти.

СІЙСЯ, РОДИСЯ

Сійся, родися,
Жито, пшениця,
Горох, чечевиця
І всяка пашниця,
Внизу корениста,
Зверху колосиста,
Щоб на майбутній рік
Було більше, ніж торік.
Щоб всього було доволі
І в коморі, і на полі.
Сію, сію, посіваю,
З Новим роком
Поздоровляю!

1. Розкажіть, як виникли колядки, як у стародавніх колядках пояснюється процес створення світу.

2. Яка різниця між колядками і щедрівками?

3. Які образні порівняння вживаються у колядках і щедрівках для характеристики господаря та його родини?

4. Які побажання висловлюють колядники і щедрівники господарям в обрядових піснях?

5. Доведіть за текстом колядок, що це стародавні величальні пісні на честь Сонця.

6. Як ви думаєте, в яку пору року наші пращури в сиву давнину виконували щедрівки? З чого це видно?

7. Яка з колядок і щедрівок вам найбільше сподобалась і чим саме? Вивчіть її напам'ять. Спробуйте проілюструвати.

8. Відгадайте загадки: Розстелений кожушок, на нім посіяний горошок. Голуба хустина, жовтий клубок: по хустині качається, людям усміхається.

ЗАДАЧІ-ГОЛОВОЛОМКИ

Ребус — це загадка, в якій слова або фрази, що розгадуються, зображені у вигляді комбінації малюнків з літерами та іншими знаками. Основні принципи побудови ребуса такі: «Букви «у» та «в» передаються написанням однієї букви в іншій (наприклад **Л** **Я** — це

«воля»)). Якщо потрібно передати «на» або «над», то позначають все зверху над горизонтальною лінією, а «під», «по» — під горизонтальною лінією, «до» передають знаком додавання, «від» — знаком віднімання (наприклад,

ЛО + ТО — це «долото», а $\frac{\text{ЛІ}}{\text{ВО}}$ — це «на волі»)).

Якщо в назві слова, яке передається малюнком, потрібно відкинути одну чи дві букви в кінці, то після малюнка ставляться значки ' або ", якщо ж на початку слова — такі значки ставляться перед малюнком (наприклад,

Л ' передає слово «лак»)). Подібним способом можна передавати й інші комбінації малюнка з буквами або самих букв.

Кросворд — задача-головоломка, яка полягає у вписуванні букв у перехресні рядки клітинок накресленої фігури так, щоб по горизонталі та вертикалі вийшли загадані слова.

Криптограма — задача-головоломка, яка полягає у розгадуванні певних висловлювань, букви в яких читаються через певний інтервал (через клітинку, дві клітинки).

Чайнворд — задача-головоломка, яка полягає у вписуванні букв у рядки клітинок накресленої фігури. У чайнворді перше слово закінчується такою буквою, з якої починається наступне, і т. д.

Шарада — загадка, побудована на визначенні якогось слова за його частинами або складами, поданими описово, що можуть становити собою й окремі слова.

1. Розшифруйте ребуси:

РУСАЛЬНІ ТА КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ

Обрядові пісні виконувались не лише взимку та навесні, а й в інші пори року. Серед циклу літніх обрядових пісень найвідомішими є русальні, купальські та жнивні.

Русальні пісні виконувались під час обрядів на «клечальному», або «русальному» тижні, три останні дні якого вважались Зеленими святами (кінець травня — початок червня). У цю пору, в час буйного розквіту природи, наші пращури відзначали аграрне свято русалії, яке пов'язувалось із родючістю полів. Воно приурочувалось вшануванню зеленого світу рослинності, тому і називалось Зеленими святами. За стародавніми уявленнями, люди помертно могли ставати рослинами або людиноподібними істотами — русалками, або мавками, які знаходили собі притулок у лісах, полях, водах. За народними повір'ями, русалки живуть у озерах чи річках, а в Зелений четвер, що мав назву Русалчиного Великодня, виходять із води, ховаються в житі або в лісах, гойдаються на гілках, танцюють при місячному сяйві. Вони могли оберігати людину від хвороби, а поле — від стихії, але могли і шкодити людям: потолочити жито, заманити у свої ігрища необережних юнаків чи дівчат та залоскотати їх до смерті. Тому люди намагалися вшановувати русалок, задобрювати їх, залишаючи їм на межах полів та вікнах хліб, розвішуючи на деревах полотно для сорочок.

В Правобережній Україні поширеною була обрядова гра «Тополя», що виконувалась на Зелені свята. Уквітчану вінком, прикрашену намистом і хустками високу дівчину вели по селу і співали:

Стояла тополя
Край чистого поля.
Стій, тополенько,
Стій, не розвивайсь,
Буйному вітроньку
Не піддавайсь.

На Зеленому тижні святково вбрані дівчата йшли у ліс, де, вибравши берізку, прикрашали її стрічками, хустками і вели навколо неї хороводи. Це був звичай «завивання» берізки. Завиваючи вінки на деревах, намагалися не пошкодити гілля, а на Трійцю кожна дівчина перевіряла свій вінок, визначаючи за свіжістю, скільки їй жити. Все це супроводжувалось задушевними ліричними піснями на честь буйного розквіту

природи і русалчиного царства. Так, в одній з таких пісень співається:

На святій неділі
На білій березі.
Ей рано, рано,
На білій березі.
Сиділа русалка
Да питала літа.
Ей рано, рано,
Да питала літа.

В останній день «русалчиного» тижня влаштовували проводи русалок, що осмислювалися людьми як проводи весни, прощання з нею. За давнішими уявленнями, такий обряд пов'язувався з культом предків, зокрема з поминанням померлих. Цього дня дівчата й жінки у вінках, взявшись попідруки, утворювали щільний ряд, перегороджували вулицю і простували нею в напрямку до лісу, поля чи ставка. По дорозі вони співали:

Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Да нашого житечка не ломили,
Да наших діточок не ловили...

Дівчата робили спільний обід у полі на житах, після частування розплітали коси, покладали на голови вінки та співали. У деяких таких піснях русалка загадує дівчині відгадати три загадки («Ой біжить, біжить мала дівчина») або сім загадок («Ой ти дівко-семилітко»). Русалка каже дівчині:

Як угадаєш — до батька пущу,
Не угадаєш — до себе візьму...

Русальні пісні надзвичайно ліричні, задушевні, сповнені світла і радості, щирих дівочих мрій і сподівань. Їх мотиви широко використовували у своїй творчості Тарас Шевченко (балади «Причинна», «Русалка»), Леся Українка («Лісова пісня»), Микола Гоголь («Майська ніч, або Утоплена»).

З обрядових пісень літнього циклу найвідомішими є купальські. Вони виконуються на святі Івана

Купала, що зв'язане із прославленням життєдайних сил природи, її найсильніших стихій — сонця (вогню) і води. Купальське свято символізує весілля бога літнього сонцестояння з богинею води Даною і відзначається 7 липня (за новим стилем). За християнським календарем, це свято Івана Хрестителя.

Під час купальських свят робили чоловіче і жіноче опудала, які називались по-різному — Іваном і Купалою, Кострубом і Мареною. Навколо них водили ігри, хороводи. Потім опудала спалювали або несли до річки і топили, співаючи купальських пісень, наприклад «Коло Мареноньки ходили дівоньки...» В інших місцевостях на галявині вкопували обрядове дерево, гілки якого завітчували, а на вершечок вішали вінки з калини та барвінку. Святково вбрані дівчата запалювали на дереві свічки і кружляли навколо, співаючи купальських пісень, потім пускали вінки (часом із запаленими свічками) на воду і дивилися: в який бік попливе вінок — звідти слід чекати судженого. При цьому співали:

Ой пуцу віночок
На биструю воду,
На щастя, на долю,
На милого вроду.

Купальське деревце уособлювало Дерево життя, вважалося символом дівочого щастя, добрих надій на сімейну злагоду. Біля обрядового деревця під вечір розкладали вогнище, і парубки у парі з дівчатами перестрибували через вогонь, ніби «очищаючись» від усього лихого. Купальський вогонь не гасили, а залишали дотлівати, співаючи «Лежи, лежи, Купалочку, в червоному багаттячку».

Купальські обряди і пісні знайшли відображення в літературі. Так, Микола Гоголь написав «Вечір проти Івана Купала», Михайло Старицький — «Ніч під Івана Купала», Михайло Стельмах — «На Івана Купала».

Русальні та купальські пісні характерні не тільки для України, а й для всіх слов'янських народів. Вони мають традиційну будову, характерні ритмізовані заспіви, приспівки, вигуки, що мало змінилися протягом

століть, а тому й сьогодні відлунюють гомоном минувшини наших предків (мотиви купання, ворожіння, перетворення людини на дерева, квіти тощо).

ОЙ БІЖИТЬ, БІЖИТЬ МАЛА ДІВЧИНА

Ой біжить, біжить мала дівчина,
А за нею русалочка:
— Та послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадочки,
Як угадаєш — до батька пущу
Не угадаєш — до себе візьму:
«Ой що росте без кореня,
А що біжить без повода,
А що цвіте да без цвіту?»
«Камінь росте без кореня,
Вода біжить без повода,
Папороть цвіте без цвіту».

Панночка загадочок не вгадала, —
Русалочка панночку залоскотала.

ОЙ ПРОВЕДУ Я РУСАЛОЧКУ

Ой проведу я русалочку до броду,
А сама вернуся додому.
Ідіть, русалоньки, ідіте,
Та нашого житечка не ломіте,
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку.

КОЛО МАРЕНОНЬКИ ХОДИЛИ ДІВОНЬКИ

Коло Мареноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде, стороною.
Що на морі хвиля, а в долині роса,
Стороною дощик іде, стороною,
Над нашою рожею червоною.
Ой на горі жито, а в долині просо,
Стороною дощик іде, ще й дрібненький,
Та на наш барвінок зелененький.

ЗАПЛЕТУ ВІНОЧОК

Заплету віночок,
Заплету шовковий,
На щастя, на долю,
На чорні брови.

Ой пуцу віночок
На биструю воду,
На щастя, на долю
На милого вроду.

Ой поплинь, віночку,
Прудко за водою,
На щастя, на долю
Милому зо мною.

1. Розпитайте у своїх рідних чи старожилів, як у вашій місцевості колись відзначали русалії та Купала. У чому привабливість і невмирущість цих народних свят?

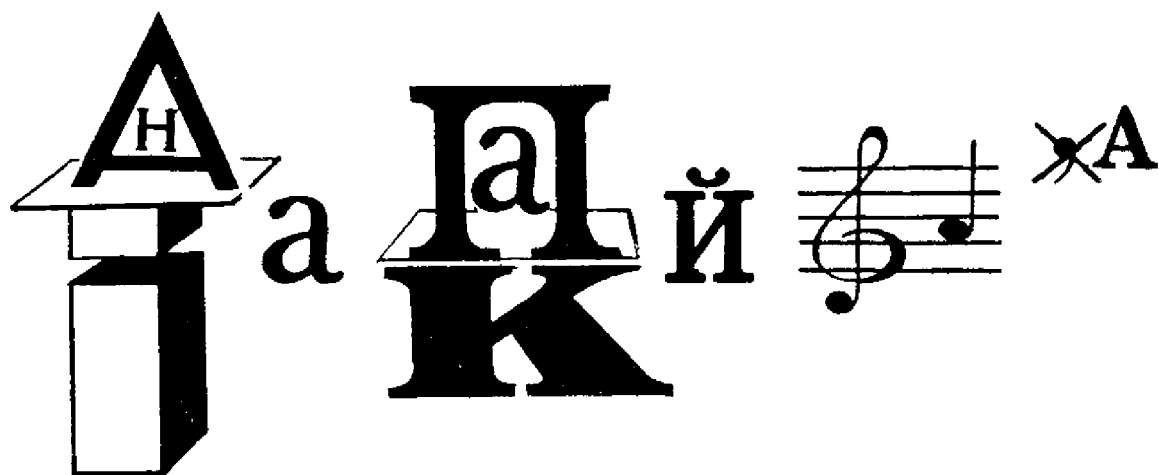
2. Розшукайте у фольклорних збірниках народні легенди, перекази і повір'я про русалок. Хто такі, за народними уявленнями, русалки?

3. Чому одне з найважливіших річних свят давніх слов'ян має назву Івана Купала?

4. Які купальські пісні ви знаєте? Про що в них співається?

5. Відгадайте народні загадки: Доки батько народився, син по світу находився. Один біжить, другий лежить, третій кланяється.

6. Розгадайте ребус:

7. Які художні твори, де згадуються русалки, ви читали?

ЖНИВНІ ПІСНІ

Наші предки здавна були хліборобами. Тому пора збирання врожаю була найвідповідальнішою у їхньому житті. Для пісень, що виконувались під час жнив, найхарактернішою рисою є прямий зв'язок їх з працею хлібороба. У цих піснях звучить похвала ниві, врожаю, сонцю, господарям, жінцям, дарма що доводилось часто важко працювати і збирати хліб на чужому полі. Жнивні пісні оспівували жінців, що «золотими серпами» вижали всю ниву і наклали копчик, «скільки на небі зірочок». У них вихвалявся вінок як символ врожаю. «Жнивні пісні,— пише фольклорист Олександр Дей,— ніби скупані в золотому промінні літнього сонця, образ якого в них незмінно присутній; вони дихають теплом і свіжістю зоряних вечорів, ароматом поля, достиглих та свіжозжатих пшениць».

Весь цикл народних обрядових пісень, що виконувались під час жнив, за змістом і часом виконання можна поділити на три групи: зажинкові, які співалися на початку жнив; жнивні — виконувані під час жнив; обжинкові — ті, що співалися по закінченню жнив.

Початок жнив відбувався в урочистій обстановці. На поле виходили цілими сім'ями, чисто одягнені, з паляницею. Перший сніп («дідух») приносили додому, ставили на покуті, а в деяких місцевостях — у stodolі, прикрашали стрічками і зберігали до Різдва. Тематика зажинкових пісень, які дійшли до нас, неширока, бо цей процес початку жнив тривав недовго. У них здебільшого звучать побажання, щоб добре працювалося, щоб жінці були здоровими і господар був багатим:

Говорила нивка,
Щоб не боліла спинка,
Ні спина, ні голова,
Щоб була ціле літо здорова.

Під час жнив ніякі обряди не виконувалися. Це була щоденна праця, важка, виснажлива. Жінки виходили

жати опівночі, коли збіжжя відволожувалось і не осипалося зерно, а чоловіки косили цілоденно на пекучому сонці від зорі до зорі. Процес жнив широко відображений у піснях. Адже органічною потребою людини було вилити у слові свої радість чи горе, розвеселити напружену душу.

Найкраще зберігся цикл обжинкових пісень. Він був найбагатшим за темами та мотивами. Це зумовлено насамперед тим, що він знаменував закінчення тривалої, важкої праці, радість від зібраного врожаю.

Закінчення жнив відзначали особливо урочисто. У багатьох місцевостях України обжинки супроводжувались цікавими обрядовими діями і піснями. Женці залишали на ниві кущ жита, який називали «спасовою бородою», або «бородою», підв'язували його, нагинали колоски на схід сонця до землі. «Бороду» прикрашали польовими квітами і червоними стрічками. Потім женці висловлювали побажання доброго врожаю в наступному році та залишали «спасову бороду» до початку оранки.

Обжинковий обряд супроводжувався піснями: коли дожинали останній сніп і «завивали бороду», коли плели вінок і несли його господареві. У цих піснях зустрічається образ перепілки, якій ніде зимувати, бо всю пшеницю вижато і в копи покладено. Найкращу жницю — княгиню, прибрану вінками, вели до господаря поля, співаючи:

Ой відчини, господарю, новий двір,
Везем тобі три віночки на вибір...

За звичаєм, господар виходив на ганок і зустрічав женців із хлібом-сіллю, а потім запрошував до хати і частував. Женці співали величальних пісень господареві та господині, хвалили їхню ниву, що дала багатий урожай, дякували за викуп вінка і частування.

За своїми мотивами обжинкові пісні перегукувалися з колядками і щедрівками. В них, як і в колядках та

щедрівках, пан-господар зображувався гарним, чорнобривим, а господиня-пані — білявою, пишною.

Українські жнивні пісні, як і аналогічні пісні інших слов'янських народів, правдиво відображали життя трудового народу, його працьовитість і моральну чистоту.

ПОМОЖИ НАМ, БОЖЕ, НИВУ ПОЖАТИ

Поможи нам, Боже, ниву пожати,
Ниву пожати, у копи скласти,
У копи скласти, копи повозити,
Копи повозити з поля до обори,
З обори до стодоли, з стодоли до комори,
З золотої ниви в щасливу годину!

ВИЙШЛИ В ПОЛЕ КОСАРІ

Вийшли в поле косарі
Косить ранком на зорі.

Приспів (повторюється після кожних двох рядків):

Гей нуте, косарі, що нерано почали;
Хоч нерано почали, та багато утяли!
До обіду покосили,
Гострі коси притупили.
По обіді оддыхали,
Потім коси поклепали.
О полудні гребли сіно
І в валочки клали щільно.
А ввечері холодком
Клали в копички рядком.
Завтра рано треба встати,
У стіжечки щоб покласти.
Як стіжечки покінчаєм,
По-козацьки погуляєм!

ТАМ У ПОЛІ КРИНИЧЕНЬКА

Там у полі криниченька,
Навколо пшениченька.
Там женчики жали,
Золоті серпи мали,
Срібнії юрочки,
Що в'язали снопочки.
Добрії були женці —
Дівчата й молодиці.
Дівчата — косаті,
А хлопці — вусаті,
Молодиці — білолиці.

ОЙ ЧИЯ Ж ТО БОРОДА

Ой чия ж то борода
Сріблом-злотом обвита?
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!
Сріблом-злотом обвита,
Красним шовком обшита.
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!
Нашої пані борода
Сріблом-злотом обвита.
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!
Сріблом-злотом обвита,
Красним шовком обшита.
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!

БУВАЙ ЗДОРОВА, НИВА

Бувай здорова, нива,
Сто кіп жита вродила.
Вийди, господарю, вийди,
Не маєш од нас кривди.

Пожали, пов'язали,
В копоньки поскладали.
Копоньки, як гороньки,
Снопоньки, як зороньки.

МАЯЛО ЖИТЕЧКО, МАЯЛО

Маяло житечко, маяло,
Як у полі стояло;
А тепер не буде маяти,
А буде в stodolі лежати.
До межі, женчики, до межі,
Бо мої пиріжки у діжі.
До краю, женчики, до краю,
То я вам пиріжечки покраю.
Котився віночок по полю,
Просився в женчиків додому:
«Возьміте мене, женчики, з собою
Та занесіть мене до господаря в stodolu.
Бо я вже в чистім полі набувся,
Буйного вітречку начувся,
Од ясного сонечка нагрівся,
А дрібного дощичку напився;
Нехай же я у stodolі одпочину,
Поки вивезуть знову на ниву».

1. Назвіть найпоширеніші жнивні пісні. На які групи вони поділяються? Про що співається у зажинкових, жнивварських та обжинкових піснях?

2. Розпитайте у бабусь та дідусів про цікаві звичаї та обряди, пов'язані з завершенням жнив, (про «завивання бороди», «жнивний вінок», «вигнання перепілки») і розкажіть про це в класі.

3. Користуючись тлумачним словником, доберіть слова, якими народ називав женців.

4. Продовжіть народні прислів'я: «Який жнець...»; «Як з жнивами прозивав...»

5. Як висловився Олександр Дей про жнивні пісні?

6. В якому значенні вживається поетичний образ вінка в пісні «Маяло житечко, маяло»?

7. Якими образними словами названі у жнивних піснях серпи, кóпи і снопи? Які це художні засоби?

Оригінальним і популярним видом усної народної творчості в Україні є думи. Це великі пісенно-розповідні твори переважно героїчного змісту про важливі історичні події українського народу. Найчастіше у них розповідається про боротьбу народу проти іноземних загарбників.

У найдавніших думах змальовано страждання невільників у турецькій неволі («Невольницький плач»), їхню втечу в рідний край («Маруся Богуславка», «Про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі»), прославлено воїнів-козаків — вірних захисників рідного краю («Дума про козака Голоту», «Самійло Кішка»).

Деякі думи оспівують боротьбу українського народу за визволення з-під гніту експлуататорів у XVII ст., звеличують керівників і героїв національно-визвольної боротьби — Богдана Хмельницького, Івана Богуна (дума «Іван Богун»), гостро засуджують зрадників і ворогів народу.

Пізніше розвинувся і соціально-побутовий цикл дум, в якому поетично розроблялися проблеми моралі, людських взаємин. Відомими на цю тему є думи «Бідна вдова і три сини», «Сестра і брат» тощо.

Цей своєрідний жанр усної народної творчості продовжує хвилювати серця і наших сучасників.

Народні думи дуже близькі до історичних пісень і билин. У них подібна тематика, зв'язана з героїчною боротьбою народу проти гнобителів, але якщо пісня співається, то дума і билина виконуються речитативом, тобто повільним проказуванням, наближеним до співу. Дума на відміну від пісні має нерівноскладові рядки, переважно дієслівне римування.

Виконуються думи у супроводі народного інструмента, який називають кобзою, бандурою або лірою. Тому і виконавців дум називають кобзарями, бандуристами, лірниками.

Україна прославилася на весь світ своїми кобзарями, серед яких можна назвати відомі імена Остапа Вересая,

Михайла Кравченка, Івана Крюковського, Андрія Шута, Івана Стрічки та ін. Серед інших кобзарів найвідомішими є Федір Кушнерик, Єгор Мовчан, Павло Носач, Василь Литвин та ін. Наш народ виявив глибоку любов до своїх співців. Тарас Шевченко назвав збірку своїх поезій «Кобзар», а самого поета ми часто називаємо Великим Кобзарем.

Народні думи сповнені глибоких патріотичних почуттів. У думі «Невольницький плач» ніби вся Україна наповнюється невольницьким плачем. Українські козаки в турецькій неволі не забувають про рідний край, не втрачають надії на повернення

На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений...

А один з найулюбленіших героїв нашого народу — козак Голота з однойменної думи — «не боїться ні огня, ні меча, ті третього болота». Це мужній захисник рідної землі, що вміє постояти за свою честь і свій народ. Він є уособленням військової доблесті, мужності і лицарської відваги, тому народ порівнює його з орлом:

... В чистім полі не орел літає —
То козак Голота добрим конем гуляє.

Тому він і виходить переможцем у поєдинку з багатим татариним, що намагався захопити його і продати в неволю.

Перлиною українського народного епосу є «Дума про Марусю Богуславку». Маруся Богуславка — це не історична особа, а узагальнений образ жінки-полонянки, яка, потрапивши в турецьку неволю і ставши дружиною турецького султана, не забуває рідної землі і намагається хоч щось корисне зробити для неї. Не маючи змоги повернутися в Україну, вона допомагає невольникам-козакам зробити це.

Невмируща Маруся Богуславка приваблює нас глибоким патріотизмом, незламним духом і гуманізмом.

Далеко від рідного краю вона не забуває про громадянський обов'язок перед своїм народом.

Відомим героєм українських народних дум є Самійло Кішка. Це історична особа. Учасник морських походів запорозьких козаків проти Туреччини, він у 70-х роках XVI ст. потрапив у турецький полон і провів у неволі майже 25 років. У 1599 році Кішка організував на турецькій галері (судні) повстання невольників і повернувся в Україну, де був обраний гетьманом. У «Думі про Самійла Кішку» змальовано мужнього патріота Самійла Кішку, якому протиставлено боягуза і зрадника Ляха Бутурлака.

У думі «Іван Богун» оспівуються народні герої України, активні учасники національно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. проти польської шляхти Богдан Хмельницький та Іван Богун. Подано яскраву панораму героїчної оборони Вінниці від польської шляхти та турків у 1651 році під керівництвом Івана Богуна, на допомогу якому у критичну хвилину надходять загони Богдана Хмельницького.

НЕВОЛЬНИЦЬКИЙ ПЛАЧ

Що на Чорному морю,
На тому білому каменю,
У потребі царській,
У громаді козацькій
Много там війська понажено,
У три ряди бідних безщасних невольників
посажено,
По два та по три докупи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано.
Ой у святу ж то було неділю — не сизі
орли заклекотали,
Як то бідні безщасні невольники
у тяжкій неволі заплакали,

На коліна упадали,
Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
«Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!
Хоча й би чи не встала на Чорному морі
 бистрая хвиля,
Хоча й би чи не повиривала якорів
 з турецької каторги! ¹
Да вже ж ся нам турецька-бусурменська
 каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке
 коло жовтої кості пошмугляло!»
Баша ² турецький, бусурменський,
Недовірок християнський,
По ринку він походжає,
Він сам добре теє зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари
 зо зла гукає:
«Кажу я вам, турки-яничари ³,
 добре ви дбайте!
Із ряду до ряду заходжайте,
По три пучки тернини і червоної таволги ⁴
 набирайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці
 затинаяте!»
То ті слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду заходжали,

¹ *Каторга* — турецьке судно.

² *Баша (паша)* — турецький начальник провінції.

³ *Яничари* — турецьке військо, створене з військовополонених, обернених у мусульманство, що охороняло багатих турецьких панів.

⁴ *Таволга* — чагарникова рослина родини розоцвітих з колючими пагонами та білими, рожевими або червоними квітками, зібраними в зонтикоподібне суцвіття.

По три пучки тернини і червоної таволги
в руки набирали,
По тричі в однім місці бідного невольника
затинали,
Тіло біле козацьке молодецьке
коло жовтої кості оббивали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі
кров християнську зобачати,
Стали землю турецьку, віру бусурменську
клясти-проклинати:
«Ти земле турецька, віро бусурменська,
Ти розлуку християнська!
Не одного ти розлучила мужа з жоною,
Брата з сестрою,
Діток маленьких з отцем і маткою!
Хто у тобі срібло-золото заробляє,
В чужі землі несе, п'є-гуляє,
У турецькій землі од радості собі не має.
Визволь, Господи, всіх невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурменської
На тихі води,
На ясні зорі,
У край веселий,
У мир хрещений,
На святоруський берег,
В городи християнські!
Даруй, Боже, милості вашій,
І всьому Війську Запорозькому
На многая літа!»

ДУМА ПРО КОЗАКА ГОЛОТУ

Ой полем, полем килиїмським,
То шляхом битим ординським,
Ой там гуляв козак Голота,
Не боїться ні огня, ні меча, ні третього болота.

Правда, на козакові шати ¹ дорогії —
Три семирязі ² лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові постели в'язові,
А онучі китайчані ³ —
Щирі жіноцькі рядняні;
Волоки ⁴ шовкові —
Удвоє, жіноцькі щирі валові.
Правда, на козакові шапка-бирка ⁵,
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохолоджає.
То гуляє козак Голота, погуляє,
Ні города, ні села не займає,
На город Килію ⁶ поглядає.
У городі Килії татарин сидить бородатий,
По горницях походжає,
До татарки словами промовляє:
«Татарко, татарко!
Ой чи ти думаєш те, що я думаю?
Ой чи ти бачиш те, що я бачу?»
Каже: «Татарине, ой сідий, бородатий!
Я тільки бачу, що ти передо мною по горницях
походжаєш,
А не знаю, що ти думаєш та гадаєш».
Каже: «Татарко!
Я те бачу: в чистім полі не орел літає,—
То козак Голота добрим конем гуляє.

¹ *Шати* — багатий одяг.

² *Семиряга, семряга, серм'яга* — свита з грубого сукна.

³ *Китайчані* — від *китайка* — шовкова чи бавовняна тканина переважно червоного або синього кольору, завезена з Китаю.

⁴ *Воліка* — зав'язка на постелах.

⁵ *Бірка* — вівця. *Шапка-бирка* — шапка з овечої шкури.

⁶ *Килія, Килія* — місто Кілія на одному з рукавів Дунаю.

Я його хочу живцем у руки взяти
Да в город Килію запродаати,
Іще ж ним перед великими панами-башами
вихваляти,
За його много червоних, не лічачи, набрати,
Дорогії сукна, не мірячи, пощитати».
То теє промовляв — дороге плаття надіває,
Чоботи обуває,
Шлик¹ бархатний на свою голову надіває,
На коня сідає,
Безпечно за козаком Голотою ганяє.
То козак Голота добре козацький звичай знає,—
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає.
Каже: «Татарине, татарине!
На віщо ж ти важиш:
Чи на мою ясненькую зброю,
Чи на мого коня вороного,
Чи на мене, козака молодого?»
«Я,— каже,— важу на твою ясненькую зброю,
А ще лучче на твого коня вороного,
А ще лучче на тебе, козака молодого.
Я тебе хочу живцем у руки взяти,
В город Килію запродаати,
Перед великими панами-башами вихваляти
І много червоних, не лічачи, набрати,
Дорогії сукна, не мірячи, пощитати».
То козак Голота добре звичай козацький знає,
Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає.
«Ой,— каже,— татарине, ой сідий же ти, бородатий!
Либонь же, ти на розум небагатий:
Ще ти козака у руки не взяв,
А вже козакові віри доняв,
А вже за його й гроші пощитав,
А ще ж ти між козаками не бував,
Козацької каші не їдав
І козацьких звичаїв не знаєш».

¹ Шлик — старовинний круглий або конічний головний убір, обшитий чи оздоблений хутом.

То теє промовляв,
На присішках ¹ став,
Без міри пороху підсипає,
Татарину гостинця в груди посилає.
Ой ще козак не примірівся,
А татарин ік лихій матері з коня покотився!
Він йому віри не донімає,
До його прибуває,
Келепом ² межи плечі гримає,
Коли ж огледиться, аж у його й духу немає.
Він тоді добре дбав...
Коня татарського за поводи взяв,
У городі Січі припав,
Там собі п'є-гуляє,
Поле килиїмське хвалить-вихваляє:
«Ой поле килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло,
Як ти мене при нещасливій годині сподобило!
Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли,
Хорошії мислі мали...
І неприятеля під ноги топтали!»
Слава не вмере, не поляже
Од нині до віка!..

ДУМА ПРО МАРУСЮ БОГУСЛАВКУ

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная,
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробують,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі
не видають.

¹ *Присішки* — тут: стремена.

² *Келеп* — старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак.

То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській
за день тепера?»

То тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
«Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі
не видаєм,

То ми не можемо знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера».
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тее зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській
Великодня субота ¹,
А завтра святий празник, роковий день ²
Великдень».

То тоді ті козаки зачували,
Білим лицем до сирії землі припадали,

¹ *Велікдень* — християнське весняне свято на честь воскресіння Ісуса Христа.

² *Роковий день* — день, що буває раз на рік, річне свято.

Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день
Великдень сказала!»

То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Те є зачувала,
Словами промовляла:
«Ой козаки,
Ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті¹
від'їжджати,

То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати».
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Добре дбає,—
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:

¹ Мечеть — мусульманський храм.

«Ой козаки,
Ви, біднії невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава
не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте;
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»
Ой визволи, Боже, нас всіх, бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурменської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!

ДУМА ПРО САМІЙЛА КІШКУ

(Скорочено)

Ой із города із Трапезонда¹ виступала галера²,
Трьома цвітами процвітана, мальована,
Ой первим цвітом процвітана —
Злато-синіми киндяками³ пообивана;

¹ *Трапезонд* — тепер Трабзон, місто на північному узбережжі Малої Азії.

² *Галера* — старовинне військове судно, що пересувалось за допомогою весел.

³ *Киндяк* — стрічка, дорога тканина.

А другим цвітом процвітана —
Гарматами арештована ¹,
Третім цвітом процвітана —
Турецькою білою габою ² покровена.
То в тій галері Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
Гуляє,
Собі ізбранного люду має:
Сімсот турків, яничар ³ штириста
Да бідного невольника півчвартаста ⁴
Без старшини військової.
Первий старший між ними пробуває
Кішка Самійло, гетьман запорозький;
Другий — Марко Рудий,
Суддя військовий;
Третій — Мусій Грач,
Військовий трембач;
Четвертий — Лях Бутурлак ⁵,
Ключник галерський,
Сотник переяславський,
Недовірок християнський,
Що був тридцять літ у неволі,
Двадцять штири, як став по волі,
Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного!..
В тій галері од пристані далеко одпускали,
Чорним морем далеко гуляли...
До города Козлова ⁶,

¹ *Арештована* — тут: озброєна.

² *Габá* — біле турецьке сукно.

³ *Яничáри* — турецьке військо, створене з військовополонених, обернених у мусульманство, що охороняло багатих турецьких панів.

⁴ *Півчвартаста* — 350.

⁵ *Лях Бутурлák* — перекручене Ілля (Ілляш, Ляш), Путурнак (тобто потурчений).

⁶ *Козлóв* — нині Євпаторія.

До дівки Санджаківни ¹ на зальоти ² поспішали,
То до города Козлова прибували,
Дівка Санджаківна навстрічу виходжає,
Алкана-пашу в город Козлов
Зо всім військом затиала,
Алкана за білу руку брала,
У світлиці-кам'яниці визивала,
За білу скам'ю саджала,
Дорогими напнтками напувала,
А військо серед ринку саджала,
То Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
Не барзо ³ дорогії напнтки вживає,
Як до галери двох турчинів на підслухи посилає,
Щоб не міг Ляше Бутурлак
Кішку Самійла одмикати,
Упоруч себе саджати.
То скоро ся тії два турчини до галери прибували...
То Кішка Самійло, гетьман запорозький,
Словами промовляє:
«Ай ляше Бутурлаче,
Брате старесенький!
Колись і ти був у такій неволі, як ми тепера,
Добро нам вчини,
Хоч нас, старшину, одімкни —
Хоч би і ми у городі побували,
Панське весілля добре знали».
Каже Лях Бутурлак:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Добро ти вчини:
Віру християнську під нозі підтопчи,
Хрест на собі поламни.

¹ *Санджаківна* — дочка козовського санджака (*санджак* — адміністративний район у Туреччині, так же іменувався і старший над цим районом).

² *Зальоти* — залицяння, любовні пригоди.

³ *Барзо* — дуже.

Аще ¹ будеш віру християнську під нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за рідного брата
пробувати!»

То скоро Кішка Самійло зачував, словами
промовляв:

«Ой Ляше Бутурлаче,
Сотнику переяславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не дождав,
Щоб я віру християнську під нозі топтав!
Хоч буду до смерті біду да неволю приймати,
А буду в землі козацькій голову християнську
покладати;

Ваша віра погана,
Земля проклята!»
Скоро Лях Бутурлак теє зачуває,
Кішку Самійла у щоку затинає:
«Ой,— каже,— Кішко Самійлу, гетьмане
запорозький!

Будеш ти мене в вірі християнській укоряти,
Буду тебе паче ² всіх невольників доглядати,
Старії і новії кайдани направляти,
Ланцюгами за поперек втрое буду брати!»
То тії два турчини теє зачували,
До Алкана-паші прибували,
Словами промовляли:
«Алкане-пашо,
Трапезондськеє княжа!
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного ключника маєш:
Кішку Самійла в щоку затинає,
В турецьку віру ввертає!»
То Алкан-паша,
Трапезондськеє княжа,
Великую радість мало:

¹ Аще — якщо.

² Паче — більше.

Пополам дорогії напитки розділяло,
Половину на галеру одсилало,
Половину з дівкою Санджаківною уживало.
Став Лях Бутурлак дорогії напитки
пити-підпивати,

Стали умисли козацьку голову ключника
розбивати.

«Господи, єсть у мене що і спити, і ісходити.
Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити».
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе саджає,
Дорогого напитка метає,
По два, по три кубки в руки наливає.
То Самійло Кішка по два, по три кубки в руки
брав,
То у рукава, то у пазуху, крізь третю хусту додолу
пускав.

Лях Бутурлак по єдиному випивав,
То так напився,
Що з ніг звалився.
То Кішка Самійло да угадав:
Ляха Бутурлака до ліжка вмісто дитяти спати
клав,

Сам вісімдесят чотири ключі з-під голів виймав,
На п'яти чоловік по ключу давав,
Словами стиха промовляв:

«Козаки-панове,
Добре майте,
Один другого одмикайте,
Кайдани із ніг, із рук не кидайте,
Полуночної години ожидайте!»
Тоді козак один другого одмикали,
Кайдани із рук, із ніг не кидали,
Полуночної години дожидали.

А Кішка Самійло чогось догадав,
За бідного невольника ланцюгами втрое себе
прийняв,
Полуночної години ожидав.

Стала полуночна година наступати,
Став Алкан-паша з військом до галери прибувати,
То до галери прибував,
Словами промовляв:
«Ви, турки-яничари,
Помаленьку ячіте ¹,
Мойого вірного ключника не збудіте!
Самі же добре поміж рядами проходжайте,
Всякого чоловіка огляньте,—
Бо тепера він підгуляв,
Щоби кому пільги не дав».
То турки-яничари свічі у руки брали,
Поміж рядів проходили,
Всякого чоловіка оглянули,
Бог поміг — за замок руками не приймали!
«Алкане-пашо, безпечно почивай!
Доброго і вірного ключника маєш:
Він бідного невольника з ряду до ряду посаджав,
По три, по два старії кайдани і новії посправляв,
А Кішку Самійла ланцюгами утрое прийняв».
Тогді турки-яничари у галеру входжали,
Безпечно спати полягали;
А котрії хмельні бували,
На сон знемагали,—
Коло пристані козловської спати полягали...
Тогді Кішка Самійло полуночної години дождав,
Сам між козаків устав,
Кайдани із рук, із ніг у Чорнеє море пороняв;
У галеру входжав,
Козаків побуджав.
Саблі булатні ² на вибір вибирає,
До козаків промовляє:
«Ви, панове-молодці,
Кайданами не стучіте,
Ясини ³ не вчиніте,

¹ *Ячаги* — кричати, галасувати.

² *Булатний* — стальний.

³ *Ясіна* — галас, тривога.

Нікотрого турчина в галері не збудіте!..»
То козаки добре зачували,
Самі з себе кайдани скидали,
У Чорнеє море кидали,
Ні одного турчина не збудили.
Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє:
«Ви, козаки-молодці,
Добре, братіє, майте,
Од города Козлова забігайте,
Турків-яничар впень рубайте,
Которих живцем у Чорнеє море бросайте!»
Тоді козаки од города Козлова забігали,
Турків-яничарів упень рубали,
Которих живих у Чорнеє море бросали,
А Кішка Самійло Алкан-пашу із ліжка взяв,
На три часті розтяв,
У Чорнеє море побросав,
До козаків промовляв:
«Панове-молодці!
Добре дбайте,
Всіх у Чорнеє море бросайте,
Тільки Ляха Бутурлака не рубайте,
Міждо військом для порядку
За яризу¹ військового зоставляйте!»
Тоді козаки добре мали,
Всіх турків у Чорнеє море пометали,
Тільки Ляха Бутурлака не зрубали,
Міждо військом для порядку
За яризу військового зоставляли.
Тоді галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли...
А ще у неділеньку,
У полуденну й годину,
Лях Бутурлак од сна пробуджає,
По галері поглядає,
Що ні єдиного турчина у галері немає,

¹ *Яріза* — посланець.

Тоді Лях Бутурлак із ліжка вставає,
До Кішки Самійла прибуває,
У ноги впадає,
Словами промовляє:
«Ой Кішко Самійлу, гетьмане запорозький,
Батьку козацький!
Не будь же ти на мене,
Як я був на останці віка могого на тебе!
Бог тобі да поміг неприятеля побідити,
Да не умітимеш у землю християнськую входити!
Добре ти учини:
Половину козаків у окупи до опачин¹ посади,
А половину у турецькеє дорогеє плаття наряди,
Бо ще будемо од города Козлова до города
Цареграда² гуляти,
Будуть із города Цареграда дванадцять галер
вибігати,
Будуть Алкан-пашу із дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти,
То як будеш одвіт оддавати?»
Як Лях Бутурлак научив,
Так Кішка Самійло, гетьман запорозький, учинив:
Половину козаків до опачин у окупи посадив,
А половину у турецькеє дорогеє плаття нарядив.
Стали од города Козлова до города Цареграда
гуляти,
Стали із Цареграда дванадцять галер вибігати
І галеру із гармати торкати,
Стали Алкана-пашу з дівкою Санджаківною
По зальотах поздравляти.
То Лях Бутурлак чогось догадав,
Сам на чердак³ виступав,
Турецьким біленьким завивалом махав;

¹ Опачина — весло.

² Цареград — так у народній творчості називається Константинополь (нині м. Стамбул).

³ Чердак — передня частина човна.

Раз то мовить по-грецьки,
Удруге по-турецьки.
Каже: «Ви, турки-яничари, помаленьку, братія,
ячіте,

Од галери одверніте.
Бо тепер він підгуляв, на упокої починає,
На похміллі знемагає,
До вас не встане, голови не зведе,
Казав: «Як буду назад гуляти,
То не буду вашої милості і повік забувати!»
Тоді турки-яничари од галери одвертали,
До города Цареграда убігали;
Із дванадцяти штук гармат гримали,—
Ясу¹ воздавали.
Тоді козаки собі добре дбали,
Сім штук гармат собі арештували,
Ясу воздавали,
На Лиман-ріку іспадали,
К Дніпру-Славути низенько уклоняли...
Тую галеру на пристань стягали.
Тоді злато-синії киндяки — на козаки,
Златоглави² — на отамани,
Турецькую білую габу — на козаки, на біляки,
А галеру на пожар спускали...
Очертами³ сідали,
Пили да гуляли,
Із семип'ядних пищалей⁴ гримали,
Кішку Самійла по волі поздравляли...
Слава не умре, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж рицарями,
Поміж добрими молодцями!..

¹ *Ясá* — привітання, салют.

² *Златогла́в* — верхня одежа з шовкової парчі, витканої або вишитої золотом чи сріблом.

³ *Очертом* — колом.

⁴ *Пища́ль* — старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю.

ІВАН БОГУН

У Вінниці на границі ¹,
Під могилою над Бугом-рікою —
Там стояв Іван Богун вільницький
Під обителем-монастирем кальницьким ².
Під кальницькою обителлю
Богун стояв,
Із турками-пашами,
Крулевськими ляхами ³,
Камлицькими князями
Богун воював!
Силу він ляхів, турків стріляв,
І шабельками рубав,
На аркан забирав,
В річку Буг їх утопляв.
А лядський круль
І турецький коноїд-паша,
Нехрещена душа,
Силу війська збирали,
Івана Богуна і його військо
Хмарою бусурманською обступали.
Веселились ляхи, турки,
Круль і князь раділи,
Що обложили Богуна
На довгі неділі.
Обступили ляхи, турки,
Кругом обложили,
Козаченьків Богунових голодом морили.
Три тяжкі неділі
Богун з військом
У тяжкій облозі бував...

¹ Весною 1651 р. Вінниця була кордоном між українським і польським військом.

² Мається на увазі вінницький монастир, який став опорним пунктом Івана Богуна в боротьбі з шляхтою.

³ Круль — король.

Од свого ума білими руками
Хмельницькому листа писав,
Богун Хмельницького батьківської поради питав
Та собі підмоги з Чигрина прохав:
«Просю Бога й тебе,
Дай помочі, порадь і повесели нас!..
Бо вже нас ляхи й турки обступають,
Кругом знаменами своїми обкидають,
І кругом нас облягають,
І дуже сильно побіждають».
Як Хмельницький цеє зачуває,
До Вінниці за штири доби прибуває.
Його військо гетьманськеє морем нахлинає,
Турецько-польське крульське військо знищожає,
Богуна з козаками з неволі визволяє.
А сам Хмельницький
До Богуна під'їжджає
І словами промовляє:
«Не Сам Бог вас спасав —
І я не менше помагав!»
Іван Богун відмовляє:
«Слава Богу і хвала гетьману,
Що не дав нас у неволю, ляхам на поталу!»
Все козацтво
І вояцтво
У ряди ставало,
На всі голоси кричало,
Промовляло,
А кобзарі грали,
В струни дотинали
Та Богдана із Богуном
Піснями хваляли!

1. Зіставте тексти народної думи та історичної пісні і скажіть, чим вони схожі і чим відрізняються за змістом, персонажами, способом викладу матеріалу, побудовою і мовою.

2. Яким ви уявляєте козака Голоту із однойменної народної думи? Опишіть його портрет, користуючись текстом. Як ви думаєте, чому козак названий Голотою?

3. Зіставте образи козака Голоти і багатого татарина з «Думи про козака Голоту» за їхніми портретами, вчинками, рисами характеру і вдачі. Знайдіть у тексті слова, якими народ виражає ставлення до цих персонажів думи.

4. Наведіть приклади постійних епітетів та заперечних порівнянь із народних дум «Невольницький плач» та «Дума про козака Голоту».

5. Прочитуйте за текстом дум «Невольницький плач» та «Дума про Марусю Богуславку», як змальовується образ рідного краю. Який художній засіб використано?

6. Розкажіть близько до тексту, який громадянський обов'язок виконали Маруся Богуславка, Самійло Кішка.

7. На які теми найчастіше складалися народні думи? Назвіть їх основних героїв.

8. Чи можна вважати героїв дум патріотами і чому? Хто з них вам найбільше сподобався і чим саме?

9. Зіставте тексти кількох дум і зверніть увагу на їх будову, особливо на те, як вони починаються і закінчуються. Для чого в думах введені повтори?

10. Прочитайте у словничку з теорії літератури, що таке тавтологія. Знайдіть її у тексті дум і скажіть, для чого вона вживається.

11. Виразно прочитайте у текстах дум діалоги. Яка думка в них висловлена?

12. Кого ви знаєте з відомих кобзарів України?

13. Розшифруйте ребус:

НАРОДНІ БАЛАДИ

Балада — один з улюблених видів словесної творчості українського народу. Цей фольклорний жанр став широко вживатись в Україні з початку XIX ст.

Балади виникли як пісні до танцю. Це слово походить від грецького «рухатися», від якого утворене і латинське «танцюю». Поступово словесний текст разом з мелодією відділялися від танцю, і балада стала одним із видів народних пісень, в яких зображувались героїчні

або незвичайні фантастичні події переважно трагічного характеру, через які відтворювались гострі переживання дійових осіб.

Народні балади близькі до історичних пісень. Але якщо в історичних піснях на першому місці — правдиве відображення конкретної події чи конкретного героя, то в баладі основним є висловлення глибоких переживань, викликаних цими подіями. Вони відзначаються виразною драматичною напруженістю, відображають фантастичні і трагічні події з життя.

Найдавнішими є балади, в яких розкриваються поетичний світогляд нашого народу, його міфологічні уявлення, світ його фантазії і розуміння природи. Найпоширенішим мотивом у таких баладах є перетворення людини на рослину, тварину, птаха. Так, у відомій баладі «Трой-зілля» розповідається про те, що з посіченого ворогами Івася і невинно забитих сиріт виросло трояке зілля:

Що перше зіллячко — то ж василечки,
А друге зіллячко — то ж барвіночок,
А третє зілля — то ж любисточок...

Цей же мотив (перетворення дівчини в тополі) зустрічається і в відомій народній баладі «Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси», яку відносять до соціально-побутових балад, адже в її основі лежить моральний конфлікт між свекрухою і невісткою, яку та незлюбила і заклала так, що дівчина перетворилась в тополі.

У цій групі балад змальовуються взаємини між батьками і дітьми, братами і сестрами, розкриваються почуття кохання й ненависті, образи й ревнощів. Наприклад, у баладі «Ой не ходи, Грицю...» молода дівчина, прагнучи чарами повернути любов зрадливого парубка, поїть його відваром отруйного зілля, і той помирає.

Є балади і про гордих українок, що не підкоряються насильству, готові прийняти смерть, але не жити з нелюбом, не заплямувати дівочої честі й гідності, як це бачимо у баладах «Бондарівна» та «Лимерівна».

Надзвичайно цікавими є й балади на історичні теми. У них змальовується козацьке життя, смерть козака на полі бою («Да шумить, гуде дібровонька»), розповідається про велике горе, яке приносить людям війна («Чорна рілля заорана»). А в баладі «Що се в полі забіліло» з великою художньою силою через діалог відтворено трагічне становище українців у турецькому полоні. Мати у Криму попадає до своєї дочки, яка вже «побусурменилась», ставши дружиною багатого татарина. Дочка довідується, що її рабиня — рідна мати, і пропонує:

Мати моя, мила мати,
Скидай з себе тії лати,
Візьми дорогії шати,
Вудеш з нами панувати!

Але відповідь матері розкриває розуміння народом ідеї вірності рідній землі як найвищої святині:

Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загинати.

У баладі «Ой був в Січі старий козак» гостро осуджується зрадництво Сави Чалого, схвалюється справедливе покарання його козаками.

Сава Чалий — історична особа, був начальником надвірних козаків князів Любомирських. У час піднесення гайдамацького руху в 1734 р. приєднався до гайдамаків-повстанців проти польсько-шляхетського феодального гніту. Але у 1736 р. добровільно прийшов до польського уряду з повинною і зрадив своїх товаришів. Вислужуючись перед польським панством, Сава організовував напади на гайдамаків, жорстоко розправлявся з полоненими. У 1741 р. гайдамацький ватажок Гнат Голий від імені запорозьких козаків скарвав Саву Чалого. Цей епізод відтворений у народній баладі.

Жанр балади став невід'ємною частиною української літератури. Його широко використовували Тарас

Шевченко («Причинна», «Тополя»), Левко Боровиковський («Маруся»). На основі сюжету народних балад написані такі відомі п'єси, як «Сава Чалий» Івана Карпенка-Карого, «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» Михайла Старицького, «Лимерівна» Панаса Мирного, «Украдене щастя» Івана Франка та ін. Балади героїчного змісту писав Андрій Малишко у роки другої світової війни.

ОЙ ЧИЄ Ж ТО ЖИТО, ЧИЇ Ж ТО ПОКОСИ

Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси,
Чия то дівчина розпустила коси?
Коси розпустила, гулять не ходила,
Молодого хлопця навек полюбила.
Проводжала мати сина у солдати,
Молоду невістку в поле жито жати.
Жала вона, жала, жала — не дожала
І до сходу сонця тополею стала...
Прийшов син до хати: — Здрастуй, рідна мати!
Де ж моя дружина, що не йде стрічати?
— Не питайся, сину, про свою дружину,
Бери топір в руки — рубай тополину.—
Як ударив вперше — вона й похилилась,
Як ударив вдруге — вона й попросилась:
— Не рубай, коханий, бо я — твоя мила,
На моєму листі спить твоя дитина.—
Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси?
Не спішіть, дівчата, розпускати коси.

ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ...

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки чарівниці.
Котра дівчина чорнобривая,
Та чарівниченська справедливая.

У неділю рано зілля копала,
А в понеділок переполоскала:
Прийшов вівторок — зілля зварила,
В середу рано Гриця отруїла.
Прийшов четвер, Гриценько вмер,
Прийшла п'ятниця — поховали Гриця.
У суботу рано мати дочку била:
«Нащо ти, доню, Гриця отруїла?»
«Ой мати, мати, жаль вваги не має¹,
Нехай же Гриценько двох не кохає,
Нехай не буде ні тій, ні мені,
Нехай достанеться сирій землі!
Оце тобі, Грицю, я так зробила,
Що через тебе мене мати била;
Оце тобі, Грицю, така заплата —
З чотирьох дощок темная хата!»

ЛИМЕРІВНА

Ой пила, пила та Лимерівна на меду
Та й пропила та свою дочку молоду.

— Ой хто купить та цебер меду та й вина,
Ой того буде та Лимерівна молода.

Ой обізвався та Шкандибенко на меду:
— Ой я куплю ту Лимерівну молоду!

Ой я куплю та цебер меду ще й вина,
І нехай буде та Лимерівна вже моя!

Ой у неділю та пораненько, до сонця,
Ой плакала та Лимерівна в віконця:

— Ой загину ж я, моя матінко, загину,
Бо не люблю та Шкандибенка, покину!

¹ *Вваги не має* — не зважає.

Ой побігла Лімерівна горою,
А за нею Шкандибенко в погоню.

Ой догнав її та Шкандибенко, та й не б'є,
А тільки ж її та словечками картає:

— Ой чого, чого, та Лімерівно, пішки йдеш,
Ой десь ти в мене вороних коней не маєш?

— Ой хоч є в тебе воронії коні, то твої,
Та й сам, не люб, не до мислоньки ти мені!

— Ой чого, чого, та Лімерівно, боса йдеш,
Ой десь ти в мене та черевичків не маєш?

— А хоч є в мене та черевички, то твої,
Та й сам, не люб, не до мислоньки ти мені!

Ой дай же мені, та Шкандибенку, острий ніж,
Та повиймати чорний терен з білих ніг!

Ой не влучила та Лімерівна в ніженьку,
Та влучила Лімерівна в серденько.

— Кипи, кипи, моє серденько, на ножі,
Аніж в того, та Шкандибенка, на дворі!

ЧОРНА РІЛЛЯ ЗАОРАНА

Чорна рілля заорана, гей, гей!
Чорна рілля заорана
І кулями засіяна, гей, гей!
І кулями засіяна.
Білим тілом зволочена
І кровію сполочена.
Вітер віє по долині,
Лежить вояк на купині.
Накрив очі китайкою,
Китайкою червоною.

Ані труни, ані ями,
Ані вітця, ані мами.
Ані йому задзвонити,
Ані йому затужити.
Дзвонять коні копитами,
А вояки острогами.
Летить ворон з чужих сторон,
На могилу усідає,
Очі йому випиває,
Ходить мати, гукаючи,
Свого сина питаючи.
— Ой я твого сина знаю,
Бо я з його попас маю.
— Скажи мені, ворон милий,
Чи мій синок іще білий?
Чи ще оченьки ясненькі,
А чи уста рум'яненькі?
— Вже його уста синенькі,
Його личко вже чорненьке,
Я по личку присідаю,
Очі йому випиваю.

ЩО СЕ В ПОЛІ ЗАБІЛІЛО

Що се в полі забіліло,
Ой чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
А лебеді не пливають —
Татарове полон женуть:
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з діточками.
Стали кошом ¹ під Яришом
Та взяли сі паєвати ²:
Дівка впала паробкові,
А тещенька зятенькові.

¹ *Кіш* — військовий табір, обоз.

² *Сі паєвати* — паєватися, тобто ділитися між собою.

Взяв він її попри ¹ коні.
Ой кінь біжить дорогою,
А тещенька терниною;
Назад себе поглядає,
Кровця сліди заливає,
Чорний ворон залітає,
Тоту кровцю іспиває.
Приїжджає він до двору:
«Вийди, вийди, татарочко,
Привів-єм ті ² невільницю,
А до смерті робітницю».
А вона ї та й завела,
Три роботи загадала:
Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати.
Теща дитя колисала
І дитині приспівала:
«Люлю, люлю, татарчатко,
По доненьці унучатко!
Бодай стадо виздижало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!»
Учув тото вірний слуга:
Чи чули ви, паненонько,
Як вам кляла робітниця:
«Бодай стадо виздижало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скаменіло!»
Ой побігла татарочка,
Бігла боса, без пояса
Та вдарила по личеньку
Свою рідну матіноньку!
«Ой ти, доню, моя доню!
Не тільки-м тя годувала,
По личеньку тя не била».

¹ *Поппри* — при, уздовж.

² *Привів-єм ті* (діал.) — привів тобі.

«Мамо ж моя старенькая,
По чім же съ мя іспознала,
Що съ мя доненьков назвала?»
«В неділю съ барвінок різала
Та й си пальчик відрізала,
І по тому-м тя спізнала».
«Мати моя, мила мати,
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати!»
«Ліпші мої вбогі лати,
Ніж дорогі твої шати;
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати».
«Слуги ж мої та й вірнії!
Пряжіть коні воронії,
Везіть мамку в єї краї!»

ОЙ БУВ В СІЧІ СТАРИЙ КОЗАК

Ой був в Січі старий козак, на прозвище Чалий,—
Вигодував сина Саву козакам на славу.
Не схотів же та той Сава козакам служити,
Відклонився до ляшеньків в Польщу паном жити.
Та схотів же та той Сава слави залучити,
Став козаків-запорожців по степах ловити.
Ой наш батько пан кошовий по козаках тужить:
Ой хто б піймав пана Саву,— сам йому послужить...
Каже Чалий: «Мого сина ніхто з вас не вловить,
Хіба Гнатко¹ та Кравчина² до себе підмовить.
Ой ти, Гнатку, ти, Кравчино, ти всі шляхи знаєш,
А чом же ти мого сина в руки не піймаєш?»
Пан кошовий каже: «Гнатку! Як Саву не вловиш,
То сам же та за його голову положиш!»
Пішов Гнатко з Кравчиною Саву підмовляти,
Як не схоче з Польщі іти, то й смерті предати.

¹ Гнатко — Гнат Голий.

² Кравчина — тут: помічник Гната Голого.

У дорозі зустрівсь литвин, став їх наставляти,
 А як того пана Саву та у руки взяти.
 «Візьмемо своєї землі в чоботи під ноги¹,
 А щоб не знав та пан Сава нашої підмови».
 Сидить Сава кінець столу та листоньки пише,
 А Савиха молодая дитину колише.
 Ой як скінче дрібних листів та й спатоньки ляже,
 А щось йому під віконцем «добровечір» каже...
 Ускочили гайдамаки у саму світлицю.
 Ой як скочив та пан Сава із-за свого столу,—
 Ухопили пана Саву за правую полу.
 Ой кинеться та пан Сава до ясного меча,—
 Ухопили пана Саву з-під лівого плеча.
 Ухопиться та пан Сава за яснєю зброю,—
 Ой підняли пана Саву на три списи вгору...
 Не досягнув та пан Сава до своєї булави,—
 Положили пана Саву на дубовій лаві:
 «Оце ж тобі, пане Саво, сукна-адамашки,
 Що ти нажив, вражий сину, з козацької ласки!»

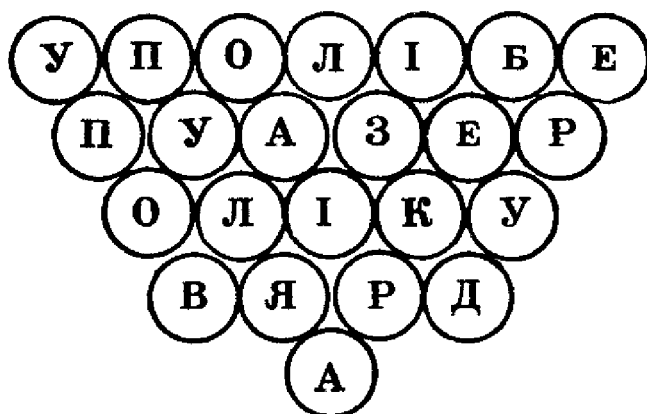
1. Що таке балада? Які її особливості порівняно з іншими пісесними жанрами?

2. Які українські балади вам відомі? На які теми вони написані?

3. Розгадайте шараду: «Перше — святковий вечір з таццями, друге — жіноче ім'я, разом — народнопісенний жанр».

4. З яких народних балад ці рядки: «І до сходу сонця тополею стала...»; «У неділю рано зілля копала...»; «Прив'язали Галю до сосни косами»?

5. Подумайте, як прочитати відомий вислів із української народної балади:

¹ За давнім народним звичаєм, запорозькі козаки клали собі в чобіт грудку рідної землі, яка нібито додавала воїнові сили в боротьбі проти ворогів.

6. Хто з українських письменників у своїх творах використовував мотиви народних балад? А хто звертався у своїй творчості до цього жанру?

7. У якій баладі і як саме відбилися первісні вірування про перетворення людини на рослину?

8. Яка головна думка балади «Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси»? Підготуйте виразне читання цієї балади, намагайтесь за допомогою відповідної інтонації передати мову дійових осіб у діалозі. Зверніть увагу на внутрішнє римування (римування в середині рядка). Подумайте, яка роль такого римування у баладі.

9. В який спосіб покинута дівчина прагне повернути любов зрадливого парубка за баладою «Ой не ходи, Грицю...»? Подумайте, чи можна досягти щастя зрадою і злочином.

10. Визначте головну думку балади «Лимерівна». В чому особливість її побудови? Хто з українських письменників використовував мотиви цієї балади у своїй творчості?

11. Яке враження справила на вас балада «Чорна рілля заорана»? Які образні вислови використані в ній для змалювання землі, сплюндрованої війною? Знайдіть у баладі повтори, діалог, пестливі слова і поясніть, для чого вони вжиті. Які символи з народної творчості використані у творі?

12. Зіставте русальну пісню «Ой біжить, біжить мала дівчина» і баладу «Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси» і скажіть, що в них спільного і відмінного.

13. У баладі «Що се в полі забіліло» змалювано зустріч матері і дочки в турецькій неволі. Чи раді вони цій зустрічі? Чим ви можете це довести? Чому ж мати не хоче залишатися разом з дочкою, а дочка повертатися у рідні краї? Знайдіть у баладі діалектизми і поясніть, яка їхня роль у творі. Про що свідчить їх часте вживання?

14. Зіставте баладу про Саву Чалого та думу про козака Голоту і поясніть, яка між ними відмінність. Чому твір «Ой був у Січі старий козак» називаємо баладою, а «Думу про козака Голоту» — думою?

ЛІРИЧНІ ПІСНІ

Тематика і жанрове багатство українських народних пісень найрізноманітніші. Ви вже ознайомились з історичними, обрядовими піснями, баладами, коломийками. Тепер же зупинимось на ліричних народних перлинах, серед яких можна виділити великі групи суспільно-побутових та родинно-побутових пісень.

До суспільно-побутових ліричних пісень належать пісні про кріпацтво, наймитування,

заробітчанство, рекрутчину. До них належать також пісні з козацького та стрілецького життя, про чумакування — цей оригінальний колись торговельно-візничий промисел, про боротьбу робітників за свої права. У них змальовано картини тяжкого становища народних мас, любов народу до свободи, його віру в краще майбутнє. Серед таких пісень можна назвати найвідоміші: «Та нема в світі гірш нікому», «Розлилися води на чотири броди», «Стоїть явір над водою», «Чумаче, чумаче, чого зажурився?», «В неділю раненько зозуля кувала», «Повіяв вітер степовий», «Вчора була суботонька» тощо.

Найбільшу групу серед ліричних пісень становлять родинно-побутові пісні (про кохання, родинне життя, колискові).

У піснях про кохання з душевним трепетом співається про найкращі людські почуття, про вірність у подружньому житті, про розлуку закоханих. Головні герої цих пісень — дівчина і юнак. У дівчиноньки «біле личко, чорні брови», що «повік не злиняють» («Ой за гаєм, гаєм»), вона «гарна чорнобривка», козаченьку «вишила сорочку», «серденьком назвала» («Ой у полі нивка»). Відданим у коханні виступає і юнак, що називає дівчину ласкавими словами «моє серденько», «рибонько», «дорогий кришталю», «моє золото» («Сонце низенько, вечір близенько»). Дівчина у таких піснях порівнюється з горлицею, а хлопець — з орлом («Ой дівчина горлиця»). Вони мріють про щасливе подружнє життя. Але воно не завжди складалося так, як гадалося. У чужій родині життя дівчини порівнюється із зламаною калиною («Чи я в лузі не калина була?»). Великим горем для молодії дружини була розлука з любим чоловіком, який змушений був виїжджати у військові походи:

Ой здається, не журюся, в тугу не вдаюся,
А як вийду за ворота, від вітру валюся.

(«Болить моя головонька»).

Тяжко пережити і зраду коханого:

А я, бідна, гірко плачу —
Зрадив мене милий.

(«Ой не світи, місяченьку»).

Надзвичайним ліризмом і високою поетичністю відзначаються колискові пісні, у яких виражені материнська любов і ласка, щирі побажання дитині:

Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло.

(«Ой ти, коте, коточок»).

Значну частину ліричної пісенної спадщини українського народу становлять жартівливі пісні. У них у дотепній формі розповідається про цікаві пригоди з людського життя, висміюються хвальковиті люди, ледарі, з жартом описуються родинні взаємини чоловіка й жінки, свекрухи й невістки. Хто з нас не сміявся, коли слухав жартівливі пісні про те, як жінки чоловіків продавали («Ой там, на товчку, на базарі») або «пісню веселеньку про сусідку молоденьку», про ледачого Омелька, що «жне жито помаленьку», або про вередливу жінку («Продай, милий, сиві бички»), або як комар на мусі оженився («Ой що ж то за шум») і т. п.

Не можна не відзначити і чарівної мелодійності ліричної народної пісні. Іван Франко підкреслював, що мелодії українських пісень «так чудово хороші, що слова становлять лиш половину їх чаруючої сили».

«Українська народна пісенність — дорогоцінне надбання поетичного генія трудового народу, нев'януча окраса його духовної культури», — писав Олександр Дей.

ЧУМАЧЕ, ЧУМАЧЕ, ЧОГО ЗАЖУРИВСЯ?

— Чумаче, чумаче, чого зажурився?

Чи воли пристали, чи з дороги збився?

— Воли не пристали, ні з дороги збився.

Того зажурився — без долі вродився.

Весь вік у дорозі марно літа трачу,

Ні жінки, ні діток ніколи не бачу.

Темна моя хата, чорне моє поле,

А діти без батька голодні та голі.
Як в будень, так в свято одно тільки знаю:
Ярма нариваю, воли запрягаю.
В далеку дорогу вічно поспішаю.

ЧИ Я В ЛУЗІ НЕ КАЛИНА БУЛА?

Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не червона була?

Взяли ж мене поламали
І в пучечки пов'язали —

Така доля моя!

Гірка доля моя!

Чи я в полі не травиця була,
Чи я в полі не зелена росла?

Взяли ж мене покосили
І на сіно посушили —

Така доля моя!

Гірка доля моя!

Чи я в полі не пшениця була,
Чи я в полі не зерниста була?

Взяли ж мене та й пожали
І в снопики пов'язали —

Така доля моя!

Гірка доля моя!

Чи я в батька не дитина була,
Чи я в батька не кохана була?

Взяли ж мене заміж дали
І світ мені зав'язали —

Така доля моя!

Гірка доля моя!

Чи не було річеньки утопитися,
Чи не було кращого полюбитися?

Були річки — повсихали,
Були кращі — повмирали —

Така доля моя!

Гірка доля моя!

В КІНЦІ ГРЕБЛІ ШУМЛЯТЬ ВЕРБИ

В кінці греблі шумлять верби,
Що я насадила.
Нема того козаченька,
Що я полюбила.

Ой немає козаченька,—
Поїхав за Десну;
Рости, рости, дівчинонько,
На другу весну!

Росла, росла дівчинонька
Та й на порі стала;
Ждала, ждала козаченька
Та й плакати стала.

Ой не плачте, карі очі,—
Така ваша доля:
Полюбила козаченька,
При місяці стоя!

Зелененькі огірочки,
Жовтенькі цвіточки...
Нема мого миленького,
Плачуть карі очки!

ІЗ-ЗА ГОРИ КАМ'ЯНОЇ

Із-за гори кам'яної
Голуби літають.
Не зазнала розкошоньки —
Вже літа минають.

Запрягайте коні в шори,
Коні воронії,
Та й поїдем доганяти
Літа молодії.

Ой догнала літа мої
На кленовім мості.
Ой верніться, літа мої,
Хоч до мене в гості.

Не вернемось, не вернемось,
Немає до кого,
Бо не вміла шанувати,
Як здоров'я свого.

ОЙ ТИ, КОТЕ, КОТОЧОК!

Ой ти, коте, коточок!
Не ходи рано в садочок,
Не полохай дівочок,
Нехай зов'ють віночок
Із рутоньки, із м'ятоньки,
З хрещатого барвіночку,
З запашного василечку.
Ой спи, дитя, до обіда,
Покіль мати з міста прийде
Да принесе три квіточки:
Ой первую зросливую,
А другу сонливую,
А третю щасливую.
Ой щоб спало, щастя знало,
Ой щоб росло, не боліло,
На серденько не кволіло.
Соньки-дрімки в колисоньки,
Добрий розум в головоньки,
А рісточки у кісточки,
Здоров'ячко у сердечко,
А в роточок говорушки,
А в ніженьки ходусеньки,
А в ручечки ладусеньки.

ОЙ ТАМ, НА ТОВЧКУ, НА БАЗАРІ

Ой там, на товчку, на базарі,
Жінки чоловіків продавали,
Як прийдеться до ладу,
То я свого поведу та й продам.

Із лик мотузок ізсукала,
Взяла свого милого залигала
Та й повела на базар,
До терниці прив'язала.

Як наїхало торгувальниць,
Як наїхало купувальниць.
Стали думать і гадать,
Що за цього мужа дати.

А за цього мужа треба дати,
А за цього мужа треба дати:
Пару коней вороних
Ще й сто рублів золотих.

Ой стала я, подумала:
З кіньми треба возиться,
З грошми треба носитися,
А мій милий, чорнобривий,
До роботи не лінивий,
Він для мене знадобиться.

Він насіє, наоре,
Ні для кого, для мене,
Ти мій милий, серденько,
Пожалію я тебе.

1. Які українські ліричні пісні найбільше люблять співати у вашій родині? Запишіть кілька таких пісень.

2. Розучіть кілька ліричних народних пісень і проведіть у класі конкурс на краще їх виконання. Спробуйте інсценізувати деякі з них, особливо жартівливі («Куди їдеш, Явтуше?», «Ой там, на товчку, на базарі» та ін.).

3. Продовжіть порівняння, які вживаються в українських ліричних піснях: «Стояв старий з молодю...», «Бо ми такі паровані...»

4. Заповніть клітинки назвами українських ліричних пісень, рядки з яких наводяться:

Через річеньку, через болото,
Подай рученьку, моє золото;

Там моя голубка
З жалю завмирає;

Кличе козак дівчиноньку
Собі на пораду.

5. Які ви знаєте суспільно-побутові ліричні пісні? Про що в них розповідається?

6. Використовуючи слова з тексту пісні «Чумаче, чумаче, чого зажурився?», розкажіть про нелегку чумацьку долю. Знайдіть у пісні повтори, внутрішнє римування і поясніть їх роль у творі.

7. Яка провідна думка ліричної пісні «Чи я в лузі не калина була?» В яких словах вона виражена? Знайдіть у тексті риторичні запитання і поетичний паралелізм (змалювання на фоні природи картин людського життя). Поясніть, для чого вони вживаються.

8. Як висловився Іван Франко про мелодику українських ліричних пісень?

9. Визначте основну думку ліричної пісні «В кінці греблі шумлять верби». Яка роль пестливих слів у пісні?

10. Розкажіть близько до тексту, які побажання висловлює мати дитині у колисковій «Ой ти, коте, коточок!». Які особливості колискових пісень ви помітили?

11. Назвіть, які жартівливі пісні ви знаєте. Яка з них вам найбільше сподобалась і чим саме?

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ РОМАНС

Серед багатьох жанрів української народної творчості важливе місце займає пісня-романс — переважно сольна лірична пісня інтимного характеру, що виконується під супровід музичного інструменту. Характерними особливостями цього жанру є глибоке відображення почуттів та настроїв людини, наспівна мелодія. Романси найчастіше виконуються в домашній обстановці, на дозвіллі, на вечорах, де збираються любителі співу. Індивідуальне творче начало тут відіграє набагато більшу роль, ніж в інших пісенних жанрах.

Багато прекрасних романсів створено на тексти відомих поетів. Автори багатьох романсів уже забуті («Мі-

сяць на небі», «Чорнії брови, карії очі»). Імена авторів інших романсів ми знаємо: «Дивлюсь я на небо» (сл. Михайла Петренка, муз. Людмили Александрової), «Гуде вітер вельми в полі» (сл. Віктора Забіли), «Вечірня пісня» (сл. Володимира Самійленка, муз. Кирила Стеценка), «Ніч яка місячна» (сл. Михайла Старицького), «Повій, вітре, на Україну» (сл. Степана Руданського), «Стоїть гора високая» (сл. Леоніда Глібова), «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» (сл. Івана Франка) тощо.

Пісня-романс зароджується в Україні приблизно в другій половині XVIII ст. Ранніми зразками українського романсу можна вважати деякі пісні на слова Григорія Сковороди. Використана Іваном Котляревським у п'єсі «Наталка Полтавка» пісня-романс «Всякому городу нрав і права» на слова Григорія Сковороди в музичній редакції Миколи Лисенка здобула велику популярність у народі. Та й інші пісні з цієї п'єси («Сонце низенько», «Ой під вишнею», «Ой я дівчина Полтавка») стали народними романсами.

Найбільше романсів створено народом на слова Тараса Шевченка. У них розкривається туга поета за рідним краєм, вболівання за його долю («Думи мої»), виводяться образи безталанних дівчат («Ой одна 'я, одна»), козака, що гине на чужині («Тече вода в синє море»), зачаровують картини рідної природи («По діброві вітер виє», «Зоре моя вечірняя») тощо.

У наш час продовжує розвиватись цей народнопісенний жанр. Згадаймо хоча б такі романси, які стали справді народними: «Пісня про рушник» (сл. Андрія Малишка, муз. Платона Майбороди), «Марічка» (сл. Михайла Ткача, муз. Степана Сабадаша), «Два кольори» (сл. Дмитра Павличка, муз. Олександра Білаша) та ін. А як не згадати чудові романси Володимира Івасюка, серед яких найвідомішими стали «Червона рута», «Водограй».

Нині повертається до народу ім'я талановитої української співачки і авторки пісень, дівчини з легенди

Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадити в головах калину:
— Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити од родоньку вісті.

ЧОМ, ЧОМ, ЧОМ, ЗЕМЛЕ МОЯ

(сл. Костянтини Малицької, муз. Дмитра Січинського)

Чом, чом, чом, земле моя,
Так люба ти мені,
Так люба ти мені?
Чом, чом, чом, земле моя,
Чарує так мене
Краса твоя?

Чим, чим, чим манить мене
Пташні твоєї спів,
Пахучий цвіт лісів?
Чим, чим, чим манить мене
Вода річок твоїх,
Що тут пливе?

Тим, тим, тим, дитино, знай,
Що тут ти вперше світ
Уздріла в цвіті літ.
Тим, тим, тим, дитино, знай,
Що води ці й ліси —
Твій рідний край.

Тут, тут, тут діди твої
Пролили кров свою
За віру й свободу!
Тут, тут, тут усі твої
Найближчі серденьку
І дорогі.

1. Чим пісня-романс відрізняється від звичайної ліричної пісні?
2. Які романси на слова Тараса Шевченка ви знаєте?
3. Заповніть клітинки назвами відомих українських романсів:
 - а) український романс на слова Михайла Петренка, муз. Людмили Александрової

б) український романс на слова Володимира Самійлеика, муз. Кирила Стеценка

в) український романс на слова Тараса Шевченка, муз. народна

4. Дізнайтесь з додаткової літератури, зокрема з відомої книги «Дівчина з легенди Маруся Чурай», які обставини і факти з особистого життя Марусі Чурай лягли в основу створення романсу «Котилися вози з гори».

5. Що таке поетичний паралелізм? Як він використовується у романсі «Стоїть явір над водою»?

6. Кого ви знаєте з сучасних авторів українського романсу?

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ФОЛЬКЛОРНІ ЖАНРИ

Акростих — вірш, у якому перші букви рядків, прочитані згори вниз, утворюють слово або цілий вислів.

Анекдот — стисле гумористичне оповідання про характерний випадок у побутовому чи сімейному житті з несподіваним і дотепним закінченням.

Байка — усний невеликий, переважно віршований розповідний алегоричний твір з повчальним змістом.

Балада — усний невеликий віршований твір, в якому зображені героїчні або незвичайні фантастичні події переважно трагічного характеру, з гострими переживаннями дійових осіб.

Веснянка — пісня, що співається під час весняних обрядів.

Дума — великий пісенно-розповідний твір переважно героїчного змісту.

Жанр — вид фольклорного чи літературного твору.

Жартівлива пісня — народна пісня з жартівливим, гумористичним змістом.

Жнивна пісня — пісня, що виконується під час жнив.

Загадка — стислий, часто алегоричний опис предмета чи явища, які треба відгадати, виявляючи кмітливість і розум.

Історична пісня — ліро-епічний твір героїчного характеру про важливі події минулого та відомих історичних осіб.

Казка — оповідання з усталеною побудовою про вигадані та фантастичні події.

Колискова — пісня, що виконується здебільшого матір'ю для заколисування дитини.

Коломийка — коротка пісенька, що має два чотирнадцятискладові рядки; часто виконується як приспівка до танцю.

Колядка — обрядова величальна пісня, що співалася протягом тижня після Різдва перед Новим роком.

Купальська пісня — обрядова пісня, що виконувалась на свято Івана Купала.

Легенда — народний переказ про життя якоїсь особи чи незвичайну подію, оповитий фантастикою, казковістю.

Обрядова пісня — пісня, що виконувалась під час народного обряду (дійства).

Переказ — подібне до легенди усне оповідання про видатні події минулого, але більш достовірне.

Пісня — невеликий ліричний вірш, що має куплетну побудову і виконується співом.

Приказка — близький до прислів'я влучний, афористичний, іноді римований вислів без повчального змісту.

Прислів'я — короткий влучний, часто заримований народний вислів повчального змісту.

Родинно-побутова лірична пісня — народна пісня родинно-побутового змісту, в якій виражені глибокі переживання і почуття.

Романс — невеликий ліричний вірш переважно інтимного характеру, часто покладений на музику для сольного співу під акомпанемент гри на фортепіано, гітарі чи арфі.

Русальна пісня — обрядова пісня, що виконувалась під час русалій на Зеленому тижні.

Суспільно-побутова пісня — народна пісня суспільно-побутового змісту.

Щедрівка — обрядова величальна пісня, що співалася увечері під Новий рік, на Щедрий вечір.

ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Алегорія — змалювання людей в образах тварин, рослин, предметів, явищ.

Внутрішнє римування — римування всередині рядків, що надає віршу мелодійності.

Гіпербола — надмірне художнє перебільшення якихось рис людей, ознак предметів чи явищ.

Гумор — доброзичливе осміяння часткових вад загалом добрих людей, окремих смішних рис їхньої поведінки чи зовнішнього вигляду.

Діалог — розмова двох чи кількох дійових осіб у творі.

Епітет — художнє означення.

Заперечне порівняння — порівняння, виражене через заперечення.

Зачин — традиційний початок народних дум, казок.

Кінцівка — традиційне закінчення народних дум, казок.

Метаморфоза — перевтілення людини в рослину, тварину, птаха.

Монолог — роздуми персонажа вголос, розмова з самим собою.

Пейзаж — змалювання картин природи у творі.

Персоніфікація — те ж, що й уособлення: зображення предметів чи явищ як живих істот.

Пестливі слова — слова, за допомогою яких виявляємо ласку, любов і ніжність у ставленні до когось.

Повтор — стилістична фігура, яка полягає у повторенні окремих слів чи виразів у творі, щоб звернути на них особливу увагу читачів.

Порівняння — художній вислів, у якому один предмет чи явище зіставляється з іншим, чимось на нього схожим, але більш яскравим.

Портрет — опис зовнішності дійової особи в творі.

Постійний епітет — стійке образно-поетичне означення предмета чи явища, що виділяє якусь характерну рису чи ознаку; найчастіше вживається у фольклорі.

Протиставлення — художнє зіставлення у творі дійових осіб і явищ.

Речитатив — протяжне проказування, що наближається і до декламації, і до співу.

Рима — співзвучне закінчення рядків у вірші.

Римування — розташування рим у віршованому творі (перехресне, суміжне, кільцеве, вільне).

Риторичне запитання — запитання, що не потребує відповіді, бо висловлює ствердну думку.

Символ — предмет чи слово, що умовно виражає сутність якогось явища; умовне позначення якогось предмета, поняття чи явища.

Тавтологія — поєднання чи повторення тих самих або близьких за значенням слів; у фольклорі та художній літературі вживається з метою увиразнення думки, посилення враження.

Уособлення — те ж, що й персоніфікація: зображення предметів чи явищ як живих істот.

Фольклор (з англ. «народна мудрість») — усна народна творчість, яка має такі особливості: усність, колективний характер, безіменність, варіантність.

ЗНАЧЕННЯ ПІСЕННОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У мене вмить заб'ється в грудях серце,
Коли до болю рідна й чарівна
Десь українська пісня розіллється
І жайвором над нами залуна.

Так писав про українську народну пісню Ігор Муратов. А відомий російський письменник Лев Толстой одного разу сказав студентові-українцю, що відвідав його

в Ясній Полянї: «Щасливі ви, що народилися серед народу з такою багатою душею, народу, що вміє так відчувати свої радощі й чудово виливати свої думки, свої мрії, свої почуття заповітні. Хто має таку пісню, тому нічого боятись за своє майбутнє. Його час не за горами. Вірите чи ні, що ні одного народу простих пісень я не люблю так, як вашого. Під їх музику я душею спочиваю. Скільки в них краси і грації, скільки дужого молодого почуття і сили!»

У народних піснях правдиво відображено все життя українського народу, багатство його духовного світу, найзаповітніші мрії і прагнення. Великий знавець українського фольклору Михайло Стельмах зазначав: «Широка і різноманітна тематика ліричної пісні... Нема такої значної події в житті народу, немає такого людського почуття, яке б не обізвалося чи рокотом грому, чи ніжною струною в українській ліриці, яку по праву можна назвати нашим національним скарбом і перлиною світової народної творчості».

Про безсмертну світову славу української народної пісні висловлювалися не лише вітчизняні діячі культури. Видатний російський композитор Петро Чайковський стверджував: «Бувають щасливо обдаровані натури і бувають так само щасливо обдаровані народи. Я бачив такий народ, народ-музикант — це українці». Російський письменник, перекладач українських пісень Микола Берг уклав антологію пісень багатьох народів. У передмові до цієї антології він писав: «Чарівна, ніжна й граціозна українська пісня. Скажу більше: в ній є щось, що хапає за серце, щось глибоко задушевне. Як слушно пригодилися тут численні пестливі слова, які неможливо перекласти ніякою іншою мовою, навіть і російською. Але не на самих лише пестливих словах створюється чарівливість української пісні. Ця чарівливість розлита в усьому, в словах і порівняннях, а іноді й просто не знаєте у чому: мило та й годі!» У XVII ст. арабський учений і мандрівник Павло Алепський записав: «Співи

Марусі Гордіївни Чурай, яка жила і творила в середині XVII століття. Пісні-романси, створені нею, уже понад три століття бентежать серця людей своєю щирістю і глибиною почуттів. Найпопулярніші з них — «Засвіт встали козаченьки», «Ой не ходи, Грицю...», «Віють вітри», «Котилися вози з гори», «Грицю, Грицю, до роботи» та ін.

Пісня-романс — одна з цікавих сторінок у великій книзі культурних надбань нашого народу. У ній життя народу, його думки й почуття відбилися глибоко, правдиво і своєрідно.

КОТИЛИСЯ ВОЗИ З ГОРИ

(сл. і муз. Марусі Чурай)

Котилися вози з гори, та в долині стали,
Любилися, кохалися, та вже перестали.
Любилися, кохалися, що мати не знала,
Прийшлося тепер розійтися, як та чорна хмара.
Котилися вози з гори, поламалися спиці.
А вже ж мені не ходити на ті вечорниці.
Котилися вози з гори, поперевертались,
Любилися, кохалися, та й навік розстались...

СТОЇТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ

(сл. народні, муз. Семена Гулака-Артемовського)

Стоїть явір над водою, в воду похилився.
На козака пригодонька,— козак зажурився.
Не хилися, явороньку, ще ти зелененький!
Не журися, козаченьку, ще ти молоденький!
Не рад явір хилитися,— вода корінь мие,
Не рад козак журитися, да серденько ние!
Ой поїхав в Московщину козак молоденький,
Оріхове сіделечко і кінь вороненький.
Ой поїхав в Московщину да там і загинув,
Свою рідну Україну навіки покинув.

козаків радують душу і зціляють від печалі, бо йдуть вони від серця і виконуються наче з одних уст».

Про українську пісню, про народний спів складено багато прислів'їв: «З піснею дружити — ніколи не тужити», «Пісня ні в добру, ні в злу годину не покидає людину», «Хто співає, той журбу проганяє», «Як заспівають, мов тебе на крилах піднімають» тощо.

Пісня була і є невичерпним джерелом творчого натхнення для письменників в усі часи. Так, саме на ґрунті народної пісні виріс поетичний геній Тараса Шевченка. Без її впливу не можна уявити творчості таких письменників, як Іван Франко, Леся Українка, Микола Гоголь, Максим Рильський, Андрій Малишко та ін.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Вивчаючи літературу, ви не раз будете готувати усні повідомлення, з якими виступатимете в класі.

Усне повідомлення, тобто зв'язна розповідь на задану тему, будується на основі прочитаного матеріалу або прослуханої розповіді (наприклад, для повідомлень пропонуються такі теми: «Народні кобзарі України», «Дівчина з легенди Маруся Чурай» тощо).

Коли одержана тема повідомлення, слід підшукати необхідну літературу в бібліотеці або вдома. Ознайомившись з книгою чи статтею, виписуєте необхідні дані і намічаєте план виступу. Ви маєте подбати про те, щоб матеріал викладався в логічній послідовності, одна думка переходила в іншу. Намагайтесь наводити конкретні приклади і факти, а не говорити загальними фразами. Дуже важливо для вступу дібрати найцікавіші факти, щоб одразу заінтригувати слухачів, а також не забудьте повідомити, про що буде йти мова. Зверніть увагу і на мовне оформлення вашої розповіді. Намагайтесь викладати матеріал просто, зрозуміло, уникаючи трафаретних книжних фраз. Завершити розповідь варто коротким висновком.

Інсценізація — це переробка фольклорного або літературного твору для постановки на сцені.

Щоб інсценізувати фольклорний твір (наприклад, пісню «Ой там, на товчку, на базарі»), необхідно виділити в ньому дійових осіб, продумати оформлення сцени і форму одягу персонажів, намітити висловлювання дійових осіб із зауваженнями до них (ремарками) щодо інтонації, жестів, якими вочи супроводжуються.

У згаданій пісні дійовими особами будуть: жінка, яка продає чоловіка, і покупці. Дія відбувається на базарі. Для інсценізації потрібні деякі речі: мотузок, терниця. Дія може виконуватись на фоні вокального ансамблю, який співає пісню, і супроводжуватись гумором, жартами.

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

ОЛЕКСАНДР КОШИЦЬ

ПРО УКРАЇНСЬКУ ПІСНЮ Й МУЗИКУ

Музична творчість нашого народу огорнула піснею не тільки життя окремої одиниці з колиски до домовини, а й життя всієї нації у всіх проявах і змінах від первісноісторичних часів аж до наших днів. У обрядових піснях народна пам'ять донесла до нас із далеких сутінків нашого існування уламки поганського¹ світогляду й ритуали наших предків, а з початків нашої історії відблиски пишної княжої доби; в піснях історичних чуємо відгомін бур та катаклізмів нашої трагічної історії; в козацьких думах — невольничі плачі та громи й фанфари козацької слави; пісні весільні — це співана історія шлюбу, починаючи з часів матріархату; чумацькі пісні дихають на нас вітром безкраїх українсь-

¹ Поганський — язичницький.

ких степів; релігійні псалми і канти хвилюють нас щирістю й наївною простотою християнської віри й моралі; в побутових піснях знаходимо найдокладніші картини життя у всіх його проявах, завітчані любовними поемами, повними чару і глибокого почуття,— а іскри веселості, гумору й сатири пісень жартівливих випромінюють принаде світло життєздатності й здоров'я народу лагідної вдачі, чутливого, але сильного й мужнього.

Наша пісня — це неоціненний скарб українського народу...

ІВАН МАЛКОВИЧ

ЛЮБІ КОЛЯДНИЧКИ Й ЩЕДРІВНИЧКИ!

Будьте ласкаві сказати: яке свято ви найбільше любите?.. Ого-о! Які ви всі галасливі! Зачекайте, зачекайте... Так... Тарасик — Різдво. Оленка — Новий рік. А ти, Настусю?.. Також Різдво!.. Прекрасно. Гадаю, більшість дітей усього світу відповіли б так само.

Хочете, відгадаю, що вам найбільше подобається в цих святах?.. Подарунки від Діда Мороза!.. Вгадав?.. А чи ви знаєте, що не в такі вже й давні часи українським дітям подарунки приносив не лісовий Дід Мороз, а святий Миколай. І дарунки його були не прості, а небесні...

Зимової ночі перед 19-м грудня святий Миколай опускався на срібній вервечці з неба на землю. Сивобородий, у довгій золотистій накидці, він заходив до кожної хати і розкладав дітям у черевичок чи під подушку свої пречудові небесні гостинці. Правда, збитошникам святий Миколай дарував хіба що прегарного прутика, бо з неба він бачить кожного з нас і добре знає, хто чемний, а хто й не дуже...

Згодом — 7-го січня — настає Різдво. До нього готувалися особливо: варили кутю, вчилися колядувати. За давніми переказами, саме цього дня (а вірніше, ночі)

у містечку Вифлеємі Пречиста Діва Марія народила Ісуса Христа — Божого Сина.

Увечері перед Різдвом, коли на небі загоралася перша зірка, кожна родина сідала до святої вечері, а веселі гурти колядників із осяйною зізодою у руках вирушали від хати до хати, сповіщаючи радісну новину: Діва Марія породила сина!.. Між колядників були переодягнуті Пастушки, Ангел, цар Ірод, а також славний і відважний Запорозький Козак. У кожній оселі вони показували виставу про народження Ісуса Христа, про те, як злий цар Ірод хотів звести зі світу маленького Ісуса. Тож коли під кінець вистави Козак духопелив злющого Ірода аж до смерті,— господарі, а надто їхні діти, не могли стримати радісних сліз.

По Різдві наступає старий Новий рік. Він відстає від Нового року, який ми святкуємо 1-го січня, на два тижні. Того ж дня відзначається ще й празник святого Василя.

Дійство розпочиналося 13-го січня — на Щедрий вечір. Хлопці й дівчата знову ходили від хати до хати, бажаючи господарям щедрого вечора і доброго здоров'я на весь рік. На Різдво вони були колядниками, а на Щедрий вечір — щедрівниками. Різдвяні вистави про народження Христа називалися «Вертеп», «Звізда», «Пастушки», а новорічні — «Коза» й «Меланка». Коза з Дідом, Бабою, Солдатом, Циганом і Міхоношею просилися до хати. У хаті Коза, стрибаючи, раптово падала і спускала дух. Після чудернацьких зцілювань вона врешті-решт оживала і під радісну щедрівку знову завзято вистрибувала по оселі.

Не менш запальну і веселу вдачу мала й Меланка, яка зі своїм нареченим Василем, а також із Чортом, Вояком, Смертю, Березою-Міхоношею, Дідом, Бабою, Циганом та Ведмедем навперебій намагалася утнути якусь дурничку: розсипати по хаті сміття, розкидати дрова...

НА ІВАНА КУПАЛА

(Уривок з повісті «У неділю рано зілля копала...»)

... Аж ось настав врешті очікуваний вечір, а з ним і місяць вповні.

Завтра Івана Купала, а сьогоднішня ніч ясна, зориста, неначе умисне розцвілася, щоб молодим дівчатам зрадити¹ над річкою будучу долю і милого.

Мов гарні птахи, зібралися вони над берегом ріки, що, осяяна місячним світлом, виблискувалася приманливо межі густо залісною, вечором темною Чабаницею та білою дорогою, що бігла попри неї...

Не самі прибули дівчата над берег блискучої вночі річки. Межі ними є й циганка Мавра. Пристроєна в якусь стару червону хустку, спущену недбало з голови, в срібне давнє намисто на шиї і на грудях, з розпатланим волоссям, вона проходить між дівчатами, мов марево.

Розвеселена дівочим балаканням та дарунками, якими привабили її зі сховку поміж себе, виспіває вона якісь чудні монотонні пісні на рідній, лиш їй зрозумілій мові, і чогось вдоволена.

Нині захопила її, очевидно, струя живого життя молодіжї, і вона ніби відмолодніла сього вечора з ними. Зрештою, вона найбільше через Тетяну тут. Тетяні захотілося над річкою ворожити, а се було для неї те саме, що її власне бажання. Тому вона весела.

Вона відповідає голосно на всі допити дівочі, що раді би заглянути хоч на хвилиночку в зачинену перед ними будучину, і сміється весело.

Дівчата уставляються врешті по вподобі і волі кожної на обібраних місцях і, співаючи, кидають з голови одна по другій пишні вінки з стрічками, якими пристроїлися сього вечора, на блискучу воду — і ждуть.

¹ Зрадити — тут розкрити, показати.

Коли упав перший вінок на воду, почувся перший голос:

Гей, на Івана, гей, на Купала, гей, гей, гей!
Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!
Цвітки збирала, віночок вила,
Долі водою його пустила...

Відтак глядять всі дівчата на веселі хвилі, куди і як несуть вони вінки. Понесуть їх далеко чи близько? До милого чи до чужого? На яким місці берега спиняться? І тут же в тім селі? Чи, може, розірвуть їх дикою грою в дрібні кусні, не донісши цілими, де судьба призначила?..

Нараз крик і сміх.

Один вінок натрапив на бистрішу хвилю коло берега, і вона викинула його збиточно на траву. Зо два інші, сплетені неміцно, розірвалися зараз з самого початку і розплилися поодинокими цвітами по всій ріці, мов роздробилися для всеї ріки, і хутко зникли з очей.

Лиш одна Тетяна мовчить, не дбає ні про кого, не цікавиться нічим.

Вона опинилася на березі коло спокійної глибини, означеної велетнями-каменями, і надумується. За нею поволіклася, мов друга її тінь, і ворожка-циганка.

Її обходить нині найбільше вінок Тетяни. Що станеться з ним? Куди понесе його ріка? Чи далі до красно́го Гриця в гори, чи на берег кине? Чи розірве на кусні, на сміх пустить? То її цікавить!

Тетяна не здіймає вінка з голови. Вагається. Передусім вона не хоче, щоб хто бачив, як кине його з голови, не хоче співати. Не хоче, щоб звертали увагу на неї, одним словом, не хоче нічого. Нічого, в чім захотіли би й інші брати участь.

Щось сама однісенька хоче.

А нараз вже ніби й того не хоче.

Так стоїть і вагається.

Вагаючись, спиняється тим часом думками коло Гриця, питає себе: «Звінчаються вони сеї осені, як заповідав їй він, чи будуть ще далі ждати?»...

— Ти тут хочеш кидати вінок? — обзивається нараз за нею голос Маври і перебиває раптом лет її думок.

— Не тут! — відповідає знехотя молода дівчина і відвертається, немило вражена циганкою, що перебила її думки.

— Не тут, доньцю, не тут,— відмовляє Мавра,— бо, ади, тут у воді вир, і він не дасть добре вінкові поплисти. Все буде ним в однім місці крутити. Іди трохи далі та кинь вінок, згадавши свого милого, чи поберетесь сеї осені, чи ні.

— Поберемося, поберемося! — відповідає Тетяна гордо і додає роздразнено: — Кину вінок, де схочу.— І з тими словами відступає від циганки на кілька кроків. Хотіла кинути вінок ніким не спостережена, самаодніська, тим часом Мавра не дає.

— Кидай, де хочеш, доньцю. Кидай, де хочеш! — каже примиряюче Мавра, та, проте, не рушається з місця. Се подразнило ще більше уперту вдачу дівчини, що не зносила над собою ніякої власті, і вона відступила від циганки далше. Ще недалеко відступила, коли її нараз щось мов підтручує невидимою силою назад на те саме місце. Вона вернула і зняла з голови вінок. Далі — не отворивши уст ні на одне слово, кинула вінок з усеї сили коло каменя в воду... Вінок заколисався сильно і, поплававши кілька хвилин кругом по тихій воді, почав, немов кермований невидимою силою з-під блискучої поверхні, сунутися ледве помітно вперед.

Не далеко.

Тетяна стояла на березі, похилившись, з очима широко отвореними, і не рухалася ні на волосок. Ззаду за нею чигала вдвоє зігнена циганка.

Важка хвиля... мовчання...

— О! о! о! — скричала нараз Тетяна і простягла з переляком над водою руки. Саме до середини доплив її вінок, як тут захопив його вир. Крутив ним якусь хвилину на однім місці, грався. Коли нараз потягнуло його щось в глибіню, і Тетяна не побачила його більше.

Мовчки обернула вона своє побіліле лице до старої циганки, що й собі витріщилася без руху тривожними очима в воду. Тепер поглянула поважно на дівчину.

— Не посватає тебе сеї осені твій хлопець,— обізва-
лася врешті, не задумуючись,— не посватає.

Тетяна відвернулася.

— Ов-ва! — сказала лише згорда і повела опущени-
ми очима по воді.

— Ов-ва кажеш, доньцю? — спитала з явним до-
кором Мавра.

— Ов-ва! — відповіла, як перше, гордо дівчина, мов
не своїм вже голосом, і, відвернувшись від води,
відійшла...

МИКОЛА СИНГАЇВСЬКИЙ

ПІСНІ МОЄЇ МАТЕРІ

Колискова пісня — то лише крапля в пісенному
океані народного мелосу. І прикро, що так часто вона
губиться у розмаїтті мелодій...

Характерною ознакою українських колискових
пісень є те, що вони здебільшого не багатослівні, дві-три
строфи. Проте завжди глибокі за змістом і завжди у них
присутня дія, твориться картина життя.

Ой ходить сон по долині

У червоній кожушині.

Кличе мати до дитини:

— Іди, сонку, в колисоиьку,

Приспи мою дитионьку.

Отой котик, що носить сон у рукаві, та киця, що
пішла по водицю, не полишають матері, допоки вона
не заколише, не приспить дитину.

Заколисування — одна з багатьох тем материнських
мелодій, а котик-коточок у народних віруваннях — то
завжди добрий друг людини, тварина хатня і довірлива,
що здатна оберігати дітей від усякої напасті, зла
і страху. А звідси — одвічна тема людської домівки,
затишку, материнства...

Ми народжувалися з піснею. І перша пісня, що ми
слухали, була піснею матері. Від співучої колиски ласка-
вим і мудрим голосом вона вела нас у світ широкий. І той
голос, мов заповіт, вкарбовано в наше серце навічно.

Через пісню я знову і знову уявляю всі стежки, всі життєві дороги, пройдені моєю матір'ю. Бачу, коли з жінками вона повертається з поля. І в надвечір'я лине щемна мелодія. Відлунює під стишеним осіннім небом. Чую розмаїте буяння пісень на весіллях, де вони змагаються своєю жагою, мелодикою, словом. І досі чую, та й не раз іще наслухатиму, коли піснею проводжають у дорогу, і коли зустрічають.

І знову стишуюсь, стаю непорушним чи зацікавленим, коли зачую пісню над колискою. Цю легкокрилу, повну таємничої зваби, колискову птаху. З нею ми засинали і швидше виростали в снах. Той, хто не чув материнської пісні, залишився бідним на все життя...

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

«ГОМЕР В УКРАЇНСЬКІЙ СВИТІ»

Стояв теплий зорепадний серпень 1874 року. До златоглавого Києва прибували гості з багатьох європейських країн, щоб взяти участь у Третньому археологічному з'їзді. Урочисте відкриття відбудеться лишень через тиждень, але вчені мужі, серед яких були й зарубіжні авторитети в царині археології, історії, етнографії, філології та інших наукових інституцій, уже жваво обговорювали назрілі питання в кулуарах. Та сьогодні на творчі суперечки не вистачало натхнення — всі з нетерпінням чекали урочистої частини, на якій має виступати зовсім не знаний для європейців «Гомер століття», «Боян доби», «сучасний Нестор», «рапсод України»...

Оскільки зала не вміщала всіх бажаючих, довелося спішно робити імпровізовану сцену в Ботанічному саду. У вечірніх сутінках нашвидкуруч вивісили під кроною липи лампадку, прилаштували крісельце, і невдовзі під гучні оплески в супроводі своєї дружини та М. Лисенка з'явився кремезний, літніх років чоловік. На ньому була припорошена свитина, дебелі, майже до самих колін, ялові чоботи й блакитні шаровари та смушкова шапка,

з якою він не розлучався навіть улітку. Чемно відклавшись шановному товариству, Остап Вересай присів на рипкий стільчик, витер спітніле обличчя, взяв з рук дружини свою вірну супутницю — кобзу, підладнав на ній струни й приструнки і пробіг пальцями. Віртуозний програш, який започаткував думу «Буря на Чорному морі», одразу ж відтворив в уяві присутніх картину розгніваної морської стихії. Під плюскіт хвиль затужив живий голос:

Ой на Чорному морі,
На білому камені,
Ой то там сидить ясен сокіл-білозерець...

Видзвонювала-голосила тужливим криком чайки кобза, піднімаючи на гребенях хвиль бентежний голос співака: «Ізо дна моря сильно хвиля встає, судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває...» Схрестивши руки, стояли, немов приворожені, славетний професор, майбутній міністр освіти Франції Альберт Рамбо зі своїм земляком-славістом Луї Леже, поруч з ними були міністр освіти Югославії Стоян Новакович, всесвітньо-відомий славіст з Відня В. Ягнич, барон Еренбург із Праги, будапештський історик Ф. Ромер, вчений з Німеччини П. Кремер...

Сім дум та цілу низку жартівливо-побутових пісень проспівав того вечора О. Вересай. І хоч не всі чужинці добре знали на українській мові, але майстерне виконання кобзарем народного мелосу відкрило перед зарубіжними гостями всю велич поезики, глибину української пісенної стихії. Концерт пройшов з великим успіхом...

СТАНІСЛАВ ТЕЛЬНЮК

МИ ЧУЄМО ТВІЙ ГОЛОС, МАРУСЮ!

Книжку прекрасних поезій Марусі Чурай випустило видавництво «Дніпро» («Дівчина з легенди — Маруся Чурай», передне слово М. Стельмаха, упорядкування, підготовка текстів та післямова Л. Кауфмана).

Перед нами лірична сповідь Марусі Чурай, історія її прекрасного й нещасливого кохання. Вся ця історія викладена в піснях, сповнених смутку й тривоги, кохання й ревностів, кепкування й болю...

Ці пісні жили з нами від нашої колиски, і вони житимуть, як і нас на землі не буде. Пісні про те, як «засвіт встали козаченьки в похід з полуночі», про те, як «ішов милий горонькою, мила — під горою», про те, як «в кінці греблі шумлять верби», як «болить моя головонька від самого чола», «шумить-гуде дібровонька, плаче-тужить дівчинонька», як та дівчинонька у вівторок «зілля ізварила», а «у середу рано Гриця отруїла»...

Образ Марусі Чурай (прізвище, очевидно, походить від слова «чура», що означає, як свідчить П. Білецький-Носенко: «Зброєносець. Гридень, вірний слуга»; власне, це те саме, що й відоме всім нам «джура») живе у пам'яті українського народу. Легенди про неї розповідають від Дінця до Дунаю; пісні, про які кажуть, що вони «Марусині», співають від Слобожанщини до Прикарпаття. Цікаво, що в різних місцях України зовсім різні письменники на основі переказів, легенд намагалися ще в минулому столітті складати твори про цю поетесу. Цікаво й те, що всі ці твори розповідали по суті про одне: великий талант, велике кохання і трагічну загибель дівчини...

Ми чуємо голос нашої поетеси на кожному кроці. Ось співають жінки на буряках:

Посадила огірочки
Близько над водою,
Поливала огірочки
Дрібною сльозою.

Ростіть, ростіть, огірочки,
В чотири листочки!..
Не бачила миленького
Аж три вечорочки...

Ось зі старої грамофонної платівки голосом Оксани Петрусенко лунає:

Ой у полі вітер віє,
А жито половіє.
А козак дівчину та й вірненько любить,
Та зайнять не посміє...

І ми розуміємо — вона з нами завжди, юна козачка
Маруся. Іде з нами понад три століття така ж юна,
прекрасна в любові, трагічна в смутку...

Ми чуємо твій голос, Марусю!

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Березиня: українські народні пісні.— К., 1991.
2. Білниський М. Грає кобзар, виспівує.— К., 1981.
3. Бурлака Ф. Остап Вересай.— К., 1959.
4. Воробай О. Звичай нашого народу.— К., 1991.— Т. 1—2.
5. Дівчина з легенди — Маруся Чурай.— К., 1974.
6. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості.— К., 1989.
7. Календарно-обрядові пісні.— К., 1987.
8. Колядки і щедрівки.— К., 1991.
9. Мицник В. Свята сонячного циклу.— К., 1991.
10. Перлини української народної пісні.— К., 1989.
11. Погребенник Ф. Наша дума, наша пісня...— К., 1991.
12. Розлилися круті бережечки: Українські народні пісні та думи.— К., 1985.
13. Скуратівський В. Погостини, або дванадцять мандрівок у глибину століть.— К., 1990.
14. Скуратівський В. Місяцелік: Український народний календар.— К., 1993.

УЗАГАЛЬНЮЮЧЕ ПОВТОРЕННЯ

1 варіант

1. Які ви знаєте висловлювання Тараса Шевченка про українську пісню і думу?
2. Які особливості української пісні визначив Микола Берг?
3. На які теми найчастіше склалися історичні пісні та народні думи?
4. З яких народних пісень ці рядки? До яких жанрів вони належать?

Витоптала орда кіньми
Маленькі діти;
Там господар, як виноград,
Там господиня, як калина...;

Котра дівчина чорнобривая,
 То чарівниченька справедлива;
 Ой ти, старий дідуган,
 Ізигнувся, як дуга...

5. Які ви знаєте колискові пісні, де згадується кіт? Як ви думаєте, чому народ опоетизовує саме цю домашню тварину в колискових?

6. Кому належать ці слова: «Три віки ходить пісня Марусі Чурай по нашій землі, три віки любові вже подарувала дівчина людям. А попереду вічність, бо велика любов і велике мистецтво — невмирущі»?

7. Кого ви знаєте з відомих українських кобзарів минулого і сучасності?

8. Які ви знаєте українські народні пісні, у назві яких є слово «річка», чоловічі та жіночі імена?

9. Які обрядові пісні співають у вашій місцевості під час народних літніх свят?

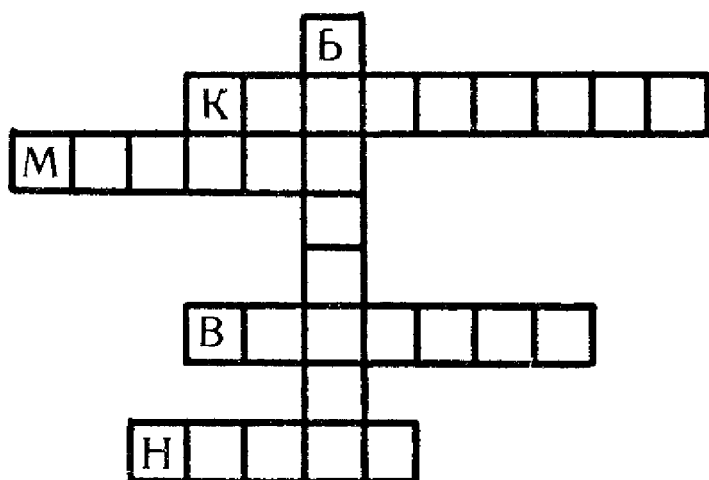
10. Розгадайте ребус:

11. Розшифрувавши ребус, ви прочитаєте ім'я відомої героїні народного епосу:

12. Заповніть клітинки в кросворді по горизонталі і вертикалі прізвищами українських кобзарів, початкові букви яких вказані:

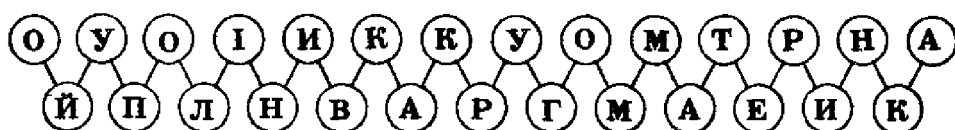
Х	Я	И	К
			Т
Й			Л
С	И	И	Р

13. Прочитайте у криптограмі, починаючи з літери «Х» (через певний інтервал), відоме народне порівняння:

14. Заповніть клітинки назвами українських обрядових пісень, початкові букви яких вказані:

В							
Г							
К							
Щ							

15. Правильно прямуючи лініями від кружечка до кружечка, ви прочитаєте відомі рядки з української пісні:

16. З якої народної балади ці рядки:

Коси розпустила, гулять не ходила,
Молодого хлопця навік полюбила.

2 в а р і а н т *

1. Як ви думаєте, чому саме український народ має чи не найбагатшу в світі пісенну творчість? З чим це пов'язано?

2. Де в Україні відкрито музей кобзарства, а де — школу кобзарського мистецтва?

3. Доведіть, що пісня, «Ой чие ж то жито, чії ж то покоси» належить до народнопісенного жанру балади.

4. Складіть народознавчий словничок на тему «Календарно-обрядові пісні українського народу».

5. Поясніть, який із запропонованих текстів є думою, а який — піснею і чому.

Середульший братець велике милосердіє має,
У себе червону та жовту китайку видирає,
На дорогу стеле-постилає,
Найменшому брату признаков зоставляє...;

Тече річка невеличка
З вишневого саду,
Кличе козак дівчиноньку
Собі на пораду.

6. Назвіть найвідоміших українських композиторів-піснярів та їхні пісні.

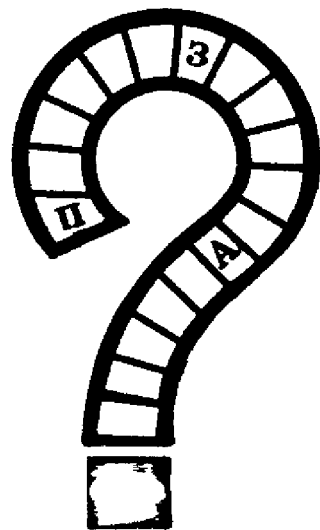
7. Складіть кросворд на тему «Фольклорні жанри».

8. Напишіть невеличке оповідання із слів, які б починалися однією буквою. Подаємо початки: «Семен сказав своїм синам...», «Валя встала вранці...», «Пилип прийшов пізно...»

9. Заповніть у чайнворді клітинки назвами фольклорних жанрів, перші й останні букви яких вказані:

10. Визначте художні засоби, використані у наведених уривках з українських народних пісень:

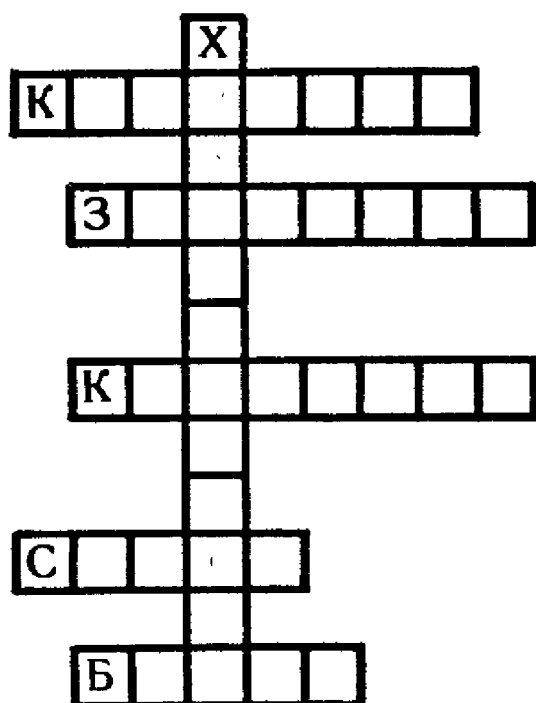
У цьому дворку, як у вінку;
Ой весна, весна, ти красна...;
Летіла зозуля та й стала питати,
Ой то ж не зозуля, а рідная мати...;
Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не червона була?

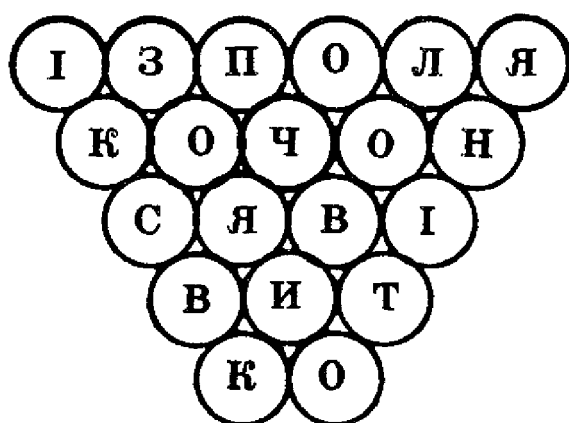
11. Розгадайте шараду: перше — синонім до слова «куля», друге — жіноче ім'я, разом — задача-головоломка.

12. Складіть ребус про слово «колисанки».

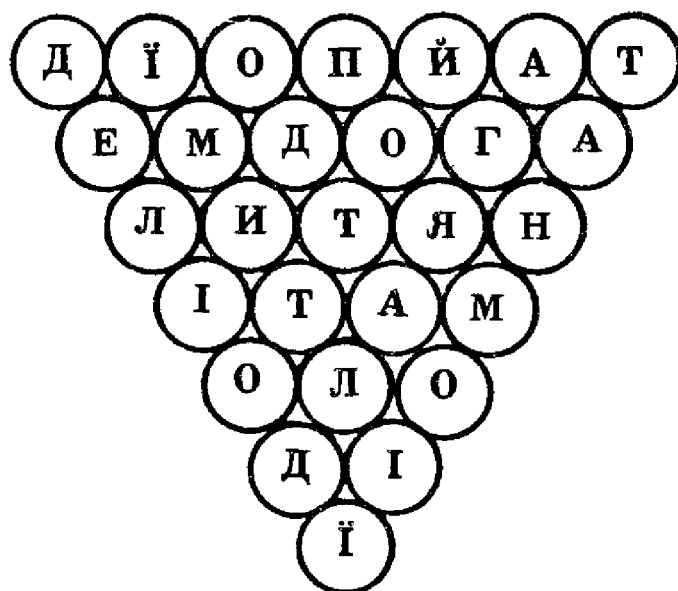
13. Заповніть клітинки у кросворді іменами відомих героїв історичних пісень, перші букви яких вказані:

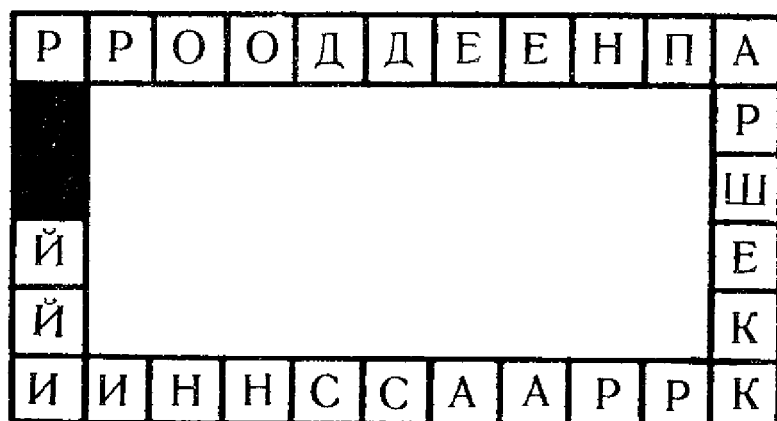
14. Знайдіть ключ, щоб прочитати рядки із обжинкової народної пісні:

15. Подумайте, як прочитати відомі рядки з української народної пісні:

16. Прочитайте у криптограмі зашифрований вислів:

З в а р і а н т *

1. Дізнайтесь із довідкової літератури (наприклад, із книги В. Скуратівського «Місяцелік»), про які народні свята іде мова в народних прислів'ях і коли вони відзначаються: «Василів вечір додає дня на курячу ніжку», «Прийшли Євдокії — дядькові затії: плуга чинити, борону точити», «На Івана нажала, на Петра напекла», «На Іллі новий хліб на столі».

2. Знайдіть у книзі Ф. Погребенника «Наша дума, наша пісня» матеріал для усного повідомлення з історії створення кількох пісень.

3. Дізнайтесь з енциклопедій та інших видань, як склалося життя відомого українського кобзаря Остапа Вересая.

4. Підготуйте усне повідомлення на одну з тем: «Колядки та щедрівки нашого краю», «Свято Івана Купала у нашій місцевості».

5. Проведіть у класі вікторину на матеріалі народнопісенної творчості нашого народу. Складіть 10—15 питань до вікторини.

6. Організуйте у класі прослуховування у грамзапису українських романсів. Запам'ятайте, хто склав до них слова і музику.

7. Укладіть невеличку рукописну збірку на тему «Світова слава української пісні» на основі висловлювань відомих культурних діячів про пісенну творчість українського народу. Використайте матеріал з журналу «Українська мова і література в школі» (1989, № 8). Проілюструйте збірку власними малюнками.

8. Оформіть рукописну збірку на тему «Пісні моєї родини». Зробіть до неї ілюстрації.

9. Напишіть невелику творчу роботу на одну з тем: «Моя найулюбленіша українська народна пісня», «У чому чарівна краса української народної пісні?»

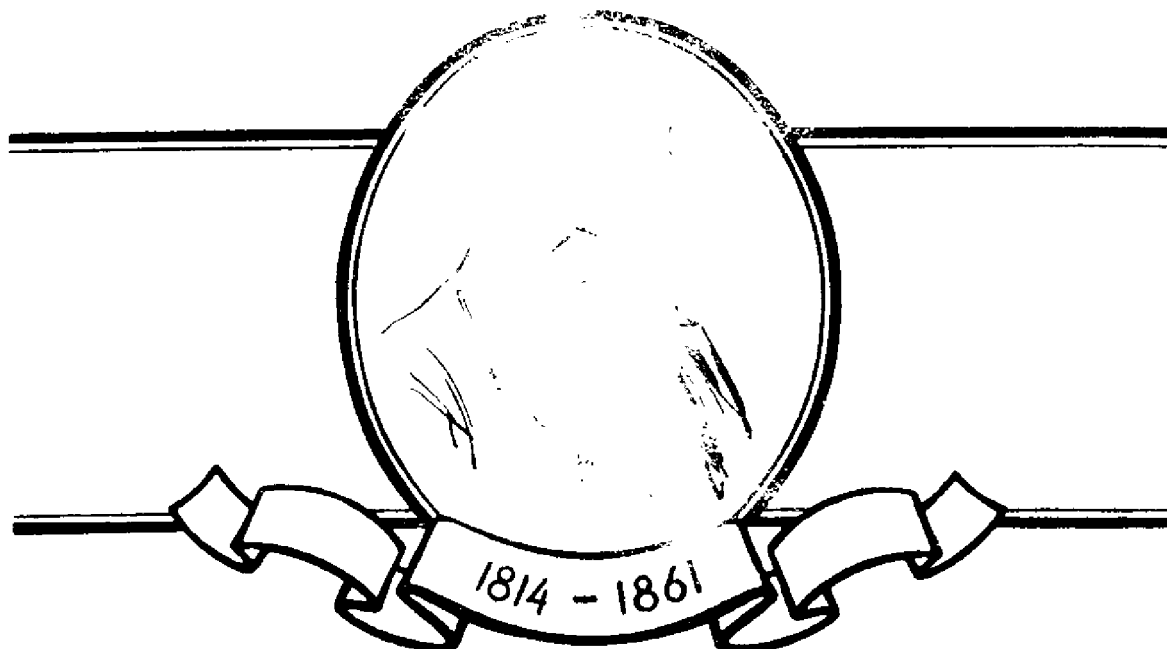
10. Організуйте у класі свято української народної пісні під девізом «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине» (використайте грамзапис, магнітофонні записи, виступи із співом учнів класу або батьків, підготуйте інсценізацію народної пісні). Відповідно продумайте оформлення класного приміщення.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIX СТОЛІТТЯ

Однією з особливостей української літератури є те, що вона як жодна інша з літератур світу нерозривно зв'язана з усною народною творчістю. Ця особливість яскраво виявилася в кінці XVIII ст. з виходом «Енеїди» Івана Котляревського, написаної живою розмовною мовою народу. Цю поему справедливо називають енциклопедією побуту і звичаїв українців. У 40-х роках XIX ст., коли з'явився «Кобзар» Тараса Шевченка, ніби виплеканий з народних дум і пісень, наша література розквітла, стала в ряд світових. Пізніше Іван Нечуй-Левицький плекав у своїй творчості народне слово, а Іван Франко, наш великий Каменярь, надав йому мужнього, інтелектуального, філософського звучання. Павло Грабовський розглядав своє поетичне слово як засіб боротьби («Сміле слово — то наші гармати...»).

Нелегкою була доля письменників, які жили і творили в XIX ст. Царизм їх переслідував за вільне слово, неодноразово саджав у тюрми (Івана Франка), відправляв на заслання (Тараса Шевченка, Павла Грабовського). Але нескореною була їхня муза. Про це свідчить і громадянський подвиг Івана Нечуя-Левицького. Коли царський міністр Валуєв у 1863 році видав указ про заборону українського друкованого слова, Нечуй-Левицький як виклик цьому указу пише свої твори рідною мовою.

Тож вчитаймося у твори письменників XIX ст., які, виступивши у літературі в такі тяжкі часи, зуміли збагатити золотий фонд нашої духовної культури.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Кобзарем його ми звемо,
Так від роду і до роду,
Кожен вірш свій і поему
Він присвячував народу.

Максим Рильський

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 року в селі Моринцях, Звенигородського повіту на Київщині (тепер Черкаська обл.) в родині селянина-кріпака. 1829 року переїздить з паном Енгельгардтом до Вільно, а 1831 року його віддають учнем до живописних справ цехового майстра В. Ширяєва в Петербурзі.

У 1838 році був викуплений з кріпацтва і став вільним слухачем Академії художеств у Петербурзі. 1840 року виходить збірка його поезій «Кобзар», яка поклала початок новому періоду в історії української літератури. Подорожує Україною (1843, 1845 рр.) в складі археографічної комісії. Продовжує писати літературні твори: історичну поему «Гайдамаки» (1841), драму «Назар Стодоля» (1843), поеми «Сон» (1844), «Кавказ», «Наймичка», вірші «Заповіт», «І мертвим, і живим...» (1845) та ін., готує альбом художніх полотен «Живописна Україна».

У 1846 році поет входить до таємної політичної організації — Кирило-Мефодіївського товариства, за участь у якій та за революційну поезію був заарештований навесні 1847 року і відправлений на заслання із заборонаю писати й малювати (спочатком в Орську фортецю, а потім в Оренбург і Новопетровську фортецю на березі Каспійського моря). У 1848 році брав участь в Аральській експедиції. Повертається Тарас Григорович із заслання лише в 1857 році. Здійснює третю подорож в Україну (1859 р.).

Шевченкові присвоюється звання академіка-гравера (1860 р.). У цьому ж році виходить друге видання «Кобзаря».

10 березня 1861 року Тарас Шевченко помер у Петербурзі. Спочатку був похований на Смоленському кладовищі, потім його тіло перенесено на Чернечу гору біля Канева.

Народ свято шанує пам'ять про поета. У багатьох місцях йому встановлено пам'ятники, відкрито музеї, щорічно в Україні відзначаються Шевченківські дні, а за кращі твори в галузі літератури, журналістики, мистецтва й архітектури присуджуються Державні премії ім. Т. Г. Шевченка.

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

НЕВІДЦВІТНЕ СЛОВО

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

До таких належить «Кобзар», книга, яку народ український поставив на першому місці серед успадкованих з минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, склалися на тернистих дорогах поетового життя, писалися то в мандрах, то в казематах, мережилися при світлі білих ночей Півночі і в пісках пустель закас-

пійських, під самотнім сонцем вигнання. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. На випадкових аркушиках паперу та в захалявних книжечках поетова рука прихапцем, покрадьки записувала рядки, що стануть дорогими для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони віщі й вічні слова.

Книга формувалася поступово, рік за роком, формувало її саме поетове життя, і все найістотніше із цього життя, з великого життя українського кріпака Тараса Шевченка — від його юності й до останнього подиху — увібрав у себе цей класичних розмірів томик, збірник поезій, що його в хвилину творчого осяяння було найменовано «Кобзарем». Відтоді, впродовж багатьох десятиріч, книга ця буде настільною для кожного українця...

Улюблений герой Шевченкових поезій — витязь народний, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонником рідного краю, носієм народної правди і честі. Вістря знаменитої Шевченкової сатири, зброї, що ставала в його руках такою несхибною, спрямоване передовсім проти різних утискувачів, прийшлих і доморощених, проти царів та їхніх сатрапів-посіпак, проти поміщика, чия кріпосницька сваволя не знає меж, проти душителя й запродавця, що «за лакомства нещаснії» ладен відректися від найсвятішого. У вірші «Бодай кати їх постинали» поет у формі гіркого афоризму ще раз викарбує свою заповітну думку: «Де нема святої волі, не буде там добра ніколи...»

«Кобзар» належить до найволелюбніших книг усіх часів, він наскрізь напоєний прагненням волі, передчуттям її неминучості, поезії «Кобзаря» пронизані вірою в незнищенність людини, вірою в те, що людина ніколи не змириться з безправ'ям, рабство ніколи не стане для неї за норму існування...

Кожен, хто, відкривши томик «Кобзаря», вживеться в буйний світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує, що книгу цю написала людина, яка воістину

вистраждала свої відкриття, людина, яка по крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу. Поетові з його творчих висот відкривались різні часи і народи, в «Кобзареві» мовби акумулювався духовний набуток поколінь, в ньому крізь людський біль, крізь індивідуальне раз у раз проступає вселюдське, біблійська далеч історії тут мудро гомонить із сьогоденням. В цьому розумінні «Кобзар» — книга невичерпна, книга на віки. Нові прийдущі покоління знаходитимуть в ній синтез народного і вселюдського досвіду, як ми знаходимо його у книгах древніх, що вік їхній вимірюється тисячоліттями.

Слово вічне, слово невмируще своєю правдою, невідцвітне художньою красою — це і є «Кобзар».

1. Зверніть увагу, скільки років прожив Тарас Шевченко і скільки з них провів у кріпацькій неволі та на засланні. Зробіть з цього відповідний висновок.

2. Пригадайте із попередніх класів, які здібності мав малий Тарас.

3. Як розправився царизм із Шевченком? Чому й після смерті поета його слово лякало панів?

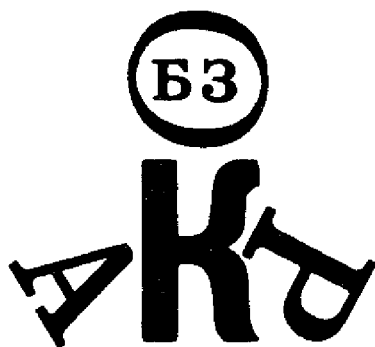
4. Підготуйте усну розповідь на тему «Шевченко — солдат», використавши матеріали про життя Тараса Григоровича на засланні, які є в шкільній бібліотеці. Складіть план своєї розповіді.

5. Як висловився про Тараса Шевченка Максим Рильський? Що в творчості Кобзаря його найбільше вразило?

6. Складіть кросворд на шевченківську тематику.

7. Розшифруйте ребус.

8. Що вас найбільше захоплює у житті Тараса Шевченка? За що його шанують і люблять народи всього світу? Чим є «Кобзар» для кожного українця?

БАЛАДИ ШЕВЧЕНКА

Тарас Шевченко починав свою творчість із балад, використовуючи в них багатющий матеріал з усної народної творчості. У 1837 році він написав баладу «Причинна», опубліковану в альманасі «Ластівка».

У перше видання «Кобзаря» (1840) ввійшла одна з найкращих Шевченкових балад «Тополя». Пізніше були створені балади «Утоплена», «Лілея», «Русалка», «Коло гаю в чистім полі», «У тієї Катерини...». Їх об'єднує казково-фантастичне розгортання подій, драматизм ситуацій, сильний ліричний струмінь, глибоке розкриття автором духовного світу людини.

Балада «Тополя» побудована за мотивами народної творчості і стародавніх уявлень народу. Є тут і народна символіка, і міфологічні метаморфози (перетворення дівчини в тополя), і народні ворожіння. У центрі балади — розповідь про глибокі переживання дівчини, розлученої з коханим, її звернення до ворожки, розмова з тополею і перетворення самої в тополя під впливом чудотворного зілля. У творі відбиті первісні вірування людей у можливість переселення душі людини на рослину. В образі тополі з великою художньою силою втілено ідею невмирущості справжнього кохання, краси вірності, незнищенності світлих і благородних людських почуттів.

ТОПОЛЯ

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополя
До самого долу.
Стан високий, лист широкий —
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ние:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погібати?
Постривайте, все розкажу,
Слухайте ж, дівчата.

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила,
Пішов та й загинув...
Якби знала, що покине,—
Була б не любила;
Якби знала, що загине,—
Була б не пустила;
Якби знала — не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою.
Якби знала!..

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінься...
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята;
Біле личко червоніє
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтесь ж, любіться,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині,—

Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитає:
«Чи не була мати?»
Стануть собі, обіймуться,—
Співа соловейко:
Послухають, розійдуться,—
Обоє раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не спитає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає.
Любилася, кожалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленьку,
А сказати не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає,— як сирота,
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люде.
Без милого сонце світить —
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється!

Минув і рік, минув другий —
Козака немає;

Сохне вона, як квіточка, —
Ніхто не питає.
«Чого в'янеш, моя доню?» —
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню, — каже мати, —
Не вік дівовати,
Він багатий, садинокий —
Будеш панувати».

«Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки поплачуть:
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить».
Не слухала стара мати,
Робила, що знала, —
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити:
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щире правду —
Де милий-серденько?
Чи жив, здоров, чи він любить,
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько,
Скажи, коли знаєш!
Бо видає мене мати
За старого заміж.

Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли нежив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню; спочинь трошки...
Чини ж мою волю.
Сама колись дівовала,
Тее лихо знаю;
Минулося — навчилася,
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».

Пішла стара, мов каламар,
Достала з полиці.
«Ось на тобі сего дива!
Піди до криниці;
Поки півні не співали,
Умийся водою,
Випий трошки сего зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там не кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;

А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде.
А за третій... моя доню,
Не питай, що буде.
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду.
Тепер же йди подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонила:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся!»
Пішла, вмила, напилася,
Мов не своя стала,
Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:

«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости тонка та висока,
До самої хмари,
Спитай Бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий, чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люде;

Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде.
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість pomoже?
Мамо моя, доле моя!
Боже милий, Боже!
Подивися, тополенько,
Як нема — заплачеш
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

1839 р.

1. Зверніть увагу, як починається і закінчується балада «Тополя». Які картини вимальовуються у вашій уяві, коли ви читаєте твір? Поясніть роль пейзажу.

2. Розкрийте народну символіку в баладі. Чому саме тополі відводиться роль символу-рослини? Пригадайте народний обряд «водіння тополі» на Зелені свята.

3. Які народні повір'я використані у цій баладі? Що автор підкреслює перевтіленням дівчини в тополя? Яка основна думка балади?

4. Чим народна балада «Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси» подібна до балади Шевченка «Тополя»? Зіставте тексти балад.

5. Якими художніми прийомами у баладі розкривається внутрішній світ героїні? Знайдіть у творі слова, де виражено протест дівчини проти насильства у сім'ї.

6. Відшукайте діалоги у творі і поясніть їхню роль. Підготуйте виразне читання цих уривків.

7. Визначте художні засоби в наведених уривках з балади:

Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;

Кругом поле, як те море
Широке, синіє;

Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!

8. Зіставте народнопісенний ритм коломийок та віршовий ритм балади Шевченка. Що в них спільного і відмінного?

9. Виразно прочитайте вступний пейзажний уривок з балади «Тополя», а потім вивчіть його напам'ять. Зверніть увагу на ритмічну будову уривка, особливо на так звані перенесення.

ЯК СТВОРЮВАВСЯ «ЗАПОВІТ»

Пізньої осені 1845 року Тарас Шевченко повертався з Андрушів у В'юнище, що на Переяславщині. У цих селах він за завданням Київської археографічної комісії змальовував пам'ятки старовини. Та в дорозі у дощ і негоду поет дуже промок і застудився. У В'юнищі почував себе зовсім хворим.

Лікар Андрій Козачковський, приятель Тараса Григоровича, дізнався про це і забрав поета до себе в Переяслав. У Шевченка виявилось запалення легень — тяжка недуга, яку тоді нечасто виліковували.

Важко було на душі у поета. Думав, що доведеться розпрощатися з світом, а ще стільки хотілося зробити для милої України, для визволення свого народу! І тоді народилося його останнє звернення до рідного народу

із закликом порвати кайдани, щоб побудувати велику, вільну, нову сім'ю, де б і його, поета, згадали незлим тихим словом.

Так був написаний у кінці 1845 року «Заповіт». Але він виявився не останнім словом поета, бо Тарас Григорович переміг свою хворобу і продовжував творити далі. «Заповіт» же його став твором, улюбленим у народі, а згодом і народною піснею. Музику до «Заповіту» Тараса Шевченка писало багато композиторів, але найвідомішою стала мелодія полтавського учителя Гордія Гладкого, яку ми і зараз співаємо.

ЗАПОВІТ

Як умру... поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом

1845 р.

1. Розкажіть історію створення «Заповіту» Шевченка.
2. Виразно прочитайте поезію, правильно дотримуючись логічних наголосів і пауз. Простежте, як змінюються почуття і настрої поета у вірші.
3. Яке враження справив на нас «Заповіт» і чому?
4. Вчитайтесь у перші рядки «Заповіту». Яка основна думка в них висловлена і якими художніми засобами?
5. Прочитайте у словничку з теорії літератури, поданому в кінці розділу, що таке метафора. Знайдіть у вірші метафори і поясніть їхнє значення.
6. Зіставте ритмомелодику «Заповіту» і балади «Тополя». Що спільного ви помітили?
7. Розкажіть, як наш народ вшановує пам'ять про Тараса Шевченка.

ДУМА ПРО УКРАЇНУ

Навесні 1847 року, сидючи в Петербурзі в застінках каземату і чекаючи вироку царя, Тарас Шевченко написав великий цикл поезій «В казематі», куди увійшов вірш «Мені однаково...» У ньому виражені глибокі патріотичні почуття поета, якого турбує не власна доля, а доля всієї України.

На засланні Тарас Григорович, криючись від наглядців, у «захалавних книжечках» написав глибоко-патріотичні вірші «І виріс я на чужині» та «Сонце заходить, гори чорніють», в яких не переставав думати про свою батьківщину, про страждання уярмленого народу і всім серцем линував у рідні краї.

Вірш «І виріс я на чужині» написаний у 1848 році під час перебування поета в північній частині Аральського моря на острові Кос-Арал, а «Сонце заходить, гори чорніють» — в Орській фортеці.

МЕНІ ОДНАКОВО...

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.

В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину: за Вкраїну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

1847 р.

І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї,
То 'одинокому мені
Здається — вращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша слава на країна...
Аж бачу там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину,
Якось недавно довелося
Мені заїхати в Україну,
У те найкраще село...
У те, де мати повивала
Мене, малого, і вночі
На свічку Богу заробляла;
Поклони тяжкій б'ючи,

Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добрая любила
Її дитину... Добре, мамо,
Що ти заранне спать лягла,
А то б ти Бога проклала
За мій ^{дзвоніть} талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли,
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

.....
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві...

.....
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадають
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати — і мовчать!
А як не бачиш того...
То скрізь здається любе їх,
І на Україні добро.
Між горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любить
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкії села,

А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталось,
Якби не осталось
Сліду панського в Україні.

1848 р.

СОНЦЕ ЗАХОДИТЬ, ГОРИ ЧОРНІЮТЬ

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люде, що одпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
Лину я, лину, думку гадаю.
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.
Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

1847 р.

1. Що об'єднує ці три вірші Тараса Шевченка? Який із них справив на вас найбільше враження і чим саме?

2. Пригадайте, в яких життєвих обставинах був написаний вірш «Мені однаково...»

3. З якого твору Шевченка ці рядки? Як ви їх розумієте? Визначте художні засоби:

На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

4. Про яких «злих людей», на вашу думку, згадує Тарас Григорович у вірші «Мені однаково...»? Як він ще їх називає? В яких словах виражене поетичне кредо Шевченка?

5. З якого твору ці рядки:

Між горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, любить
На всю Україну.

Які художні засоби тут вжиті? Визначте віршовий розмір поезії. Подумайте, яким тоном потрібно читати цей уривок, у якому темпі, після яких слів робити паузи, які слова виділити логічним наголосом.

6. Виразно прочитайте уривок з вірша «І виріс я на чужині», де подається опис кріпосницького села. Читаючи, намагайтесь передати інтонацією голосу закінчення однієї і початок іншої думки. Правильно робіть паузи. Зверніть увагу на рядкове перенесення, розрив речення міжрядковою паузою, коли воно розпочинається в одному віршовому рядку, а закінчується в наступному. Яким настроєм проиянтий цей опис? Чи тільки сум і співчуття відчужаються в ньому?

7. Випишіть із вірша «І виріс я на чужині» цитати, де змальовано картини кріпосницького і майбутнього українського села. Чи однаковий цей опис? Які художні прийоми використовує поет?

8. Поясніть, чому ліричний герой, називаючи село «найкращим», «хорошим», відчуває себе у ньому «страх погано».

9. Випишіть із вірша «І виріс я на чужині» метафори і поясніть їх роль у творі.

10. Які настрої і почуття поета переважають у вірші «Сонце заходить, гори чорніють»? Чим вони зумовлені? Чому цей вірш можна назвати елегією? Використайте матеріал із словничка з теорії літератури.

11. Зверніть увагу на особливості побудови вірша «Сонце заходить, гори чорніють». Чи зустрічається у ньому художній засіб поетичного паралелізму? Про що це свідчить?

12. Які образи і картини найяскравіше змальовуються у вашій уяві, коли ви читаете вірш «Сонце заходить гори чорніють»? Понесіть, яка роль пестливих слів, повторів, окличних і запитальних речень у цьому вірші.

13. Підготуйте у класі конкурс на краще читання віршів Тараса Шевченка.

14. Розшифруйте ребус:

викликані його спогадами про рідний край. Це інтимна, або особиста лірика. Зразком пейзажної лірики є вірш Тараса Шевченка «Понад Дніпровою сагою», де передані настрої ліричного героя, викликані спогляданням природи. З філософською лірикою ви ознайомитесь під час вивчення поезії Івана Франка. У таких творах виражаються думки і почуття, викликані складними роздумами над проблемами буття.

Ліричні народні пісні теж належать до лірики.

За формою серед ліричних творів виділяють такі жанри (види): гімн, пісня, сатира, послання, епіграма, ідилія, елегія, етюд, медитація (роздум), думка, псалм. Наприклад, вірш «Сонце заходить, гори чорніють» можна вважати елегією, бо в ньому виражені настрої журби і смутку, породжені особистим горем поета.

РИТМОМЕЛОДИКА ВІРША. ДВОСКЛАДОВІ ВІРШОВІ РОЗМІРИ

Основною особливістю віршованих творів, що відрізняє їх від прозових, є ритмічність, або віршовий ритм, який досягається правильним чергуванням ненаголошених і наголошених складів, а також співзвучним закінченням рядків (римою). Завдяки цьому ритмічно організована мова стає мелодійнішою, емоційнішою й виразнішою. Ритмічну будову окремого вірша або віршів того чи іншого поета називають ритмікою, або ритмомелодикою.

Важливу роль у створенні віршового ритму відіграє рима. За місцем наголосів у словах, що римуються, розрізняють рими: чоловічі (наголос на останньому складі: *на чужині — мені*), жіночі (наголос на передостанньому складі: *могілі — милій*), дактилічні (наголос на третьому складі з кінця: *яснєсенський — тихєсенський*). Зустрічається і внутрішнє римування (в середині рядка: *поховайте та вставайте*).

За характером розташування рим у віршованому творі виділяють суміжне римування, коли римуються перший і другий рядок, а третій з четвертим (аабб), перехресне римування, коли перший рядок римується з третім, а другий — з четвертим (абаб), і кільцеве римування, коли римуються перший рядок з четвертим, а другий — з третім (абба).

Наголошені і ненаголошені склади у віршах розподіляються по-різному. Наголоси здебільшого падають на один з двох або на один з трьох складів. Тому кожен рядок вірша можна поділити на стопи.

Стопа — це повторювана у вірші група складів, до якої входять один наголошений склад і один або два ненаголошені. Стопи бувають двоскладові і трискладові.

Двоскладова стопа з наголосом на першому складі називається хореем (— ∪), а з наголосом на другому складі — ямбом (∪ —).

Залежно від характеру стоп та їх кількості в рядку визначається віршовий розмір того чи іншого твору. Якщо, наприклад, рядок вірша складається з чотирьох двоскладових стоп з наголосом на другому складі, то ми кажемо, що це — чотиристопний ямб і т. п.

Схематично це можна показати на прикладі уривка з вірша Тараса Шевченка «І виріс я на чужині»:

Селó ненáче погоріло,
Ненáче лю́ди подурі́ли,
Німі́ на па́нщину іду́ть
І діточо́к свої́х веду́ть!..

∪ — | ∪ — | ∪ ∪ | ∪ — | ∪
∪ — | ∪ — | ∪ ∪ | ∪ — | ∪
∪ — | ∪ — | ∪ ∪ | ∪ —
∪ ∪ | ∪ — | ∪ — | ∪ —

У перших двох рядках цього уривка, крім 4 стоп, є ще ненаголошений склад, але він сам не утворює стопи. Коли б він був наголошеним, то утворював би стопу. Отже, це чотиристопний ямб. І ямб, і хорей можуть бути

двостопними, тристопними, чотиристопними, п'ятистопними і т. д.

У наведеному вище уривку з вірша Шевченка є стопи, що складаються лише з двох ненаголошених складів (◡◡). Це — пірихій, допоміжна стопа. Вона може заміняти ямб чи хорей, але самостійно не вживається і на визначення віршового розміру не впливає.

А тепер спробуємо визначити віршовий розмір «Заповіту» Шевченка або його балади «Тополя». У цих творах немає правильного чергування наголошених і ненаголошених складів, але в ритмічній будові вірша є певна послідовність. Це народнописаний коломийковий віршовий розмір, який поет модернізував, розбивши 14-складовий рядок коломийки на два рядки із 8 та 6 складами.

ОБРАЗОТВОРЧІ ЗАСОБИ ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ (ТРОПИ)

Характерною особливістю поетичного твору є образність. Взагалі ліричні твори не можна уявити без яскравої образності мови, що досягається через введення у текст тропів (слів і зворотів, вжитих не в прямому, а в переносному значенні). Вони дають змогу стисло і влучно характеризувати якусь важливу рису предмета, явища, чітко виразити до них своє ставлення.

З багатьма видами тропів, або образотворчими засобами мови, ви вже знайомі. Пригадаємо їх. Це — епітет (художнє означення), порівняння, алегорія (образне інакомовлення), гіпербола (поетичне перебільшення), іронія (приховане глузування чи висміювання). Зустрічається у поетичній мові й такий складний вид тропів, як перифраз (заміна назви предмета, явища, людини описом їх найхарактерніших ознак, наприклад: «мавка» — «лісова красуня»).

Важливим видом тропів у поезії, що надає їй неповторної образності, є метафора. Недаремно найхарактернішою особливістю ліричної поезії називають метафоричність мови.

Метафора (від грецького «перенесення») — це поетичний вислів, який розкриває особливість одного предмета чи явища через перенесення на нього ознак і властивостей іншого предмета чи явища на основі подібності. Метафора близька до порівняння. Однак якщо у порівнянні є те, що зіставляється, і те, з чим зіставляється (очі сяють, як сонце), то в метафорі — лише те, з чим зіставляється (очі сяють). Тут властивості сонця перенесені на людські очі.

Різновидом метафори є уособлення (оживлення предметів, явищ природи, абстрактних понять, наприклад: «вітер злиться»), а його окремим видом — персоніфікація (олюднення предметів і явищ). Але якщо метафора — це взагалі перенесення подібних ознак і властивостей з одного предмета на інший, то уособлення — це перенесення властивостей тільки живих істот на якісь предмети чи явища природи.

Складнішим видом метафори є метонімія — заміна назви одного предмета назвою іншого предмета, що перебуває з ним у якомусь зв'язку. Наприклад, у поемі «Гайдамаки» Т. Шевченко вживає вираз «гомоніла Україна» в значенні «український народ боровся». Синекдоха теж є складним видом метафори, який ґрунтується на кількісній заміні понять. Найчастіше це заміна багатьох предметів одним, вживання однини замість множини. Наприклад, у повісті «Інститутка» Марко Вовчок пише: «Що наша копійка? Кров'ю обкипіла», маючи на увазі не копійку, а важко зароблені гроші.

ЯК ЧИТАТИ ЛІРИЧНИЙ ТВІР

Читання ліричного твору має свої особливості. Лірика відзначається поетичністю, образністю, концентрацією думок і почуттів, які часом приховані в підтексті. Тому перед читанням потрібно визначити, в якому темпі і з якою інтонацією слід читати вірш, де змінити інтонацію, які слова виділити логічним наголосом.

Початок вірша «Сонце заходить, гори чорніють» читаємо роздумливо, повільно, з глибокими паузами, з ніжним замилюванням картинами природи, які постають в нашій уяві. Коли поет згадує рідну Україну, темп читання пришвидшується, збуджуються радісні почуття, а разом з тим і туга за рідними місцями. Тут зустрічаються повтори окремих слів, окличні і питальні речення, які читаються з відповідною інтонацією. В останніх рядках логічним наголосом виділяємо слово «доленька», яким так багато сказано через підтекст про нелегке життя поета на чужині.

ВИПИСУВАННЯ ЦИТАТ З ПОЕЗІЇ

Розглядаючи на уроках літератури художні твори, ви часто матимете справу з цитатами (точними, дослівними уривками з тексту літературного твору). Цитати виписуються з тексту з певною метою: для характеристики персонажа, для розкриття певної проблеми з твору тощо.

Ось як можна оформити цитати для характеристики дівчини з балади «Тополя»:

1. Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
2. Не щебече соловейко:
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою.
3. Сохне вона, як квіточка...
4. Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!..
5. Зілля дива наробило —
Тополею стала.

ПЕЙЗАЖНИЙ ЕТЮД

Слово «етюд» найчастіше вживається в образотворчому мистецтві для визначення твору допоміжного характеру, виконаного з натури в процесі роботи ху-

дожника над картиною. Крім того, це слово поширене і в літературі та музиці.

У практиці учнівської творчості пейзажний етюд — це за формою і змістом невеликий учнівський твір, написаний в художньому стилі на основі безпосередніх вражень і спостережень за картинами природи. Його характерні особливості: коротка форма, опис безпосередніх вражень від природи з висловленням власних почуттів, образність мови.

Для назви пейзажних етюдів найчастіше використовуються образні, емоційні вислови з пісні, поезії. На основі ознайомлення з пісенною творчістю українського народу і творчістю великого Кобзаря можна пропонувати такі теми пейзажних етюдів: «Верба слуха соловейка, загляда в криницю», «Тихо над річкою верби схилилися», «Зоре моя вечірняя», «Защебетав соловейко — пішла луна гаєм», «Ластівка гніздечко звила в стрісі», «Весна іде — красу несе», «Сиділа русалка на білій березі», «Тече річка невеличка», «Пишається над водою червона калина», «Садок вишневий коло хати» тощо.

Прикладом для вас під час написання власних пейзажних етюдів можуть бути зразки з фольклору, з ліричної поезії, з прозових творів українських письменників, де майстерно описані картини рідної природи.

Виконуючи, наприклад, письмову роботу на тему «Тихо над річкою верби схилилися», потрібно образними словами описати вербу, яка схилилася над річкою, немов людина. Можна використати і народні легенди, повір'я, прикмети, приказки про вербу, навести уривки (цитати) з ліричних пісень, поетичних або прозових творів письменників, де опоетизована ця чарівна красуня.

Пейзажний етюд як вид письмової роботи невеликий за розміром. Головне, щоб у ньому були відтворені власні безпосередні враження від краси рідної природи, виражене своє ставлення до описаного. Ось як дві учениці

по-різному описують свої захоплення красою рожевого світанку, коли чути голос жайворонка у променях вранішнього сонця:

«Так, я щаслива, бо побачила щось незвичайне, прекрасне. В ту хвилину я почувала себе на місці тієї пташки, здавалось, що то я була високо-високо, бачила себе у яскравому сяйві сонця»;

«Сонце сміялось! Воно було таке чудове, веселе, що осліплювало своєю усмішкою всю природу. І раптом все навкруги стало таким гарним, все раділо новому дню, все вітало сонце, і я разом з ними».

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ЛИСТ ДО А. І. ЛИЗОГУБА

Друже мій єдиний! На другий день, як від Вас поїхав, арештували мене в Києві, а вже на десятій посадили в каземат у Петербурзі, і через три місяці я опинився в Орській кріпості в солдатській шинелі. Чи не диво, скажете! Отже, воно так. І я тепер точнісінький, як той москаль, що змалював Кузьма Трохимович панові, що дуже кохався в огородах. От вам і кобзар! Позабирав грошики та й шморгнув за Урал до киргиза гуляти. Гуляю! Бодай нікому не довелось так гуляти. А що маємо робить? Треба хилитися, куди нагинає доля.

Бодай і ворогові моєму лютému не довелось так каратися, як я тепер караюсь. Усі лиха упали на мою голову. Одно же, що нудьга і безнадія давить серце, а друге: нездужаю з того дня, як привезли мене в сей край. Ревматизм, цингу перетерпів, слава Богу; а тепер зуби і очі так болять, що не знаю, де дітись. І чи не чудно, скажете: як принесли Ваш лист, мені полегшало, так що на третій день мені вже можна було написати отсей лист до Вас. Вибачайте тільки, що коротенький; одно те, що боюся очі натрудити, а друге, сказавши правду, таки

і паперу недостача. І купити нема де, звичайно, як у степу.

Просив я Вас, щоб мені книжечок яких прислали, а тепер знов прошу, бо, крім Біблії, нема і одної літери. Якщо знайдете в Одесі Шекспіра або «Одиссею», то пришліть ради Розп'ятого за нас, бо їй-богу з нудьги дурію. Послав би грошей на все те, так дасть Бог! до шеляга пропали. Ще чи знайдете в Одесі Лермонтова і Кольцова, пришліть — ради поезії святої.

На самому сьому слові відчинилися двері і пошталийон подав мені лист Ваш, написаний 7 липня. Нехай воздасть Господь Вам і дому Вашому, що посітили есте невольника і тяжку його тугу розважили. Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок Ваш. Цілісеньку ніч не спав, розглядав, дивився, перевертав — по тричі цілючи всяку фарбочку; і як її не цілувати, не бачивши рік цілий. Боже мій! Який тяжкий та довгий рік! Та дарма, Бог поміг, минув таки. Сьогодні неділя — на муштру не поведуть, цілісінський день буду переглядати Ваш подарунок, щирий мій, єдиний друже. Дійшло все до крихітки ціле: і Шекспір, і папери, і цизорик, і олівці, і пензлі — все цілісеньке.

Сей і другий місяць я ще буду в Орській кріпості, то напишіть знов хоч стрічечку, бо тільки Бог святий знає, як я радію, коли дійде до мене хоч одно слово з моєї рідної країни. А тепер (поздоров Вас Боже!) хоч і багатий в папір, а все-таки на клаптику пишу; бо сказано — пустиня — де я візьму, як потрачу; та таки й уділити декому треба хоч по аркушику.

Молюся Богу, щоб послав здоров'я Вам і радість дому Вашому. Не забувайте вдячного Вам і безталанного —

Тараса Шевченка.

(Орська фортеця, 1848 р.)

БЕЗСМЕРТНЕ СЛОВО

Тарас Шевченко... Такий великий, що бути більшим не можна. Як Україна. Як світ.

Ріс безрідним сиротою, а став найкревнішим усім нам з покоління і в покоління.

Був кріпаком, а заговорив і показав шлях до свободи.

Жив в імперії сваволі, насильства й наруги, де на всіх язиках все мовчить, а кликав не криводушничати, порвати кайдани і йти просто, щоб не було за собою і зерна неправди.

Мордувався в тюрмі народів і був свідком зречення материнської мови, культури й історії, а залишався вірним ідеалам волі й братерства: горів очисним вогнем сумління і вражав своїм запитанням, як полум'ям сорому: хто ж ми, чиїх батьків, ким і за що закуті?..

Його слово добре і ніжне, як материнські руки, коли мати пригортає до грудей свою дитину. Воно миле і цнотливе, як очі нареченої, коли вона самим поглядом присягається нареченому на вірність. Це слово всецалиме: або зогріває, або спалює. Воно просте і тверде, як клятва. І воно несхитне і гнівне, як присуд відступників. Це слово — правда-мста на голову коронованих катів і рабів з кокардою на лобі. У його слові бринять всі звуки і переливаються всі барви світу: степовий безмежний лан хвилюється, шелестить і дзвонить колоском об високі гірські береги. Його слово не в теплому кожусі: воно — лицарськи оголений нерв народної душі: він — творець нації, він її оборона. Це слово не таємничі знаки сум'ять — в ньому поезія, історія й довголіття людського роду: воно віщий погляд до єднання перед загрозою вселенської атомної катастрофи й звиродніння.

Він безсмертний, як саме життя, тому став нашою долею і заповітом. І на сторожі правди, любові і честі стоїть його слово.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Большаков Л. Повість про вічне життя. — К., 1990.
2. Вогненне слово Кобзаря: літературно-критичні статті про Т. Г. Шевченка. — К., 1984.
3. Дарда В. Переяславські дзвони: Історичний роман. — К., 1990.
4. Жур П. Дума про огонь: з хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — К., 1985.
5. Костенко А. За морями, за горами: художньо-документальна оповідь. К., 1984.
6. Красицький Д. І оживе добра слава: Розповіді про Т. Г. Шевченка. — К., 1986.
7. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982.
8. Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом: Роман. — К., 1984.
9. Шовкопляс Г., Шовкопляс І. За покликом серця: пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1990.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

У нього майже немає творів, куди пейзаж не входив би як обов'язковий елемент...

З цією природою нерозривні люди — улюблені герої Нечуя-Левицького — представники селянства.

Олександр Білецький

Іван Семенович Левицький (літературний псевдонім Нечуй-Левицький) народився 25 листопада 1838 року в містечку Стеблеві колишнього Канівського повіту Київської губернії (тепер Корсунь-Шевченківський район Черкаської обл.) в сім'ї священика.

Навчався у Богуславській бурсі (1847—1852), Київській духовній семінарії (1852—1859), Київській духовній академії (1861—1865). З 1865 по 1885 рік вчителював у Полтавській семінарії, а потім у гімназіях Седлеця та Кишинева.

Найвідоміші твори Івана Нечуя-Левицького: повісті «Дві московки» (1868), «Причеп» (1868), «Микола Джеря» (1878), «Бурлачка» (1880), «Кайдашева сім'я» (1879), «Над Чорним морем» (1890), «Старосвітські батюшки та матушки» (1881), оповідання «Баба Параска і баба Палажка» (1875), роман «Хмари» (1874) та ін.

1885 року оселився і жив у Києві, де й помер у 1920 році.

РІДНОГО СЛОВА СІЯЧ

Де простодушному і милому кучерові знати, що діється зараз на серці в Івана Левицького! Вишкіл академічний позаду. І ось прямує він, магістр богослов'я, додому. Неблизька дорога з Києва до Стеблева, а сьогодні немов аж подовшала...

Стеблів! Рідне село! Тут 25 листопада року 1838 народився, тут промайнуло незабутнє дитинство. Виростав серед розкішної природи, у товаристві замурзаних білоголових дітлахів. Пам'ять навіки зберегла перші враження про кожний камінь на Росі, про скелі, що зводяться прямовисними стінами по берегах річки. І замріяний плескіт хвиль, і прохолода в затінку крислатих верб, і таємниче шумовиння Шуму на порогах — усе вабило до себе й чарувало. Коли трохи зіп'явся на ноги, почав розуміти, як гірко живеться простим людям. У маленькому серці назавжди лишилися і осавуліні покрики, і гадюче сичання батогів над спинами катованих у стайні кріпаків, і сльози вдови-солдатки, і зігнуті в покорі перед паном натружені плечі...

Знову пригадувалися картини з дитинства.

У довгі осінні та зимові вечори вони з братом і сестрою малими спали на полу в кухні. Поруч — нянька, баба Мотря. Розважлива, статечна, вона оповідала казки, всякі бувальщини. Чистим струмочком жебоніла її мова. Здавалось, баба не говорила, а співала. Тому діти іноді й не відрізняли, де розповідь, а де пісня.

Іван дуже любив бабу Мотрю. Куди б вона не йшла, просився й собі з нею. Старенька ніколи не відмовляла.

Скільки тих золотих скарбів узяв з собою в далеку мандрівку життя! І вони стали його найкоштовнішим надбанням, наймилішою втіхою, такою принадою, як і згадка про рідну матір Ганну Лук'янівну. Навіки лишилася вона в пам'яті — висока на зріст, привітна,

працьовита. Завжди, було, і вдома, і на полі порядкувала, всьому лад уміла дати. За роботою так гарно співала пісень українських, бо й розмовляла тільки рідною мовою, яку він навіки полюбив. Спасибі, матусю, за вашу вдачу, і ласку, і мову солов'їну, передану дітям у спадок! Вам було невтямки, що улюбленець син Іван поклянеться пронести її чистою, мов джерельна вода, крізь усе життя і не засушити у схові, а висіяти добірним зерном на спраглій літературній ниві. Не довелося матері й рядка синового прочитати, бо рано померла, як ішов йому тринадцятий рік. І відтоді він щоліта, в час канікул, несе свою глибоку печаль і зажуру на неньчину могилу, вклоняється їй, незабутній.

Додому Іван Семенович їде з нетерпінням, бо скучив за батьковою увагою і ласкою. Уявляє, як він неквапливо, повагом вийде на поріг, приголубить свого найстаршого, почне розпитувати про київські новини. Семен Степанович життя звікував у Стеблеві, але прагнув про все довідатись. Іван любив його за світлий розум і був радий, що під попівською рясою у батькових грудях б'ється серце освіченої, щирої людини. Як мало він був схожий на інших попів! Не було в батька ані жадоби до грошей, ні пихи й зарозумілості в ставленні до простих людей. Не вислужувався перед начальством. Любив народ свій, українську історію. Все, було, розказує дітям про давні часи в Україні, про війни з польською шляхтою, про звитяжні походи славного запорозького лицарства...

Як хлопцеві минуло вісім років, його одвезли до Богуславського духовного училища. Страшною була наука в тій бурсі. На все життя Іван закарбував у пам'яті збасаманені різками й палицями спини, синяки від лінійки на долонях бурсаків. Лютою карою для бурсаків було переслідування їхнього рідного слова. Єдиною відрадою і втіхою бурсаків були луги та зелені луки понад красунею Россю. Там вони гралися і вчили уроки.

Іван Левицький був стараним учнем, хоч богословські науки так і не зацікавили його. А проте чотирнадцятирічним хлопцем він вступив до Київської духовної семінарії.

Ще після першого класу семінарії, приїхавши на канікули додому, прочитав Шевченкову «Причинну». Батько десь дістав альманах «Ластівка», а там серед інших творів була й балада Шевченка. Чудуванню і захопленню хлопця не було меж, разом з сестрою вивчили її напам'ять. Іван багато передумав про Шевченка, розпитував у людей, що знали його або чули про поета від інших. Адже Тарасова Кирилівка всього за 20 верст од Стеблева. Про Тараса Шевченка ходили перекази і легенди. Образ співця України, незрівнянного чародія слова, протягом усього життя правив Левицькому за прекрасний взірець служіння своїй батьківщині і трудовому народові.

Закінчивши Київську семінарію, Іван деякий час прожив дома в Стеблеві. Вивчав німецьку мову, готувався до вступу в духовну академію. Потім працював у Богуславській бурсі — був учителем церковнослов'янської мови, географії та арифметики.

А ось і чотири роки навчання в духовній академії спливли за водою... Що ж робити?.. Дістав призначення на учителя російської словесності в Полтавській семінарії з платнею 250 карбованців на рік. На такі гроші важко жити. Однак свідомо обрав цей шлях, маючи на меті принести якнайбільше користі громадянству, та й учительська робота припала йому до душі...

Бідність, сварки та інтриги були невід'ємною рисою і вчительського побуту. Родина його колеги частенько голодувала, не маючи й копійки за душею. Проте Левицький не каюся, що обрав тернистий шлях учителя, знехтувавши високооплачуваною (бо закінчив же академію!) посадою духовного отця. Був сумлінним педагогом, любив дітей. Але найбільшою відрадою для нього стала літературна творчість.

Правда, про його писання не знали навіть товариші, що мешкали в одній з ним квартирі. Якби начальство довідалося, що вчитель семінарії пише забороненою мовою, перепало б йому за це! Тому-то, надсилаючи до львівського журналу «Правда» свою першу повість «Дві московки» (1866 р.), молодий письменник замість власного прізвища поставив короткий псевдонім «І. Нечуй». За таким підписом вона була через два роки опублікована. Читачі довго не знали справжнього імені автора талановитого твору. Навіть рідний батько не довідався про це до самої смерті, хоч його син випустив у світ на той час уже кілька книжок...

Рік за роком письменник публікує все нові й нові твори — повісті, оповідання, нариси, розвідки з історії, статті. Хай не всі вони однаковою мірою позначені глибиною і розмахом таланту, але слава Нечуя-Левицького ширяла над Україною і далеко за її межами...

1. Які особливості творчості Івана Нечуя-Левицького підкреслені в епіграфі до розповіді про нього?

2. Розкажіть про дитячі роки письменника. Хто мав на нього найбільший вплив?

3. Яку освіту здобув Іван Семенович?

4. Яке значення для розвитку майбутнього письменника мало самостійне читання художніх творів?

5. Як ви оцінюєте висловлювання Нечуя-Левицького: «Почавши писати свої повісті в той час, коли була заборонена українська література, я нікому не говорив про це, об тім навіть не знали товариші, що жили зо мною на одній квартирі, не знав батько, хоч ще до його смерті вже були надруковані в «Правді» перші мої повісті».

6. Заповніть клітинки назвами творів І. Нечуя-Левицького:

7. Складіть невеликий кросворд на тему «Іван Нечуй-Левицький».

8. Які особливості творчості І. Нечуя-Левицького підкреслено у висловлюваннях:

«Іван Левицький — це великий артист зору, це колосальне всеобіймаюче око України» (Іван Франко);

«Яка прекрасна мова! Читав — наче погожу воду у спеку пив» (Михайло Коцюбинський);

«Нечуй-Левицький — це художник, творчість якого своїм корінням глибоко сягає в життя рідного народу, в його усну поезію й літературні традиції» (Ніна Крутікова).

НЕВМИРУЩИЙ ОБРАЗ

З усіх творів Івана Нечуя-Левицького чи не найвідомішою є повість «Микола Джеря» (1878 р.). У ній письменник створив невмирущий образ селянина-кріпака Миколи Джері, який все життя присвятив боротьбі за волю. Та зазнати щастя йому не судилось. Про трагічну долю Миколи і його сім'ї ви дізнаєтесь, читаючи сторінки цієї хвилюючої повісті.

МИКОЛА ДЖЕРЯ

(Скорочено)

I

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні, густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, не одгороджені

тинами. Один город одділяється од другого тільки рядком верб або межами. | Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

От стеляться розложисті, як скатерть, зелені левади. Густа, як руно, трава й дрібненька, тонісінька осока доходять до самої води. Подекуди по жовто-зеленій скатерті розкидані темно-зелені кущі верболозу, то кругленькі, наче м'ячики, то гостроверхі, неначе топольки. Між м'якими зеленими, ніби оксамитовими, берегами в'ється гадюкою Раставиця, неначе передражнює здорові річки, як часом маленькі діти передражнюють старших. А там далі вона повилась між високими вербами та лозами, що обступили її стіною з обох боків. Он верби одступились од берега і розсипались купами на зеленій траві. | Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і забили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки перед одного народа вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі. |

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби: то стоять рівною стіною, то збились ніби в прездоровий круглий стовп, то пішли берегом, наче вирізаною зверху в зубчики оборкою. На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осокорами. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплиністі верби, вкриваючи гіллям здоровий панський

питель¹. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й уткнула в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсажені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях. Як залле Вербівку літнє палке сонце, як засипле її зверху золотом та сріблом сонячне марево, то вся кучерява долина здається залитою буйними зеленими морськими хвилями, що десь набігли з моря, й залили, й затопили долину, й скам'яніли, піднявшись високо вгору. Дивишся й не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим гарячим та пахучим повітрям.

В кінці села, коло самої Раставиці, стояла хата старого Петра Джері. Невеличка хата насилу світилась білими стінами через густий рядок верб. Коло хати ріс невеликий старий садочок. Вербовий частокіл до самого берега прийнявся й пустив од себе широке гілля; вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами. Навіть вербова кошара й вербовий хлів вже прийнялись на вогкій землі й були наготові розростись гілляками.

Була неділя. Сонце скотилось на захід. Починало вечоріть. За Джериною хатою, під старою грушею, на зеленій траві спав молодий парубок, підклавши під голову білу свиту. Чорна смушева шапка скотилась з голови на траву. Парубок підклав одну руку під голову, а другу одкинув на траву. Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті. Запалене лице було гарне, але дуже молоде. Червоний пояс обвивавсь, наче гадюка, кругом тонкого стану. То був Джерин син Микола. Гаряче сонце заглянуло під грушу, обсипало вогнем білу сорочку, чорняве лице. Микола почув, як сонце припекло в щок, перекинувся на бік, липнув очима і знов їх заплющив.

¹ *Пітель* — млин, у якому мололи пшеницю на біле борошно.

Чує він крізь легкий сон, що якась дівчина співає тонким голосом пісню. Та пісня здалась йому крізь сон якимсь дивом. Йому здалося, що він не спить і дивиться вгору на гілля. Зелений лист на груші став скляний. Він бачить через листя синє небо, бачить, як проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок, як тихий вітер має листом. Лист черкається об лист і тихо дзвенить. Він чує, ніби той голос, та пісня ллється на його зверху, з того листя; йому здається, що співає кожний листок, вимовляє навіть слова, і ті слова, той голос тихесенько сипляться йому на лице, на руки й на груди, на саме серце. Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну птицю з золотим та срібним пір'ям. Птиця розпустила широкі крила, розпустила розкішний, як у павича, хвіст, та все співала, та все спускалась нижче по гіллі. З золотих крил посипались огняні іскри, впали на ярий¹ кришталевий лист, і лист ще краще задзвенів і заспівав вкупі з птицею. Птиця спускалась усе нижче та нижче. Миколі заманулось її впіймать... Він простяг руки, а іскряна птиця знов пурхнула вгору на самий вершечок, тільки іскри посипались на траву, на його руки, на щоки і запекли.

Микола прокинувся,— і все диво, хто його зна, де й ділось. Перед ним блищала зелена левада, мліла проти сонця чиста вода в Раставиці, а по другий бік річки в березі стояла якась кругловида дівчина, брала воду й співала пісні.

Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї; вгледів її лице з чорними бровами. Дівчина витягла відро води коромислом, вхопила другим кінцем коромисла друге відро, жваво й проворно кинула коромисло на плече й пішла на згористий берег між рідкими вишнями.

Ще раз обернулась вона, зирнула на річку, на його, і він ще раз побачив її кругле лице, тонкий рівний ніс,

¹ Ярий — зелений, свіжий.

чорні брови та чорні товсті дві коси на голові. Вона все співала та співала, доки не сховалась на леваді в вербах.

Микола пізнавав дівчину і не впізнав: вона була не вербівська. Він глянув на той камінь, де вона стояла, і знов неначе побачив той гнучкий стан, те гарне, хоч і запалене на сонці, лице.

«Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?» — думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свиту через плече. Він пішов до хати, а та пісня, а ті чорні брови не сходили в його з думки.

Молодий Джеря перейшов невеличкий садок і поза хатою повернув на двір. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериha, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем. На Джерисі була спідниця з темної пістрі та сорочка з товстого полотна; в неї голова була заверчена наміткою¹. Намітка світилась, і через неї було видно високий очіпок² з червоними лапатими квітками на жовтогарячому полі. Жовті старі чоботи були почернені по самі кісточки і тільки халяви ще жовтіли. Чорні брови здалеку дуже виразно чорніли під білим пружком намітки. Поруч з Джериhoю сиділи чотири молодиці, позав'язувані здоровими хустками на високих очіпках.

Старий Джеря в одній сорочці стояв коло воріт, спершись на тин, і розмовляв з якимсь чоловіком. Молодиці розмовляли та цокотіли, як птиці на дереві. Джериha розказувала десятий раз, як її син тієї неділі перший раз читав апостола в церкві, як розгортав книжку, і як вийшов серед церкви, і як став, і як переступав з однієї ноги на другу, як засоромився і почервонів. Вона очевидно була така рада, що в неї невеличкі темні й ясні очі так і крутились на всі боки.

— Господи! Скільки я переносила дякові курей, скільки однесла полотна, яєць, грошей! А все-таки мій

¹ *Намітка* — жіночий головний убір.

² *Очіпок* — головний убір заміжньої жінки.

Микола вивчився читать, дякувати господеві милосердному. Як заспіває мій Микола в церкві, то я й сама не своя. Б'ю поклони та молюся та хрещусь... А це недавно я вже казала своєму старому, чи не час би ожениць сина. Я вже старіюсь, час би взяти собі невісточку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати.

Молодиці перебрали язиком усіх дівчат на селі, пересудили й багатих, і бідних, та й спинились на одній: то була Варка, дочка одного вербівського багатиря, молода й моторна дівчина.

Джериха не вважала, що Варка була багатирка, а її син був убогий. Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою, а як він йшов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелази тріщали.

Сонце било промінням з-за причілка. Половина двора була вкрита ясним червоним світом, половина лежала в тіні. Микола вийшов з вишняку і попрямував до хати.

— За вовка промовка, а вовк і в хату! — промовила мати, вглядівши сина. — А ми, сину, оце розмовляли за тебе, бодай не вадило, коли не чув.

— Про що ж ви розмовляли, мамо? — спитав син.

— А про те, що тебе час ожениць! — сказала мати. І молодиці знов почали вихвалювать Варку на всі боки.

— Хваліть, та глядіть, щоб часом не перехвалили на один бік, — промовив Микола й почував, що в його душі лунає пісня незнайомої дівчини, а перед очима мріє кругле молоде лице з чорними бровами.

В той час на вулиці між вербами затупотів кінь. З-за верби висунулась кінська голова, а за нею зачорніла висока шапка, зачервоніло повне лице з довгими чорними кудлатими вусами. Над ворітьми блиснули вирячкуваті неласкаві сірі очі. То був осавула¹. Він їздив по кутку й загадував на панщину.

— Завтра чоловіки з косами на лан косити овес, а молодиці з серпами панське жито жать! — закричав

¹ *Осавула* — поміщицький наглядач.

осавула над самою головою в Джері, не знявши шапки й не поздоровкавшись з людьми.

Кінь з осавулою посунувся далі проз ворота і сховався за вербами. Всі в дворі замовкли. Ніхто до осавули не привітався, не кивнув навіть головою. Микола тихо промовив: «А бодай тобі заціпило! Кричить, мов скажений, наче нам позакладало вуха!»

Осавулин голос дав знать, що свято скінчилось. Молодиці встали з призьби, розпрощались і пішли з двору. Джериха встала й собі пішла в хату. Слідком за нею пішов і син.

Джериха скинула намітку й почала її згортувать, а згорнувши намітку, допомгла синові складать білу пазникову свиту дрібними фалдами.

Світ вечірнього сонця заглянув в причілкуве вікно і позолотив білу скатерть на столі, білу стіну з понамальовуваними червоними та синіми квітками в зеленому листі. Ті здорові квітки були багато кращі од квіток, що малюють по стінах дівчата: їх малював Микола. Скраю на полиці, рядом с горшками, стояла дощечка з невеличким млиновим колесом та ступами. Микола зробив ту цяцьку кіскою¹. Робота була така гарна, така чиста, колесо було так штучно зроблене, наче його зробив справжній майстер. Рядом з колесом лежали на полиці Миколіні книжки: граматка, Часословець та товстий Псалтир.

Микола вчився читати з великою злистою, прочитав од дошки до дошки весь Часословець і Псалтир; і не раз в неділю або в свято батько й мати загадували йому читати десятій раз той самий Псалтир, самі сиділи мовчки, згорнувши руки, зітхали, ніби й справді розуміли. Вони тільки знали, що там написано все по-божому, а що й до чого написано, того й сам Микола не тямив.

Ховаючи в скриню пазникову одержу, мати знов почала мову про багатирку Варку.

¹ Кіска — ніж, зроблений з коси.

— Пошлемо, сину, восени старостів до Варки. В її батька є воли й корови, а в Варки чорні брови. Чого ж тобі більше треба? Варка привезе до нас у хату не порожню скриню. Чи так, сину?

— Може, мамо, так, а може й ні. Хто його зна, як воно буде.

— Чому ж ні? Чим же Варка тобі не до пари?

— Тим, мамо, що я її не хочу сватать.

— Та чому ж не хочеш? Вона ж, хвалить Бога, дівка здорова, робоча: буде нам поміч давати.

— Одчепіться, мамо, з тією Варкою. Варка та й Варка, неначе більше дівчат нема на селі.

— Оце, який ти! Неначе мати тобі бажає лиха.

Миколу взяла досада, що мати хвалить Варку, а не ту дівчину, що недавно брала воду в березі.

— А кого ж ти думаєш сватать? Може, яку убогу? Про мене, бери й убогу; але тим не здобрієш, бо й ми убогі.

Джериха сховала празникову одержу в скриню, затопила в печі й заходилась варить вечерю. Микола зняв з полиці скрипку і почав натягать струни. Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка. Тепер він уже став музикою, купив собі недорогоу скрипку, підслухав усяких пісень у других музик і часто грав до танців дівчатам та хлопцям.

Микола направив струни, повів смичком — і жалібна пісня розляглася по хаті. Він почав веселого козачка, а сам смичок знов повернув на жалібну думу. Мати слухала, слухала та й сама зажурилась.

— Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі, — сказала Джериха.

В хату ввійшов старий Джеря, високий, тонкий, з сивуватими довгими вусами, з нужденним блідим лицем та смутними очима. Тяжка праця дуже зарані зігнула його стан. Глибокі зморшки на щоках, на лобі, поморщена темна потилиця од гарячого сонця, грубі руки — все це ніби казало, що йому важко жилося на світі. На

його пальцях, навіть на долонях, шкура так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару. На лівій руці всі пальці трусились безперестану навіть тоді, як він спав. Скільки він вижав, перемолотив та перевіяв тими руками хліба на панщині за свій довгий вік!

Сонце тихо сідало за селом. Сім'я сіла вечеряти коло порога надворі. Батько й мати все говорили синові, що восени треба їм шукати невістки, що вони стали старі, а панщина важка, податі великі.

Після вечері Микола взяв свиту й ліг спати на току, на соломі, але його не брав сон. Він лежав лицем просто неба й дививсь на темне небо, засіяне зорями, ніби чорне поле пшеницею. Вечір був темний, теплий та тихий. Кругом стояли верби, груші та вишні, мов вироблені з каменя, а над вербами розстелялось глибоке темне небо. Густо-прегусто висипали зорі на небі. Микола не міг одірвати очей од неба, водив очима за зірками, придивлявся до густої Квочки, до Воза, до Волосожара¹, і йому здавалось, що небо — то якась здорова дивна книга, а зірки — то якісь дивні слова, та тільки він не має хисту їх прочитати. Він вгледів дві ясні зірки вкупі, і йому здалось, що одна зірка — то його доля, а друга зірка — то доля тієї дівчини, що перед вечором брала в березі воду.

За річкою заспівали на вулиці дівчата. Микола схопився, накинув свиту на один рукав, побіг до річки, перейшов через хисткий місток з двох обтесаних деревин, покладених на перехрестях з дрючків, з поренчатами² по один бік, і пішов на вигін, де під вербами збиралася вулиця.

Дівчата й хлопці тільки що збирались, неначе птиці злітались. Микола вгледів під вербами ніби білі плями: то біліли на дівчатах сорочки. Він попрямував до дівчат. Незнайомі дівчини не було між ними. Він тільки почув, що дівчата реготались, пригадували якесь чудне дівчаче ймення і не пригадали.

¹ *Квочка, Віз, Волосожар* — сузір'я.

² *Поренчата* — поручні, перила.

— На нашому кутку в Кавунів найнялася з присілка якась дівчина, та так чудно її звуть на ймення, що, їй-богу, ніяк не второпаю! Пригадую, пригадую, та ніяк не пригадаю! — говорила одна дівчина до другої.

— Може, вийде на вулицю, то й сама пригадає, — обізвавсь один парубок.

Микола догадавсь, що мова мовилась, мабуть, про нову дівчину на селі, і почав ждати. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, невважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати, ще й на панщину йти, а дівчина з чудним іменням все не виходила. Дівчата зачіпали Миколу, жартуючи, а він усе стояв похнюпившись. Вже й вулиця розлетілась, як і злетілась, а дівчина не виходила. Тихою ходою смутний Микола подибав додому; він вернувся на тік і заснув міцним, здоровим, молодим сном, забувши й дівчат, і всі зорі на небі.

Другого дня зійшло сонце, а Микола з батьком та матір'ю вже й пообідали. Батько з грабками пішов косити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати. Микола, вкинувши в торбину шматок хліба на полудень, пішов на панський лан понад річкою. Поперед його йшла купа дівчат з серпами. Дівчата вгляділи на леваді кущ калини. На калині вже червоніли кетяги ягід. Дівчата кинулись до куща, одломили по маленькій гілці червоної калини з зеленим листям і позаквітчували собі голови. Вони страхались, щоб часом хто не вглядів, як вони ламали чужу калину. З-за верби вийшов Микола, і всі дівчата, наче сполохані птиці, знялися й побігли, аж калину погубили по траві.

Микола догнав дівчат на перелазі й зараз впізнав ту дівчину, що брала воду в березі: впізнав її гнучкий, тонкий стан, чорні брови, широкий лоб, кругле лице і дві товсті коси кругом голови, за котрими горіли на сонці червоні ягоди калини між зеленим листом.

Він тепер придививсь, що в неї були темні, як терен, очі і довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на його і опусти-

ла вії на щоки; вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані попівкою та маленькими блідими зірочками.

Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надавав його дітям таких іменів, що всі люди не селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі.

Тій дівчині піп дав ймення Минодора, а люди на селі звали її Нимидорою.

Як тільки Микола пристав до дівчат, всі дівчата разом так і заспівали пісні, мов пташки весною. Разом з дівчатами заспівала й Нимидора. Микола впізнав її тонкий голос і чогось пригадав свій сон під грушею. На його серце полилася така радість, таке щастя, що він не бачив стежки під своїми ногами. Йому здалося, що разом з Нимидорою заспівала калина, заспівало синє небо.

Дівчата наздогнали ще одну юрбу женців, повернули з левади на шлях, зайняли постать на панському лану. Микола став жать на своїй постаті поруч з Нимидорою.

Сонце високо підбилось вгору; надворі стало душно. Микола з Нимидорою врізався в високе густе жито, як у ліс, і почав з нею розмовлять; він признавсь, що бачив її вчора ввечері в березі, і почав розпитувать, звідкіль вона прийшла в Вербівку і де вона стала в найми. Ласкавий голос молодого хлопця промовляв до неї, ніби голос рідної матері. Вона й сама незчулась, як одразу розказала йому про все своє життя.

— Я родом з присілка Скрипчинців,— промовила Нимидора.— Моя мати вмерла й покинула мене маленькою. Я й не пам'ятаю своєї матері; але як почну думати та нагадувать, то мені здається, що моя мати була висока та чорнява, гарна з лиця, краща од усіх молодиць, скільки я бачила їх на світі, в доброму намисті,

в червоній з торочками хустці на голові та жовтих сап'янцях¹. І тепер, де вгляджу високу чорняву молодицю в червоній хустці та жовтих чоботях, то мені здається, ніби я побачила рідну матір. Як була я малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, вплітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та стрічки, голубить та жалує мене. Мій батько жив недовго й покинув мене сиротою. Мене взяв до себе дядько.

Я жила в дядька, доки піросла. Дядина моя була для мене дуже люта. Вона своїх дітей жалувала, давала їм гостинці, а мене все обминала. Оце було її діти пустують, вона на їх сердиться, а на мені згонить злість. Вона мене й лаяла гірше, і била гірше, ніж своїх дітей. До своїх дітей було ледве доторкнеться долонею, а мене так лусне, що я не знала, де й дітись. Ніколи я не носила нової одежі, ніколи я не мала нових кісників, нової спідничини; латана сорочка все було світитись на моїх плечах. Я було дивлюсь, як дядина голубить своїх дітей, та все думаю про свою матір: якби була жива моя мати, вона б мене пожалувала й гостинця мені принесла б, і вишила б мені квітками сорочку, і накупила б мені стрічок та квіток. Було ляжу спати, плачу та думаю про свою матір, то мені й сниться моя мати такою, як я собі її пригадувала.

Піросла я; мене один чоловік найняв за няньку за три копи грошей та за сорочку на рік. Господи! Як я помордувалась з його малими дітьми. Було хазяйка посадить мені на руки опецькувату дитину, а я ще й сама опецьок, сливень² дитина! трохи не підвередилась тими дітьми. Хазяїни підуть на поле, а мене покинуть дома

¹ Сап'янці — чоботи з сап'яну; сап'ял — м'яка шкіра з козячої шкіри.

² Сливє, сливєнь — майже.

з дітьми. Дивлюся я, чужі діти бігають, гуляють в ціці-баби, в хрещика, купаються, а мені не можна й одступать од дітей. Господи, як мені хотілось погуляти та побігати! Якби була жива моя мати, і я гуляла б з дітьми: «Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене такою малою покинула?» — було думаю я. Я ввесь свій дитячий і дівчачий вік поневірялась в чужій хаті, у чужих людей і не зазнала ласкавого слова...

В Нимидори закапали сльози на сніп жита, на перевесо, і ті сльози наче вогнем впали на Миколину душу. «Серце, козаче! — подумала Нимидора. — Твоє ласкаве слово, твої карі очі чогось ніби стають мені за матір, за брата, за все, за все, що було мені на світі найлюбіше, наймиліше». Нимидорі здалося, що їй стало легше на гарячому сонці чуже жито жати на одній постаті поруч з Миколою: неначе з неба повіяло тихим холодком зеленого гаю.

— Чи добре ж тобі, Нимидоро, тепер у Кавунів? — спитав Микола.

— Де вже воно буде добре в наймах! Кавун чоловік добрий, та зате Кавуниха дуже лиха; гризе мене, як іржа залізо. Як тільки Кавун ласкаво заговорить до мене, то Кавуниха зараз загне мені в батька-матір. І я боюсь його ласкавого слова, як огню.

Микола зарані нажав копу жита й почав жати для Нимидори. Він вривався в жито далеко од женців і все кидав жмені жита на Нимидорині купки. Він забув на той час, що те жито було чуже.

Женці вернулися з поля, вернувся й Микола. Джериха наварила на вечерю кулішу. Сім'я сіла вечерять мовчки; важка праця одняла од усіх розмову; мати й батько вже не згадували про Варку, а Микола все думав про Кавунову наймичку Нимидору...

Настала осінь. Пан оповістив, щоб весілля справляли на селі zarazом в одну неділю, а хто опізниться, то буде справлять другий раз, через місяць. Старий Джеря й Джериха знов почали вговорювать сина женитись цієї осені й слать старостів до багатирки Варки.

— Не хочу я сватать Варки,— сказав Микола,— бо маю собі дівчину на приміті.

— Кого ж ти, сину, маєш на приміті? — спитала мати.

— Нимидору, Кавунову наймичку.

— Яку це Нимидору? Вона не вербівська? — сказав батько.

— Вона, тату, з присілка, сирота, і вже давно служить у Кавунів.

— Як же ми будем брать в свою хату невістку, коли ми про неї нічого й не чули? — аж крикнула Джериха бідкаючись.— Може, вона якась приبلуда, бурлачка. Чи то мало тепер вештається по сахарнях тих бурлак?

Син почервонів і розсердився.

— Ви, мамо, може, й не знаєте, а я її добре знаю: кращої од неї дівчини нема на всьому селі.

— Ой Господи милосердний! — крикнула Джериха й руки опустила, згадавши, що багатирка Варка не буде її невісткою.— Так, сину, не можна свататися. Як же таки можна, не спитавшись броду, та в воду!

— Про мене, мамо, спитайте броду, — не будете жалкувать на Нимидору: вона дівчина здорова, робоча, бо цілий вік була в наймах, а в наймах не можна сидіть, згорнувши руки. Її дядько живе в присілку Скрипчинцях.

Батько слухав мовчки й згодом промовив:

— Коли ти хочеш її сватать, то ми передніше про неї розпитаємо в добрих людей та порадимось, а там, про мене, й сватай, коли вона здорова й не ледащиця.

Сталось так, як бажав син: перед Покровою він заслав до Нимидори старостів. Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала.

Перед Покровою Джеря з сином пішов до скрипчинського пана просити, щоб він згодився пустить Нимидору з Скрипчинців. В Скрипчинцях був свій пан, та ще й небагатий; він мав тільки один присілок і з великою неохотою пускав дівчат заміж у чужі села. Джеря про-

сив, блавав, але все те нічого не допомогло. Пан сказав, що пустить Нимидору тільки тоді, як з Вербівки яка-небудь дівка вийде заміж у Скрипчинці. Микола вийшов од пана ні живий ні мертвий; він пішов додому, не промовивши ні одного слова, ходив цілий день, опустивши голову. Якби міг, він, здається, задушив би пана своїми руками.

Вже прийшла осінь. На селі почались весілля. В церкві вінчалось разом десять пар молодих. Нимидора стояла в церкві, а в неї сльози текли по лиці та крапали на намисто.

На Миколине щастя один скрипчинський парубок посватав вербівську дівчину. Скрипчинський пан згодився одпустити Нимидору. Вся сім'я в Джериній хаті наче ожила. Джериha готувалась до весілля. Нимидора наче знов на світ народилась.

Старий Петро Джеря вдягся в нову свиту, заткнув за пазуху пляшку горілки, взяв хліб під пахву й пішов з одним старостою до батюшки годить вінчання.

Батюшка в Вербівці був молодий і вже нагнав плату за треби¹ вдвоє.

Джеря прийшов, поцілував батюшку в руку, поклав на стіл хліб, поставив пляшку горілки й почав питать в батюшки, скільки він схоче за вінчання.

— Як даси п'ять карбованців, то повінчаю сина,— сказав батюшка.

— Батюшко! І помилуйте, і пожалуйте! Я чоловік убогий. Де мені в світі взяти п'ять карбованців? Нехай буде три карбованці.

— Не можна, тепер і для нас час трудний. Все подорожчало,— сказав батюшка.

— Змилосердіться, батюшко! Їй-богу, не можу заплатити так багато. Нехай вже буде ні по-моєму, ні по-вашому: нехай буде чотири карбованці.

¹ *Плата за треби* — плата попові за релігійні відправи під час одруження, похорону тощо.

— Нема що й говорити. Бери могорич та йди собі додому.

Джеря взяв могорич і хліб та й пішов з хати. Він постояв у сінях, поговорив нишком з старостою та й знов вернувся в хату.

— Ну, що скажеш, Петре? — обізвався батюшка з другої кімнати.

— І помилуйте, і пожалуйте! Треба грошей і на весілля, і на подушне. Йй-богу, багате для мене! Нехай буде чотири карбованці. Це вже й Бог так велів.

Батюшка подумав, подумав і згодився.

— Давай могорич, — сказав він, — давай і гроші.

Джеря закотив полу свити, засунув руку в кишеню, витяг звідтіл білу хусточку з червоними пружками, вив'язав з узла карбованці і поклав на стіл. Потім він налив чарку горілки і почастував батюшку. Батюшка випив сам і налив по чарці Джері й старості. Вони випили, довго приказуючи до чарки, попрощались і пішли додому.

Нимидора подякувала Петрові Кавунові й пішла в присілок до дядька, бо в дядька мали справлять весілля...

Другого дня, в понеділок, не було й панщини. Все село гуляло на весіллях...

В Джериній хаті цілий день грали музики, цілий день пили та закусовали. Випили всю горілку, та ще й не стало; виїли цілу діжечку солоних огірків, цілу діжечку кислій капусти, поїли весь хліб, всі паляниці. Старий Джеря витрусив усі кишені, ще й у шинок на заставу одніс свій кожух.

Ввечері попід дворами їздив осавула на коні і загадував усім на панщину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчились. Всі почали розходитись, Джерина хата спорожнилась.

Ввечері в Джериній хаті ледве блимав каганець. Джериха й Нимидора кинулись прибирати в хаті й перемивати посуд. Весільний чад одразу вийшов у всіх з голови. Джеря й Джериха поміркували, скільки-то вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити

шинкареві, оплатить подушне, нашаткувать другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

— А що, стара, будемо робить? Чим будемо робити оплать? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Цього року, хвалить Бога, хліб вродив дуже добре.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — спитав батько.

— То заробимо, хіба ж не маємо рук, чи що? — обізався син.

— А коли ж то ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробить? — сказав батько.

— Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! — промовив син з злістю.

Мати знов згадала про багатирку Варку, згадала дуже легку Нимидорину скриню й скося зирнула на Нимидору. Нимидора поралась в чужій хаті проворно, та якось незручно. В високому очіпку, в квітчастій здоровій хустці на голові, вона стала молодницею ще вища й показніша. Її чимале лице неначе побільшало; чорні брови були ніби намальовані на широкому чолі. В тихої та доброї свекрухи десь узялись гостренькі пазури та й висунулись, наче з м'яких котячих лапок.

Задумався батько, тяжко зітхнувши, задумався й молодий Микола, засмутилась і мати. Тільки Нимидора була щаслива: вона ніби знайшла свою рідну матір, свого батька, хату, бо для неї вже не треба було більше поневірятися в наймах у чужих людей.

— Лягаймо, невістко, спати, бо завтра треба вдосвіта вставать та на панщину поспішати, — сказала мати, стоячи перед образами і починаючи хреститься та молитись.

II

Другого дня, тільки що зійшло сонце, а Джерина сім'я вже й пообідала, й вийшла на панщину; батько з сином пішли на панський тік молотить, а мати з невісткою пішли панські коноплі тіпати.

Тік був, як звичайно на селах на Україні, за панським садком в кінці села і вганявся далеко в поле під гору, обкопаний ровом, обсаджений високими розкішними тополями та осоками. Ввесь тік, більше як на півверстви, був заставлений скиртами: десять довгих-предовгих скирт пшениці стояло вподовж току; десять менших скирт жита стояло впоперек; скирти ярини, довгелецькі ожереди соломи тулились по закутках, неначе дрібні вівці між здоровим товаром.

День був ясний, сонячний та теплий. Починалось бабине літо¹. Надворі стояла суша. Небо синіло, як літом. Сонце ходило на небі низько, але ще добре припікало косим промінням. Тихий вітер ледве ворушився. Над полем миготіло марево. Половина листя на вербах вже пожовкла, але на тополях, на осоках лист зеленів, ніби влітку. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине, а справдішнє літо. Тільки зелена низька озимина навкруги току нагадувала про осінь. Надворі летіло павутиння. Все синє небо було ніби засноване білим, як пух, легким, як шовкові нитки, павутинням. Проти сонця павутиння лисніло, наче легка літня біла хмара порвалася на небі, розпалась на нитки, на тонкі пасма та й полетіла на землю. Павутиння летіло пучками, нитками, ніби клубочками, починками², то гнулося великими дугами, то місцями стояло просто, рівними, як очерет, стеблами. Воно обснувало тополі, верби, стіжки, тини; маяло на вершечках садків, метлялось коло хрестів та бань на церкві і знов летіло; хто його зна, де воно й бралось.

Чоловіки стояли рядками на скиртах, хапали снопи з довгої верстви³ й скидали додолу на тік і снопи, й розв'язь.

¹ *Бабине літо* — теплі дні на початку осені, коли літає павутиння, яке також називають бабиним літом.

² *Почінок* — нитки, намотані на веретені.

³ *Верства* — тут: шар снопів.

На току гуменний¹ одлічував снопи для кожного молотника. Довгими рядками стояли молотники на току, наче закопані по пояс в жовтій соломі, і махали ціпами. Ціпи блискали на сонці. Курява стояла над током, неначе починалась пожежа на току.

Микола молотив поруч з батьком.

— А що, музику, вигравай ціпом після свого весілля! — жартували чоловіки з Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумавсь і спитав у батька:

— Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи вже він поїсть оце все?

— Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти! Ото ми були б щасливі! — знов промовив Микола.

— Ой сину, мовчи лишень! Борони Боже, як пан довідається про твої слова.

Микола замовк, а його думка не замовкла. Як він був парубком, такі думки і в голову йому не приходили: тепер він мав жінку, і як йому бажалось, щоб Нимидора була щаслива, щоб і він був щасливий і заможний та робив сам на себе, а не на чужих багатющих людей.

Зараз за током, коло самого панського садка молодичі на сонці били на бительнях і тіпали коноплі. Між ними Микола впізнав Нимидору, впізнав її по високому зросту, по новій квітчастій хустці на голові. Йому заманулось піти до неї, хоч ласкаве слово промовить, хоч подивиться на неї, та гуменний стовбичив над душею. Ондечки виїхав і сам пан Бжозовський на коні, в чоботях з блискучими довгими халявами, з батогом у руці, в чорному картузі на голові.

— Коли ми, тату, перемолотимо оці скирти? — знов спитав Микола.

¹ Гуменний — наглядач панського току.

— А тоді, як помремо,— сумно одказав батько,— а як ці змолотимо, то Бог уродить другі, може, ще довші.

Микола задумавсь і з усієї сили так уперіщив снопа, що рипиця¹ луснула і бич одскочив.

— Ану, синку, ціпом батька по лисині,— загукали молотники, сміючись.

Старий Джеря й Микола ледве встигли змолотить свою частку до вечора. Ввечері Нимидора з Джериною принесли в ряднах одважене панське прядиво. Кожній молодиці, дівчині, навіть дівчинці, пани накидали прясти на зиму по два півмітки. Як не ставало прядива, то молодиці мусили докладати свого.

В довгі зимові вечори та вдосвіта в Джериній хаті палали тріски та трусок на припічку в челюстях². Коло печі Джериного та Нимидора сиділи й пряли панське прядиво. Микола стояв коло лежанки і м'яв ногами коноплі. Порох од конопель, од мичок тягся в комин, неначе дим. Молода Нимидора прядла й співала. Вона була зовсім щаслива: тепер вона вже не наймичка, живе в своїй хаті. Пісня сама наверталась їй на думку.

Микола кинув коноплі, сів на лаві і задумавсь. Він думав про те, нащо його Нимидора повинна прясти не собі й йому на сорочки взимку, а комусь іншому...

Минула зима. Настало літо, настали й жнива. Почалась спека. Жито, пшениця й овес — все разом поспіло й присохло. Люди вкрили панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні. На панському лану вже стояли полукіпки довгими стайками³; на людському полі не видно було ні снопа.

Микола з батьком одбули три дні панщини, на четвертий пішли жати своє жито, неважаючи на те, що осавула звечора знов загадував на панщину, на згінні дні; ті згінні дні, що вся громада повинна була одроб-

¹ Рипиця — те ж, що *капиця*: шкіряна ув'язь, яка з'єднує в ціпі бич з ццильном.

² Челюсті — дугоподібний отвір у печі.

³ Стайка — ряд кіп зібраного жита.

лять — то за чередника, то за титаря¹, котрі були вольні од панщини, то за якийсь, вигаданий паном, шарварок², — пан одкладав на жнива, коли було й без того багацько роботи. Людське жито вже сипалось, а осавула все загадував на панщину, на панський лан, щоб хапать своє жито та пшеницю.

Микола, замість панського лану, вийшов на своє поле; він стрівся з людьми і тих намовив жати своє жито. Тільки що вони зайняли постаті, од панського лану на коні вже катав до них осавула.

— Чому ви не йдете на лан, сякі-такі? — крикнув осавула.

Всі мовчали; Микола обізвався:

— А тим, що ми вже одробили панщину, — сказав він.

— А згінні дні хіба забув? — знов крикнув осавула і знову налаяв Миколу.

— Згінні дні одробимо восени; он подивись лиш! Наше жито вже сиплеться; через день, через два воно вже вклякне! — промовив Микола.

Всі жінці стояли мовчки; в їх руках наче заклакли жмені жита та серпи; всі поглядали то на осавулу, то на Миколу.

Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп угору. Осавула круто повернув коня й покатав на панський лан.

— Боже мій милосердний! — промовив старий Джеря. — Що ж оце ми наробили? Буде ж тепер нам!

Деякі чоловіки дов'язували снопи, деякі рушили до панського лану. Коли це на полі з'явився, ніби птиця, панський баский кінь; на коні сидів пан Бжозовський і лупив коня бато́гом. Осавула ледве встигав бігти за ним і немилосердно толочив жито.

¹ *Титар* — церковний староста.

² *Шарварок* — обов'язкова поголовна робота по лагодженню мостів, доріг тощо.

Всі люди стояли, як укопані, познімавши шапки. Бжозовський прикатав, крикнув, як несамовитий, на людей, кинувся до Миколи й почав періщити його батогом. Всі люди позабирали клунки з хлібом і поплентались на панський лан. Пан звелів привести їх усіх увечері на економію. На економії їх усіх вибили різками, вибили й Миколу, вибили навіть старого Джерю перед його очима.

Микола вийшов за панський двір і люто показав кулак, обернувшись до панського двора; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову. Обидва вони мовчки пішли додому. Дома вони розказали за все Джерисі й Нимидорі. Мати й невістка почали плакати.

Пишно викотився повний місяць з-за гори й освітив ясним світом Вербівку. Всі верби було видно, як удень. Надворі стало ясно, хоч голки визбируй. Сім'я повечеряла й сиділа мовчки на призьбі.

— Ходімо, Нимидоро, жито жать! — промовив Микола. — А ви, тату й мамо, лягайте спати. Як пропаде жито, що ми будемо зимою їсти?

Нимидора встала, знайшла серпи, і вони обоє рушили на поле. Все поле жовтіло проти місяця, як удень. Все тіло в Миколи боліло й щеміло, боліла й душа його, але він мусив гнути спину. Нимидора кинулась на жито з серпом, як огонь на суху соломку, і так працювала, так швидко жала, як огонь швидко їсть суху соломку.

Високо покотивсь місяць на небі. Микола з Нимидорою склали два полукіпки жита й вернулись в село.

Од того часу пан мав на прикметі Миколу й звав його бунтарем. Осавула не раз кричав на Миколу, що він бунтує всю громаду в селі. Сам Микола дуже змінився; бувши парубком, він сміливо дивився всім в очі, був веселий, говорючий, любив часом пожартувати; тепер він похнюпив голову, рідко сміявся, перестав жартувати, а часом було як кине на кого жартовливим словом, то ніби вогнем впече. Він зненавидів свого пана.

Панський хліб був вже вижатий. Все поле було вкрите копами та стайками, як небо зорями, а людський хліб стояв, похилився і навіть вже сипавсь.

Зібрав Джеря свій хліб, половину склав у стіжок, а половину змолотив на харч. Прийшов шинкар за грішми. Джеря мусив везти хліб на базар, продати і заплатити йому гроші та викупить кожуха. А тут треба було годувати панські качки. Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок. На качку давали з економії по гарцеві¹ зерна, але качка за літо здохла б, а не прохарчувалась би тим гарцем. Люди мусили годувати качок своєю пашнею.

Настала осінь. Нимидора почіпляла за ніжки на коромисло десять пар качок і однесла на економію.

Восени Нимидора мала вже дочку. Пішла баба-бранка до батюшки по молитву.

— Яке ймення дав батюшка? — спитала Нимидора в баби. — Може, й моїй дочці дав таке чудне ймення, як мені?

— Ні, дав ймення Любка, — сказала баба.

Третього дня породілля вже встала з постелі й поралась коло хати. Старий Джеря й Микола були на панщині. Проз двір їхав конем осавула, заглянув у двір і вгледів на дворі Нимидору. Він зскочив з коня і вбіг у двір.

— А чом ти, суча дочко, оце й досі не виходиш на панщину? — крикнув осавула й ударив Нимидору нагайкою по спині.

Нимидора крикнула й залилась слізьми.

— В мене родилось дитинча; ще ж сьогодні тільки третій день, — ледве промовила вона крізь сльози.

Осавула схаменувсь і крикнув:

— Гляди ж мені, щоб завтра вийшла на леваду обшморгувати буряки-висадки!

¹ Гарець — міра сипких тіл, вміщує 3,2 кг.

Породіллям пани давали тільки три дні вільного часу на одужання, а четвертого дня вже гнали їх на панщину до легшої роботи.

Ввечері прийшов Микола. Нимидора показала йому синяк на спині. В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись за себе, за батька, за Нимидору.

А тут саме настав час платити подушне. Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана, що годували к Різдву. Продали кабана, а самі zostались без сала й цілі м'ясниці їли пісний борщ та пісну кашу, неначе в піст.

Настав Великий піст. Одного вечора старий Джеря прийшов з панського току та й звалився: в його нічого не боліло, але уся його сила хто його зна де й ділась! Тонка шия стала ще тонша; сухе лице стало ще сухіше, очі позападали дуже глибоко, а обидві руки по самі кісточки так трусились, що він не міг нічого держати в руках. Важка робота виссала в його сливе усю кров. Він лежав на печі та все дивився на стелю, широко розплющивши очі. Пролежав він тиждень, навіть не стогнав, і лице в його стало ніби припадать землею.

Микола пішов до батюшки й просив його висповідати старого батька. Батюшка прийшов, висповідав Петра, побачив, що він захляв, і звелів йому їсти в піст скоромне.

— Батюшко, хіба ж у мене душі нема, щоб я в піст їв скоромне! — промовив Джеря тихим хрипким голосом.

— То їж, Петре, хоч кашу з молоком; слабому Бог простить, і я тобі прощаю, — промовив молодий священник.

— Не буду, батюшко, їсти; гріха боюся. Я чоловік старий, не сьогодні-завтра вмиру. Та й де того молока дістать? Ми вже так вихарчувались, що їмо самий хліб та цибулю, та й хліба до нового не стане. Треба хлять, хоч і не хочеш.

— Про мене, як знаєш, а я тобі раджу й дозволяю їсти скромне, бо ти, діду, охляв і захляв.

Петро тільки рукою махнув.

В чистий четвер Джеря вмер, та все наказуючи синові не зачіпать осавули, не зачіпати пана та робить мовчки панщину.

— Ти, сину, нічого не вдієш, а собі лиха накоїш. Пан оддасть тебе в москалі,— промовив Джеря та й умер, побитий лихою годиною. Важка праця виссала з його усю силу. Вся його сила пішла на чужу користь, в чужу кишеню,— на дорогі оксамитові сукні, на золоті сережки пані Бжозовській, на дорогі наїдки та напитки, на дорогі панські примхи та витребеньки.

В велику п'ятницю поховали старого Джерю. Сім'я їла паску з слізьми. Микола ще більше зажурився, бо за помершого батька треба було платити подушне як за живого, доки не вийде нова ревізія¹.

Настала пишна та тепла весна. Зеленіли верби в березі, зазеленіла трава на левадах. Джерин садок завітчався білим цвітом. Все цвіло та зеленіло, тільки Микола ходив сумний та невеселий.

Був тихий весняний вечір. Нимидора поливала розсаду на грядках; Микола носив воду з Раставиці. Нимидора розцвілась, як повна троянда. На зелених грядках, на зеленій леваді, проти ясно-зеленого листя верб, її брови чорніли, як чорнобривці. Вона була весела й співала. Микола стояв над відрами, похнюпивши голову. В лузі десь далеко кувала зозуля.

— Чого це ти розспівалась, неначе дівка? — ледве промовив Микола.— Ти співаєш веселої пісні та ще більше мені жалю завдаєш.

— Це я згадала, як колись в наймах крадькома вишивала сорочку та кляла зозулю; а тепер слухаю, як кує зозуля, та так мені забажалось, щоб вона накувала мені багато год живоття. Як гляну я навкруги на цей зелений

¹ Ревізія — тут: перепис для оподаткування.

город, що оце засіяла, та як згадаю, що я тепер хазяйка, то мені аж веселої пісні хочеться співать.

— Співай, жінко, жалібної, то мені, може, буде легше,— промовив сумно Микола.— Чогось мені так важко на серці, така в мене журба, що я й не знаю, де й дітись!

— А чого ж оце тебе журба бере?

— А тим, що нам так погано жити на світі. Вмер батько... і за мертвого плати подушне, і за живих плати подушне. Я вже не знаю, чим винна та душа, що за неї треба щороку платить подушне.

— Дасть Бог, вродить хліб, то й заплатимо.

— Нехай же передніше вродить; а коли вродить, то чи дасть пан завчасу його зібрать та звозити в тік.

Нимидора перестала веселої пісні співать, забрала відра, і вони обоє мовчки пішли до хати.

Микола ввійшов у хату, сів за столом, підпер голову долонею та все думав. Мати з Нимидорою порались у хаті, готували вечерю, а він усе сидів і слова не промовив. Нимидора розказала матері за розмову з ним на городі.

— Чого ти, сину, журишся? Дасть Бог хліб, то ми якось-таки оплатимось. Ти б, сину, пішов до Києва, поки не настала робота в полі, та помолився Богу. Може б нам Господь послав талан та добрий врожай на полі,— вговорювала мати сина.

Микола сидів і слова не промовив. Його довгий чорний вус спустився вниз, неначе п'явка; густі брови були насуплені. Микола мовчки вийшов у садок і пішов через садок на леваду. Сонце сідало за вербами, наче гасло, а в його на серці неначе гадина сиділа та все ссала та ссала за саму душу. Він усе думав, нащо то Бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи не торби. Він вернувся до хати, згорнувши руки на грудях.

— То як же, сину, чи підеш до Києва? Як підеш на прощу, то я насушу тобі сухарів на дорогу, — говорила до його мати, вештаючись коло хати.

— Не піду, мамо, до Києва, не хочу молитись та дурно Богові пороги оббивати. Коли є той Бог на світі, то Він Бог панський, а не мужицький, бо все добро оддає панам, а нам не дає нічого, — сумно промовив Микола.

— Свят, свят, свят! Господи милосердний! Що це ти верзеш? Схаменись лишень та подумай, що ти бовкнув? Тим-то нам Господь долі не дає, що ми таке верземо та Богу не молимося! — промовила Джериha та й перехрестилась.

Микола ввійшов у хату, достав з полиці Псалтир, розгорнув і почав читати. Псалтир здався йому темнішим од темної ночі: він не знайшов у йому поради й відповіді на свою важку думу, згорнув його і мовчки поклав на полицю.

Од того часу Микола почав часто задумуватись. Мати чіплялась до його, питала в його, що в його болить, і вже хотіла йти на пораду до знахурки.

— Ні! Вже, мамо, не допоможуть мені знахурки, — одказував він матері. Тільки Нимидора своїми піснями, веселими словами та чорними бровами трохи розважала його.

Настали жнива. Хліб не дуже вродив. Пан почав знову одлічувать згінні дні та шарварки саме в жнива, а не восени. Микола намовляв людей не йти на ті згінні дні та мерщій хапати свій хліб з поля. Осавула розказав панові, що Микола Джеря знов бунтує народ. Бжозовський нахвалявся оддати Миколу в москалі. Та звістка дійшла до Джериhi.

— Сину, не зачіпай лиш ти осавули, не дражни пана! — благала мати Миколу. — Ти знаєш, що ми панщанні люди¹: пан зробить з нами, що схоче, і вволить свою волю.

— Як же його не зачіпать, коли він ніби знущається над нами. Я б радніший мовчати, але ми пухнемо з го-

¹ *Панщанні люди* — люди, зобов'язані робити на пана, кріпаки.

лоду, а він такий гладкий, що в свою шкіру не потовпиться.

— А що ми робитимемо, як він оддасть тебе в москалі? — сказала мати.

— Не діжде він того! — крикнув Микола, і його очі заблищали, неначе хто кинув двома іскрами, як у того вовка.

Микола вже був не молодий хлопець, а чоловік з довгими вусами, з міцним станом, широкими плечима та міцними руками.

Мати замовкла. Нимидора почала плакати. Миколу взяв за серце не жаль, а взяла злість. Він вийшов у садок, сперся на тин і довго стояв, поки не прохололи його голова й груди.

Одбули люди панщину, одбули вже й згінні дні, а все-таки не вижали панської пшениці до решти. Пшениця в пана вродила, як ліс, густа, як щіт. Бжозовський зібрав людей і оповістив, що дасть жати за сніп, але давав дуже малий сніп. Микола не втерпів і вихопився перед паном з словом, що люди підуть жати до графа. За ним обізвався й Петро Кавун, а далі ще кілька чоловіків.

Бжозовський спанхув: його червоне повне лице стало ще червоніше, сірі очі аж налились кров'ю. Він зненавидів Миколу, бо вгадував в його гордих, сміливих карих очах велику ненависність до себе. Ту злість примічав він навіть в його довгих чорних вусах, в міцно стиснених губах, в твердому неласкавому голосі. Він затупотів ногами на одному місці й крикнув:

— То ти смієш мені цвікати¹ в вічі? То ти смієш мені підбивать народ? Та я зараз дам знать становому² й накличу повне село москалів. Я вас поб'ю московськими руками й оддам усіх бунтарів-хазяїнів у москалі! Я вас на Сибір запровторю! — крикнув Бжозовський несамовито та все тупотів ногами на одному місці.

¹ Цвікати — тут: говорити різко.

² Становій — начальник поліції.

Пан прогнав Миколу й Кавуна з-перед очей, одначе поступився громаді більшим снопом. Він боявся, щоб часом люди і справді не пішли на графський лан на заробітки.

Прийшов осавула й запер Джерю, Кавуна і ще чотири чоловіки в холодну на висідку. В пана була думка й справді оддати Джерю й Кавуна в москалі.

Посиділи вони взаперті день, а другого дня їх випустили, бо треба було панську пшеницю дожинать. Пішов Микола з чоловіками додому, та, йдучи, нишком змовлявся з ними. Вони знали вдачу свого пана і постановили втікати з села на далекі сахарні, поки мине некрутчина.

Тим часом трапилась несподівана подія. Осавулину жінку давно дражнили на селі злодійкою, і хазяйки нічого не клали напихваті, де вертілась осавулиха. В Кавунихи раз пропав шматок полотна, що білівся на леваді. Вона впізнала своє полотно на сорочці в осавулиного хлопця, та тільки поклала честь на собі¹, не хотіла чіплятись.

Саме тоді Кавун заколов кабана. Осавулиха навідалась до Кавуна в хату і вхопила під полу два шматки сала. Проворна Кавуниха зараз постерегла, глянувши на купу сала на столі, прожогом побігла слідом за осавулихою, витрусила своє сало й наробила галасу на весь куток. Збіглися люди. Прибіг і Микола і почав кричати, що злодійку треба повести по селі з музиками. Микола порізав шматки сала на четвертини, понизав їх на мотузок і почепив осавулисі на шию. Баби вхопили осавулиху по під руки й повели по селі. Микола йшов попереду й грав на скрипці, Кавуниха грала рублем на качалці. Осавулиха йшла і не знала, де діти очі від сорому. Діти юрбою бігли слідком; люди вибігали з дворів дивиться на ту комедію.

Осавула, довідавшись про цей Миколин та Кавунів вчинок, спересердя пішов до пана й розказав, що

¹ Поклала честь на собі — з пошани до себе.

молотники крадуть з панського току жито; поробили собі здорові кишені й щовечора насипають повні кишені пашні, вертаючись додому. Він понабрівував на всіх тих, що водили по селі його жінку, а найбільше на Джерю та на Кавуна.

По селі пішла про це чутка. Всі люди загомоніли, що осавула гріха не боїться: сам бреше, ще й виказує панові, як люди крадуть панську пашню. Микола з товаришами засів на засідки на леваді між вербами; і саме тоді, як осавула вертався од пана, вони вискочили з-за кущів, простягли осавулу й дали йому півсотні добрих кийв.

— Оце тобі за пана, а це — за панію, а це — за панщину,— приказував Микола,— адже ж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, а він нас не частує брагою, а різками. Панське добро — то й наше добро, бо то наша праця, а земля Божа,— говорив Микола, луплячи осавулу палицею.

— Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувать панам на людей гріх, бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі,— приказували чоловіки та все гнались за осавулою навздогінці, та все лупили його по спині палицями.

Осавула так боявся того гріха, що признався навіть в йому на сповіді батюшці; але все-таки пішов до пана й розказав, хто його попобив палицями. Пан постановив оддати Миколу, Кавуна і їх однодумців в москалі, та ще як можна швидше.

Пішла чутка про некрутчину. В Скрипчинцях вже ловили некрутів і забивали в колодки. Микола й Кавун з товаришами постановили того-таки вечора тікати на сахарні в Стеблів, у Канівщину.

Настав темний осінній вечір. Все небо було засноване хмарами. Надворі було поночі, як у погребі. Джеря по-вечеряв з Нимидорою та з матір'ю, сів коло стола і задумався.

мавсь. Мати полізла на піч і назабаром заснула. Нимидора розклала в челюстях огонь і сіла коло припічки прями. Червоний світ миготів по білих стінах, по молодому Нимидориному лиці. Мичка на гребені світилася наскрізь. Гребінь чорнів зубцями проти вогню. Микола сидів кінець стола й не зводив з Нимидори очей. Його темні смутні очі блищали в темряві. В його на душі було так важко, так тяжко, що й Нимидорині брови не могли його розважить. Микола сидів, одягнутий в свиту.

— Чом це ти, Миколо, не роздягаєшся? — спитала в його Нимидора.

— Кидай, Нимидоро, прями. Йди сядь коло мене. Я щось маю тобі казати,— промовив Джеря дуже тихо, щоб не збудить матері.

Нимидора поклала гребінь на днище й сіла коло його.

— Скажу тобі, моє серце, що на душі маю: я тебе молоду, цього вечора покинуть думаю. Я задумаю цієї ночі втікати з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками.

Нимидорі неначе хто гострим ножом штрикну у серце. Вона охолола, отерпла, зблідла й сиділа, мов нежива.

— Не бійсь, Нимидоро, й не журись. Пан хоче на оддати в москалі; як він нам обголить лоби, то ми тоді пропащі навіки; а тим часом ми втечемо на сахарні, перебудемо цей важкий час та й знов повернемось. Може воно якось перетреться, перемнеться та й так минеться.

— Ой, не кидай мене, моє серце, бо я пропаду! — не самовито крикнула Нимидора на всю хату неначе на своїм голосом.

— Цить! Не кричи й не тужи! Ти збудиш матір: внаробите галасу, тоді я пропащий.

Нимидора підвелась з лави і знов упала на лаву, мов нежива.

— Я не навіки тебе покидаю; я зароблю грошей знов вернуся.

— Коли покидаєш мене, то бодай ти покинув хліб їсти й воду пити! — промовила Нимидора без сліз, наче простогнала.

— Не проклинай мене, і не лай, і не плач! Ти думаєш, мені легко тебе покидять? Доле моя, щастя мое! — неначе простогнав Микола, вхопивши Нимидору в обнімок, і сам залився слізьми, як мала дитина.— Піду з села, бо тяжко мені жити; піду в ліси, піду в степи, піду в пущі й на гострі скелі, а панщини таки робить не буду і в москалі не піду. Піду втоплюсь, об камінь розіб'юся! Нехай звірі розшарпають моє тіло, а я все-таки втечу. Все одно мені пропадять! — сказав Микола.

— Що ж я буду на світі Божому діяти сама з малою дитиною? — промовила Нимидора й почала гірко плакати. Вона тужила й голосила голосно, як тужать по мертвому, і аж побивалась на лаві.

— Не плач, Нимидоро! В мене серце запеклось і без твоїх сліз. Мене нужда ізсушила, ізв'ялила, як холодний вітер билину в полі. Моє серце наскрізь ножем пробите. Знайди мені сорочки, знайди харч та й бувай здорова! Як не вмру, повернуся, і повернусь не вдень, а вночі застукаю в квартиру, а ти одчиняй двері.

— Пропаща я навіки! Боже милосердний! За що ж, Ти нас так тяжко караєш? Коли ж тебе дождять додому?

— «Тоді жди мене в гості, як виросте в тебе у світлиці трава на помості»,— одказав Микола словами пісні,— а ти не ламай рук, не суши очей та доглядай матері й дитини. Як не вмру, то вернуся, не де дінусь.

Нимидора кинулась до колиски й схилилась, і ніби впала на дитину.

— Серце моє, дитино моя! Ти й не знаєш, що застаєшся сиротою! — плакала Нимидора, задавлюючи хрипкий голос у грудях.

— Нимидоро, годі голосить та плакати! Мене ждуть люди! Давай мерщій сорочки, давай харч та виряджай мене в далеку дорогу.

— Не йди! Переночуй хоч одну ніченьку дома!

— Не можна. Ми змовились; мене ждуть люди. Завтра мене заб'ють в кайдани, тоді я пропащий навіки.

— Бодай всі наші сльози впали на того, хто нас розлучає! Лучче я була б маленькою пропала, лучче б поневірялась довіку в наймах, ніж маю терпіти таке горе! — промовила Нимидора і почала шукать сорочки в скрині й складати їх у мішок. Микола вдягся в кожух, надів шапку, кинув у мішок скрипку, поклонився до матері, поцілував дитину і блідий, як смерть, сумний, як осіння ніч, вийшов з хати. Нимидора вийшла слідком за ним.

— Прощайте, рідні пороги, де походжали мої ноги! Прощай, Нимидоро! Згадуй мене, моє серце, вірними словами та дрібними сльозами, а я тебе, доки живий буду, довіку не забуду.

Надворі було поночі. Ніч була темна, але тиха. Усе небо було вкрите густими хмарами, неначе чорною ріллею. Нимидора випровадила Миколу за ворота і насилу дійшла до хати.

Микола пішов на вигон, де стояли верби: там його ждав Кавун і чотири чоловіки, що налагодилися потаємці втікати на сахарні.

Нимидора вбігла в хату, впала на лаву, схилилась на стіл, голова упала на руки, і довго-довго плакала і побивалась. Гарячі сльози обливали її руки, лились на стіл, як кринична вода ллється з джерела на траву. Вже тріски на припічку погоріли, і тільки одна голівешка жевріла в попелі, мигочучи синім одлиском. Вже в хаті стало поночі, а Нимидора все плакала. Вона виплакала всі сльози, а сон утік од неї далеко в поле.

Коли це одразу в хаті стало видно, як удень. Стіни, піч, лежанка, колиска, образи — все ніби облилося кров'ю. Червоний світ миготів ніби хвильками й брижжами по стінах, трусивсь, переливався з стін на стелю, на жердку з одежею. Нимидора схопилась з місця і глянула на вікна. Три вікна були ніби завішані знадвору червоними кровавими хустками. Нимидорі здалося, що

вона збожеволіла. Одначе вона кинулась до колиски, вхопила за бильця колиску з дитиною і рвонула її так, що всі вірвечки порвалися, крикнула не своїм голосом і вибігла надвір. Слідком за нею вибігла стара перелякана Джериha.

Надворі було видно, як удень: було видно все дерево в садку, всі верби, кожную гілляку, кожний збляклий жовтий листок, що теліпався на гіллі.

Увесь двір, садок, хата — все було залите червоним світом, ніби кров'ю.

Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вже уся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комора. Їй здалося, що горить усе небо, що запалилась уся земля під її ногами.

— Рятуйте, хто в Бога вірує! — крикнула Нимидора. — Рятуйте дитину, рятуйте Миколу! Мамо! Рятуйте Миколу, бо він пропаде з тілом і душею.

— Бог з тобою, дочко! Це ж не ми горимо; це пожежа десь далеко на селі, — обізвалась мати, поправляючи хустку на голові.

На селі гавкали собаки, співали півні. Десь далеко було чути шум та гам, неначе під землею. Всі люди на кутку спали. Ніде не видно було ні живої душі.

— Мамо, рятуйте Миколу! — знов закричала Нимидора, пригортаючи колиску до грудей.

— Де ж Микола? — спитала мати.

— Помандрував, покинув нас! — крикнула Нимидора.

— Коли? — спитала мати.

— Оце тільки що розпрощався зо мною і вас не звелів будить та й пішов у мандрівку кудись.

— Боже мій, світе мій! Чом же ти мене не збудила?

— Я світу за слізьми не бачила, я про вас і забула.

Стара мати заголосила на увесь двір, а за нею й Нимидора, вертаючись у хату з колискою.

— Що ж ми тепер в світі Божому будемо діять та робити без хазяїна? — насилу промовила мати крізь сльози.

Нимидора тільки голосила без сліз: в неї сліз не стало.

А тим часом Микола з товаришами мандрував з села, та не шляхом, а просто через поле межами. Вони всі йшли мовчки, притаївши дух і не оглядаючись. Вже вони вийшли на гору, вже одійшли далеченько од села і дійшли до лісу. Коли це одразу перед їх очима освітився ліс легеньким червонуватим світом. В селі бевкнув дзвін на гвалт і жалібно розлився його гук по полі, попід лісом. Всі вони разом обернулись назад.

Панський тік по другий бік села було видно весь, як удень. По самому краю од поля горів довгий ожеред соломи. Над ожередом стояло полум'я, неначе кучерява вогняна квітка, однизу вузька, вгорі широка з позакручуваними листками. Полум'я стояло рівно, наче свічка палала. Надворі було тихо й поночі. Кучерявий дим йшов просто вгору до самих хмар. Рядом з ожередом вже займався довгий стіжок нового життя, а серед рядка стіжків знов спалахнула вогняна квітка, лизнула тричі огняним язиком вгору і запалала рівним кучерявим полум'ям. Після того запалали всі стіжки суспіль¹, що стояли рядом до самого поля. З десять скирт хліба палало разом, наче десять ставників горіло, а од їх піднімався густий дим, то чорний, як смола, то білий, як осінній туман. Вгорі дим зливався до купи в один страшний стовп та все йшов угору до самих хмар. Все чорне небо вгорі заблищало вогнем, замиготіло рівними хвилями, неначе кліпало якимсь страшним оком, кидаючи кров'яний світ на село, на ставок, на річку, на греблю, на верби, на широку долину. Кругом неба однизу стояла чорна, як земля, смуга, неначе огняне небо було підперезане оксамитовим поясом. Світ був такий ясний, що тополі на окопі кругом току було видно, як удень. На тополях половина листя була зелена, а половина жовта. Зелений лист проти вогню був ніби

¹ Суспіль — разом, підряд.

обмочений в густу запечену кров; жовте листя стало рожевим, неначе хто його облив вишневим соком. Чорні стовбури тополь чорніли проти вогню, ніби виковані з заліза. Все село було видко, як на долоні, з усіма білими хатами, з клунями, з церквою, з садками й вербами. Ввесь широкий ставок був ніби залитий кров'ю. Раставиця крутилась на левадах, ніби вогняна гадюка, що сипле іскрами, а в кров'яному ставку одбивались чорні стовбури осокорів, чорне безлисте гілля верб, неначе в прозорі кров хтось накидав чорного дроту та залізних стовпів.

Дзвін сумно бевкав на гвалт. Пан вискочив з двору на коні, а за ним козаки. Осавула покатав конем по селі будити людей, зганяв їх гасити пожежу. Загавкали й завили на селі собаки, завештались люди, і всі побігли до току. Чоловіки з сокирами, молодиці й дівчата з відрами, діти з порожніми руками обступили лавою огняний тік, пороззявлявши роти й стоячи на одному місці. Одна баба з ляку чогось прибігла з кочергою і стояла з нею, неначе донський козак з списом. Пан кричав, осавула верещав, економ репетував, скакаючи скрізь на конях та зганяючи народ. Народ і собі кричав, та все стояв на одному місці. Кілька десятків чоловіка розкидали стіжок і кидали снопи за окіп на поле. Двоє барил з водою стояло коло стіжка. Люди нащось лили воду відрами в огонь, неначе грались в якоїсь іграшки.

А полум'я йшло далі в осередок току, до клуні. Другий рядок старих скирт чорнів проти вогню, неначе якісь здорові й довгі чорні звірі стояли рядками коло полум'я. Зайнялись і ті старі скирти, і неначе з землі виник одразу другий ряд огняних кучерявих квіток. Огонь лився далі, мов хвиля на воді; можна було бачити очима, як він посовувався по стіжках. Вже зайнялась довга здорова клуня. Купа чорного диму вихопилась з-під її високої покрівлі, прорвалась і валувала вгору, ніби вище от самих хмар. За димом палахнуло полум'я й обхопило клуню в одну мить з усіх боків. Почали

летіть ніби пучками й фонтанами іскри. Шматки кулів летіли вгору й горіли, розсипались на повітрі й трусили іскрами додолу на поле. З полум'я з осередку несподівано схопився вихор, неначе клуня роззявила рота, позіхнула й засопла на всю пельку. Вихор закрутив вогнем. З огню почало викидять цілі снопи й шпурляло їх угору, як кидають подавальники вилами снопи на стіжок.

Сполохані горобці та голуби вилітали з соломи та з стіжків, піднімались угору, чорніли в диму, наче хто кидав грудками, а потім займались вгорі на вогні, тріпали вогняними крильцями й падали ніби кулями й грудками в огонь, неначе зверху крапав іскряний дощ.

Весь тік палав до останнього стіжка. Навкруги окопів тополі посохли і незабаром запалали, неначе рядки ставників. Швидко дим став менший і біліший. Де були стіжки, там лежали й жевріли купи вогняної мерви¹. Тополі жевріли, неначе хто позабирав розпечені в огні червоні залізні кілки. Небо миготіло слабкіше й тихіше. Червоне кружало серед неба поменшало, а оксамитовий чорний пояс внизу над землею все ширшав, доки не піднявся до самої середини неба.

Шість чоловіка стояли під лісом, поглядали на пожежу, цмокали ротами та все казали, що хтось зумисне підпалив тік...

— Отак і треба нашому панові! — гомоніли чоловіки. — Добрий заробіток матиме пан на хлібі цього року.

— Цей хліб згорить, а на прийдешній рік знов у його буде повний тік хліба, — промовив Джеря.

— І хто його підпалив? — питав наче сам у себе Кавун. — А дивіться лишень, чи не літає чия душа в полум'ї? Як тільки літає, ми впізнаємо, чия то душа, й знатимемо, хто оце підпалив тік.

— Дурна була б душа: полізла б в огонь! Хіба для неї не лучче сидіть дома та не рипаться, — обізвався Микола, а сам шукав очима своєї оселі; вгледів купку верб

¹ *Мерва* — перепріла, потерта непридатна солома.

коло своєї хати, що біліла проти вогню, і все дивився на ті верби, під котрими він зріс, під котрими покинув свою хату, свою матір, жінку, дитину, покинув половину свого серця.

— Цур їй, цій пожежі! Кидаймо та ходім просто лісом, поки пан нам присвічує,— промовив Микола, останній раз глянувши на свої верби і захопившись руками коло серця.

Шість чоловіка ввійшли в ліс. Червоний світ блищав по товстих дубах, по старих липах. Дерево чорніло, як залізні стовпи, і тільки білі берези ясно й виразно лисніли, неначе обшиті полотном та облиті рожевим соком. Вони ввійшли в темну чорну долину і неначе одразу пірнули під землю...

III

Микола з товаришами помандрував на сахарні в Канівщину, в Стеблів. Він ішов не великим битим шляхом, а через малі села понад Россю, невеликими дорогами, щоб не стрінуться з вербівськими людьми або й з своїм паном.

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось минає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою. Зараз за тим островом скелисті високі береги оступаються од річки, подаються трохи набік, а там далі каміння ховається під землею, гори розступаються півколом, і по рівному полю в'ється річка по зелених луках та левадах. Там недалечко до острова над самою Россю лежить неначе здоровий кам'яний звір з чистого каміння, на котрому стирчить ніби здорова кам'яна шерсть то ножами, то стовпчиками, то ніби пилками із здоровими зубцями. Усе це ніби накидано зверху на подовжасту купу скель, а на самому кінці тієї купи стримить високий, як стовп,

камінь на вісім сажнів, зверху товщий, неначе на стовп хтось насадив здорову голову. Не стає тільки очей та носа, щоб той камінь був схожий на давнього ідола. Той стовп стримить, неначе ріг кам'яного величезного звіра.

На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питель на два етажі і трохи не достав покрівлею до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинутий місток з поренчатами. Місток висить високо над Россю, прикований залізяками до скель на обох берегах Росі. Під ним шумить і б'ється об каміння біла водяна хвиля. Просто по Росі вгору видно високі скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видко наче через кам'яні ворота.

В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом¹, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, білили рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах. Між домками вештаються німці; німкені в червоних сукнях брали воду з криниці; коло їх вешталися німченята в узесеньких штанцях. Там жили всі німецькі майстри й директор сахарні.

Микола й його товариші прийшли в контору, де сиділи директор та писарі. В здорових просторних покоях скрізь по закутках були пороблені з дроту ніби клітки, а в тих клітках сиділи писарі. Коло одного стола сидів директор, високий, поставний білявий німець з довгими вусами та сірими очима. Він не спитав вербівців про паспорт, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позаписував їх ймення й прізвища. Микола назвав себе Іваном Гриценком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів йти до сахарні.

¹ *Стовп* — тут: фабричний димар.

В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з ма-
лясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ре-
мінні паси, перекинуті од низу через стелю на верхній
етаж. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страш-
ні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернуться,
як ступить. Їм здалось, що їх завели в якесь страшне
пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машин от-от ви-
скочать дідьки¹ і потягнуть їх під ті машини з страшни-
ми зубцями. Німець все показував їм, як ходить біля
машин, і вони насилу оговтались, насилу при звичаїлись
до обстави, до нової роботи.

Опівночі, сливе перед світом, задзвонили в дзвоник,
й інші робітники стали на їх місце, а вони пішли
до казарми на ночівку. То була нічна зміна.

Між білими, чистими німецькими домками, між зе-
леними вербами, чорніли дві довгі казарми для бурлак.
Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стіна-
ми. Можна було подумати, що то кошари для овець, а не
хати для людей. На кінці кожної казарми в кутку сто-
яли здорові казани, замуровані в цегляну піч, де варили
бурлакам їсти.

Минув рік після того, як вербівці втекли з Вербівки.
Була неділя. В селі почали благовістити на службу,
і дзвін голосно гув понад Россю, між скелями. В казармі
коло довгого стола стояли й сиділи бурлаки. Між ними
був і Микола Джеря. Він так помарнів і змінився в об-
личчі, що його трудно було впізнати. Блискучі карі очі
наче погасли, лице постарілось, рум'янець пропав, лоб
став жовтий, як віск, шия поморхла. Тільки здорові жи-
лаві руки з довгими пальцями та довгі вуса нагадували
про давнього Миколу Джерю. На Миколі була чорна,
мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани

¹ Дідьки — чорти.

з дірками, звідкіль виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах бурлак було закудане, мов у неспрошенних п'яниць.

Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, з такими кудлатими головами, що їм дивиться було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцovanі, що на них ледве червоніли безталанні королі й королівни, замазані нечупарними бурлацькими руками. На столі стояла горілка: деякі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомоніла й почала його лаять за те, що він грає до служби Божої.

Через усю казарму попід стіною стояли неприбрані поли, на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи. Одна чепурна молодиця в білій сорочці замітала казарму і згортувала з полів барліг. П'яні бурлаки затягли пісні; Микола пригравав їм на скрипці.

— Господи! Нема вам ні празника, ні неділі! — гукнула богобоязна молодиця з другого кутка. — Чи не чуєте, що до церкви дзвонять?

— Дзвонять, бо їх на панщину не гонять! — обізвався приказкою Микола і задзвонив на скрипці так, що трохи струни не порвалися.

В казарму вбіг Кавун і крикнув до Миколи:

— Тікаймо бра! ¹ тікаймо! Я йшов з міста коло корчми і бачив свого пана Бжозовського.

— Невже? — аж крикнув Микола і так шпурнув скрипку на стіл, що вона загула ніби не своїм голосом.

— Йй-богу, бачив! Нехай мене святий хрест поб'є, коли брешу!

Вербівці покидали карти на стіл і пороззявляли роти.

¹ Бра — брати (скорочено).

— Мабуть, довідався, що ми тутечки на фабриці, та це приїхав по наші душі,— сказав Микола.— Але чорта лисого забере звідсіля до себе в Вербівку, а не нас.

— Знайшов дурнів! Так оце живцем і дамося йому в руки,— обізвався один бурлака.

— Де ж ти його бачив? — спитав Джеря в Кавуна.

— Сидів в заїзді коло вікна й люльку курив. Я зараз впізнав його руду голову й червону пику та й дав дра-ла...— сказав Кавун.

— В котрому вікні він сидів? — знов спитав Микола.

— В самому крайньому, що зараз од угла з причілка,— сказав Кавун.

Микола подумав, встав, покликав Кавуна і вербівських бурлак надвір і нишком промовив: «Знаєте що, хлопці? Давайте провчимо вражого пана, щоб не квапився ганяться за бурлаками!»

— Як же ми його провчимо? — спитали бурлаки.

— Нападемо вночі на станцію¹, видеремо вікно, вліземо в кімнату та дамо йому стільки стусанів і різок, скільки він колись надавав нам на економії.

— Добре, їй-богу, добре! Даймо йому доброї про-чуханки, щоб пам'ятав до нових віників,— загукали бурлаки.

Бурлаки вернулись до казарми, позабирали свої клунки, тихенько один за одним втекли з казарми і поховались у скелях між густими лозами. Вони поклали клунки під голови і полягали спати.

Пан Бжозовський і справді довідався од людей, що бували по ярмарках, про вербівських утікачів. Микола показав дорогу іншим, і слідком за ним багато людей повтікало на стеблівські заводи. Бжозовський приїхав в Стеблів, пішов на справу до стеблівського пана і полаявся з ним за те, що він приймає до себе на фабрику без паспортів його панщанних людей. Бжозовський

¹ Станція — заїжджий двір на шляху, де зупинялась кінна пошта, що возила листи й пасажирів.

задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх кріпаків і вернути додому.

Надворі смеркало й сутеніло. Микола з товаришами спав в лозах, готуючись в далеку дорогу. В пізню добу він побудив товаришів; всі вони рушили з ліз і потяглися на місто до корчми. Ніч була темна, тільки на небі ясно блищали зорі. Надворі було холодненько, як буває весною. Бурлаки прийшли на місто... В заїзді все спало. Скрізь було тихо і мертво. Кавун показав бурлакам те вікно, де Бжозовський сидів удень з люлькою в зубах. Вікно виходило не на вулицю, а на подвір'я. Бурлаки обійшли кругом заїзду, підійшли під вікно і почали прислухатись. Крізь вікно було чути, як Бжозовський сопів та хріп на всю кімнату.

— Починаймо! — зашепотів Микола і почав одколувати ножем вікно. Другі бурлаки помагали йому. Поганенькі рами й завіски швидко подалися під дужими руками, мов тонке павутиння. Микола вийняв і виставив вікно, поставив його коло стіни і поліз у кімнату. За ним слідком полізли другі бурлаки.

Як той звір кидається на товаряку, так кинувся Микола на Бжозовського ліжку і налапав панові ноги. Пан схопивсь, з переляку втратив голос і не міг навіть крикнута: як блискавка, мигнула в його голові думка про Миколу й вербівських бурлак. Микола однією рукою вхопив пана за ногу, а другою почав давати стусани в груди. В хаті було поночі, як у ~~люху~~ ^{люху}. Бжозовський звився, як уж, та й шугнув просто в двері, як сполоханий півень. Бурлаки не знали, де двері, і тільки крутились по хаті. Пан перебіг прихожу, де спав осавула, і побоявся бігти надвір: в його була думка, що коло дверей засіли на варті і стережуть його другі бурлаки. Бжозовський налапав сінешні двері і в одну мить кинувся по дверях на горище. В сінях на його щастя не було стелі. Він видряпався по дверях на горище і кинувся бігти. Одначе бігти не було куди: він вдарився лобом об крокву і поколов собі лице куликом. Од переляку на його

лобі виступив холодний піт. Він присів у самісінькому куточку під покрівлею.

Тим часом бурлаки розсипались по двох темних кімнатах, лапали руками по всіх закутках, лазили під ліжка і не знайшли пана. Микола був лютий, як звір, і по-сатанів.

— Доставай сірників! Світи світло! — шепотів він сливе нишком бурлакам. — Будемо гамселить при світлі... що Бог дасть!

Кавун дістав з кишені сірники, тернув сірником об стіну. Огонь спалнув — і бурлаки тільки вгледіли порожнє ліжко, а в прихожій вербівського осавулу долі. Осавула лежав на спині і спав міцним сном, аж рота раззявив і вищирив зуби. Бурлаки без сорому засвітили свічку, миттю кинулись на осавулу і почали його лупцювать кулаками. Кавун накинув йому на голову свиту, ще й сам сів зверху. Переляканий осавула тільки харчав під Кавуном.

Бжозовський, сидячи на горищі, почув те страшне харчання. Один бурлака вгледів одчинені двері, догадався, де подівся Бжозовський, і почав дертись по дверях на горище. Бжозовський схопився з місця, між латами продер жулики, видерся на покрівлю і стрибнув з стріхи додолу. Під стріхою стояв воловий віз. Він потрапив на віз, страшенно обідрав собі литку об полудрабок, скочив з воза й побіг через двір. Перескочивши в город через тин, він присів під тином і боявся бігти далі. Йому здавалось, що бурлак повний двір, повний город, що вони позасідали на засідки скрізь попід вікнами, попід стайнею, поза тинами. Йому здавалось, що от-от знов на його спину плигне Джеря і почне лупцювать його в груди кулаками.

— Тікаймо звідціль, браття! — промовив Микола. — Тікаймо! Вислизнув жмикрут з наших рук! Не животи́ти теперечки нам на світі.

Один бурлака схопив з стола золотий годинник і хотів сховати його в кишеню.

— Не зачіпай! Це наша кров! — крикнув Микола несамовито, видер з рук годинник і брязнув ним об поміст з усієї сили. Годинник дзенькнув і розбився на дріб'язки. Микола вискочив через вікно надвір; за ним почали плигати другі бурлаки. Світло погасло. Пан бачив, як блиснуло світло, як бурлаки стрибали з вікна надвір, і з переляку дременував просто через грядки, нахиляючись при самій землі. Його ноги грузли в м'яких грядках. Грудки землі летіли на всі боки. Молода кукурудза лущала під ногами. Бжозовський вбіг у молодий бур'ян і приліг у йому на саму землю.

Бурлаки зникли. Надворі стало тихо. Тільки осавула в хаті охав та стогнав.

Довго Бжозовський лежав у бур'яні та прислухавсь. Він втратив памороки і тільки тоді опам'ятався, як почув, що в його все тіло труситься од холоду, а зуби аж цокотять.

На селі десь далеко заспівав півень. Той півень неначе розігнав дідьків для Бжозовського. Він набрався сміливості, підвівся, глянув на небо і побачив, що забіг таки далеченько. Грудки муляли в босі ноги, а холодна земля обсипала ноги, неначе сніг. Він прийшов до заїзду і звелів погоничеві зараз запрягати коні. Осавула ледве ворушився од стусанів.

Пан ще вдосвіта рушив в дорогу з Стеблева. А тим часом бурлаки були вже далеко од Стеблева. Ідучи шляхом темної ночі, вони все бідкались, що їм не сподилось добре оддячити своєму панові. Вони брались не на північ, де було так само багато сахарень, а на південь. Туди їх тягло почування волі на степах; туди, далеко на степи, їх надила якась невідома сила, на ті шляхи, на ті степи, де колись ховалась воля українського народу, неважаючи на другу пащеку страшного степового звіра — татар. Та й цей степовий звір, мабуть, не був такий страшний, як свій небезпечний звір домашній, котрий катував їх і знущався над ними без жалю.

В той час Бжозовський вертався до Вербівки. Четвірня добрих коней несла легенький фаєтон ніби на руках.

Осавула ледве поспішав за ним маленькою бідкою. Бжозовський згадував про бурлак, про Джерю, і вся кров кидалась йому в голову, заливала його очі. Він почував на своїх грудях бурлацький кулак, і йому здавалось, що саме в тому місці пекло його ніби вогнем. Він пригадував, як втікав через горище, як скакав з покрівлі на землю, як лежав у бур'яні, і весь його шляхетський гонор піднявся з самого дна, кипів, клекотів у його душі. Він догадувався, що й погонич, певно, знає про те діло, знає й осавула, знає й увесь Стеблів, знатиме й уся Вербівка і всі пани-сусіди. Од помсти він усе штовхав погонича кулаком у спину, як тільки той не потряпляв на добру дорогу, як тільки фаєтон нахилявся набік. Погонич од злості передавав ті стусани коням, лупцював їх немилосердно гарапником попід черево, а коні передавали злість панському фаєтонові, хвищали по йому задніми копитами й трохи не поносили.

Вже свінуло ¹ надворі, вже й зійшло сонце, а бурлаки йшли й не спочивали. Вони поминули багато сіл, багато сахарень та суконних фабрик, ніде не спочивали і не ставали. Їм усе здавалось, що Бжозовський буде гнаться за ними. Опівдні вони звернули в лісок, з'їли по шматку хліба, напились з кринички погожої води і помандрували далі. Ввечері з'явилося на долині велике містечко з двома білими мурованими церквами. За містечком осторонь стояли здорові сахарні з високим чорним стовпом. Вітер повівав од заводів, і далеко на полі було чути препаскудний противний сморід од перепалених кісток, од гнилого малясу.

Сонце сіло за горою. Черета йшла в містечко. Потомлені бурлаки ввійшли в містечко. То була Черкащина.

— Ставаймо тут на роботу в сахарні,— промовив Джеря.— Ми зайшли вже далеко од Вербівки. Тут не знайде нас пан.

— Де пристанемо, там і на роботу станемо,— сказав Кавун.— Сахарень є доволі; ми вже поминули їх по

¹ *Свінути* — розвиднитися.

дорозі більше десяти. Про мене, залишайтесь тут. Але треба нам десь переночувати.

— Просімося на ніч до людей: може, нас будлі-де й пустять,— промовив Джеря.

Бурлаки сіли на окопі коло царини, трохи одпочили, з'їли по шматку хліба та по цибулі і ввійшли в містечко.

— Чи будемо проситись до багатих, чи до бідних? — обізвався один бурлака.

— Спробуємо передніше до багатих,— сказав Микола.

Бурлаки повернули до великої хати і ввійшли у двір. На просторному дворі мекали вівці, стояли потомлені воли. Молодиця доїла корову. Старий чоловік порався в загороді.

— Добри вечір вам! З понеділком будьте здорові! — сказали бурлаки до хазяїна, піднявши трошечки шапки.— Будьте ласкаві, пустіть переночувати!

— А хто ж ви такі: звідкіля Бог несе? — спитав хазяїн.

— Ми йдемо здалека на заробітки й хочемо стати на роботу в сахарні,— сказали бурлаки.

Хазяїн бистро кивнув на їх оком і задумався. Перед ним стояли люди в чорних, як сажа, сорочках, з бруснати́ми щоклами й підборіддями, в старих драних свитках, в старих дірявих брилях, з червоними очима.

— То ви б то бурлаки, чи що? — спитав хазяїн згорда.

Бурлаки трохи помовчали, а Микола промовив:

— Та еге ж! Не з добра стали бурлакувати...

— Коло нашої хати великий шлях; а великий шлях несе всякого народу — і доброго й лихого. Шукайте собі, люди добрі, пристанище деінде,— промовив хазяїн і кинувся до роботи.

Бурлаки мовчки повернули з двора, а Микола не стерпів і промовив:

— Та й ми такі хазяїни, як і ти, чоловіче, та тільки лиха доля погнала нас з дому.

Бурлаки пішли до другої хати, далі до третьої: їх ніде не пускали на ніч. Коло самої церкви вони зайшли до одної убогої молодиці й почали проситись переночувати в клуні.

— Я б вас пустила, та мого хазяїна нема дома. Я не знаю... я б рада й пустить, та...— говорила молодиця, запикуючись.

Бурлаки розказали про все своє горе, розказали, як вони втекли з села од пана, як бідували, як набрались лиха, і розжалобили добру молодицю. Вона пустила їх на ніч у клуню, ще й наварила на вечерю кулішу. Бурлаки покотом полягали на соломі й спали як убиті. А добра молодиця, вернувшись до хати, як почала думати та гадати, то з переляку поховала в скриню всю одежу, яка висіла на жердці, підперла двері кочергою й рогачем і довго не спала, та все думала про бурлак.

Другого дня, тільки що свінуло, молодиця встала й почала оглядати хату і все, що було в хаті: подивилась на скриню, заглянула в скриню — все добро було ціле. Вона перехрестилась і вийшла надвір. Бурлаки покотом спали на соломі, як побиті. Молодиця затопила в печі і почала варити обід. Бурлаки встали, повмивались, помолились Богу до схід сонця, подякували молодицю й пішли до сахарень.

IV

Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами; коло брами стояла сторожка для вартового, помальована білими й чорними смугами, як малюють скарбові¹ сторожки для москалів. Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані

¹ Скарбóвий — державний, казенний.

домки з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів. На другій вулиці стояв чималий дім директора рафинаду. Там була навіть школа, тільки не для просвіти народу, а задля того, щоб вивчить хлопців на писарів для фабрицьких канцелярій. В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр,— панська примха, для розваги офіціалістів¹, їх дочок і синів та писарів, а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотирі поверхи, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафинад та костопальні з високими чорними стовпами. За сахарнею здоровий двір був закиданий сажнями дров; звідтіль тяглась залізна дорога до заводів. Серед того двора між сажнями дров стояла парова машина; там різали колодки на дрова, складали дрова на вагони і везли їх просто до парових машин на заводи.

По всьому дворі й по тому місті сновигали позамазувані робітники, в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного, смердючого диму.

Бурлаки дійшли до сахарні й почали розпитувать, хто приймає людей на роботу. Робітники показали їм на один дім, де жив посесор² тих заводів.

Посесор був єврей, Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею й рідко приїздив на заводи.

В той час, як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам посесор...

— Чого вам треба? — спитав у бурлак Бродовський.

Всі робітники поздіймали перед ним шапки. Вербівські бурлаки не зняли шапок, не поклонились, тільки згорда поглядали на його, неначе вони були хазяїнами в сахарні, а Бродовський був наймитом.

¹ Офіціаліст — службовець.

² Посесор — орендар.

— Ми хочемо стать на роботу в сахарні,— обізвався Микола згорда.

— Ну, коли хочете, то ставайте,— сказав Бродовський.

— А хіба ти приймаєш тут на роботу? — спитав Микола якомось з осміхом і гордо.

Бродовський зобідився. Всі робітники осміхнулись.

— Коли хочеш ставать на роботу в мене, то не тикай на мене! Ну, що це таке з цими мужиками! Я тут хазяїн. Хіба ти не знаєш, чи що?

— Авжеж не знаю! Хто тебе знає, що ти таке,— сказав Микола якомось сердито, як звичайно селяни говорять.

— Чого ти кричиш на мене! Ну, я з тобою свиней не пас! Ну, коли хочеш в мене служити, то не тикай на мене, бо я тут пан,— промовив уже сердито Бродовський...

Бродовський, взявши в посесію сахарні, довго морочивсь, поки привчив людей казати йому «ви», а хто на нього тикав, тому він довго не видавав плати за роботу. Одні захожі бурлаки довго не гнулись, та все тикали на його, на дітей, навіть на його жінку, хоч вона зовсім була схожа на паню.

Бурлаки згодились з Бродовським по три карбованці, на місяць на його харчах і пішли до казарм...

Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми, довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; там стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч.

На заводах задзвонили в дзвоник. Густими рядками потяглися люди з заводів. Одні пішли в містечко; за всі дні найняті робітники пішли на обід в казарми.

Бурлаки посідали обідать. Кухарі насипали з великих казанів у миски борщ. Той борщ був такий смачний, що вербівські бурлаки, виголодавшись після дороги, через велику силу набивали ним пельку¹. В борщі була

¹ Пелька — горлянка, горло.

сама за себе бутвина та квас; подекуди тільки плавали таргани замість м'яса. Після борщу подали кашу. Каша була з тухлого пшона, а старе сало тхнуло лосом. Хліб був чорний, як свята земля.

— Ото каша! — промовив Микола. — І в Вербівці бідував, а такого добра не їв. Чи й сам пан їсть таку кашу?

— Поживеш, чоловіче, покуштуєш ще й кращої каші, — обізвався один бурлака.

Дзвоник задзвонив, і всі бурлаки знов пішли на роботу. В казармах zostалися самі вербівці, zostалися і задумались. Кожний згадував за свою хату, за свою жінку, своїх дітей. Микола сидів і журился.

— Чи доведеться нам коли вернутися додому? — спитав Кавун наче сам у себе.

— Як ухопить нашого пана, то, може, й повертаємось, — промовив Микола.

— А коли ж то його вхопить, коли він здоровий, як віл, — знов обізвався Кавун і похилив на стіл свою русаву голову, своє довгообразне лице з тонким рівним носом і з довгими вусами.

— Та й смердить же наша хата! — сказав Микола і вийшов надвір. За ним вийшли і другі вербівці.

Казарми стояли над самим ставком. Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору старий ліс високою рівною стіною, переходив гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу. Товсті граби, берести, дуби, кленки стояли, ніби густо наставлені стовпи, з зеленою покрівлею зверху. Круглі зелені широкі верхів'я вкривали ліс зверху, ніби зеленими шатрами. А там далеко на яру блищав ставок, зеленіли береги; а далі в воді стояв стінами густий темно-зелений оситняк. Його тоненькі гнучкі стебла здалека були схожі на купи павутиння.

Він одбивавсь у воді ще тоншим, ще ніжнішим, неначе під водою плавав зелений пух.

Бурлаки хотіли скупатись, але глянули в воду і побачили, що вода була густа й смердюча. Дохла риба плавала коло берегів: в ставок випустили маляс і зробили з його смердюче багно; ставна вода була гнила.

Вербівці стали на роботу до сахарні. Ця робота була для їх легша од роботи на полі, але зате нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охітніше робить, ніж коло машин, між стінами, на помості, слизькому й липкому од розлитого смердючого малясу.

Минув місяць. Бурлаки пішли до посесора за грішми. Бродовський сам одлічував плату робітникам, не вважаючи на те, що був дуже багатий: він був з простих євреїв.

Микола стрів на подвір'ї Бродовського жінку...

— А де твій чоловік? — спитав Микола в посесорші.

— Що ти, свиню! Ну! Чого ти на мене тикаєш? Я тобі не дам грошей за місяць. Ніяк не привчимо цих хамул, як треба розмовляти з панами.

— Авжеж пак! Хіба я дурно робив місяць, — сказав Микола. Бродовська пішла жалітись на бурлак до свого чоловіка.

Бродовський вилаяв бурлак, одлічив і видав гроші і вилічив за всі дні, коли бурлаки були слабі й не були на роботі. Бурлакам довелось забрати не всю свою місячну плату.

— Ну, не забагатіємо в цього пана! — промовили бурлаки, вийшовши з двора.

Бродовський поставив шинок коло самих заводів, хоч усі шинки в містечку були закуплені в діди́ча таки Бродовським. Бурлаки в шинку оддавали Бродовському назад за його горілку зароблені в його гроші.

Була неділя. Бурлаки просто од посесора потяглися до шинку і з горя пропили трохи не всі свої гроші. Микола пив чарку за чаркою; шинкар наливав та все не доливав на палець, бо з тих недоливків залишались

у його в кишені сотні карбованців. Коло шинку сиділи музики і грали; бурлачки танцювали з бурлаками. Микола на той час забув і Вербівку, і Нимидору, і свою хату, і свого страшного пана; запив все своє горе і вже жив у якомусь іншому світі, веселому, гулячому, — неначе він знов удруге парубкував.

— Грайте, музики! Буду танцювать! — крикнув Микола, піднявши рукою високо шапку вгору.

Музики заграли, і Микола пішов садить гопака. Той гопак був страшний; здавалось, ніби сам сатана вирвався з пекла на волю. Його темні очі ніби горіли, як жарини, а волосся розпатлалось; бліде лице почорніло і неначе посатаніло. То був не молодий Микола з тонким станом, з парубочим веселим лицем; то був бурлака, що був ладен пити й гулять хоч весь день.

— Грайте дрібніше, бо морду поб'ю! — крикнув Микола несамовито і потяг одну бурлачку у танець. Він так обкрутив її кругом себе, що на бідній бурлачці затріщала свита, і вона ледве вирвалася з його рук.

До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей.

Настала зима. Бурлаки стали на роботу в Бродовського на цілу зиму. Посесор так харчував бурлак, що в Великий піст в його казармах почався помірок. Заслабла одна молодиця і вмерла наглою смертю; потім заслаб один чоловік і не діждав до вечора. Другого дня знов заслабло кілька чоловік. Бродовський, взявши в посесію сахарні в одного великого пана дідича, одразу заплатив багацько грошей і через це мусив позичити чимало грошей в заможного купця в Лебедині, Шмуля Каплуна. Шмудь згодився позичити, але вимовив таке завсіднє право, щоб його зять харчував робітників в сахарнях за три карбованці од душі, аж доки посесор виплатить усю позичку. Шмудів зять закупив на харчування бурлак багато тарані за дуже малу плату. Тараня була дуже давня, лежала, трухла й гнилувата. Од неї

бурлаки зараз почали слабіть, а потім по бурлаках пішов такий помірок, що за його пішла чутка по околиці та й скрізь. Робітників умирало багато.

Посесор, вважаючи на себе як на пана, задер вгору кирпу проти попа. Він звелів самим бурлакам ховать мерців. Піп, не довго думавши, дав звістку благочинному. Почалось діло. Тоді посесор побачив, що накоїв лиха, і ледве загасив діло сотнями карбованців. Він скуб себе за пейси, за бороду і мусив платити попові давню плату за фабрицьку парафію.

А тим часом пошесть пішла по всіх казармах. Люди не переставали слабіть і вмирати. Між бурлаками почалася тривога: одні казали, що пани насипали зумисне в криниці отрути, другі казали, що посесор годує людей собачим м'ясом. Пішов по казармах гомін, клекіт. Микола правував над усіма, давав привід, кричав на весь двір, що пани наслали пошесть на людей. Ватага бурлак знялася, пішла до посесора й побила йому вікна. Посесор тим часом з жінкою й дітьми утік в містечко і пересидів лиху годину, доки бурлаки не втихомирились. Тим часом він дав знати в стан. Становий набіг на заводи з москалями, з доктором та попом. Доктор заглядав у криниці, куштував воду, ходив по заводах, по казармах, ходив чогось понад ставком, по двору, заглядав у пекарні, в казани, заспокоював бурлак; але сам боявся покуштувать бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки. Він звелів обчистити і вимазати казарми, але, неважаючи на те, бурлаки почали потроху втікати з заводів. Наші вербівські бурлаки ждали тільки, доки трохи протряхне надворі. Вони задумали тікати далі, на херсонські степи. А тим часом несподівано заслаб Кавун. Він довго не признавався, що він слабий, насилу волочив ноги, а все-таки ходив на роботу. Він боявся лазарету, як пекла, бо з того лазарету мало хто вертався до казарм.

Одного вечора Кавун звалився з ніг; його перевезли в лазарет. Ні один вербівець не впізнав би тепер Кавуна,

колись здорового, кремезного, широкоплечого чоловіка, з довгообразим лицем та рум'яними щоками.

Кавун лежав на голому полу, прикрившись старою свитою, і стогнав. Смутно блищав вечір у вікно, і жовте, як віск, Кавунове лице ледве було видно проти вікна. Щоки його позападали, рум'янець зник, ніс загострився; темні очі стали якісь ніби втомлені й дивились непорушно на стіну, неначе на тій стіні Кавун читав своє гірке життя. Микола сидів коло його й думав думу, похиливши на груди голову. Інші вербівці стояли коло полу, бо слідком за Миколою й Кавуном почало прибувати на заводи багато вербівських людей. Не один десяток уже втік з Вербівки од пана Бжозовського.

Кавун стогнав та все не зводив очей з білої стіни, на котрій став у закутку широкий темний вечірній дід. На замазаній стіні темніли чорні плями, місцями червоніла цегла з-під полупаної глини. Минула година, і Кавун все дивився очима на ту стіну і не міг опам'ятатись: перед ним ніби манячили то милі то страшні картини на тій стіні. От зазеленіла вербами Вербівка, вся облита гарячим сонцем, зазеленіла його левада над Раставицею; забіліли стіни його хати, і він засміявся тонкими смажними губами. Потім перед його очима усі верби ніби спалнули страшним огнем; небо вкрилось хмарами; день змінився на ніч... Вербі стали стіжками на панському току, і чорне небо замиготіло страшним полум'ям; весь тік, вся Вербівка вже ніби палала перед його очима. Горіла його хата; йому здалось, що в хаті його жінка з дітьми, що вони от-от згорять в тому страшному вогні.

— Рятуйте жінку, дітей! Хто в Бога вірує! — крикнув Кавун.— Миколо! Нимидоро! Рятуйте моїх дітей!

Нимидорине ймення неначе ножем укололо Миколу в саме серце, і гаряча сльоза скотилась з його очей.

І здалося Кавунові, що горить його двір, палає його клуня, горить земля під ногами, горить і клекотить вода в ставку. Йому гаряче й боляче: його душить у горлі дим, а жаль за жінкою, за дітьми давить слізьми його горло... от-от задавить його на смерть...

Він придивляється, а з полум'я витикаються скелі, витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо. Перед ним, неначе з землі, одразу висовується високий, як стовп, камінь, весь червоний, як жар, а на тому камені стоїть Бжозовський. На Бжозовському палає одежа, палає волосся на голові; з його ллється потьоками кров по гарячому камені.

— Ага! А що! Піймавсь! І ти в пеклі! А добре тобі в тому полум'ї! — простогнав Кавун, і перед його очима камінь з паном пішов під землю, а на тому місці закрутились фабрицькі колеса, замахала, наче крилами, парова машина, заклекотіли казани з малясом, а між тими колесами закрутились чорні дідьки з рогами, з хвостами, з цапиними бородами, з огняними висолопленими язиками. Між ними знов закрутився пан, закрутивсь осавула, шинкар, закрутився Бродовський. Та вся ватага танцювала, плигала, бігала, верещала й стукотіла. Чорти перекидались машинами, машини махали головами, хвостами, а з тих машин летіли на всі боки сахарні білі голови і били Кавуна по голові, неначе хто безперестану бив його в тім'я залізним обухом.

— За що ви мене б'єте? За що катуєте? — знов несамо-вито крикнув Кавун на всю казарму і ніби прокинувся; через його очі знов зирнув розум. Кавун затих, глянув на Миколу, на вербівців.

— Чи впізнаєш мене, Петре? — промовив до Кавуна Джеря.

— Впізнаю,— насилу вимовив Кавун.

— Чи не покликать попа, щоб тебе висповідав? — обіззався один бурлака.

— І вже! Дай мені спокій! Вже смерть моя за плечима,— сказав Кавун.— Мабуть, я вже не встану. Братитовариші! Коли хто вернеться додому, накажіть моїй жінці, нехай не журиться, не плаче, та нехай доводить до розуму дітей.

— Щоб вийшли здатні до панської роботи... — сумно промовив Микола.

— Не думав я, будши хазяїном, що мені доведеться помирати на чужій стороні, в цьому лазареті,— неначе нишком промовив Кавун.— Ой Боже мій милосердний! За що ж ти мене так тяжко каравш? Бодай все моє горе, всі мої сльози впали на того душу, хто мене пустив по світі бурлакою.

Кавун заплакав, але в його вже сліз не було: його сльози висохли, бо вже його життя висохло до решти, до останньої краплі.

— Хоч поховайте мене по людському закону. Нехай посесор не викидає мене на смітник, як викидав других бурлак. Я ж працював на його душу; він здер з мене моє грішне тіло, а пан висав мою кров. Простіть, брати-товариші! Може, я в чому перед ким винен... Може, я був винен перед громадою, перед вербівцями. Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці. Як вернетесь в Вербівку, то кланяйтесь жінці, та скажіть, нехай мене не жде й не сподівається в гості.

Сумно було в лазареті. Надворі поночіло. Петро вмер на чужині між чужими людьми. Бурлаки сиділи й стояли кругом його, мов кам'яні. Кожний думав про себе, про свою долю.

«Що ж далі буде з нами?» — думав кожний бурлака. «Що ж буде далі зо мною? — думав Микола.— Невже ж колись і Нимидора почує про мою смерть на чужині?»

Микола почувив, що на його голові волосся піднімається вгору. І ніколи йому так не хотілось вернутись у свою хату, до своєї Нимидори; йому забажалося хоч побачитись та поговорити на одну хвилину,— та пан був живий. Втікачі недавно принесли звістку, що у Вербівці все було так, як і передніше, що пан розпитує скрізь по сахарнях та шукає Джері, щоб на йому зігнать свою злість.

Після Кавунової смерті в посесора zostались його гроші за цілий місяць. Як настав обліч¹, вербівці почали нагадувать за ті гроші. Микола просив Бродовського

¹ Обліч — розрахунок з робітниками.

оддати ті гроші йому до рук; він думав передати їх в церкву на помин душі небіжчика.

— Авжеж! Так оце й дам бурлаці в руки чужі гроші! — сказав Бродовський. — Знаю я, в яку церкву ти однесеш гроші: ти їх проп'єш у шинку, бо ти ж напропали гуляєш.

— Не проп'ю, а оддам у церкву, — сказав твердим голосом Микола.

— Я й сам оддам на церкву, — сказав хазяїн.

— Чи Бог же прийме з ваших рук ті гроші за душу небіжчика?

— Що ти мені допікаєш отими дурощами! Я тебе поведу в поліцію до станового.

— Може, оддасте в москалі? — вже грубо промовив Микола.

Бродовський звертенився й почервонів.

— Чого ти чіпляєшся? Я й твоїх грошей не оддам, ще й напишу панові, що ти служиш в моїй сахарні.

При цих словах в Миколи очі заблищали. Він ледве вдержався, щоб не луснуть Бродовського, і тільки приступив до посесора ближче на ступінь.

— Гвалт! То ти мене смієш лаять? Ти думаєш, я не знаю, звідкіля ти? — крикнув Бродовський.

— А хіба не варт лаять? Хіба ми не знаємо, як ви не додаєте грошей, годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками? Знаємо, як ви приймаєте буряки од мужиків. Панські буряки важите, а мужичих і не важите, а приймаєте навмання, як собі хочете, а потім платите, скільки схочете. Знаємо вас!

І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі.

Бродовський, одначе, стерпів бурлацьку щирість і навіть лайку; він боявся порозганять бурлак з заводів. З робітниками було тоді дуже трудно. З містечка люди йшли на роботу з великою неохотою, і тільки важка нужда гнала бідних на роботу до Бродовського.

Надворі стало тепліше. Бурлаки почали змовляться, щоб утікати од Бродовського, і радились, куди тікати. Пішов гомін по казармах. Одні хотіли йти на заводи, другі раяли йти на заробітки на степи або на Басарабію.

— Вже мені осточортіло тинятись по сахарнях,— промовив Микола.— Ходім, бра, ще на степи. Адже ж і наші вербівці не раз ходили на заробітки на степи і в Одес¹. Декотрі поприносили додому чимало грошей.

— Коли на степи, то й на степи,— загомоніли вербівці.

Їм хотілось вибратись на поле, на степ. Всі вони позивали робить влітку на полі, на вольному повітрі; всі любили хліборобство. До вербівців пристало ще кілька бурлак, і, як тільки надворі потеплішало, бурлаки накупили харчі, забрали клунки на плечі й помандрували на широкі херсонські степи.

— От тобі й Абрам Мойсейович! Зоставайся з своїм скарбом! — промовив Микола до бурлак, виходячи на сході сонця з сахарні.

Бурлаки вийшли на гору, глянули з гори на сахарні, і їм стало веселіше на душі. Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу, од горілих кісток, од диму й чаду на сахарнях світ Божий наче сміявся до їх зеленою весняною травою, синім небом та чистим польовим повітрям. Бурлаки йшли та йшли, минали здорові села, хутори, минали багато сахарень, минали ліси й яри. В селах часом їх пускали люди на ніч, але частіше їм доводилось ночувати надворі під корчмами або в корчмах. Вже вони минули Чигиринщину. Лісів стало менше, тільки по долинах траплялися невеликі байраки. Гори й долини зрівнювались. Села траплялись все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ, широкий на всі боки, скільки можна було скинуть оком. Вони йшли день, йшли два і не бачили ні одного села, ні одного хутора по дорозі. Молода трава ясно блищала на весняному сонці. Між травою купами жовтіли круглі квітки кульбаби, синів ранній степовий сон. Птиці

¹ Одес — Одеса.

крутились в небі й щебетали в широкому просторі. На бурлак повіяла широким крилом золота воля, воля од усякого лиха, од усякого безталання, од страху перед паном, перед панщиною та некрутчиною...

Довго мандрували бурлаки. Багато степових сіл поминули вони, аж поки дібрались до Бессарабії, де в ті часи не було панщини. Робочих рук тут не вистачало, і місцеві пани та багатії охоче приймали на роботу українських втікачів, не допитуючись, звідки вони і хто вони.

Микола Джеря і його товариші, переправившись через Дністровський лиман на Акерманщину, роздобули на прізвища якихось Посмітюхів паспорти і влаштувалися працювати рибалками у ватазі отамана Ковбаненка.

Минали роки, але Бжозовський не залишав у покої втікачів з Вербівки. Довідавшись про місцеперебування вербівців, він направляє на них поліцію, яка і заарештовує втікачів. У суді намагаються встановити справжні прізвища Миколи та його товаришів. Тим часом приходить указ про звільнення селян з кріпацтва. Втікачів випускають на волю. Після двадцяти років блукань вербівці повертаються в рідне село.

Ні матері своєї, ні дружини Нимидори Микола не застав у живих: тяжко бідуючи, вони передчасно померли. Лишилась тільки дочка Любка, яка, вийшовши заміж, проживала з чоловіком у Джериній хаті. Микола залишається жити в родині дочки, допомагає їй своєю працею. Як і раніше, він гостро виступає проти панів, шинкарів, сільських дуків, які кривдили трудящих селян. Глибоку ненависть до гнобителів Микола Джеря зберіг до кінця свого життя.

На старості літ Джеря любив довгими зимніми вечорами розказувати дочці й онукам, де він бував, що він бачив, в яких краях ходив, з якими людьми зустрічався. Діти слухали й засипали коло його й на його руках.

Настали інші часи, настали інші люди. Джеря тільки згадував, як колись він жав з Нимидорою вночі при місяці, як людський хліб стояв незжятий, гнувся додолю й висипавсь, а люди на панщині хапали серпами панський хліб. Тепер стало діло напереверт: на людському полі стояли полукіпки, а панський хліб стояв незжятий. Пани, в важку для селян годину, почали наймать зимою «строкових» на жнив'яний час за нікчемну плату й накладали велику пеню на того, хто пропускав в жни-

ва дні. Стала знов маленька панщина: це тоді завелись в польських панів відомі «порції».

Джеря вговорював людей не ставать на ті «порції», а сам перебравсь на все літо в свій хуторець. Він був за пасічника і в інших пасіках, котрі стояли сливе суспіль по садках поблизу од його пасіки.

Був пишний тихий літній вечір. Сонце стояло на заході. Старий Джеря сидів у своїй пасіці коло курева з своїми малими онуками. Невеличка пасіка стояла на косогорі, в садочку, а насупроти неї, по другий бік балки, стояла крута гора, як стіна, вся зверху вкрита густим лісом, а внизу густою ліщиною.

Коло пасіки суспіль росли на балці старі садки, а між ними подекуди стояли здорові старі дуби з густим темним листом, ніби скелі. Балка, вкрита садками, вилась попід горою і ховалась далеко-далеко в старому липовому лісі. В садках було ще знать окопи та ями, зарослі терном та ліщиною: то було померше село, може, ще старіше, ніж була Вербівка, може, знесене татарським або польським мечем та вогнем.

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очертяної стіни притулився курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видко образ Зосими й Саватія. Під хрестом стояло корито з водою для бджіл, потрушеною стеблами соломи.

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баштан. Довге гарбузиння вилізло на курінь і почіплялось по тину. На самому курені вгніздився здоровецький гарбуз, неначе виліз, щоб погріти своє біле черево на сонці. В одному кутку коло хвіртки тліло курево, і легенький димок вився вгору і ховався в густому гіллі старої груші. Джеря сидів на пеньку коло вогню і держав на руках маленького замурзаного онучка. Коло його сиділи дві дівчинки-онучки, а старший хлопець

з батогом в руках стояв проти діда й не зводив з його очей. Джеря був сивий, аж білий. Густі сиві брови низько понависали й закривали очі, а з-під їх і тепер блищали темні, як терен, очі. Довгі сиві вуса спускались вниз, а голова біліла, наче вишневий цвіт. Його вид і тепер був сміливий і гордовитий.

Любка принесла дідові харч в клунку і стояла під гіллям груші, схиливши голову і підперши щоку долонею. Дід дав онукам по огірку і все розказував їм про далекий край, про Чорне море, про лиман. Діти слухали неначе якусь дивну казку, та все розпитували діда про морську чудну та страшну рибу та про море. Мала дитина заснула на його руках.

А в пасіці гули в уликах бджоли густим глухим гуком, неначе вони були закопані десь під землею. В вічках подекуди ліниво лазило кілька бджіл. Дві-три бджоли сновигали ліниво понад хрестом, та й ті незабаром ніби падали в вічка. В пасіці пахло медом, пахло молодією травою та польовими квітами. Серед пасіки десь взялася кавуняна огудина, сплелась з бадиліною, березкою та з широким листом огірків і побігла до одного вулика довгою зеленою стежкою. Між уликами зеленіла трава, синіли сині дзвоники, показуючи свої ясні осередочки; під тином червоніла, ніби кров'яні краплі, червона смілка, ріс жовтий кущик дроку. Косе проміння промкнулось під яблунями та важкими дубами й ніби запалило зелену траву, улики, зелене листя на грушах, ще й облило сивого діда червонястим світлом.

Вже сонце зайшло, вже ніби дрімота розлилась над густими садками, над густим лісом, а дід усе розказував, а діти все слухали, а бджоли гули, неначе гула звучними струнами кобза, приграваючи до чудової казки-пісні пасічника Миколи Джері.

1878 р.

1. Підготуйте до виразного читання вступний уривок з повісті Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря», де подається опис Раставиці і села Вербівки. Прочитайте цей пейзаж у м'якому, задушевному тоні, сповненому почуттям ніжного замилювання. Намагайтесь уявити

чарівний куточок природи, змальований письменником, виділяючи в тексті зорові образи. Вивчіть невеликий уривок з опису напам'ять. Намалюйте до нього ілюстрацію.

2. Яке враження справила на вас повість Нечуя-Левицького? Стисло перекажіть зміст уривка, який вам найбільше сподобався.

3. Чим відрізняється віршована мова від прозової? Поясніть це на прикладі аналізу двох уривків:

«Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невеличка річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка» (*Іван Нечуй-Левицький*).

Під гаєм в'ється річечка,
Як скло вода блищить,
Долиною зеленою
Кудись вона біжить.

Край берега у затишку
Прив'язані човни,
Там три верби схилилися,
Мов журяться воїни.

(*Леонід Гліб*).

Які види тропів використані в цих уривках? З'ясуйте їхню роль.

4. Пригадайте, що називається портретом у літературному творі. Випишіть з першого розділу повісті портрет старого Джері. Що найбільше запам'ятовується у його зовнішності? Що підкреслюється художніми деталями?

5. Виразно прочитайте портрет Миколи: «Між усіма бурлаками визначався Микола своїм зростом, своїм рівним станом і гордим поглядом... Він став високий та поставний чоловіка з дужими руками, з широким станом. На його міцних руках було видно ніби дротяні напружені жили. З-під густих низьких брів блищали невеликі темні горді очі. Вид у нього був сміливий. Чорні довгі вуса висіли, як гадюки...» Що ви можете сказати про людину на основі такого портрета? Які риси характеру виділите? Як в описі відчувається вплив народної творчості?

6. Чому у Миколи зароджується ненависть до пана і панщини? Знайдіть ці місця у творі і выпишіть.

7. Розкажіть про поєдинок Миколи з осавулою на полі. Як Нечуй-Левицький змальовує у цьому епізоді Миколу й осавулу?

8. Перекажіть близько до тексту прощання Миколи з Нимидорою. Як у цьому епізоді проявились ніжність, велика сила волі і рішучість Миколи? Підтвердіть свої думки цитатами з твору.

9. Чи змирився Микола з гнобителями, як утік від пана? Знайдіть відповідь на це запитання у тексті.

10. Виразно прочитайте уривок з повісті, як втікачі-бурлаки помстилися пану Бжозовському. Читаючи, намагайтесь передати свої почуття. На чієм боці стоїть автор, показуючи сутичку втікачів з паном? Із чого це видно?

11. Розкажіть про смерть Кавуна. Виразно прочитайте уривок, в якому змальовані його передсмертні марення. Що автор хотів підкреслити таким змалюванням?

12. Про кого йде мова в цьому уривку з повісті: «Він тепер придивився, що в неї були темні, як терен, очі і довгі-довгі чорні вії. Вона глянула на його і спустила вії на щоки: вії зачорніли на молодих щоках, як шовк. На дівчині була дуже бідна одежа: рукави на сорочці були ледве поцяцьковані попівкою та маленькими блідими зірочками». Що ви можете сказати про ставлення автора до своєї героїні? З чого це видно?

13. Пригадайте, яка різниця між уособленням і алегорією. Який художній засіб, на вашу думку, використано в наведеному уривку: «Нимидорі здалося, що горить її хата, що вона вже вся палає полум'ям, що горить садок, горять верби, горить комора. Їй здалося, що горить усе небо, що розпалилась уся земля під її ногами».

14. Які картини народного побуту і звичаїв змальовані у повісті «Микола Джеря»?

15. Пригадайте все, що ви дізналися з твору про Миколу Джерю, і розкажіть про головного літературного героя повісті в такій послідовності: перше знайомство, зовнішність, риси характеру, ставлення до батьків, дружини і панів, особливості мови, що найбільше сподобалось у його характері. Складіть план розповіді про Миколу Джерю.

16. Які є прийоми зображення героя в епічному творі? Які з них переважають при змалюванні Миколи Джері?

17. Прочитайте у пам'ятці, що таке розповідь і опис у художньому творі. Наведіть приклади з повісті Івана Нечуя-Левицького.

18. Побудуйте складний план III розділу повісті.

19. Прочитайте у словничку з теорії літератури, що таке епічні твори. Яка різниця між ліричними і епічними творами? Чому твір «Микола Джеря» належить до епічних творів? Чому це повість, а не оповідання?

20. Прочитайте у довіднику з теорії літератури, що таке сюжет художнього твору. Який конфлікт лежить в основі сюжету повісті «Микола Джеря»? Між якими дійовими особами він виникає? Визначте зав'язку цього конфлікту, його найбільше загострення і розв'язку. Спробуйте сформулювати ідею повісті.

ЕПІЧНІ ТВОРИ ТА ЇХНІ ВИДИ

Слово «епос» запозичене з грецької мови і означає «розповідь».

Епос — один із основних літературних родів, у творах якого зміст розкривається у формі авторської розповіді про події, що вже відбулися. У цих творах автор ніби зі сторони прагне розповісти про життя, вчинки і переживання людей, про історичні події, явища природи тощо.

Якщо найважливішою ознакою ліричних творів є передача письменником почуттів, думок, настроїв, а найхарактерніше для драми — зображення життя людей у формі безпосередньої дії, то найістотніше для епосу — розповідь про людей та навколишній світ. Епічні твори здебільшого пишуться прозовою мовою.

Ви вже знайомились із такими видами епічних творів, як казки, байки, народна дума, оповідання. Тепер ви прочитали повість, незабаром вивчатимете найбільший епічний жанр — роман.

Повість — це великий за обсягом епічний твір, в якому детально розповідається про багато подій з життя дійових осіб. Пригадайте, що в оповіданні на відміну від повісті розповідається про якісь конкретні події з життя одного або кількох персонажів.

СЮЖЕТ

Епічні твори завжди мають сюжет.

Сюжет — це подія чи система пов'язаних між собою подій, в процесі розвитку яких у творі розкриваються зміст твору і характери персонажів. В основі сюжету лежить конфлікт або сутичка протилежних інтересів дійових осіб. У зв'язку з тим, що конфлікт, покладений

в основу сюжету літературного твору, за певних обставин виникає, досягає найбільшої гостроти і потім розв'язується, у сюжетному ланцюгу подій умовно можна виділити такі основні елементи: експозиція (події, які подаються у творі до зав'язки конфлікту), зав'язка, розвиток дії, кульмінація (найбільше загострення конфлікту) і розв'язка.

СПОСОБИ ВИКЛАДУ МАТЕРІАЛУ В ЕПІЧНОМУ ТВОРІ

Епічні твори містять такі основні способи викладу матеріалу, як розповідь і опис.

Розповідь — це повідомлення письменника про події з життя дійових осіб, про їхні думки, почуття і переживання.

Опис — зображення письменником місцевості, де відбувається дія, природи (пейзажу), зовнішнього вигляду осіб (портрета), внутрішньої частини приміщення (інтер'єру) тощо.

В епічному творі розповідь часто переривається діалогами і монологам, які більш характерні для драматичного твору. У них розкривається внутрішній світ героїв, де автор глибоко проникає у світ їхніх думок і почуттів, устами інших персонажів дає характеристику героєві

ПРИЙОМИ ЗОБРАЖЕННЯ ГЕРОЯ В ЕПІЧНОМУ ТВОРІ

Читаючи повість «Микола Джеря», ми виразно уявляємо зображених у ній людей. Мов живі, постають перед нами і Микола, і його батьки, і дружина Нимидора, і ряд інших персонажів.

Як же письменник добивається такого зображення?

Насамперед він знайомить читача з Миколою, подаючи його портрет. Далі з прямої авторської характеристики довідуємось, що Микола письменний, що він

виявляє здібності до малювання, різьбярства, музики. Ще повніше вимальовується перед нами Микола в тих епізодах, де показано його вчинки (намова кріпаків не виходити на панський лан, сміливий виступ проти осаули і Бжозовського). Важливим засобом характеристики персонажа є і його мова. У мові Миколи виявляються його бунтарська вдача і поетичність натури. Характеризувати героя можуть і інші дійові особи.

Отже, змалювання портрета, показ вчинків, авторська характеристика, мова персонажа та характеристика його іншими дійовими особами — основні прийоми зображення героя в епічному творі.

ЯК ЧИТАТИ ЕПІЧНИЙ ТВІР

Читання епічного твору має свої особливості. При цьому переважає оповідна манера.

Повість «Микола Джеря» починається описом річки Раставиці, села Вербівки. Читцеві потрібно вміло передавати зорові враження письменника, намагатися усним словом намалювати яскраві картини української природи, викликати захоплення її красою. Цей уривок читається у сповільненому темпі, з перелічувальною інтонацією, з виділенням окремих художніх деталей, з численними паузами, які передають захоплення змалюваною картиною. Таке своєрідне «бачення» читцем змалюваної автором картини людського життя повинно пробуджувати живе емоційне сприйняття слухачем прочитаного.

Потім автор знайомить з Миколою та його батьками, розповідає про зустріч і одруження Миколи з Нимидорою, розкриває думки і почуття Миколи. Це вже не описи, а розповідь. Ці уривки читаються вголос з чітким дотриманням засобів виразності (логічних наголосів, пауз, відповідного темпу та інтонації залежно від змісту

прочитаного). Переважає розповідна інтонація. Темп читання здебільшого повільний. Під час читання намагайтесь пробуджувати живе емоційне ставлення слухача до почутого.

ПЛАН СЮЖЕТУ ПОВІСТІ

Скласти план сюжету будь-якого епічного твору — значить виділити в ньому основні епізоди і зазначити найважливіші елементи сюжету (експозицію, зав'язку, кульмінацію і розв'язку). Пропонуємо варіант простого плану сюжету повісті «Микола Джеря»:

1. Опис села Вербівки і річки Раствавиці.
2. Перше знайомство з Миколою Джерею (експозиція).
3. Осавула загадує людям іти на панщину.
4. Здібності, що проявляються у молодого Миколи.
5. Зустріч Миколи з Нимидорою і одруження з нею.
6. Визрівання протесту у Миколи проти панів і панщини (зав'язка) і т. д.

СКЛАДНИЙ ПЛАН

Розглядаючи зміст художнього твору або виконуючи письмову роботу (переказ, твір), часто складають складний план. Спочатку треба поділити прочитаний текст на головні частини, потім виділити в них другорядні та дібрати відповідні заголовки до головних і другорядних частин. Головні пункти складного плану найчастіше позначають цифрами, а другорядні — малими буквами алфавіту.

Другий розділ повісті «Микола Джеря» можна, наприклад, поділити на п'ять головних частин, давши їм такі заголовки:

1. Джерина сім'я на панщині.
2. Перший виступ Миколи Джері проти пана.

3. Гірка доля кріпака.
4. Боротьба Миколи проти панського свавілля.
5. Втеча Миколи Джері та інших кріпаків на сахарні.

Кожну з цих п'яти частин тепер слід поділити на кілька менших. Заголовки до головних та другорядних частин і будуть пунктами складного плану. Подаємо розгорнутий план першого пункту:

1. Джерина сім'я на панщині:
 - а) загальний вигляд панського току;
 - б) картина осіннього сонячного дня;
 - в) молотьба на панському току;
 - г) думки Миколи про багатство пана і бідність кріпаків.

ПЛАН РОЗПОВІДІ ПРО ЛІТЕРАТУРНОГО ГЕРОЯ

Щоб підготувати усну розповідь про літературного героя або написати про нього твір, перш за все потрібно скласти простий або складний план. У плані мають бути відбиті основні питання, які характеризують літературного героя (його зовнішність, соціальне становище, риси характеру і вдачі, мова, ставлення героя до інших людей і навколишнього світу тощо).

Подаємо для прикладу простий план до усної розповіді на тему «Чим мені подобається Нимидора?»

1. Нимидора — один з найпривабливіших образів у повісті «Микола Джеря».
2. Перше знайомство читача з дівчиною.
3. Незвичайна краса героїні.
4. Лагідність, доброта, працьовитість Нимидори.
5. Вірність у коханні.
6. Нимидора помирає з туги за коханим.
7. Чарівний образ Нимидори буде завжди зі мною.

Складаючи план до теми, слідкуємо за тим, щоб у ньому було висловлене особисте ставлення до героїні.

У складному плані до твору виділяємо вступ, основну частину і висновок. Формулювання основної частини плану повинне відбивати головну думку усної розповіді чи письмового твору, яка конкретизується у її підпунктах. Три частини складного плану найкраще позначати римськими цифрами, а підпункти — арабськими.

Ось яким може бути складний план до твору на тему «Микола Джеря — борець проти панського гніту»:

I. Вступ. Микола Джеря — головний герой однойменної повісті.

II. Основна частина. Змалювання Миколи Джері як борця за щастя народу.

1. Зародження у Миколи ненависті до експлуаторів.

2. Перша сутичка з осавулою.

3. Втеча від пана як вияв протесту проти кривдників.

4. Непримиренність Миколи до соціальної несправедливості.

III. Висновок. Боротьба Миколи проти панського гніту до смерті.

ВИПISУВАННЯ ЦИТАТ З ЕПІЧНОГО ТВОРУ

Щоб розповідь про літературного героя була конкретною, потрібно наводити цитати з твору, які характеризують персонажів. Цитати повинні бути різноманітними і всебічно розкривати героя твору. Так, для розповіді про Миколу Джерю варто виписати цитати, в яких розкриваються його портрет («Чорне волосся на голові, чорні рівні брови дуже виразно блищали на білій свиті»), здібності, які він виявляє з дитинства («Ще малим хлопцем він зробив маленьку скрипочку й сам вивчився грати козачка»). У цитатах мають передаватися і риси його непокірної вдачі («Осавула замахнувся на Миколу нагайкою. Микола одскочив у жито, піднявши серп

угору»). У мові розкриваються його ненависть до панів («Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла!»), ніжне ставлення до Нимидори («Скажу тобі, моє серце, що на душі маю...») тощо.

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

ІВАН ФРАНКО

ЖИТТЯ І ПОБУТ СУЧАСНОГО СЕЛЯНИНА НА ВКРАЇНІ

«Микола Джеря» — се не перша проба д. Нечуя списувати картини з людського життя. Кожному ще, певно, живо стоять перед очима і Панас Круть, рибалка, і безсмертні баба Параска та баба Палажка. Але в «Миколі Джері» автор значно розширив рамки образу, бо задумав списати життя селян українських, яке воно було перед 1861 р. (перед «волею»), і яке стало після того. Як там критика оцінить уклад, виконання, ідею сеї повісті, — для мене вона — історія всього українського селянства в тоту важку епоху, написана в однім широкім образі. Як таку я й розгляну її.

Микола Джеря, син небагатих, панщизняних родичів з села Вербівки, пізнає бідну служницю-кріпачку Нимидору і жениться. Але панщина доїдає йому, він часто стає проти пана і його осавулів та других слуг, і часто приходить ся йому терпіти за те кари. Далі, змовившись з кількома селянами, він утікає з дому, лишаючи молоду жінку з дитиною і стару матір. Він заходить в Канівщину, на сахарні, відтам далі, аж поки не впинився в Акерманщині в Бессарабії, де в рибаках проживає цілих двадцять літ, доки не даровано волю. Вернувши додому, він не застає ні матері, ні жінки Нимидори, тільки доньку, вже замужем, жиє при ній і знову стоїть по-давнішому за громадою проти панських та попівських неправд. Ось і весь зміст повісті. Тут нема того, що раніше звали «інтригою», запутанням, авантюрами та пригодами, тут все йде простою щоденною

ходою. Зате є тут пречудові, а zarazом вірно з природи схоплені картини, як життя бурлаків у сахарнях та в акерманських риболовлях, є тут глибоко потрясаючі душу уступи, як описання життя Нимидори в подвійній (хазяйській і панщизняній) службі та картини нелюдського поступування поміщика і його слуг з підданими...

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Непорожній О. Рідного слова сіяч.— У кн.: Нечуй-Левицький І. Твори.— К., 1965.

2. Походзіло М. Іван Нечуй-Левицький. Літературний портрет. — К., 1966.

ІВАН ФРАНКО

Як син селянина, вигодуваний
твердим мужицьким хлібом, я почу-
ваю себе до обов'язку віддати працю
свого життя тому простому народові.

Іван Франко

Іван Якович Франко народився 27 серпня 1856 року в с. Нагуєвичах Дрогобицького повіту (тепер с. Івана Франка Дрогобицького району Львівської обл.) в родині коваля. З батьківської кузні він виніс перші знання про життя галицького селянства, про працю людини, а від матері перейняв любов до народної пісні. У 1875 р. закінчив Дрогобицьку гімназію і вступив на філософський факультет Львівського університету.

Друкуватися почав 1874 р. у студентському журналі «Друг». У 1877 р. Франка та інших членів редакції «Друга» заарештовують, після цього арешти відбувались у 1880 та 1889 рр. Іван Якович продовжує займатись видавничою діяльністю: разом з Михайлом Павликом видає журнал «Громадський друг», після його закриття — альманахи «Дзвін» і «Молот», а згодом — революційно-демократичний журнал «Житє і слово». У 1893 р. він захищає у Відні докторську дисертацію на звання доктора філософських наук.

1887 року виходить перша збірка його поезій «З вершин і низин» — найвидатніше явище в українській поезії після «Кобзаря» Тараса Шевченка. Згодом вийшли друком збірки «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмаргд»¹ (1898), «Із днів журби» (1900), філософська поема «Мойсей» (1905). У 80-х роках побачили світ найкращі повісті Івана Франка «Борислав сміється» (1882) та «Захар Беркут» (1883). Здобула популярність п'єса «Украдене щастя» (1893). Лише частина спадщини великого українського письменника опублікована у 50-ти томах.

28 травня 1916 року Іван Якович помер. Його поховано у Львові, на Личаківському кладовищі. Наш народ гідно шанує пам'ять Івана Франка. Його іменем названо один з обласних центрів України, Львівський державний університет, с. Нагуєвичі, багато вулиць. У рідному селі великого Каменяра та у Львові відкрито літературно-меморіальні музеї Івана Франка.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ІВАН ФРАНКО

... Сьогодні я хочу познайомити вас з одним з найкращих українських письменників — з Іваном Франком. Перед вами портрет Франка. Те, що ви бачите, хотів би трохи доповнити. Невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, в лініях бороди щось енергічне, уперте. Рудувате волосся непокірливо пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений, він тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить — і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло й ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремінь і сипле іскри.

¹ *Ізмаргд* — так називали в давнину збірник повчань, правил християнської моралі. Словом «мій» підкреслено своєрідність демократичних поглядів поета.

Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з життєвського бою!

Не можу забути одного образу, який вривавсь мені у пам'ять. Се було два роки назад, коли я востаннє бачився з ним. У своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему «Мойсей». Не знаю, чи попалася риба у його сіті, але душу мою він полонив своєю поемою...

Літературна продуктивність Франка така велика, що ще 9 літ тому назад, коли святкували 25-літній ювілей його літературної діяльності, один список його творів займав цілу книжку на 127 сторінок.

Тепер Іван Франко, 50-літній сильний мужчина, всі сили свої оддає українській літературі і науці, і ще немало може зробити для рідної культури. На його творах, в його ідеях виховалось уже ціле покоління...

Я ще раніше сказав, що Франко явився новатором у галицькій літературі. Не тільки в формі, в літературній манері, а і в своїх відносинах до фактів життя, які він малює. Село цікавить його не з етнографічного боку, як попередніх письменників, він не ідеалізує сільське життя. Його інтересують соціальні і економічні сторони того життя, гніт, страждання і всяка кривда...

Любима форма, в яку Франко одягав свої прозаїчні твори, — се короткі оповідання, котрі йому найбільше удаються. Але він пише і великі повісті. В історичній повісті «Захар Беркут», з часів нападу монголів на Карпатську Русь в 1241 році, його цікавить боротьба двох елементів: гордого, егоїстичного боярства, що живе тільки для себе, для своїх вузьких, класових інтересів, з нижчим, біднішим класом народу, який обстоює і боронить громадські інтереси, не спиняючись перед жертвою для загального добра...

Реаліст у кращому розумінні сього слова, Франко в своїх прозаїчних творах любить спинятись на двох темах: 1) боротьба капіталу з працею і її обстановка; 2) пробудження людського чувства у людей, які здаються зовсім пропавшими.

Інтерес до сеї останньої теми говорить нам, що Франко має велику віру в людей...

Разом з вірою в людину в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі. Воно прийде, те нове життя, прийде у світ нове добро, треба тільки розбити тверду скалу неправди і пробитись до світла, хоч би довелось вкрити кістками шлях до нового життя. Могутнім акордом лунає та свята віра у Франковому вірші «Каменярі»...

Але людина, яка б вона сильна не була, не може жити самою боротьбою, самими громадськими інтересами. Трагізм особистого життя часто вплітається в терновий вінок життя народного. У Франка є прекрасна річ — лірична драма «Зів'яле листя». Се такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцеві кохання і настроїв...

Взагалі Франко — лірик високої проби, і його ліричні вірші просяться часто в музику. Деякі з них і справді положено на голос Лисенком і другими...

1. Використавши рекомендовану літературу, підготуйте короткі повідомлення для виступу в класі на теми: «Які враження виніс Франко з дитячих років?», «Де письменник здобував освіту?», «Арешти Івана Франка».

2. Девізом у житті Франка були слова: «Лиш боротись — значить жити!» Які факти з життя письменника свідчать про його незламність у боротьбі з ворогами трудящих?

3. Максим Рильський стверджував: «Франко живе в народній пам'яті як великий Каменяр». Як ви думаєте, чому ми його так називаємо?

4. Як Михайло Коцюбинський у рефераті про Івана Франка характеризує письменника як людину? Що найбільше вражало Коцюбинського в особі Франка?

5. Доведіть на основі фактів із життя і творчості Івана Франка правдивість і щирість слів, висловлених у одному з його віршів:

Дай працювати, працювати, працювати,
В праці сконати!

6. Назвіть головні поетичні збірки Франка. В яких жанрах, крім ліричних, він виступав у літературі?

7. Розкажіть, як наш народ вшановує пам'ять Івана Франка. Чи є у вашому регіоні місця, пов'язані з іменем цього письменника?

8. Заповніть клітинки назвами прозових і драматичних творів Франка:

ВЕЛИКІ ДВІ СИЛИ

«Пісня і праця — великі дві сили!» — ці крилаті слова належать Івану Франку. Справді, великий Каме-
няр виявився невтомним трудівником на ниві культури і науки. Він зробив значний внесок у філософію, економіку, фольклористику, літературознавство, педагогіку та інші галузі знань. Любов до праці прищепив йому батько — сільський коваль Яцько. Мати уміла опое-
тизувати працю чарівною українською народною піснею. Пісня і праця стали могутніми крильми літературної творчості Франка, тими двома силами, які надихали його на сподвижництво в ім'я рідного народу все життя.

ПІСНЯ І ПРАЦЯ

Пісне, моя ти сердечна дружино,
Серця відрадо в дні горя і сліз,
З хати вітця, як єдинеє віно ¹,
К тобі любов у життя я приніс.

Тямлю як нині: малим ще хлопчиною
В мамині пісні заслухувавсь я;
Пісні ті стали красою єдиною
Бідного мого, тяжкого життя.

¹ Віно — посаг, придане.

1. Знайдіть у поезії рядки, в яких автор характеризує народну пісню. Виразно прочитайте їх. Виділіть у них яскраві епітети, порівняння, метафори.

2. У якому тоні, з якою інтонацією потрібно читати цей вірш?

3. Як Іван Франко висвітлює роль праці в людському житті? Що сказано про працю людини в Конституції України?

4. Доведіть на основі відомих вам фактів, що «пісня і праця — великі дві сили».

5. Напишіть невелику творчу роботу на одну з тем: «Радість моя, пісню!», «Праця, яка приносить мені задоволення».

ФІЛОСОФСЬКІ РОЗДУМИ ПРО ЖИТТЯ

Для поетичних творів Франка характерне філософське заглиблення у складні явища життя, людську душу і розум. Для філософської лірики характерне використання біблійних образів. Часом це оригінальні літературні жанри, як, наприклад, притчі — старовинні повчальні розповіді про людські життя й мораль. Зразків цього жанру чимало віднайдемо у збірці «Мій Ізмагд» («Притча про життя», «Притча про приятель», «Притча про нерозум»). До філософської лірики належать вірші-мініатюри з циклу «Строфи», де в стислій формі поетично висловлюються моральні народні заповіді.

Чимало рядків із цих творів стали крилатими.

ЛЕГЕНДА ПРО ПІЛАТА

Пілат Христа віддав катам на муки
І мовив: «Я невинен, вам бажалося!»
Взяв воду і, прилюдно вмивши руки,
Пішов обідать, мов ніщо й не сталося.

Та сталося так: немов на вид гадюки,
На вид його урозтіч все пускалось—
Раби, прислуга... навіть заметалося
Безстрашне серце в воїна-звірюки.

Пішов на кришу, де чекала жінка,
Так та з страху лиш скрикнула в нетямі,
Вниз верглась і розбилася об камінь.

Пішов в покій, де в пúху спить дитинка,
Так та лиш витріщила оченята
На нього й вмерла, диким жахом стята.

*

І Бог поклав клеймо на груди Пілата,
Життя, смерть, тіло й дух його прокляв
Гірш Каїна, бо Каїн, вбивши брата,
Не мив рук з крові, винним чувсь, тікав.

А сей, що правду чисту в руки ката
Віддав, одвіт від себе відпихав:
То й правда вся була йому віднята,
Все, чим він жив, гордивсь і віддихав.

Сім'я його пропала, наче тінь,
І кесар з служби з ганьбою прогнав,
І рідний гóрод випхнув з своїх стін.

Старий, слабий, край шляху він стогнав,
Шматка просив, та до кінця ворожі
Камінням в нього кидали прохожі.

*

А як умёр, хтось трупа взяв за ноги
І вкинув в яму й камнями прикидав,—
Та через ніч труп знов покрай дороги
Лежав — гріб тіло кляте з себе видав.

Тоді стягли тернів, будяччя купу,
І трупа вергли, й жар підвергли лютий;
Терни згоріли, та нічого трупу
В огні не сталось — він лежав неткнутий.

«Мамо, голубко! — було налягаю. —
Ще про Ганнусю, Шумильця ¹, вінки!»
«Ні, синку, годі! Покіль я співаю,
Праця чекає моєї руки».

Мамо, голубко! Зарана в могилі
Праця й недуга зложила тебе,
Пісня ж твоя в невмираючій силі
В моєму серці яснє, живе.

Ох, і не раз тая пісня сумненька
В хвилях великих невгóдин життя
Тихий привіт мені слала, мов ненька,
Сил додала до важкого пуття.

«Синку, кріпися! — мені ти твердила. —
Адже ж не паном родився ти, чей!
Праця, що в гріб мене вчасно вложила,
Та лиш тебе доведе до людей».

Правда, матусю! Спасибі за раду!
Я її правди не раз досвідив.
Праця дала до життя мні принаду,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив.

Праця ввела мене в тайники темні,
Відки пісень б'є чарівна нора,
Нею дива прояснилися земні,
Згадка нужди людської стара.

Пісня і праця — великі дві сили!
Їм я до скону бажаю служити;
Череп розбитий — як ляжу в могилі,
Ними лиш зможу й для правнуків жити.

1883 р.

¹ Шумилець — персонаж народної пісні.

Тоді, каміння жорнове на шию,
На руки й ноги начепивши, в море
Прокляте тіло ввергли в чорторию.

Та повривались шнүри конопляні,
І труп Пілата, всій землі на горе,
Ще й досі плаває десь по океані.

1889 р.

ПРИТЧА ПРО ПРИЯЗНЬ

Вмираючи, покликав батько сина,
Що був його єдина дитина.

І мовив, звівши голову стару:
«Мій синку, швидко я, мабуть, умру.

Дав Бог мені прожити много літ,
Добра надбати і пізнати світ.

Добро тобі лишаю. Не марнуй
Його, та й понад міру не цінуй.

Не думай в нім мету життя знайти,—
Се сходи лиш до вищої мети.

Та, крім добра, ти маєш, синку, те,
Що найважливіше — серце золоте.

Досить науки і здоровий ум,
І вже пройшов ти молодості шум.

Одного лиш бажаю ще тобі:
Щоб мав ти друга щирого собі».

Син мовив: «Татку, дяка вам і честь!
Та в мене друзів щирих много єсть».

«О синку, много при їді й вині,
Та в горю допомгти — напевно, ні!

Я, сімдесят п'ять літ проживши, вспів
Знайти одного лиш — та й то напів».

«Ні, татку,— мовив син,— з моїх друзяк
Піде за мене кождий хоч на гак!»

Всміхнувсь отець. «Щасливий, синку, ти,
Та я би радив пробу навести.

Заріж теля і запакуй у міх,
А ніччю йди з тим до друзяк своїх.

Скажи: «Біда! Я чоловіка вбив!»
Преси, щоб захистив тебе і скрив.

Своїх так перепробуй, а потім
Застукай і в могого друга дім».

Послухав син. Як смерклося цілком,
Пішов, важким нав'ючений мішком.

До друга найлюбішого воріт
Застукав: «Живо, живо отворіть!»

Явився друг. «Се що тебе жене?»
«Я чоловіка вбив! Сховай мене!»

Та сей, не відчиняючи воріт,
Сказав: «Тікай! Чи ще мене й мій рід

Ти хочеш у тяжку біду вплескати?
Адже ж коли почнуть тебе шукать,

То де ж підуть насамперед? Сюди!
Бо знають, що я друг твій! Геть іди!»

Пішов по інших своїх друзьях син,—
Не скрив його, не втішив ні один.

А дехто мовив: «Забирайся ти!
Я зараз мушу властям донести.

Адже ж всі знають, як дружили ми,—
Ще скажуть, що до спілки вбили ми».

Отак всю ніч продвигавши свій міх,
До батькового друга він прибів.

«Рятуйте, дядьку! Я людину вбив,
Та вже й у місті шуму наробив!

Ось труп! Там десь погоня вже жене!
Ой пробі, скрийте трупа і мене!»

Старий живенько замки відкрутив
І з міхом парубка в свій двір пустив.

«Ну, ну, ходи, небоже, скрийся тут!
А трупа десь я впру в безпечний кут».

Замкнув ворота, взяв на плечі міх —
Та парубок упав йому до ніг.

«Спасибі, дядьку! Не турбуйтеся, ні!
Ніяке зло не сталося мені».

І він сказав йому батьківську річ
І все, що діялося з ним сю ніч,

І як подвійно тут він скористав:
Фальшивих друзів збувсь, а вірного пізнав.

1898 р.

СТРОФИ

2

Мужню силу хоч похилить горе,
Та не зломить, в підлість не поверне;
Так і свічку хоч схили додолу,
Свого світла вниз вона не зверне.

Хто має мудрість, а з неї
 Ближнім не хоче вділити,
 Той має скарб многоцінний,
 В міх шкурятяний зашитий.

19

Книги — морська глибина:
 Хто в них пірне аж до дна,
 Той, хоч і труду мав досить,
 Дивнії перли виносить.

28

Хто з всіми добрий хоче бути,
 Той швидко втратить добрий путь.

Не може при добрі той жити,
 Хто хоче злу й добру служити.

Бо хтівши догодить обом,
 Він швидко стане зла рабом.

1898 р.

НЕ ВИСОКО МУДРУЙ

Не високо мудруй,
 Але твердо держись,
 А хто правду лама,
 З тим ти сміло борись!

Не бажай ти умом
 Понад світом кружить;
 А скоріш завізьмись
 В світі праведно жити.

1898 р.

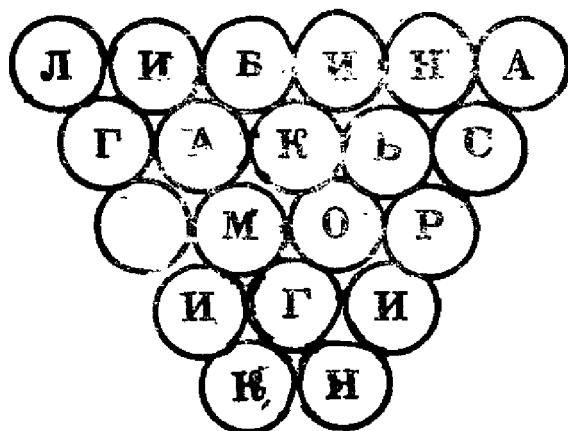
1. На які жанри діляться ліричні твори?
2. Знайдіть афористичні рядки у філософській ліриці Івана Франка.

3. Що ви знаєте з Нового Заповіту про Христа і Пілата? Як І. Франко у «Легенді про Пілата» трактує ці образи? Яких людей він показав у образі Пілата? Яке покарання їх чекає? У чому актуальність цієї поезії?

4. Прочитайте у словничку з теорії літератури, що таке притча, і поясніть, чому твір Франка «Притча про приязнь» належить до цього літературного жанру. Яка головна думка цієї поезії? В яких словах вона виражена? Визначте віршовий розмір.

5. Як у вірші «Не високо мудруй» виражені роздуми поета про мудрість і правду в житті? Сформулюйте провідну думку вірша. В яких словах вона виражена? Визначте віршовий розмір поезії і характер римування.

6. Знайдіть ключ для прочитання відомого афоризму із поетичного циклу Франка «Строфи»:

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ ПРО ТУХОЛЬСЬКУ ГРОМАДУ

В історичній повісті «Захар Беркут» Іван Франко розповідає про те, як волелюбний народ Руської землі боровся з монголо-татарськими загарбниками.

Діялося це в XIII столітті. Серед Карпатських гір у квітучій долині, оточеній стрімкими скелястими стінами, лежало старовинне руське село Тухля. Мешканці цього села складали єдину трудову громаду, якою керували шановані люди на чолі з найстарішим і найдосвідченішим чоловіком — Захаром Беркутом. У громаді всі мали рівні права, жили мирно й дружно. Тухольська громада була вільною і незалежною.

Та ось на Тухольщині з'явився боярин Тугар Вовк. Він прагне заволодіти багатствами краю, поневолити його людей. Але волелюбні тухольці не скоряються боярину. Громада одностайно ухвалює вигнати Тугара Вовка з Тухольщини.

Все це відбувалося в той час, коли монгольські полчища, вдершись на Руську землю, підступили вже до Карпат, знищуючи все живе на своєму шляху. Розлютований боярин іде до монголів і обіцяє провестися їх через гори, сподіваючись за допомогою нападників помститися непокірним тухольцям.

Разом з Тугаром Вовком у монгольський табір потрапляє його дочка Мирослава, яка, на противагу своєму батькові, пройнялась глибокою повагою до тухольців та їхніх порядків і до того ж щиро покохала наймолодшого сина Захара Беркута — Максима.

Під час першого бою з монголами за межами села загинуло багато тухольських юнаків, а Максима Беркута було взято в полон. Нижче подаються розділи повісті, в яких показана героїчна оборона тухольцями своєї рідної землі від нападників.

ЗАХАР БЕРКУТ

(Скорочено)

VI

Дивний сон снився Захарові Беркутові. Здавалось йому, немов нині їх дорічне¹ свято «Сторожа»², і вся громада зібрана довкола каменя при вході тухольської тіснини: дівчата з вінками, молодці з музикою, всі в празничних чистих строях³. Оце він, найстарший віком у громаді, перший наближається до святого каменя і починає молитися до нього. Якись таємничі, тривожні, болючі чуття опановують його серце під час молитви; щось щемить у нього в глибині душі, — і сам він не знає, що такого. Він молиться гаряче, по двох-трьох словах звичайної молитви він відступає від стародавніх, звичаєм усталених зворотів; якась нова, гарячіша, пориваюча молитва плине з його уст; уся громада, потрясена нею, паде ниць на землю, і сам він робить те саме. Але слова не перестають плисти, темно робиться кругом, чорні хмари покривають небо, громи починають бити, блискавиці палахкотять і облітають увесь небозвід осліплюючим огнем, земля здригається — і разом, звільна перехиляючись, святий камінь рушається з місця і з страшенним лускотом валиться на нього.

¹ Дорічне — щорічне.

² «Сторож» — назва великого кам'яного стовпа, що, немов вартовий, стояв у вузькому проході в тухольську долину; тухольці вважали його священним.

³ Стрій — одяг.

— Що се може значити? — питав сам себе Захар, роздумуючи над своїм сном. — Щастя чи нещастя? Радість чи горе? — Але він сам не міг знайти відповіді на те питання, тільки сон сей лишив по собі якесь важке почуття, якусь хмару суму на Захаровім чолі.

Швидко справдилось те почуття! Саме пополудні настигли страшні несподівані вісті до Тухлі. Пастухи з сусідньої полонини прибігли без духу до села, голосячи¹, що бачили якусь бійку коло боярського дому, якусь громаду незвісних чорних людей і чули незрозумілі, роздираючі крики. Майже вся тухольська молодіж, уоружившись у що хто міг, побігла на місце бою, але зупинилась оподалік, побачивши кроваве і трупами вкрите побоєвище, а боярський дім окружений хмарою монголів. Не було сумніву, всі молодці, вислані для збурення² боярського дому, погибли в нерівній боротьбі з тими наїзниками. Не знаючи, що діяти, тухольська молодіж вернула до села, розносячи всюди страшну вість. Почувши її, затремтів старий Захар, і гірка сльоза покотилася по його старім лиці.

— От і сповнився мій сон! — прошепотів він. — В обороні свого села поляг мій Максим. Так воно й треба. Раз умирати кожному, але славно вмирати — се не кожному лучається. Не сумувати мені за ним, але радуватись його долею.

Так потішав себе старий Захар, але серце його скиміло³ глибоко: надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина. Але швидко він скріпився духом. Громада кликала його, потребувала його ради. Купами тислися люди, старі й молоді, за село, до тухольської тіщини, за котрою так близько стояв страшний їх ворог. Перший раз, відколи засіла Тухля, рада громадська зібралася нині без звичайних обрядів, без знамена, серед брязку топорів та кіс, серед напівтри-

¹ *Голосіти* — оголосити, повідомити.

² *Збурення* — зруйнування.

³ *Скиміти* — щеміти, боліти.

возного, напіввойовничого гамору. Без порядку мішались старці з молодцями, оружні з безоружними, ба навіть жінки снували сюди й туди поміж громадою, допитуючись вістей про ворога або голосно оплакуючи своїх погіблх синів.

— Що діяти? Що починати? Як боронитися? — гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до остаточної краплі крові. Особливо молодіж наставала на те.

— Ми хочемо згинуть, як наші брати погинули в обороні свого краю! — кричали вони. — Тільки по наших трупах увійдуть вороги в тухольську долину!

— В тіснині поробити засіки і з них разити монголів! — радили старші.

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

— Хоч то воєнне діло — не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, — але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погіблх з їх рук, кров їх обагрила нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх — се повинна бути наша мета!

Громада з увагою слухала слів свого бесідника, і молодіж, податлива на все нове та несподіване, готова вже була пристати на ту раду, хоч і не знала, як можна її виконати. Але многі голоси старців обізвалися проти неї.

— Не в гнів тобі будь сказано, батьку Захаре, — заговорив один громадянин, — але твоя рада хоч мудра і велику обіцяє славу, та неможлива для нас. Слабі наші сили, а монгольська сила велика. Ще не наспіла поміч від інших верховинських і загірських громад, а хоч і наспіє, то таки наша сила не вистарчить навіть на те, щоб

окружити монголів, не то вже щоб побороти їх в одвертій битві. А без того як ми розіб'ємо їх? Ні, ні! Замала наша сила! Щастя наше, коли здужаємо відбити їх від свого села і відвернути від шляху; розбити їх ми не маймо й надії!

Бачачи всю основність тих закидів, Захар Беркут, хоч з болем серця, готов був покинути свою молодечо-гарячу думку, коли втім дві несподівані події значно піднесли настрої тухольської громади і змінили цілу її постанову.

Долі селом вулицею надійшли одна за другою, при звуках труб та дерев'яних трембіт¹, аж три громади уоруженої молодіжі. Кожна громада несла наперед себе бойову хоругву², охочі, смілі їх пісні лунали далеко по горах. Се йшла приобіцяна тухольцям поміч верховинських і загірних громад. Хлоп в хлопа, мов росли явори, стали всі три відділи довгими рядами перед зібраною громадою і склонили хоругви на знак привітання. Любо було глядіти на ті здорові, рум'яні лиця, розігріті мужньою відвагою і гордим почуттям того, що їм прийдеться заступати своїми грудьми все, що найдорожче у них на світі, що на їх оружжя вложено велике діло. Радісний, громовий крик усіх тухольців стрітив їх прихід; тільки матері, що саме сьогодні стратили своїх синів, заридали на вид того найкращого цвіту народного, котрий завтра, може, так само поляже, скошений і потоптаний, як полягли нині їх ясні соколи. Заскиміло серце і в старого Захара Беркута, коли поглянув на тих молодців і подумав собі, як то пишно визначувався би серед них його Максим. Та ні, годі! Мертвого не вернеш, а живий живе гадає...

Ще не стихла радість із приходу тих пожаданих помічників, ще громада не мала часу приступити до дальшої наради, коли втім з противного боку, з лісової прогалини, що була над тухольською тіщиною, показався

¹ *Трембіта* — музичний духовий інструмент.

² *Боева хоругва (хорогва)* — бойовий прапор.

новий і зовсім уже несподіваний гість. На спіненім коні, пообдиранім гіллям та колючками, припавши до його шиї, щоб швидше й безпечніше їхати по лісі, не зачіпаючись о галуззя, їхала, що кінь доскочить, якась людина. Хто се такий був — здалека годі було вгадати. На ній був овечий монгольський кожух, обернений пелехами наверх, а на голові гарний бобровий ковпак. Молодці прийняли приїжджу людину за монгольського висланця і виступили проти неї з луками. Але, виїхавши з лісу та наблизившись над стрімкий обрив, по котрім треба було злазити в тухольську долину, мнимий монгол зліз із коня, скинув із себе кожух, і, всім на диво, показалася жінщина, в білім полотнянім, шовком перетиканім плащі, з луком за плечима і з блискучим топірцем за поясом.

— Мирослава, дочка нашого боярина! — закричали тухольські молодці, не можучи відвести очей від прегарної смілої дівчини. Та вона, очевидячки, й не дивилась на них, але, лишивши свого коня там, де з нього злізла, живо почала озиратися за стежкою, куди можна би спуститися в долину. Швидко її бистрі очі відкрили таку стежку, майже зовсім укриту серед широкого чепіргатого¹ листя папороті та колючих ожин. Певним кроком, мов відроду до того привикла, зійшла стежкою в долину і наблизилася до громади.

— Здорові були, чесна громадо, — сказала вона, злегка паленіючи. — Я спішила звістити вас, що монголи надходять, перед вечором будуть тут, то щоб ви приготувалися, як їх прийняти.

— Ми знали се, — загули голоси з громади, — се нам не новина.

Голоси були різкі, неприязні дочці поганого боярина, через котрого стільки молодців погинуло. Але вона не образилася тою різкістю, хоч, очевидно, почула її.

— Тим ліпше для мене, що ви вже приготовані, — сказала вона. — А тепер прошу вказати мені, де тут Захар Беркут.

¹ Чепіргатий — зубчатий.

— Ось я, дівчино,— сказав старий Захар, наближаючись. Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

— Позволь, чесний батьку,— заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом,— сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

— Мій син! — скрикнув Захар.— Здоров і живий! О Боже! Де ж він? Що з ним діється?

— Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

— В неволі? — скрикнув мов громом пришиблений Захар.— Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

— Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяли його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу.

— І що ж він говорив тобі?

— Кадав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе в твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

— Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погиб?

— Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів.

— Сього можна було й надіятись,— відповів понуро Захар.

— Тепер я не можу вважати його батьком, бо не хочу зраджувати свого краю. Батьку, будь ти моїм вітцем! Прийми мене за дитину! Нещасний син твій просить у тебе сього моїми устами.

— Мій син! Мій нещасний син! — стогнав Захар Беркут, не підводячи очей на Мирославу.— Хто мене потішить по його страті?

— Не бійся, батьку,— може, він іще не страчений, може, нам удасться видобути його на волю. Слухай лише, що наказував мені Максим!

— Говори, говори! — сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

— Він радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину¹. Тут можна їх обступити і вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки² в вивозі³ при водопаді і повиносити з села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут,— казав Максим,— побідите їх або ніде інде!» Так радив Максим.

Уся громада з напруженою увагою слухала Мирославиної бесіди. Глибока мовчанка залягла над усіма, коли стихли її слова. Тільки Захар гордо й радісно випростувався, а далі з простертими раменами наблизився до Мирослави.

— Доню моя! — сказав він.— Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова мого сина,— з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце! Тепер я легше віджаляю сина, коли небо післало мені замість нього таку доньку!

Голосно ридаючи, кинулася Мирослава в його обійми.

— Ні, батьку, не говори так,— сказала вона.— Син твій не буде страчений,— він повернеться тобі назад. Він іще нині вечір буде тут разом з ордою, і коли Бог допоможе нам розбити її, то чей ми й його освободимо.

В тій хвилі в тіснині дався чути крик тухольських вартових: «Монголи! Монголи!» — і вслід за тим прибігли вартові, голосячи, що монголи в незліченній силі

¹ *Кітловина* — котловина (від слова *котел*).

² *Засіка* — штучна перешкода з повалених дерев.

³ *Вивіз* — узвіз, дорога, що веде на гору між високими стрімкими скелями.

показалися в долині над Опором¹. Тут приходилось рішатися живо, що діяти, як боронитися. Захар Беркут ще раз обстав за тим, аби впустити монголів в тухольську кітловину і тут, обскочивши їх, вирізати або виморити всіх до ноги.

Тепер уже не піднімалися голоси, противні тій раді,— і швидко громада рішилася. Всі кинулися до своїх хат, аби хоронити своє добро в ліси. Сторонські молодці щодуху рушили на горішній бік долини, до водопаду, щоб поробити засіки в вивозі і не дати туди монголам пройти. Страшний розрух зробився в селі. Крик, розкази й запитання, рик волів і скрип дерев'яних двоколісних теліг лунали з усіх усюдів, глушили слух і котилися по горах. Сумно прощали тухольці свої хати, й подвір'я, й огороди та засіяні ниви, котрі нині ще мала зруйнувати і столочити страшна монгольська повінь. Матері несли своїх заплаканих дітей, батьки гнали худобу, везли на возах домашній спряток, мішки з хлібом і одежею. Курява стояла над селом, тільки потік срібlistою водою шумів собі, як звичайно, і старий величезний Сторож при вході в тухольську тіснину стояв понуро, опущений, сумовитий, немов жаліючи своїх дітей, що покидали оцю гарну долину, немов нахиляючись у сторону тіснини, щоб своїм величезним кам'яним тілом заставити їм дорогу. Засумувалась і стара липа на копнім майдані² за селом, а ревучий водопад, переливаючись у кармазинових³ променях заходового сонця, непорушним кровавим стовпом стояв над опустілою тухольською кітловиною.

Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все життя сеї долини. Сідало сонце за тухольські гори, тонучи в ле-

¹ *Опір* — назва річки.

² *Копний майдан* — майдан для громадських зібрань; *копа* — збори громадян (у давні часи).

³ *Кармазиновий* — малинового кольору; *кармазин* — дороге сукно малинового кольору.

геньких червоних хмарах; темні смерекові ліси довкола Тухлі шептали тихо, таємничо, немов передавали собі якусь зловіщу новину. Тільки земля, не знати чому, глухо стугоніла і стогнала: повітря, хоч ясне й погідне, тремтіло якимось дивним, змішаним гомоном, від якого дрож проймала й насмілішого. А далеко-далеко по лісах, у глибоких темних ярах, між недоступними ломами ¹ вили вовки, гавкали уриваним голосом лиси, бегетіли ² олені, ричали тури. А в селі так тихо, так мертво! А на небі так ясно, так погідно! Але ні. Ось нараз щезло сонце за чорною живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Се віщуні і невідступні товариші орди, гайворони та круки, тягнуть незліченними стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клетотів, мов кип'яток у величезнім китлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї китловини, гляділи тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни.

Але живо вид змінився. Мов через прірву в тамі ³ валиться осіння повінь, так почали в китловину валитися, чорні почвари з страшенним криком. Ряди тислися за рядами, без кінця і впину; мов вода під водопадом, так вони зупинялися, вийшовши з тісного гирла, формувалися в довжезні ряди, посувалися звільна, без опору заливаючи пусту рівнину. Передом, дорогою, їхав на білім коні страшний велетень, Бурунда-бегадир, а обік нього другий, менший їздець — Тугар Вовк.

Звільна їхали вони наперед, немов щохвилі ждали нападу з села. Але нападу не було, село лежало мов після чуми. З страшним криком кинулися перші ряди монголів на хати, щоб, по своєму звичаю, різати, грабувати,— але різати не було кого, хати були пусті. З лютим

¹ *Лóми* — повалені вітром дерева.

² *Бегетіти* — тривожно ревіти.

³ *Та́ма* — гребля, загата.

криком кидались монголи від хати до хати, вивалюючи двері, руйнуючи плоти й ворота, розбиваючи діжки і плетінки, розвалюючи печі. Але вся їх лютість була даремна,— в селі ніхто не показувався.

— Прокляті пси! — говорив Бурунда до Тугара Вовка.— Зачули нас, поховалися!

— Чи заночуємо тут, бегадире? — спитав Тугар Вовк, не відповідаючи на замітку бегадира.

— Поки не зустрінемося з тими псами, поти не можемо ночувати,— відмовив Бурунда.— Веди нас до виходу з сеї ями! Треба забезпечити собі вихід!

— Вихід безпечний,— успокоював Тугар Вовк, хоч і самому якось ніяково було бачити, що всі тухольці так чисто винеслися з села. І хоч успокоював бегадира, то все-таки просив його крикнути на військо, щоб покинуло шукати добичі і спішило до виходу. Неохітно пішли перші ряди монгольської орди, коли тим часом задні все ще тислися через тіснину, чимраз густіше заливаючи кітловину.

Ось уже чільний відряд вийшов із села і спішив до вивозу, викуваного в скалі. З долини нічого не видно було в вивозі, і безпечно підійшли монголи аж під стрімку кам'яну стіну, в котрій прокований був вивіз. Коли втім разом зверху стіни посипалось величезне каміння на монголів, калічачи та розбиваючи їх. Зойк напасників, ранених і повалених на землю, вдарив під небо. Закрякала хижа птиця над своїми жертвами. Вже напасники почали подаватися взад і вбоки, коли втім Бурунда і Тугар Вовк з голими мечами кинулись їм навперейми.

— Куди ви, безумні? — ричав ярим туром Бурунда.— Ось перед вами вхід до вивозу, туди за мною!

І, пхаючи перед собою цілу юрбу, він кинувся в темне гирло вивозу. Але тут чекала напасників добра стріча. Градом посипалось каміння на їх голови, і не одному з вояків Чінгісхана¹ кров залила очі, мозок бризнув на

¹ Чінгісхан (1155—1227) — монгольський полководець-завойовник; відзначався своєю жорстокістю.

кам'яні стіни з розбитого черепа. Мов з пекла, ревнули крики і стогнання з темного вивозу, але понад ними все голосніше гримів голос Бурунди: «Далі, заячі серця, далі за мною!» — і нові купи, неважаючи на новий град каміння, поперлися в вивіз.

— Далі горі вивозом! — кричав Бурунда, щитом заслонюючись від спадаючого згори каміння.

Тим часом Тугар Вовк, побачивши на версі берега громадку молодців, велів стоячим перед вивозом монголам сипнути на них стрілами. Зойки розляглися на горі — і голосно завили з радості монголи. Але за своїх трьох ранених тухольські молодці з подвійною лютістю почали кидати величезними плитами на напасників. Тільки ж се все не було би стримало завзятого Бурунду, коли б усередині, на скруті вивозу, не показала несподівана завада: вивіз завалений був аж до верха величезним камінням. А тут тухольці нападали чимраз лютіше, каміння сипалось, мов град, монголи падали один за другим, — і Бурунда побачив вкінці, що даремна його завзятість, бо пройти туди годі, поки не вдасться зіпхнути тухольців з верха.

— Назад! — крикнув Бурунда, і невеличка решта монголів, що лишилася зі штурмуючої купи, без духу, мов камінь з пращі, вилетіла з вивозу.

— Вивіз завалений! — сказав, важко дишучи, Бурунда до боярина, обтираючи собі піт і кров з лица.

— Покиньмо їх на тепер, нехай тішаться! — сказав Тугар Вовк.

— Ні, — скрикнув Бурунда, з погордою поглядаючи на боярина, — вояки великого Чінгісхана не вміють відкладати діла на завтра, коли можна його зробити сьогодні.

— Але що ж тут сьогодні зробимо? — спитав Тугар Вовк, поглядаючи з дрожжю в темне гирло вивозу, з котрого ще видобувалися страшні стогнання смертельно ранених, недобитих монголів.

— Зігнати тих псів відтам з гори! — крикнув люто Бурунда, показуючи рукою на хребет скалистого бере-

га.— Драбин сюди! Передні на драбини, а задні відганяй їх стрілами! Побачимо, чия візьме!

З поблизьких хат назношено драбин і, за радою Тугара Вовка, позбивано їх півперечними жердками немов у широку стіну. Тухольці з гори придивлялися тій роботі спокійно. Ось уже монголи з криком підняли свою збірну драбину і поперли її до камінної стіни. Камінням, стрілами і рогатинами стрітили їх тухольці, але не вдіяли нічого монголам, бо коли один та другий упав поражений, то інші двигали велику драбину далше, а на місце зраненого прискакували свіжі. А рівночасно задні ряди монголів пускали вгору свої стріли і присилювали тухольців податися взад. Страшна драбина живо наближалася до стіни. Тривога почала опановувати тухольців...

Недалеко від побоевища, захищений кам'яною брилою від стріл, сидів на соломі Захар Беркут, зайнятий при ранених. Він повиймав їм із ран стріли, повимивав рани при допомозі Мирослави і заходився перев'язувати їх, поприкладавши якоїсь скусно приладженої живиці, коли втім деякі залякані вояки прибігли до нього, сповіщаючи про небезпеку.

— Що ж я вам, діточки, пораджу? — сказав старий, але Мирослава схопилася з місця і побігла оглянути небезпеку.

— Не бійтеся,— сказала вона тухольцям,— живо ми поворожимо їм! Нехай собі стріляють, а ви ратища¹ в руки, і плазом додолу! Аж коли передні покажуться до половини на горі, тоді разом на них! Самі вони заслонять вас від стріл, а обаливши² передніх, ви обалите й задніх. Сумерки сприяють нам, і, відбивши їх сим разом, будемо мати спокій на всю ніч.

Без слова опору попадали тухольці ниць додолу, похапавши ратища в руки. Стріли ще сипались якийсь час, а відтак перестали — знак, що передній ряд почав

¹ Ратище — спис.

² Обалити — повалити.

спинатися горі драбиною. Дух у собі запираючи, лежали тухольці й дожидали ворогів. Ось чути вже скрип шаблів, сапання мужів, брязкіт їх оружжя — і звільна, несміло виринають перед очима лежачих мохнаті кучми, а під ними чорні страшні голови з маленькими блискучими очима. Очі ті тривожно, несхибно, мов закляті, глядять на лежачих тухольців, але голови піднімаються вище, чимраз вище; вже під ними видніються рамена, плечі, окриті мохнатими кожухами, широкі груди,— в тій хвилі з страшним криком зриваються тухольці, і ратища їх разом глибоко тонуть в грудях напасників. Крик, ревіт, замішання, тут і там судорожні рухи, тут і там коротка боротьба, прокляття, стогнання,— і, мов тяжка лавина, валиться ворог долі драбиною додола, обалюючи за собою слідуючі ряди,— а на ту купу живих і мертвих, без ладу змішаних, кривавих, трепечучих і ревучих тіл людських валяться згори величезні брили каміння,— і понад усім тим пеклом, напівзакритим заслоною ночі, виривається вгору радісний оклик тухольців, жалібне виття монголів і грімкі, страшні прокляття Бурунди-бегадира. Той скакав по майдані мов скажений, рвучи собі волосся з голови, а вкінці, не тямлячись з лютості, з голою шаблею прискочив до Тугара Вовка.

— Псе блідолиций! — кричав він, скрегочучи зубами.— Подвійний зраднику,— се твоя вина! Ти запровадив нас у сесю западню, відки ми вийти не можемо!

Тугар Вовк полум'ям спалахнув на таку мову, якої він ще не чув відроду. Рука його мимоволі вхопила за меч, але в тій хвилі щось так глибоко, так важко заболіло його в серці, що рука ослабла, впала, мов глиняна, і він, похиливши лице й затиснувши зуби, сказав придушеним голосом:

— Великий бегадире, несправедливий твій гнів на вірного слугу Чінгісхана. Я не винен тому, що ті смерди¹ опираються нам. Вели розложитися війську на ніч і відпочити, а завтра рано сам побачиш, що вони

¹ *Смерди* --- селяни.

пирснуть перед нашими стрілами, як сухе осіннє листя перед подувом вітру.

— Ага, так! — крикнув Бурунда. — Щоб вони поночі напали на нас у хатах і порізали наше військо!

— То вели спалити хати і ночувати війську під голим небом!

— Усе ти хитро говориш, щоб відвернути мій гнів, аби скинути з себе вину! Але ні! Ти запровадив нас сюди, ти мусиш і вивести нас, і то зараз, завтра, без страти часу й людей! Чуєш, що мовлю? Так мусить статись, або горе тобі!

Дармо Тугар Вовк запевняв дикого бегадира, що він не всьому винен, що він радив, як по його думці було найліпше, що рада начальників монгольських пристала на його слова, що ніякий провідник не може ручити за несподівані пригоди, які лучаються по дорозі, — все те відскакувало від переконання Бурунди, мов горох від стіни.

— Добре, боярине, — сказав він вкінці, — я зроблю по-твойому, але завтра все-таки мусиш отворити нам дорогу з сеї западні, а ні, то горе тобі! Се моє остатнє слово. Жду діл, а не слів від тебе.

І він з погордою відвернувся від боярина і пішов до своїх монголів, могутнім голосом розказуючи їм зараз зі всіх кінців підпалити село і очистити рівнину з усього, що могло би служити ворогові покривкою для нічного нападу. Радісно закричали монголи — вони давно вижидали такого наказу. Разом зі всіх боків запалала Тухля, прориваючи огненними язиками грубу пітьму, що залягла над нею. Дим бовдурами¹ покотився низом і вкрив долину. Стріхи тріщали, злизувані кровавим полум'ям. Із стріх бухав огонь угору, немов то присідав, то підскакував, хочачи досягнути до неба. Часом знов від подуву вітру полум'я стелилося плазом, золотилося іскрами, меркотіло, хвилювало, мов огняне озеро. Хрускіт упадаючих кроків і стін котився глухо по

¹ Бовдури — густі клуби диму.

долині; стіжки збіжжя й сіна виглядали, мов купи розжареного вугля, а з їх середини де-де пролизувалися біляві огневі пасма; дерева горіли, мов свічки, високо в повітря викидуючи огнисте, горюче листя, мов рої золотих мотилів. Ціла тухольська долина виглядала тепер, мов пекло, залите огнем; з диким вереском гуляли й бігали серед пожежі монголи, вкидаючи в огонь усе, що тільки попадалось їм під руки. З жалібним стогнанням гепнула додолю підтята монгольськими сокирами прастара липа, свідок громадських копних зборів. Повітря в тухольській кітловині розігрілося, мов справді в кітлі, і живо схопився з гір страшний вітер, що курбелів іскрами, рвав горючу соломку і головні та кидав ними, мов огняними стрілами. Потік тухольський перший раз відроду побачив такий блиск; перший раз розігрівся в своїм холоднім кам'янім ложі. Може, зо дві години тривала пожежа, в якій з високих берегів німо, з виразом безсильних жалощів придивлялися тухольці. Тоді монголи почали гасити недогарки, вкидуючи їх у потік, і заходились обкопувати свій табір широким ровом. Посеред табору в одній хвилі виставлено шатри для старшин,— решта війська мала ночувати під голим небом, на розігрітій пожежею землі.

І знову стемнілося в тухольській кітловині. Монголи радо були б порозкладали огні в таборі, але сього годі було зробити: аж тепер вони нагадали собі, що пожежею опустошили цілу рівнину, і все, що тільки могло згоріти, згоріло або поплило долі потоком. Прийшлося спати війську і стояти варті напотемки,— рови навіть не викопано так глибокі, як треба, бо вже зовсім було стемнілося. Гнівний, невдоволений, мов чорна хмара, ходив Бурунда по табору, оглядаючи окопи й варті, поставлені коло них, перекликаючись з начальниками і видаючи накази, як пильнуватися нічного нападу. Вже північ була близько, коли в таборі потроху втихло: тільки крики вартових і рев водопаду переривали загальну тишу.

Тільки в одному місці монгольського табору блищало світло: се горів-палахкотів смоляний світич у

шатрі Тугара Вовка. Білявий вогник мигкотів, і шкварчав, і димів, пожираючи розтоплену смолу і кидаючи непевне, понуре світло на нутро боярського намету. Пусто і непривітно було в наметі, так само як тепер у душі Тугара Вовка. Він ходив по намету, зайнятий важкими думами. Згідні слова Бурунди пекли його горду душу. Вони були мов удар в лице,— разом блисло в очах у боярина і разом побачив він, на яку ховзьку¹ дорогу попався.

— Пета обіцяв мені ласку Чінгісхана,— воркотів він,— а сей поганець трактує мене, як пса. Невже ж такі я слуга їх, найнижчий із слуг сього невольника? Пета обіцяв мені всі гори в дідицтво², велике карпатське князівство, а Бурунда грозить мені не знати чим. І він міг би додержати слова, проклятий! Що ж, чи підлягати йому? Авжеж! Я в його руках! Я невольник, як сказав той поганець Максим! Та от нагадав я про Максима,— де він? Чи не можна з ним зробити те, чого хоче Бурунда? Чи не можна б, от наприклад, його самого промінати за вільний вихід із сеї западні? Се думка добра!

І він покликав двох монголів, що лежали недалеко його шатра, і велів їм знайти і припровадити до себе невольника Максима. Нерадо, воркотячи щось, пішли монголи,— здавалось, що повітря тухольської долини не сприяло якось острій монгольській дисципліні...

Але де ж був Максим? Як жилось йому в неволі?

Максим сидів насеред тухольської вулиці, закований у тяжкі ланцюги, якраз проти своєї батьківської хати, лицем обернений до того подвір'я, на котрім він гуляв хлопчиною і ходив ще вчора вільний, зайнятий щоденною працею, а по котрім нині снувалися купи гидких монголів. Його привезли сюди на коні, а коли прийшов наказ тут зупинитися і спалити село, його скинули з коня на вулицю. Ніхто до нього не турався³, не пильнував його, але про втечу не було й мови, бо купи монголів раз

¹ *Ховзький* — слизький.

² *Дідицтво* — володіння, маєток.

³ *Тура́тися* — звертати увагу, чіпати.

у раз снувалися довкола, кричачи, руйнуючи, шукаючи за добычею. Максим не знав, що діється довкола нього, і сидів непорушно на дорозі, мов кам'яний милевий знак¹. У голові його було пусто, думки не клеїлися до купи, навіть вражіння не хотіли в'язатися в один суцільний образ, тільки миготіли та перхали² поперед його очима, мов сполошені чорні птахи. Він одно тільки чув виразно, що ланцюги тиснуть його, мов залізні, холодні гадюки, і що вони висисають усю силу з його тіла, всі думки з його мізку.

Нараз зажеврілось довкола, дим бовдурами повалив по дорозі і вкрив Максима, жручи його очі, запираючи дух у грудях. Се горіла Тухля. Максим сидів серед пожарища і не поворухнувся. Вітер закрутив димом, сипав на нього іскрами, бухав гарячим повітрям,— Максим немов не чув усього того. Він рад би був разом згинутися, полетіти в повітрі отакою золотою іскрою і згаснути там, у яснім холоднім блакиті, близько золотих зірок. Але пута, пута! Як вони тепер страшно тисли його!.. Ось і його батьківська хата занялася, полум'я бухнуло попід дах, обвилось огняною гадюкою поперед вікна, зазирнуло дверима до хати і вигнало відтам величезний бовдур диму, щоб відтак самому поселитися в Беркутовім житлі. Мов мертвий, глядів Максим на пожежу: йому здавалось, що в його грудях щось обривається, щось палахкоче й ние; а коли грянуло пожарище, повалилася покрівля, розсілися угли його рідної хати і бухнуло з розжеврілої огняної маси ціле море іскор під небо,— Максим скрикнув болізно і зірвався на рівні ноги, щоб бігти кудись, рятувати щось,— але, поступившись усього один крок, безсильний, мов підкошений, упав на землю й зомлів.

Уже погасла пожежа, повіяло гарячим гірким димом по долині, вже затих бойовий крик монголів, що під проводом Бурунди і Тугара Вовка різалися з тухольця-

¹ Милевий знак — стовп, що показує милі; міля — міра довжини.

² Перхати — пурхати.

ми при вивозі, вже прояснилось і визвіздилося нічне небо над Тухольщиною і спокійно зробилося в монгольським таборі, а Максим усе ще лежав, мов мертвий, насеред дороги, проти згарищ своєї рідної хати. Зорі жалібно гляділи на його бліде, кровавими пасмугами вкрите лице, груди його ледве-ледве піднімалися — єдиний знак, що се лежав живий чоловік, а не труп. В таких положенні знайшли його монголи і зразу дуже злякалися, думаючи, що вже неживий, що задушився в пожежі. Аж коли бризнули на нього водою, обмили його лице і дали йому напитися, він глипнув очима і позирнув довкола себе.

— Живий! Живий! — завили радісно монголи і нетямного, ослабленого підхопили попід руки і помчали до шатра боярина.

Аж злякався Тугар Вовк, побачивши ненависного собі парубка в такому страшнім і оплаканім стані. Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жари й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від утоми й душевної муки, ноги дрижали під ним, мов під столітнім дідом, а постоявши на них хвилину, він не міг довше вдержатися і сів на землю. Монголи віддалилися; боярин довго, німо, в задумі глядів на Максима. За що він ненавидів того чоловіка? За що накликав на його молоду голову таке страшне горе? Чому не велів відразу вбити його, але видав його на повільну, а все ж таки неохибну смерть — бо се ж прецінь¹ певна річ, що монголи не випустять його з своїх рук живого, але скоро їм навкучиться тягати його з собою, заріжуть, як худобину, і покинуть серед шляху. І за що він так зненавидів сього бідного хлопця? Чи за те, що він урятував життя його доньці? Чи, може, за те, що вона полюбила його? Чи за його правдиво рицарську смілість і одвертість? Чи, може, за те, що він хотів зрівнятися з ним? Отже ж, тепер зрівнялися: оба вони невольники і — оба нещасливі. Тугар Вовк чув, що гнів

¹ Прецінь — одначе, все ж таки, адже.

його до Максима якось пригасає, мов пожежа, якій не стало вже дров. Він і вперед уже, зараз по взяттю Максима до неволі, старався піддобритись до нього, не із співчуття, а з хитрості, але Максим не хотів ані слова говорити до нього. Правда, боярин давав йому такі ради, котрих Максим не міг послухати. Він радив йому перейти на службу до монголів, вести їх через гори, і обіщав за те велику надгороду, а в противнім разі грозив, що монголи заб'ють його. «Нехай б'ють!» — се було єдине слово, яке чув боярин із Максимових уст. Тільки ж диво, що й тоді вже те горде слово, що свідчило про твердість Максимової вдачі і його велику любов до свободи, не тільки не розгнівало боярина, але дуже сподобалось йому. Тепер же він чув виразно, що щось, мов крига, тає в його серці; тепер, на згарищах вільної Тухлі, він починав розуміти, що тухольці поступали зовсім розумно і право, а серце його, хоч засліплене жадобою власті, все-таки не було ще настільки глухе на голос сумління, щоб не признати сього.

Все те передумав боярин сьогодні і вже зовсім іншими очима і з іншим серцем глядів на сидячого в наметі напівмертвого, нужденного Максима. Він приступив до нього, взяв його за руку і хотів підвести та посадити його на стільці.

— Максиме! — сказав він лагідно. — Що се сталося з тобою?

— Пусти мене! — простогнав слабим голосом Максим. — Дай мені вмерти в спокою!

— Максиме, хлопче, відки тобі думки про смерть? Я міркую, як би то його зробити вільним, а він про смерть! Устань, сядь ось тут на лавці, покріпись, я маю з тобою поговорити де про що.

Хоча Максим наполовину не розумів, а наполовину не вірив словам і доброті боярина, то все ж таки ослаблення його, голод і втома надто голосно домагалися для його тіла покріплення, щоб він міг відкинути боярську гостинність. Кубок огнистого вина відразу освіжив його, немов розбудив його живу силу до нового життя; кусень

печеного м'яса втишив його голод. Поки він їв, боярин сидів проти нього, додаючи йому ласкавими словами відваги й охоти до життя.

— Дурний хлопче,— говорив він,— таким, як ти, треба жити, а не про смерть думати. Життя — дорога річ, і за ніякі скарби його не купиш.

— Життя в неволі нічого не варте,— відказав Максим,— краще смерть!

— Ну... так... розуміється,— мовив боярин,— але ж я кажу тобі, що можеш бути вільний.

— Зраджуючи свій нарід, ведучи монголів через гори... Ні, краще вмерти, ніж так заробляти на вільність!

— Не про те тепер річ,— сказав з усміхом боярин,— а про те, що й без тої, як ти кажеш, зради ти можеш бути вільний,— ще сьогодні.

— Як? — спитав Максим.

— Я знав, що ти зацікавишся,— знов усміхнувся боярин.— Отже ж, небоже, діло таке. Твої тухольці обскочили нас у тій долині, завалили вихід. Розуміється, їх опір тільки сміху варт, бо прецінь же вони не спинять нас. Але нам шкода часу. О те тільки ходить.

Очі Максимові розгорілися радістю на сю вість.

— Обскочили вас тухольці, кажеш? — кликнув він радісно.— І вийти відси не можете? Ну, то Богу дякувати! Надіюсь, що й не вийдете вже. Тухольці ціпкий¹ народ: кого раз у руки зловлять, то вже не люблять пустити.

— Те-те-те! — перервав його боярин.— Не радуйся завчасно, хлопче. Не така наша сила, щоб могла горстка твоїх тухольців зловити її в руки! Кажу тобі, не о те ходить, щоб тут не зловити нас, а о час, о кожду хвилю часу! Нам квапно діється.

— І що ж я можу вам у тім порадити?

— А от що. Я думаю нині ще йти до твоїх тухольців для переговорів: хочу обіцяти їм тебе взамін за вільний прохід. Так, отже, надіюсь, що ти скажеш мені те слово,

¹ Ціпкий — чіпкий.

як трафити¹ до серця твоїх громадян і твого батька, щоб пристали² на наше пропозиція.

— Дарма твоя робота, боярине! Тухольці не пристануть на таку заміну.

— Не пристануть? — скрикнув боярин. — Чому ж не пристануть?

— Тухольці будуть битися до остатнього, щоб не пустити вас через гори. Чи, може, мали б за таку нужденну заміну, як я, допуститися зради на своїх верховинських і загірних братах, котрих села мусили б тоді бути зруйновані отак, як наша Тухля?

— І вони будуть зруйновані, дурний хлопче! — сказав боярин. — Адже ж замала сила твоїх тухольців, щоб спинити нас.

— Не хвали, боярине, дня перед вечором! Нащо тут великої сили, де сама природа своїми стінами і скалами спиняє вас?

— А все-таки ти скажи мені, як говорити до твого батька і до тухольців, щоб трафити до їх серця.

— Говори щиро, по правді, — се єдине чародійське слово.

— Ой, не так воно, хлопче, не так! — сказав невдоволений боярин. — Неспроста то йде у вас. Твій батько старий чарівник, він знає таке слово, що кожному до серця трафляє, — він тебе мусив його навчити. Адже ж без такого слова ти не міг наклонити на свій бік моїх лучників³, котрі так сказано за ні за що билися з монголами, як би, певно, не билися за найліпшу плату.

Максим усміхнувся.

— Дивний ти чоловік, боярине! — сказав він. — Я ніякого такого слова не знаю, але скажу тобі виразно, що хоч би й знав, то не сказав би тобі, щоб ти не міг намовити тухольців на таку заміну.

¹ *Трафити* — потрапити.

² *Пристати* — погодитися.

³ *Лучник* — стрілець з лука.

Гнівом спалахнув гордий боярин.

— Хлопче! Уважай, хто ти і де ти! — скрикнув він. — Уважай, що ти невольник, що життя твоє залежить від волі якого-небудь монгола.

— Що моє життя!.. — сказав спокійно Максим. — Я не стою о життя! Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть.

В тій хвилі відхилилася запона намету, і швидким кроком ввійшла до намету Мирослава. Вона бистро зиркнула довкола і, не звертаючи уваги на батька, кинулася до Максима.

— Ах, ось він, ось він! — скрикнула вона. — Мене мов тягло щось сюди! Соколе мій, Максиме! Що з тобою діється?

Максим сидів мов остовпілий, не зводячи очей із Мирослави. Його руку держала вона в своїй. Її слова були, мов великодній дзвін для нього, мов оживляюча роса для зів'ялої квітки. А вона, мов ясочка, припадала край нього, слізьми обливала його тяжкі пута, змивала з рук його засохлу кров.

Як радісно, як тепло зробилося в серці у Максима при її наближенні, за дотиком її м'якої руки! Як гаряче забилася кров у його грудях! Як сильно розбудилася любов до життя! А тут ланцюги тиснуть немилосердно, нагадують йому, що він невольник, що над його головою висить кривавий ніж монгольський! І та згадка в цій щасливій хвилі гадюкою вповзла в його серце, і з очей його бризнули сльози.

— Мирославо, — сказав він відвертаючись, — чого ти прийшла сюди, щоб дужчої муки завдати мені? Я вже готов був на смерть, — ти знов збудила в мені любов до життя!

— Милий мій! — сказала Мирослава. — Не трать надії. Я задля того йшла сюди, в ворожий табір, через усякі небезпеки, щоб сказати тобі: не трать надії!

— Нащо мені надії? Надія не розіб'є тих ланцюгів.

— Але мій батько розіб'є.

— О, твій батько! Так, він говорить, що готов се зробити, але жадає від мене такої услуги, якої я йому не можу зробити.

— Якої услуги?

— Він хоче йти до тухольців і робити з ними таку угоду, щоб в заміну за мене випустили монголів із сеї долини, і жадає від мене того чарівного слова, котре би прихилило до нього серця тухольців.

Мирослава з подивом поглянула перший раз на свого батька, а подив сей чим далі, тим більше перемінявся на радість.

— Тату,— сказала вона,— правда се?

— Правда! — сказав Тугар Вовк.

— І ти думаєш, що Максим знає таке слово?

— Мусить знати. Адже й тебе він за першим разом як прикував до себе. Без чарів се не могло статися.

Мирослава з усміхом, повним безмежної любові, поглянула на Максима, а потім, обертаючись до свого батька, сказала:

— Ти вже маєш дозвіл начальника на переговори?

— Ні ще,— але се стояти буде хвилю. Його намет поуз мойого.

— То йди ж. Я тим часом наклоню Максима, щоб сказав тобі се слово.

— Ти наклониш?

— Побачиш! Іди лишень!

— Причарована дівчина,— воркотів сам собі боярин, виходячи з намету.— Причарована, не інакше! Сама йому на шию кидається!

— Серце моє, Максиме! — сказала по його виході Мирослава, обнявши руками шию Максимову і цілуючи його бліді, спечені уста.— Не журися! Монголи відси не вийдуть — тут їм усім погибати!

— Ох, Мирославо, зоре моя! — сумовито сказав Максим.— Рад би я сьому вірити, але надто велика їх сила, заслабі наші тухольці.

— Нам прийшли в поміч загіряни й верховинці.

— Зброї доброї не мають.

— І про се не бійся. Слухай лишень: сотні сокир цюкають у лісі — хвиля ще, а сотні огнищ запалають

довкола долини, а при кождім огнищу робити будуть ваші майстри машини, котрими можна буде кидати каміння аж до середини монгольського табору.

— І хто ж се таке вигадав? Хто навчив наших майстрів?

— Я, серце моє. Я придивлялася не раз таким машинам, що стоять на мурах Галича. Заким іще сонічко вийде з-за Зелеменя¹, п'ятдесят таких машин буде кидати каміння на голови монголів.

Максим радісно обняв Мирославу і кріпко притиснув її до серця.

— Життя моє! — сказав він. — Ти будеш спасителькою нашої Тухольщини!

— Ні, Максиме! — сказала Мирослава. — Я не буду спасителькою Тухольщини, але твій батько. Що мої мізерні машини проти такої ворожої сили? Твій батько не таку силу виведе проти них, а таку, проти котрої ніяке військо не встоїть.

— Яку силу? — спитав Максим.

— Слухай! — сказала Мирослава. Тихо стало довкола, тільки десь далеко-далеко в горах покотився глухий гуркіт грому.

— Гримить, — сказав Максим, — ну, і що з того?

— Що з того? — живо сказала Мирослава. — Се смерть монголів! Се більший нищитель, ніж вони, і такий нищитель, що буде з нами держати руку... Слухай лишень!

І вона озирнулася по намету, хоч там було зовсім пусто, а потім, мов не довіряючи тій тиші й пустоті, нахилилася до Максимового лиця і шепнула йому в вухо кілька слів. Мов могучою рукою шарпнений, зірвався Максим, аж забряжчали на нім ланцюги.

— Дівчино! Чародійська появо! — скрикнув він, вдивляючись у неї напів з тривогою, а напів з глибоким поважанням. — Хто ти, і хто прислав тебе сюди з такими вістями? Бо тепер я бачу, що ти не можеш бути Мирослава, дочка Тугара Вовка. Ні, ти, певно, дух того Сторожа, котрого звуть опікуном Тухлі.

¹ Зéлемень — назва гори.

— Ні, Максиме, ні, милий мій,— сказала дивна дівчина.— Се я сама, та сама Мирослава, що тебе так дуже любить, що радо віддала б життя своє, щоб зробити тебе щасливим!

— Немовби я міг бути щасливим без тебе!..

— Ні, Максиме, слухай ще одного, що я тобі скажу: утікай із цього табору, зараз!

— Як утікати? Адже ж варта не спить.

— Варта перепустить тебе. Бачиш прецінь, що мене перепустила! Тільки ось що зроби: переберись у мою одіж і візьми сей золотий перстень: його дав мені їх начальник на знак свободи і безпечного проходу. Покажеш його сторожам, і вони пропустять тебе.

— А ти?

— За мене не бійся. Я тут з батьком лишуся.

— Але ж монголи дізнаються, що ти випустила мене, а тоді не пощадять тебе. О, ні, не хочу цього.

— Але ж не бійся за мене, я зумію собі дати раду.

— Я також! — сказав уперто Максим.

В тій хвилі ввійшов боярин, понурий і червоний. Хмара гніву й невдоволення висіла на його чолі. Бурунда показався ще неласкавішим до нього, стрітив його раду про виміну Максима докорами і ледве-ледве згодився на неї. Боярин чимраз виразніше починав почувати якусь тісноту, немов ось-ось довкола нього стояли і чимраз тісніше зступалися штаби залізної клітки.

— А що? — сказав він різко, не дивлячись ні на доньку, ні на Максима.

Щаслива думка блиснула в голові у Мирослави.

— Все добре, тату,— сказала вона,— тільки...

— Тільки що?

— Максимове слово таке, що воно не має сил в устах іншого, тільки як він сам може сказати його, воно має силу.

— Ну, то чорт його бери! — відворкнув гнівно боярин.

— Ні, тату, постій, що я тобі скажу. Вели розкувати його з ланцюгів і йди з ним до тухольців. Ось перстень від Пети; з тим перстеном варта пропустить його.

— О, дякую тобі, донечко, за добру раду! «Заведи його до тухольців», а то значить — сам собі вирви з рук остатню поруку вдачі. Тухольці полоняника візьмуть, а мене проженуть! Ні, сього не буде! Я йду сам і без його слова.

Засумувалася Мирослава. Її ясні очі покрилися сльозами.

— Соколе мій! — сказала вона, знов припадаючи до Максима. — Зроби так, як я тобі раджу: візьми сей перстень.

— Ні, Мирославо, не бійся за мене! — сказав Максим. — Я вже придумав, що маю робити. Іди й помагай нашим, і нехай наш Сторож помагає вам.

Важке було прощання Мирослави з Максимом. Адже вона лишала його майже на певну загибель, хоч і як силкувалася не показувати сього по собі. Украдкой поцілувавши його і гаряче стиснувши його руку, вона вибігла з намету за своїм батьком. А Максим лишився сам у боярськім наметі, з серцем, що тріпалось від якоїсь неясної мішанини радості, й тривоги, й надії.

VII

...Аж ось захрустіло сухе гілля на стежці і разом виринули з лісової пільми Мирослава й Тугар Вовк. Мирослава просто наблизилася до старого Захара, а боярин зупинився близ огнища.

— Батьку, — сказала Мирослава до Захара, — я бачила твого сина!

— Мого сина? — сказав Захар спокійно, мов про помершого.

— Так! При допомозі отсього перстенья я пройшла монгольський табір і бачила його. Маймо надію, батьку, що він швидко буде знов на волі.

— Трудно, доню, трудно! Але хто се прийшов іще з тобою?

— Се я, старче, — сказав, виступаючи перед нього, Тугар Вовк, — чи пізнаєш мене?

— Лице твоє пізнаю,— ти був боярин Тугар Вовк. Що привело тебе до нас?

— Я прийшов до вас, старці тухольські, в посольстві від великого Бурунди-бегадира, начальника монгольської сили.

— Чого ж хоче від нас Бурунда-бегадир? — спитав Захар.

— Бурунда-бегадир велить сказати вам, що сила його велика і непоборна, що дармо ви робите засіки в ваших вивозах, дармо будете машини до кидання каміння,— нічим ви не вградите проти його сили.

— Видно, що твій Бурунда починає нас боятися, коли задумав нас лякати. Се добрий знак. Говори далше.

— Ні, старче, не слід тобі легковажити слів начальника монгольського. Його погроза — то половина кари, а його кара страшна, як кара Божа! Слухай же, що велить далі сказати вам Бурунда-бегадир моїми устами. Ціль його походу — край угорський, дідицтво Арпада, що був підданим великого Чінгісхана, а тепер не хоче признати його зверхності. Щоб укарати непокірного, вислав великий Чінгісхан свою силу на захід сонця. Чи ж ваша річ спиняти ту силу в її поході? Бурунда-бегадир, начальник одної часті тої сили, бажає по добру розстатися з вами. В його руках ваш полоняник, а твій син, старче. От що каже він звістити вам: розваліть свої засіки і пустіть монгольську силу з вашої долини, а в заміну за те він готов віддати вам вашого полоняника живого і здорового. Розважте добре, як корисна для вас ласка Бурунди! Опір ваш даремний,— чи сяк, чи так, а монголи розвалять ваші засіки і підуть своєю дорогою. Але вони не хочуть тратити часу в вашій долині, не хочуть проливати вашої крові і готові віддати вам полоняника за пропуск. У противнім разі, розуміється, його жде неохибна смерть, і то серед страшних мук, а вас жде кривава різанина, в якій, помимо всяких способів, ви мусите бути побиті. Вибирайте ж, що ліпше для вас!

З увагою слухали тухольські старці тих слів Тугара Вовка, і на деяких вони справді зробили вражіння. Побачив се Захар і сказав:

— Чесні браття, чи хочете порадитись по щирості над пропозиціями Бурунди, чи, може, однозгідно подасте про нього свій голос?

— Порадимося, порадимося! — сказали старці. Тоді Захар попросив Тугара Вовка віддалитися на хвилю. Боярин гордо віддалився в супроводі своєї доньки.

— Захаре, — сказав один із громадян, — тут діло йде про життя або смерть твого сина. Чи не ліпше б нам відступити від непевного бою і вирятувати хлопця?

— Тут діло не йде про могого сина, — сказав Захар твердо. — Коли б про нього справді йшло діло, то я сказав би вам: «Я не маю сина, мій син погіб у бою». Але тут діло йде про наших сусідів, верховинців і загірян, котрі спустилися на нашу оборону і тепер мусили б усі, неприготовані, погинути від монголів. Для того я говорю вам: не дбайте про могого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!

— Але все-таки, Захаре, боротьба з такою силою монголів непевна.

— Ну, то погинемо всі до остатнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть. Тоді бодай ми сповнимо свій обов'язок. А тепер робити з ними згоду, а ще таку згоду: міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була б ганьба, була б зрада. Але се ще хто знає, чи боротьба з монголами така непевна. Становище наше сильне, монголи заперті в кам'яній клітці. З малими стратами ми можемо відбивати й найзавзятіші їх напади. Але що, — і сього не треба буде. Сеї ночі ще ми пустимо на них свого союзника, що проти нього ніяка людська сила не встоїться, будь вона й десять раз сильніша від монгольської.

— Так ти радиш нам відкинути пропозицію Бурунди?

— Зовсім конечно.

— І видати твого сина на певну загибель?

— Не згадуйте про могого сина! — скрикнув болісно Захар. — Хто мені при таких ділі нагадає про нього, той стає в союзі з батьківським серцем проти могого розуму.

Розум каже: відкинути згоду! А що каже моє серце, се вже моя річ, і що кому до того!

— То нехай буде по-твойому! — сказали старці. — Коли Бог судив йому загинути, то ми проти того нічого не владимо; коли ж ні, то й так він вирятується з пащі лютого ворога.

Прикликано боярина, і Захар устав, щоб оголосити йому відповідь громади. З смертельною тривогою в серці гляділа на нього Мирослава: вона, бідна, все ще надіялася, що тухольці схотять викупити її Максима.

— Розумно, — звісна річ, по-свойому розумно — захвалював ти нам, боярине, згоду зі своїм начальником. Ми й не дивуємось тобі: твій обов'язок був так говорити, у всіх сповняти волю того, кому ти служиш. Послухай же тепер, що на те каже наш хлопський, громадський розум. Коли б діло йшло тільки між мною а твоїм бегадиром, то я радо віддав би йому все, що маю, навіть свою власну стару голову, за увільнення сина. Але ти радиш нам нерівну заміну, при якій скористати можу тільки я сам і мій рід, але стратити мусить не тільки одна громада, а всі ті громади, через які мусить іти ваш похід. Чи можна ж так мінятися? Яка користь верховинським і загірним громадам із мого сина? А випустивши вас із сеї долини, ми випустимо згубу на ті сусідні, з нами сполучені громади. Ми зобов'язалися боронити їх від вашого нападу, і на таке наше слово вони прислали нам свою поміч — п'ятсот добірних молодців. Обов'язок наш витривати на своїм становищі до остатньої хвилини, — і так ми зробимо. Може бути, щоб Бог судив вам перемогу над нами, і в такому разі ми не спинимо вас; тільки ж знайте, що лише по трупі остатнього тухольця ви зможете вийти з сеї долини. Та хто знає, може, перемога судилася нам, а тоді знайте й ви, що, ввійшовши в нашу долину, ви всі ввійшли в могилу, що навіть трупи ваші з неї ніколи вже не видобудуться. Або ми всі погинемо, або ви всі — іншого вибору нема. Се наша відповідь.

Лице Захара палало дивним огнем при тих грізних словах, — так що боярин, задивившись на того високого

старця з простягнутою наперед рукою, не міг здобутися на ніяку відповідь. Він бачив, що тут даремна всяка дальша балаканка,— тож мовчки відвернувся і пішов назад у свій бік. Мертва мовчанка стояла в зборі,— тільки огонь тріщав та лунало невпинне цюкання сокир, що майстрували вбійчі прилади на монголів.

— Тату! — скрикнула нараз болючим голосом Мирослава.— Тату, вернися! — І вона побігла за ним і вхопила його за руку: дитяча любов ще раз заговорила в її серці могучим, незаглушеним голосом.— Вернися, таточку! Лишися тут, між своїми людьми! Стань між ними до бою з наїзниками, як брат обік братів,— а вони простять тобі все минуше! А там — чого там можеш надіятися? Вони зрадять тебе, упоють обіцянками і заріжуть! Таточку, не йди більше між монголів,— там смерть тебе чекає!

Боярин, очевидно, завагувався, але лиш на хвилю. Потім притис Мирославу до груді і сказав стиха, напівстроого, а напівласкаво:

— Дурна дівчино, не пора ще мені! Ще не вся надія монголів пропала. Треба користати з того, що в руках. Але коли б там не повелось...

— Ні, таточку,— прошептала крізь сльози Мирослава,— покинь такі думки! Хто знає, може, тоді буде запізно!

— Не бійся, не буде запізно. Лишайся тут і братайся, про мене, з тухольцями,— а я мушу йти туди. Не забувай, дівчино, що там... той... твій Максим, і хто знає, може, ми один другому на що пригодимось. Бувай здорова!

Тугар Вовк щез у переліску, спішаючи стежкою до огнища над обривом, щоб по його склоні зійти до монгольського табору. При огнищу він ще оглянув майже готову вже метавку, попробував ужву і, похитавши головою, сказав: «слаба», а потім, проводжений тухольською вартою, спустився вузькою скісною стежкою в долину.

Тим часом на «Ясній поляні» було тихо, важко, сумно, немов отсе посеред збору лежав дорогий усім

мертвець. Тільки Мирослава хлипала голосно, втираючи рясні сльози, що котились по її лиці. Нарешті вона зблизилася до Захара і сказала:

— Батьку, що ви зробили?

— Те, що мусив зробити. Інакше було б нечесно, — відповів Захар.

— Але ваш син, ваш син! Що з ним буде?

— Що Бог дасть, доню. Та годі, не плач! Пора нам думати про діла. От уже Віз до заходу клониться і готури¹ голосять у гущаві, — ранок зближається. Ану, громадяни, ходімо братися до оборони, ні, до нападу, до остатньої боротьби з наїзниками! Тямте, яку я відповідь передав їм! Ходім, най ніхто не лишається! І старі й малі, кожде придасться. Покажімо тим дикунам, що може громада!

З гомоном повстали старі тухольці й повалили з «Ясної поляни» над обриви оглядати діло майстрів, машини-метавки. Машини майже всюди вже стояли готові, грубо збиті з сирого грубого дерева, позверчувані і позбивані кілками, але ж і роблені не навміць, а про хвилову потребу. Та не до оглядання закликав громадян Захар. На хвилю тільки вони спинилися коло машин, а потім купками йшли чимраз далі понад кручею, далі долиною, аж до того місця, де тухольський потік тісною впливав із долини і де край нього стояв величезний кам'яний стовп, чотиригранний, грубий і нахилений над потоком, званий тухольським Сторожем. Туди, за проводом Захара й Мирослави, спішила вся тухольська громада: молодці несли на плечах довгі, грубі ялиці й драбини, дівчата величезні вінці з листя і смерекового галуззя, старші несли довгі звитки шнурів і линвів. Огні в тій стороні погашено, щоб ворог перед часом не доглянув, що тут робиться. Звільна, обережно, без шуму, мов тиха вода, почала громада крутими стежками вниз по обривах спускатися в долину. Попереду сильний відряд озброєної молодечі, котрий лавою в три

¹ Готури — глухарі.

ряди став у долині, лицем звернений до монгольського табору, може о яких тисячу кроків віддаленого відси. Далі пішли молодці з драбинами, шнурами й ялицями: драбини приставлено до обривів і по них легенько зсунено ялиці в долину. Дівчата передали свої вінці молодцям — їм не слід було сходити в долину, де кожної хвили міг напасти ворог. Напоследку походили до долу і старі з Захаром Беркутом і, оглянувши становище узброєних і всі прилади, поспішили до тіснини, крізь яку з шумом котив до долу свої хвилі тухольський потік.

Захар зупинився перед Сторожем і пильно почав дивитися на нього. Тихо було довкола. Захар молився:

— Великий наш Сторожу! Ти, котрого діди наші вважали своїм опікуном, котрого і ми шанували досі щорічними празниками! Три рази вже ти, ніч по ночі, являвся мені в снах, немов то ти падеш і привалюєш собою мене. Я вірю, що ти добрий і ласкавий, і коли ти кличеш мене до себе, то я радуюсь твому зазиву і радо піду за тобою. Але коли й ти сам хочеш двигнутися зі свого відвічного стояння, то розбий, господине, своїм тягарем отсього поганого ворога, дітей Морани, що знов нині вкрили благословенне твоє дідицтво, тухольську долину! Зломи другий раз погану силу так, як зломив її перший раз, коли могутньою рукою розбив сесю кам'яну стіну і дав водам протоку, і дарував людям отсю прекрасну долину! Загати її тепер назад, нехай згине горда ворожа сила, що тепер знущається над нами!

В тій хвилі огниста блискавка з полудня до півночі роздерла темне небо, і далеко в горах загуркотів грім.

— Так, се твій могутній голос! — сказав радісно Захар. — Ану, діти! Остатній раз увінчайте сей святий камінь!

Чотири молодці по драбині вилізли на камінь і обвили його вершок зеленими вінцями. Знов загриміло в полудневій стороні.

— Воля його, діти! — сказав Захар. — Обвивайте його шнурами! А ви, інші, живо до рискалів! Підкопуйте його здолу, підкладайте підойми! Живо, діти, живо!

Тихо, без стуку працювали десятки рук коло Сторожа. Згори його обкручувано линвами і шнурами, здолу підкопувано його насаду¹ і в шпару², що показалася недалеко під землею, вкладано скосом ялиці, що мали служити за підойми для обалення каменя поперек тіснини. Швидко справні молодці зробили всі потрібні приготування, повіднімали драбини, попідкладали грубе каміння під підойми.

— Беріться за линви, всі, хто може досягнути! За підойми, хлопці! — розказував Захар, і відразу сотні рук приймалися за діло.

— Далі, дружною силою! — крикнув Захар. — Тягніть! Тисніть!

Ухнув народ з натуги, затріщали грубі підойми, але камінь і не похитнувся.

— Ще раз! Дужче натискайте! — кричав Захар і сам прийнявся за линву. Захитався величезний камінь.

— Рушається! Рушається! Подається! — закричав радісно народ.

— Ще раз напірайте, з усеї сили!

Ще раз ухнув народ — і разом звільніло напруження шнурів, величезний камінь рушився зі своєї посади і, хвилю захитавшись в повітрі, з страшенним глухим ломотом повалився додолю, поперек потоку й тіснини. Застогнала і затряслася тухольська долина від страшного удару, далеко перловими краплями бризнула вода потоку, і радісним, голосним криком наповнили повітря тухольці. Ворухнулася в своїм таборі сонна монгольська сила, заверещали вартові, загомоніли начальники, забряжчала зброя, але за хвилю все втихло. Монголи надіялись нападу і стояли готові до оборони, але тухольці й не думали нападати на них. Вони зовсім інший напад виконували.

Захар живо, мов молодець, оглянув положення обаленого каменя. Камінь упав так добре, немов від віку

¹ *Насада* — основа.

² *Шпара* — щілина.

сюди був припасований. Острими кінцями він позапивався за вистаючі роги обривів, що творили тіснину, а цілою своєю масою мостом ліг поперек потоку. Правда, води потоку він собою не загатив, бо вода плила глибшим коритом,— але ось уже тухольські молодці двигали на руках великі плити, а інші вичищували дно потоку від намулу і круглого каміння, щоб зовсім щільно замурувати воді прохід...

— Живо, діти, живо!—заохочував Захар, стоячи над потоком і допомагаючи то своєю радою, то руками до роботи.— Затикайте, замуруйте потік, поки ще вода не прибула. В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло. А стіну вивести треба рівно з отсими обривами заввишки,— побачимо, що вдіє сила Чінгісхана проти сили води.

Робота йшла прудко. Незабаром потік був зовсім замурований. Гнівню закрутилася виром на місці спинена вода, мов не розуміючи, пощо се спиняють її в бігу. Люто плюснула хвиля за хвилею о величезний камінь, кинулась було підгризати спідні, на дні покладені плити, шукати між ними проходу, але все було даремно, всюди камінь та й камінь, щільно стиснений і збитий в одну незламну стіну. Заклекотіла вода. Порушилася в усім своїм ложищі — і стала, зачудована, спокійна на вид, але з гнівом у її кришталевій глибині.

...Мов нова, всемогучою волею здвигнена скеля, так піднімалася кам'яна гать усе вище й вище під руками тухольців. Узброєні молодці давно вже покинули своє становище в долині, лицем до монгольського табору, і проміняли луки та топори на друччя й молотки до оббивання каміння. Радісно глядів Захар на їх роботу і на їх діло, в його очах світилася певність побіди.

А втім, на сході, над монгольським табором, кровавою загравою розжеврілися хмари. Світало. Рожеве світло облило високий шпиль Зелеменя і сипалося іскрами чимраз нижче. Далі хмари проступилися, і звільна, мов боязко, викотилося сонце на небо і глипнуло на

занятих своєю роботою тухольців. Повен щирої радості, глянув Захар на схід і, простягши руки, проговорив піднесеним голосом:

— Сонце, великий, преясний володарю світу! Відвічний опікуне всіх добрих і чистих душею! Зглянься на нас! Бач, ми нападнені диким ворогом, що понищив наші хати, зруйнував наш край, порізав тисячі нашого народу. В твоїм імені стали ми з ним до смертельного бою і твоїм світлом кленемось, що не уступимо до остатньої хвили, до посліднього віддику нашого. Поможі нам у тім страшнім бою! Дай нам твердість, і вмілість, і згоду! Дай нам не злякатися їх многоти і вірити в свою силу! Дай нам дружністю, і згодою, і розумом побідити нищителів! Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися, і молюсь до тебе всім серцем: дай нам побідити!

Він замовк. Слова його, гарячі, могучі, тремтіли у свіжій ранній повітрі. Слухали їх не тільки тухольці. Слухали їх гори і подавали собі їх відгомін від плаю¹ до плаю. Слухала їх сперта хвиля потоку і, мов надумавшись, покинула бити собою о кам'яну гать а² повернулася взад.

VIII

...Вже гладким дзеркалом іскрилася вода по цілій долині, тільки де-де визирали, мов невеличкі острови, кусники сухої землі. В монгольській таборі був крик і замішання, хоч вода доходила монголам ледве до кісток...

Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки в воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води,— от що

¹ *Плай* — гірська стежка.

² Сполучник *а* вживається тут у значенні *і*.

лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати щастя, бо інакше — Бурунда чув се добре — вся та маса монголів піде врозтіч, розбігнеться, гнана власною тривоگو. Бурунда велів цілому війську зібратися до купи, збитися в тісну масу.

— Що ви, мужі чи коти, що так боїтеся тих кількох крапель води? Чи такі ж то ріки перебували ми? Що сей потік проти Яїка, і Волги, і Дону, і Дніпра? Не бійтеся, вода по кістки не здужає затопити вас! Далі до вивозу! Нападемо всі збитою масою! Не дбаймо про страти! Побіда мусить бути наша!

Так кричав Бурунда і пішов передом. Двигнулась за ним монгольська сила, бродячи в воді з голосним плюскотом, від якого лунали гори і стогнали ліси. Але на сто кроків від вивозу стрінув їх убійчий град каміння, киданого метавками. Великі кам'яні кругляки, щербате каміння і річний піщаник — усе те валило в збиту громаду монголів, друхотало кості, розбивало голови. Кров'ю зачервонілася вода під їх ногами. Незважаючи на крик Бурунди, військо розскочилося, найбільша частина подалася взад, там, де не могло досягнути її каміння. Вкінці й сам Бурунда з рештою своїх найсміліших туркоманів мусив відступити, бо град каміння чимдалі ставав дужчий, а монгольські стріли не робили тухольцям ніякої шкоди. Тугар Вовк зирнув пильно на ворожі становища і побачив, що при найбільшій метавці, яка ненастанно кидала то тяжкі брили, то цілі кірці¹ дрібного каміння на монголів, стояла його донька Мирослава серед кількох вікових уже тухольців і кермувала всіма рухами страшної машини. Максим давно вже побачив її й не зводив із неї очей. Як рад би був він тепер стояти коло неї і слухати її смілих, розумних розказів і поразати ворога по її показу! Та ба, не так йому судилося! Ось він стоїть сам серед тих ворогів, правда, без

¹ *Корéць* — міра для сипких речовин (100 кілограмів).

кайданів, та все-таки безоружний, невольник, і бажає, щоб хоть камінь, кинений її рукою, закінчив його життя і його муку.

Тугар Вовк сіпнув його за рукав:

— Годі там вдивлятися, хлопче,— сказав він.— Здуріла моя донька, та он що виробляє! Але нам усе-таки круто приходитьсь. Чи у вас такі повені часто бувають?

— Такі? Ніколи.

— Як то? Ніколи?

— А так, бо се не повинь. Адже ж бачиш, що вода чиста.

— Не повинь? А що ж?

— Хіба ж ти не догадався, боярине? Тухольці загатили потік, щоб залити водою долину.

— Загатили! — скрикнув боярин.— Значиться...

— Значиться, вода буде раз у раз більшати, поки...

— Поки що?

— Поки всіх нас не затопить. От що!

Боярин кулаком ударив себе в голову.

— І ти се знав наперед?

— Знав, від твоєї доньки. Се, боярине, мій батько таке придумав.

— О, прокляття! І чому ж ти не сказав мені сього борше?

— Нащо?

— Ми були б хоч оба спаслися.

— На се ще маємо час,— сказав спокійно Максим.— Тільки держімся разом, і коли б що до чого, не дай мене, боярине, безоружного скривдити.

— Се розуміється,— сказав боярин,— тільки що ж нам робити?

— Поки що нема ще страху,— відказав Максим.— Потік малий, а долина широка, вода прибуває дуже поволі. Але се недовго так буде. Може, за півгодини прибуде з гір правдива повинь і живо наповнить цілу долину. До вечора вже буде по цілій долині води вище, ніж найвищий муж. А нам конче треба продержатись до того часу. Бо поки ще монголи будуть живі, то, певно, не випустять нас живих із своїх рук.

— Але до того часу вони можуть розсікти нас.

— Не бійся, боярине. Чоловік у небезпеці дуже смирний, дбає про себе, а не про смерть іншого. Стараймось тільки винайти для себе безпечне місце, де би нас вода не затопила, як прибуде повінь.

За час тої розмови між боярином і Максимом монголи зовсім уже відступили від берега і стояли серед води, не знаючи, що діяти. Вода сягала вже до колін. Бурунда люто глядів на того несподіваного ворога, що не лякався його гнівного голосу, ані його богатирської руки. Він кóпав¹ його ногами, плював на нього, ганьбив його найзгірдішими словами, але ворог тихо, спокійно хлюпотів по долині, хвилював легенько, і ріс, і ріс чимраз вище. Вже сягав монголам до колін, утруднював їм хід, відбирав охоту до бою, ослаблював військову карність. Що се все мало значити? Невже ж вода довго буде ще змагатися? Коли дійде до пояса, то тоді всякий рух буде утруднений, і тухольці своїм камінням повистрілюють їх, мов качок! Але вода ще була чиста, ясна; тільки там, куди брели монголи, стояли широкі болотяні калюжі.

Тугар Вовк приблизився до Бурунди.

— Великий бегадире,— сказав він,— ми в великій небезпеці.

— Чому? — спитав грізно Бурунда.

— Сеся вода не буде опадати, бо наші вороги загатили потік, щоб затопити в тій долині всю монгольську силу.

— Га! — скрикнув Бурунда.— І ти, рабе поганий, смієш мені говорити се, коли сам запровадив нас у сесю западню?

— Зважай, великий бегадире, що я не міг для зради запровадити вас сюди, бо що вам грозить, те грозить і мені.

— О, я знаю тебе! Ти ж і сеї ночі ходив до них торгуватися за згубу монголів.

¹ *Кóпати* — бити ногою.

— Коли б я в тій цілі ходив, то чи думаєш, бегадире, що, знаючи згубу монголів, я був би вертався гинути разом з ними?

Бурунда успокоївся трохи.

— Що ж нам діяти? — спитав він. — Невже ж таки так гинути?

— Ні, нам треба боронитися. Ще хвиля, бегадире, а тоді прийде з гір правдива повінь, і вона швидко наповнить сесю долину. Проти неї передовсім треба боротися нам.

— Але як?

— Вели своєму війську, поки вода прозірчаста, збирати з дна каміння і класти на купи, високо, понад поверхність води. Стоячи на них, ми зможемо оборонитися від слабшого ворога — тухольців.

Не роздумуючи довго, видав Бурунда війську наказ збирати каміння і класти на купи, кождий відділ для себе. Той наказ, що не грозив ніякою небезпекою, подобався монголам, а надія стояти на сухім і не лазити по виш колін у воді додала їм духу. З радісним криком вони кинулися врозбрід по долині, збираючи каміння і стягаючи його на купи. Тухольці стояли на своїх стінах довкола озера і реготалися, дивлячись на їх роботу.

— Сюди, сюди! — кликали вони монголів. — У нас каміння досить, усіх вас обділимо!

Але коли деякі монголи надто наближались до їх становищ, зараз скрипіла машина і жужмом летіло каміння на нещасних, що, бродячи в глибокій воді, ховалися, мордувалися, а втікати не могли. Хотя-не-хотя musiли тепер монголи держатися на середині долини, здалека від тухольських метавок. Бурунда трохи не сказився в своїй немочі, видячи гордість, чуючи насміхи тухольців.

— Ні, се не може бути! — скрикнув він. — Гей, до мене, мої вірні туркомани!

Найсміліший відділ монгольського війська зібрався довкола нього, — хлопи, як дуб'я, як степові тигри, з яких шкіри мали понапинані на собі. Він попровадив

їх проти одного тухольського становища, висуненого наперед, самотнього, на ostrім, щербатім обриві. Невеличка купка тухольців стояла там коло нової метавки.

— Затроєними стрілами на них! — крикнув Бурунда, і, мов шершені, засвистіли стріли в повітрі. Зойкнули поранені тухольці і замішалися, а монголи з радісним криком поступили наперед.

— Не давайте їм громадитися! — крикнув Бурунда. — Не давайте їм кидати на нас каміння. Тут можемо вкріпитися.

І він поділив свій відряд на дві половини: одна мала ненастанно стріляти на вороже становище, а друга — громадити на купу каміння для охорони від води. Тугар Вовк і Максим, котрих Бурунда навідлучно провадив із собою, також прикладали рук до роботи, зносили каміння і скидали його на купу. Але ся робота ставала чимраз труднішою. Вода доходила вже до пояса. Почало не ставати каміння, а купа ще не досягала до поверхні води. Бурунда командував над стрільцями. Вже десять тухольців було ранених; вони конали від страшної гадючої отрути, що дісталась їм у кров, — на ті рани даремні були всі ліки Захара Беркута.

— Покиньте, діти, се становище! — сказав Захар. — Нехай він стоїть собі тут перед стрімкою стіною! Вирятуватись туди не зможе, а ще до того маючи воду під ногами!

Тухольці покинули становище. Втішно бродили монголи по воді, зносячи каміння на купу. Вкінці каміння зовсім не стало.

— Годі вам, хлопці, тягати каміння, — сказав до своїх вояків Бурунда. — Стрільці з луками, ставайте на купу і стріляйте на тих хлопів! Решта за мною! Мусимо здобути се становище, видряпатися горі сею стіною, хоч нехай тут і небо валиться! Ви, раби, також зі мною! Покажуйте дорогу!

— Бегадире, — сказав Максим через уста Тугара Вовка, — туди дарма нам дертися, туди нема стежки вгору.

— Мусить бути! — скрикнув Бурунда і кинувся в воду, а за ним його туркомани. Грунт у тім місці був нерівний. Монголи ховзалися, падали,— вода, рушана легким вітром, билась сильними хвилями о стрімкі скали і утруднювала їм дорогу. Хоч від монгольського становища до берега було не далше, як двісті кроків, усе ж таки вони майже півгодини потребували, щоб дійти туди. Тільки ж під самою скалою вода була ще глибша, майже по пахи, а стежки горі скалою не було ніякої. Зате з сусідніх тухольських становищ летіло каміння на смільчаків, і хоч більша його частина даремно гримала о скалу або падала в воду, то все ж становище Бурунди в тім місці було дуже невигідне й некорисне.

— Може, твої молодці вміють добре лазити,— кепкував собі Максим, туди горі сею стіною можна видряпатися наверх.

Але нікотрий із туркоманів-степовиків не вмів дряпатися горі стрімкими кам'яними стінами.

— Коли так,— сказав Максим,— то позволь, бегадире, мені першому вилізти і показати вам дорогу!

Але Бурунда вже й не слухав тих слів, що іншого надумуючи. Він знов розділив свою дружину надвоє: одну часть лишив на здобутім становищі, за захистом вистаючого скального ребра, а з другою часткою, під проводом Максима й Тугара Вовка, пішов далше шукати кориснішого місця. Але скоро тільки купа їх, по пояс бродячи в воді, вихилилася з-за захищеного приберіжка, коли разом із гори, з тухольських машин, посипалися на них каміння. Майже половина цілої громадки відразу полягла головами,— решта мусила вертатися.

— Ходімо на своє безпечне становище, бегадире,— сказав Тугар Вовк.— Чи чуєш, який шум і крик по долині,— мабуть, повинь зближається!

Боярин сказав правду. Страшний шум водопаду, від котрого аж земля дриготіла, звіщав, що вода прибула велика. Каламутним валом котилися від водопаду величезні хвилі; ціла поверхня широкого озера збентежилася,

покрилася піною. Замість чистого, спокійного дзеркала бушували тепер люті води, крутилися з шипотом¹ вири, гойдалося і билось в кам'яних берегах розбурхане море. Страшно було глянути тепер по долині! Тут і там, мов чорні острови, виднілися з води купи монголів. Ані сліду якого-небудь військового порядку не було вже між ними. Мов полова, розсіяна з купи буйним вітром, так розсіялась їх сила по долині, борючись із хвилями, десь-кудись з трудом прямуючи, кричачи і проклинаючи. Ніхто нікого не слухав, ні про кого не дбав. Одні стояли на нагромаджених купах каміння, щасливі, що хоч на хвилю були забезпечені від напору води. Інші тонули в воді по пахи, по шию, підпираючись на свої списи або махаючи вгору своїми луками. Але більша часть покидала луки, котрі, мов солома, крутилися в вирах. Деякі скидали з себе кожухи і пускали їх з водою, хоч самі сікли зубами з зимна, бажаючи тільки влегшити себе як-небудь. Котрі були нижчого росту, чіпалися високих і валили їх з ніг, разом з ними ще в воді шемечучись та борикаючись. Деякі пускалися вплав, хоч самі не знали, куди й зачим плисти, бо опори не було ніде ніякої. Купи каміння, накидані серед поля в остатній хвилі, могли помістити на собі тільки невеличке число щасливців, і ті були метою смертельної зазвисті, безтямних проклять з боку тих, що потопали. Довкола кожної купи тиснулись їх тисячі, скажених, ревучи, домагаючись і собі стояти на безпечнім місці. Даремно ті, що стояли на камінню, толкували їм, що купа не може помістити всіх, що комусь же треба гинути,— ніхто не хотів гинути, всі дерлися на каміння. Ті, що стояли на купах, мусили боронитися від того напору, не хочючи самі гинути. Загримали молоти і топори монгольські о руки й черепи самих же монголів. Брат не знав брата в тій страшній хвилі близької смерті; товариш мордував товариша з більшою лютістю, ніж мордував би ворога. Ті з потопавших, що стояли ззаду, ближче неохійної

¹ *Шунір* — шум водоспаду.

водяної смерті, тислися наперед; ті, що стояли при самих купках, виставлені на удари своїх товаришів, з зойком перлися взад; середні ревіли з болю й тривоги, стиснені з усіх боків, вдавлювані й задніми й передніми в воду. Деякі, вже тонучи, хапалися ще під водою за навалене в купи каміння і своїми судорожними рухами викидали його з місця. П'ять куп завалилося, і всі, що стояли на них, попадали в воду, зрівнялися з тими, від кого боронилися. А ті знов, нещасні, безумні з смертельною тривоги, за кожним разом піднімали радісний окрик, коли нова купа розвалювалась і нові жертви падали в пащеку страшного, безжалісного ворога. Деякі попадали в правдиву манію вбивання та нищення. Ось один, ростом велетень, з посинілим лицем, з затисненими зубами і покусаними до крові губами, наосліп валить своїм топором по головах своїх товаришів, хто тільки підпадеться йому під руки, а коли ніхто не підпадається, валить по кровавих, клекочучих і запінених хвилях. Другий, регочучись істерично, спихає в воду тих, кому вдалось стати на яким підвищенню, на камені, на трупі товариша. Третій ричить, мов віл, і гримає ззаду потопаючих у плечі, мов рогами. Інший, закленивши ¹ руки над головою, ридає, скиглить, пищить, мов дитина. Деякі, нічого не бачучи, крім неминучої смерті, вдираються на голови своїм товаришам, чіпаються їх волосся, пригинають їх додолу і тонуть разом з ними. Мов риби на терлі ², спершися в тіснім шипоті, тиснуться, плюскохнуть, виставляють голови з води, то знов тонуть, каламутять воду і хапають рознятими ротами повітря,— так і тут, серед великого, каламутного, розбурханого озера, кишіли, мордували себе, тонули, то знов на хвилю вихапувались із води, махали руками та головами і знов тонули й гибли сотки, тисячі монголів. Німо, непорушно, мов дерев'яні стовпи, стояли на берегах тухольці; навіть найзавзятіші не могли без дрозі, без зойку, без сліз глядіти на ту громадну загибель людей.

¹ *Закленути* — покласти клином, стиснути.

² *Терло* — місце, де нереститься риба.

Мов остовпілий, глядів на сю страшну картину Бурунда-бегадир. Хоч йому самому грозила неменша небезпека, хоч вода у його людей сягала вже по пахи, а бистрі течії, що потворилися в воді, валили їх з ніг і нагадували їм наглу потребу повороту на своє безпечне становище, — то прецінь довгу хвилю Бурунда стояв на місці, рвучи собі волосся і видаючи з горла страшні, беззв'язні окрики на вид загибелі свого війська. Ніхто не смів обізватися до нього словом у тій страшній хвилі: всі стояли довкола нього, тремтячи, борикаючись з надсильним ворогом — водою.

— Ходімо! — сказав наостатку Бурунда. І вони почали простувати до тої купи каміння, яку виставили туркомани проти здобутого тухольського становища. Та й пора була! Вода змагалася чимраз дужче. Між ними і їх становищем утворився широкий вир, який вони могли перебути тільки купою, побравшись за руки. Тільки велетень Бурунда йшов передом сам, могутніми грудьми розбиваючи люті хвилі. Мов островець серед моря, стояла горстка вояків на їх становищу, по пояс у воді, з луками, все ще нап'ятими й виміреними на опущене тухольське становище. У тих небезпека не знищила військового послуху. На щастя, сеся купа каміння була більша від інших, зложена з великих брил і плит, які лише в воді можна було так легко піддвигнути. Більше як сто люда могло вигідно стояти на ній у бойових поставах, а якраз стільки було людей довкола Бурунди, не числячи тих, яких він лишив під скалою. Ставши на тій купі, легше якось відітхнули товариші Бурунди. Поперед усього вони позирнули на тих своїх товаришів, що лишили їх були під скалою, числом сорок хлопа. В тім місці шаліла тепер люта хвиля, розбиваючись о зубці скали і прискаючи далеко срібною піною. З туркоманів не було вже ані сліду, тільки часом, коли хвиля на момент уляглася, щось чорнілося на сірім камені: се був одинокий живий іще чоловік із тої дружини, заков'язаними пальцями він держався скали, хоч як шарпала і рвала його люта хвиля. Він не кричав, не кликав

рятунку, тільки гойдався за кожним приливом води, поки вкінці й він не щез, мов листок, сполосканий водою.

Бурунда, німий, синій з натуги і злості, зирнув довкола по долині. Страшні крики і зойки стихли вже. В вирах купами крутилися трупи, де-де виставляючи з води то затиснені п'ястуки, то ноги, то голови. Тільки десять куп, мов десять чорних островів, стояло ще живих на своїх кам'яних баштах, але й то вже було не військо, а тільки залякані, безсильні, безоружні недобитки, тремтячі й розбиті розпукою. Хоч одні з другими могли перекликатися, але допомогти одні одним не могли і, чи в купах, чи поодино, були однаково безрадні, ждали одної неминучої загибелі.

IX

— Як думаєш, боярине? — спитав нараз Бурунда Тугара Вовка. — Що буде з нами?

— Всі погинемо, — відповів Тугар Вовк спокійно.

— І я так думаю, — potwierдив Бурунда. — І що найдужче мене лютить, так се те, що погинемо без бою, без слави, мов коти, кинені в ставок!

Боярин нічого не відповідав на се. Нові події звернули всіх увагу на себе. Тухольці, очевидно, не хотіли дождити, аж поки вода настільки прибуде, щоб спокійно витопити нужденні останки монголів. Їм кwapно діялося доконати ворога. В лісі повище потока їх молодці рубали грубі ялиці, заострювали їх з обох кінців, мов палі, прив'язували до обрубаних із гілля пнів важке каміння, щоб ті новомодні стіноломи плили попід водою, і, виждавши відповідну хвилю, коли серединою озера зробилася від водопаду прудка течія просто до монгольських становищ, почали долі потоком пускати ті пні. Зараз перший із них із страшною силою своїм острим рогом ударив об одну купу, на якій стояли монголи. Загуркотіло під водою каміння а, натиснене зверху монгольськими ногами, зрушене зі свого становища, розсунулося. З голосним криком попадали монголи в воду.

Два чи три з них напали в воді на зрадливу ялицю і вчепилися за неї. Течія хопила їх ураз із ялицею і понесла геть на широку воду, поки не попала на вир, який закрутив ялицею і поставив її сторчака. Монголи попадали в воду і вже більше не показувалися. А інші монголи, що їх так нечайно зопхнуто з їх становища, метушилися на місці, толочили одні одних у воду або просили у інших рятунку. Два чи три, очевидно добрі пливачи, пустилися вплав до берега, але й тут не минула їх смерть: кілька великих каменів, кинених із берега, зробили кінець їх плавбі. Тільки немногих прийняли товариші на сусідні становища. Але недовго й тут вони були безпечні. Тухольці, бачачи добру вдачу своєї першої проби, почали пускати таран за тараном. Та вже ті тарани не робили ніякої шкоди монголам: течія проносила їх поуз монгольських становищ.

Тоді нову раду дала їм Мирослава: збивати по кілька таких пнів до купи, спускати такий пліт на ужві долі водопадом, а потім, притягнувши до берега, ставити на кожду по десять щонайсильніших і добре узброєних молодців, а двом довгими жердками кермувати плотину проти монгольських становищ. Живо готові були два такі плоти... Вже двадцять сміливих молодців стало на плотах і виплили до бою з монголами. Се був легкий, хоч і рішучий бій. Перша купа монголів, на яку вони вдарили, була майже безоружна, залякана, безсильна. Вони живо дрюками поспихали тих нещасних у воду, а тих, що опиралися, позшибали стрілами та списами. Жалібно заревли монголи на інших становищах, видячи неминучу загибель... Немов огонь, пущений по скошеній сіножаті, повзе покіс за покосом і злизує копицю сухого сіна за копицею,— так тухольці спихали монголів з одного становища за другим у воду, в холодні обійми смерті. Всі погибли, до остатнього; з купи чорних острівців насеред озера не лишилося ані сліду. Тільки віддалік, наприбоці, недалеко берега стояла ще одна купа, немов остатня чорна скала, вистаючи з-посеред повені. Се був відділ Бурунди. Сотня туркоманів, Тугар Вовк

і Максим — се був єдиний останок великої монгольської сили, що мала тухольським шляхом іти в угорську землю і тут, серед гір, знайшла холодний гріб у водах, хоч переплила Яїк і Волгу, Дон і Дніпро. Остатня жертва смерті, ота сміла горстка стояла серед води, без надії рятунку, з самотнім бажанням — дорого продати своє життя в бою.

Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще два плоти, щоб, окружуючи ворогів, турбувати їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша частина тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольцям боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свого стріляння, покинули ту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей із свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, в ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у життю: батько й Максим. За кожною пущеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце.

Навкучило молодцям, що стояли на плотах, стріляти звіддалік даремно. Вони зібралися на відвагу і рушили ближче. Туркомани стрінули їх своїми стрілами і ранили кількох; але живо тухольцям завважили, що у ворогів не стало вже того страшного озброєння, і з грізним криком кинулися на них. Мовчки дожидали туркомани їх нападу, тісно збиті один при другім, опираючись і тухольцям, і водяним валам. Але тухольцям, наблизившись до них на два сажні, кинули своїми рогатинами, прип'ятими у кожного довгим ремінним припоном до руки. Десять ворогів зойкнуло в один час; десять тіл повалилося в воду. Знов кинули молодці свої рогатини, і знов упало кілька ворогів.

— Прокляття на вас! — кричав Бурунда. — Вони так і всіх нас видзьобають, хаами погані!

Але його гнів був тепер, як пустий вітер, що шумить, а нікому не шкодить. Тухольські молодці з криком, мов ворони, кружили довкола становища ворогів, то тут, то там разячи одного або другого добре виміреним покидом рогатини. Оборона сталася для монголів неможливою. Приходилось їм стояти спокійно, мов зв'язаним, і ждати смерті.

— Бегадире, — сказав до Бурунди Тугар Вовк, — чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

— Нащо? — сказав понуро Бурунда.

— Все ж таки життя краще, ніж смерть!

— Правду кажеш, — сказав Бурунда, і очі його заблищали не жадобою життя, але радше жадобою помсти. — Але що ж нам діяти? Як рятуватися?

— Може, схочуть тепер за свого полоняника дарувати нам життя і вольний вихід?

— Спробуймо! — сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою.

— Тухольці! — закричав він, звертаючись до берега. Тихо стало довкола.

— Кажи їм, що, коли хотять мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свobodно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але й йому, тут-таки перед їх очима, смерть буде.

— Тухольці! — кричав Тугар Вовк. — Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кільки нас ще лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

Немов хочаки доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима.

Вся громада стала мов без духу. Затремтів старий Захар і відвернув очі від того виду, що різав його серце.

— Захаре,— сказали старі тухольці, обступаючи його,— ми думаємо, що можна прийняти се предложення Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

— Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

— Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

— Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!

З плачем наблизилася Мирослава до старого Захара.

— Батьку! — ридала вона.— Що ти думаєш робити? За що ти хочеш погубити свого сина і... і мене, батьку? Я люблю твого сина, я присягла з ним жити і йому служити! Хвиля його смерті буде й моєю смертю!

— Бідна дівчино,— сказав Захар,— що я можу тобі порадити? Ти знаєш тільки чорні очі та стан хороший, а я дивлюсь на добро всіх. Тут нема вибору, доню!

— Захаре, Захаре,— говорили громадяни,— всі ми уважаємо, що досить того знищення, що сила ворожа зломана, і громада не бажає смерті тих остатніх. У твої руки складаємо долю їх і долю твого сина. Змилуйся над своєю власною кров'ю!

— Змилуйся над нашою молодістю, над нашою любов'ю! — ридала Мирослава.

— Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина,— сказав один із загірних молодців.— Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

— Ні! — сказав обурений Захар.— Се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролітою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою!

І, відвернувши своє лице, він пішов до машини, на якій варесі¹ лежав величезний камінь, і сильною, недрожачою рукою взяв за ушовку, що придержувала тоту вареху в плоскім положенні.

— Батьку, батьку! — кричала Мирослава, рвучись до нього. — Що ти хочеш робити?

Але Захар, мов не чув її крику, спокійно намірював вареху на ворогів.

Тим часом Бурунда і Тугар Вовк дармо ждали на відповідь тухольців. Похиливши голову, спокійно рішившись на все можливе, стояв Максим під піднесеною сокирою Бурунди. Тільки Тугар Вовк, не знати чого, тремтів цілим тілом.

— Е, що нам так довго ждати! — скрикнув наостанку Бурунда. — Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганий!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, і грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором відтята одним замахом від рамені, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, в воду.

Ревнув з лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився в воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купку ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, — і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду.

¹ Вареха — ополоник, велика ложка.

Мов мертва, без духу стояла над берегом тухольська громада. Старий Захар, досі такий сильний і незламний, тепер тремтів, мов мала дитина, і, закривши лице руками, ридав тяжко. При його ногах лежала зомліла, непорушна Мирослава.

А втім радісний крик залунав іздолу. Молодці, що плавали на плотах, наблизившись до того місця, де потонув Максим з Бурундою, разом побачили Максима, як виринав із води, здоровий і сильний, і повітали його веселим криком. Радість їх живо уділилася цілій громаді. Навіть ті, що потратили своїх синів, братів та мужів, і ті радувалися Максимом, немов з його поворотом повертали всі дорогі серцю, страчені в бою.

— Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! — залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і по горах.— Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, з сльозами на старечих очах, піднявся Захар.

— Де він? Де мій син? — спитав він слабим голосом.

Весь мокрий, але з лицем, роз'ясненим радістю, вискочив Максим із плоту на берег і кинувся до ніг батькові.

— Батьку мій!

— Синку, Максиме!

Більше не міг сказати ні один, ні другий. Захар захитався і впав у могутні Максимові обійми.

— Батьку мій, що тобі такого? — скрикнув Максим, бачачи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

— Нічого, синку, нічого,— сказав потихо, з усміхом Захар.— Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!»

— Батьку, батьку, не говори того,— ридав Максим, припадаючи коло нього. Старий Захар, спокійний, усміхаючись, лежав на мураві, з лицем проясненим, зверненим до полуденного сонця. Він легко відняв руку свого сина від своєї груді і сказав:

— Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий! А глянь лише тут обіч. Тут є хтось, що потребує твоєї помочі.

Озирнувся Максим і задубів. На землі лежала Мирослава, бліда, з виразом розпуки на прегарнім лиці. Вже молодці принесли води, і Максим кинувся відтирати свою милу. Ось вона дихнула, отворила очі і знов зажмурила їх.

— Мирославо! Мирославо! Серце моє! — кликав Максим, цілуючи її руки.— Прокинься!

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима вдивлялася в Максимове лице.

— Де я? Що зо мною? — спитала вона слабим голосом.

— Тут, тут, між нами! Коло твого Максима!

— Максима? — скрикнула вона, зриваючися.

— Так, так! Гляди, я живий, я свободний!

Довго-довго мовчала Мирослава, не можучи прийти до себе з дива. Втім разом кинулася на шию Максимові, а гарячі сльози бризнули з її очей.

— Максиме, серце моє!..

Більше не могла нічого сказати.

— А де мій батько? — спитала по хвилі Мирослава. Максим відвернув лице.

— Не згадуй про нього, серце. Той, що важить правду й неправду, важить тепер його добрі і злі діла. Молімося, щоб добрі переважили.

Мирослава обтерла сльози з своїх очей і повним любові поглядом глянула на Максима.

— Але ходи, Мирославо,— сказав Максим,— ось наш батько, та й той покидає нас.

Захар глядів на молоду пару ясними, радісними очима.

— Клякніть коло мене, діти,— сказав він потихо, слабим уже голосом.— Доню Мирославо, твій батько поляг,— не судім, чи винен, чи не винен,— поляг так, як полягли тисячі інших. Не сумуй, доню! Замість батька доля дає тобі брата...

— І мужа! — додав Максим, стискаючи її руку в своїй.

— Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! — сказав Захар. — В тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш зв'язок в нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні і не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним морем!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

— А тепер, діти, встаньте, і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога — велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на се! Доки будете жити в громадському порядку, дружно держатися купи, незламно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не перемогне вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі, і пожруть вони силу народу, а тоді попаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзникам, і вони зроблять із нього покійного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ошадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісті про давнє життя і давні порядки. Нехай

живе між ними тота пам'ять серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. Прийде пора, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Важко зітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвилі вже його не стало...

Багато змінилося від того часу. Аж надто докладно збулося віщування старого громадянина. Великі злигодні градовою хмарою перейшли понад руською землею. Давнє громадство давно забуте і, здавалось би, похоронене. Та ні! Чи не нашим дням судилось відновити його? Чи не ми се живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а бодай у досвітках тої щасливої доби?

1882 р.

1. До яких часів належать події, описані в історичній повісті Івана Франка «Захар Беркут»? Хто з її героїв вам найбільше сподобався і чим саме?

2. Як зустріла тухольська громада напад монголів? Чому Захар Беркут поставив перед тухольцями завдання не відбити, а розгромити ворога?

3. Виразно прочитайте картину спалення Тухлі монголами. Які картини і художні деталі вам найбільше запам'ятались?

4. Розкажіть, як поведився Максим Беркут у неволі, які риси характеру там яскраво виявились. Що вам найбільше подобається у цьому герої?

5. Як ви оцінюєте перехід Тугара Вовка на службу до монголів? Чому він зрадив батьківщину? Випадковий чи закономірний цей вчинок?

6. Чому Мирослава, дочка боярина, пішла проти батька, стала на бік трудового народу? Чи лише любов до Максима керувала її вчинками? Як ви оцінюєте її поведінку з позицій загальнолюдської моралі?

7. Зачитайте уривок, де передається розмова Захара Беркута з посланим монголами Тугаром Вовком (розділ VII). Чому Захар Беркут відмовився прийняти запропоновану умову? Чи виправдовуєте ви його вибір?

8. Розкажіть, як тухольці готувалися знищити ворогів. Складіть цитатний план епізоду з VII розділу, де про це розповідається.

9. Чому Захар Беркут навіть тоді, коли ворога знищено, не хоче прийняти пропозицію Вурунди? Як розумів Захар Беркут свій обов'язок перед громадою, коли йшлося про долю його сина? Чому його найбільше любили у громаді? У чому мудрість тухольського старійшини?

10. Доведіть на основі тексту повісті, що наші предки-тухольці були язичниками. Які стародавні уявлення наших пращурів тут відбиті?

11. Порівняйте, як Іван Франко змальовує у повісті тухольців, а як — завойовників. Як поводяться в годину смертельної небезпеки тухольці і монголи? Чим ви можете це пояснити?

12. Заповніть клітинки іменами представників ворожого табору, що виведені у повісті «Захар Беркут»:

13. Виразно прочитайте останнє звернення Захара Беркута до тухольців. Назвіть слова, в яких висловлена головна думка повісті. У чому виявилась сила тухольської громади? Усно перекажіть цей уривок, змінивши в ньому розповідь від першої особи на третю.

14. Знайдіть у тексті повісті архаїзми, неологізми і діалектизми і поясніть, для чого вони вживаються у творі.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

СТРОФА

Група віршованих рядків, об'єднаних одним змістом, розміром і певним римуванням, який повторюється у творі, називається строфою.

Строфи можуть мати різну кількість рядків, але найчастіше зустрічається чотирирядкова строфа.

Наприклад, вірш Івана Франка «Пісня і праця» має будову чотирирядкової строфи. Ось одна з таких строф:

Пісня і праця — великі дві сили!
Їм я до скону бажаю служити;
Череп розбитий — як ляжу в могилу,
Ними лиш зможу й для правнуків жити.

Ці чотири рядки в строфі об'єднані єдиним змістом, однаковим римуванням (перехресним) і трискладовим віршовим розміром з наголосом на першому складі (дактилем).

Іван Франко розширив значення терміна «строфа». Він надав йому і жанрового значення, тобто подав як вид ліричного твору. У збірці «Мій Ізмарагд» поет помістив цикл «Строфи», що є короткими віршованими афоризмами і повчальними висловами.

ПРИТЧА

Притча — це давня назва коротких повчальних алегоричних оповідань із чітко висловленою мораллю.

Багато притч ми знаходимо у Біблії, у давньоруських збірниках. Пізніше їх часто використовували письменники і художники. Наприклад, Іван Франко у збірці «Мій Ізмарагд» присвятив цьому жанру цілий розділ.

За змістом притча дуже близька до байки. Але в притчах немає традиційних для байки алегоричних персонажів з рослинного і тваринного світу. Це переважно повідомлення про подію чи випадок, з яких читач повинен засвоїти мораль.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ХАРАКТЕР

У художньому творі найчастіше змальовуються люди з їх вчинками, думками, переживаннями, постаючи перед нами як особистості, як певні типи-характери.

Літературний характер (у перекладі з грецької означає «риса, особистість») — це змальована письменником у художньому творі людина з властивими їй індивідуальними рисами, які зумовлюють її поведінку, ставлення до інших людей, до життя.

ГРУПУВАННЯ ПЕРСОНАЖІВ У ЕПІЧНОМУ ТВОРІ

У повісті «Захар Беркут» багато дійових осіб. Їх можна розподілити на дві протилежні групи. З одного боку, тухольці на чолі з Захаром Беркутом, Максим,

Мирослава, з другого — монголи на чолі з Бурундою та боярин Тугар Вовк.

Таке групування персонажів твору не випадкове. Тухольці, їхній старійшина Захар Беркут, його син Максим — це волелюбні члени давньої родової громади, порядки в якій засновані на рівності і згуртованості. Вони не визнають над собою боярської влади. Їхні звичаї всім серцем прийняла дочка боярина Мирослава. Це справжні патріоти, які боронять свій край від завойовників.

Представники ворожого табору — ватажок монголів Бурунда та боярин Тугар Вовк — жорстокі тирани, що намагаються побороти мужніх тухольців і підкорити їх собі.

Головним персонажем твору виступає Захар Беркут, в якому найповніше втілено народну мудрість, відданість загальнонародній справі.

У такому групуванні й протиставленні персонажів повісті виявляється любов письменника до гноблених і ненависть до поневолювачів. Письменник співчуває простому люду в його боротьбі проти гнобителів, закликає борців до згуртованості, мужності і витримки.

АРХАЇЗМИ, ДІАЛЕКТИЗМИ

Архаїзми — це застарілі слова, вирази і граматичні форми, що вже вийшли з ужитку чи рідко вживаються. Серед них є окрема група архаїзмів — історизми, які найчастіше вживаються в історичних творах. Наприклад, у повісті «Захар Беркут» серед архаїзмів зустрічаємо такі слова, як *ратище* (спис), *смерди* (селяни), *лучник* (стрілець з лука) та ін. Вони сприяють створенню історичного колориту, допомагають читачеві у думках перенестися на багато століть назад, уявити життя людей у давні часи.

У повісті «Захар Беркут» вживаються і такі слова, як *стрій* (одяг), *шпара* (щілина), *плай* (гірська стежка), *скиміти* (щеміти, боліти), *прецінь* (одначе, адже) тощо.

Ці слова, звороти чи форми слів, яких немає в літературній мові, але які побутують у розмовній мові людей певної місцевості, називаються діалектизмами. Діалектизми використовуються в літературі для мовної характеристики персонажів, відтворення особливостей побуту, створення місцевого колориту.

ХАРАКТЕРИСТИКА ПЕРСОНАЖА

Щоб правильно зрозуміти художній твір, треба заглибитись в аналіз змальованих у ньому характерів дійових осіб, тобто дати характеристику введених у нього персонажів. Для цього необхідно розкрити риси героя, що відрізняють його від інших персонажів. Про деякі з них ми дізнаємося з його портрета, мови, з опису обстановки, що його оточує, з біографічних відомостей про нього, які подає автор. Інші риси (переважно для характеристики внутрішнього світу людини) розкриваються у поведінці, вчинках героя, через його думки, ставлення до інших людей. Характеризувати героя можуть й інші персонажі.

Такий фактичний матеріал про літературного героя найчастіше буває розкиданий по всьому твору. Зібрати його і систематизувати — головне завдання, яке стоїть при складанні характеристики літературного персонажа. Характеризуючи героя, слід висловити своє ставлення до нього, дати йому оцінку.

Охарактеризувати Захара Беркута із однойменної повісті Івана Франка можна за таким планом:

1. Захар Беркут — ватажок тухольської громади.
2. Перевага громадських інтересів над особистими.
3. Глибока мудрість і розсудливість.
4. Велика сила волі, мужність у боротьбі.
5. Чесність Захара Беркута.
6. Заклик до єдності в боротьбі з ворогами.
7. Мрії Захара про майбутнє життя.
8. Моє ставлення до героя.

ЦИТАТНИЙ ПЛАН

Крім простого і складного плану, потрібно вміти складати і цитатний план. У практиці цитатний план використовується для складання плану певного розділу художнього твору або плану характеристики персонажа. Пункти плану сформульовані у вигляді цитат з літературного твору. План може бути і змішаним.

Під час складання цитатного плану потрібно слідкувати за тим, щоб кожна цитата розкривала якусь нову думку, не повторюючи попередньої.

Для характеристики Захара Беркута як окремі пункти плану, що розкривають різні сторони його особистості, можуть використовуватись такі цитати: «Оце він, найстарший віком у громаді...»; «Надто сильно, всею силою своєї душі він любив свого наймолодшого сина»; «Не відбити, але розбити їх...»; «Тільки ж знайте, що лише по трупі остатнього тухольця ви зможете вийти з сеї долини»; «Сонце, я поклоняюсь тобі, як діди наші тобі поклонялися...»; «Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю!»; «Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові»; «Ми побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю»; «Прийде пора, іскра розгориться новим огнем!» «Ні, синку, не ридай за мною, я щасливий!»

Складання плану у формі цитат привчає читача глибше вникати у текст художнього твору, розуміти його глибинний зміст.

ВІДГУК НА ПРОЧИТАНУ КНИЖКУ

Крім вивчення програмових художніх творів, вам доводиться готувати розповіді і відгуки про книжки до уроків позакласного читання.

На які ж питання слід звертати увагу, щоб розповідь про прочитану книжку зацікавлювала, викликала бажання у інших прочитати її?

Насамперед слід ознайомити слухачів із тим, як розгортаються події у книжці, але не захоплюватись

детальною розповіддю про її зміст. Адже потрібно висвітлити у своєму відгуку на книжку й інші питання: на яку тему вона написана; хто її головний герой і чим найбільше приваблює читача; які найяскравіші епізоди і картини із прочитаного твору найбільше запам'ятались; хто ще з героїв справляє незабутнє враження; які проблеми висвітлює автор у творі, до якого висновку він підводить читача; розкрити смисл назви книжки; звернути увагу на деякі моменти художньої майстерності автора (найхарактерніші художні засоби, пейзажі, особливості мови тощо); висловити своє ставлення до книжки, дати їй оцінку.

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

ІВАН ФРАНКО

ПРОМОВА У ВІДПОВІДЬ НА ПРИВІТАННЯ В ЧАСІ 25-літнього ЮВІЛЕЮ

Першим моїм словом нехай буде щира подяка всім тим, що впорядили оце нинішнє свято. Поперед усього подяка молоді, що не щадила на це праці і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка промовцям, що промовляли із цього місця.

Подяка врешті й моїм противникам. За двадцять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупилася мені їх; вони підгонювали мене наперед, не дали мені застоюватися на одному місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвитку і вдячний своїм противникам і щиро поважаю тих, що борються зі мною чесною зброєю.

Коли скину оком по нинішньому зібранні, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані ніяким героєм, ані таким взірцевим характером, щоб моя особа могла загригти всіх до себе...

Отже, не для мене це нинішнє свято. Я почуваю, що не заслужив на нього. Але воно наповняє мене радістю, як признака того, що в широких колах нашої громади займається, або й сильно вже горить бажання освіти, волі й широкого індивідуального та громадянського розвитку, бажання, котрого виразом є мої писання.

Вийшовши із самого дна нашого народу, я намагався однакою любов'ю обняти всі його шари, а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажання солідарності з нашим найменшим братом.

Тільки ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим братом охоронить нас від абстракцій і доктринства, поведе наш національний розвиток простою, рівною дорогою.

Ще раз дякую Шановній Громаді за нинішній вечір. Здається, не потребую обіцювати, що й надалі не зійду з тієї дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; це не геройство, а просто елементарна сила веде мене цією дорогою, сила моєї хлопської крові.

Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок — але хто ж, роблячи якесь діло, не помилявся? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому, або іншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого я завсіди держався тієї думки: нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається український народ!

ТАРАС ФРАНКО

НЕВТОМНИЙ РОБІТНИК

Був середнього росту, а йшов, як велетень, не на людську міру ставив кроки, мало хто встигав за ним, а головою сягав хтозна як високо.

Спокійної вдачі, а вибухав, як порох, коли йшлося про добро трудящих, і кидав громи, щоб Русь не спала...

З війська відпустили за слабкий зір, а бачив краще від інших, з низин далі сягав оком, ніж інші згори. Крізь дим воєнних пожеж доглянув ясний ранок дня трудящих...

Влада гнобителів не пустила його викладати у вищій школі, а він став учителем усього народу.

Напрацювався за десятьох, а життя йому було дано лиш одне, та й те недовге...

Помер поет, а твори ж то живуть. Заснув співець, а твори житимуть віки.

Таким був Іван Франко, робітник пера, Каменяр, чарівник слова.

ПЕТРО КОЛЕСНИК

ТЕРЕН НА ШЛЯХУ

(Уривок з роману)

На ранок його опанувала якась дивна тривога. Він швидко одягся, тихо, щоб не розбудити нікого, вмився на кухні, сів до столу. Узяв ще звечора відібраний роман Дені Дідро «Жак-фаталіст та його пан». Він дуже любив цього французького «Дон-Кіхота», але сьогодні чомусь не міг читати. Це остаточно вивело його з рівноваги. Нечувана річ. Іван не може читати книги!

— Ти чого так рано схопився? — почувся заспаний голос Турчиновича. — Ну, нехай мені, старому, не спиться. У тебе мусить бути здоровий сон. Лежу, прислухаюсь, думаю, що воно там поскрипує? Аж бачу, він уже прибрався, як на весілля...

Іван став на порозі маленької кімнатки, де спав Турчинович, і тихо проказав:

— Я хочу зараз іти на Борислав.

— Чого? — здивувався старий.

— Сам не знаю. От так якось прокинувся і вирішив. Щось неспокійно у мене на серці. Якась незрозуміла тривога.

Турчинович схопився з ліжка і став мовчки одягатись. Засунувши ноги в пантофлі, він вийшов з кімнати на кухню. За хвилину повернувся з крайцем хліба і шматком сала.

— На, братику, оце на дорогу і йди. Голос серця — голос правди.

Іван ішов навпростець. Щоб не давати круга, він вирішив підійти до Матієвої хати не з боку Борислава, а з гори, тому на півдорозі звернув з тракту і пішов стежкою. Ще здаля він побачив на горі самотню постать людини. Вона стояла нерухомо. «Хто б це міг бути?» — подумав Іван і пішов швидше. Людина раптом рушила йому назустріч. Він пізнав Мирона Басараба. Зустрівшись, вони поцілувались і, не затримуючись, пішли далі.

— А я чекав на тебе, може, з годину,— говорив Мирон.— Діда взяла якась нетерплячка: іди та й іди, Мироне, подивись, чи не йде. Се про тебе так. Затявся старий: Івана, та й більш нічого. Хоч з землі вирий. А хто знає, де того Івана шукати? Коли він вкрізь і ніде. Ми вже й Турчиновича просили, і Гавриликові переказували,— нема!

Вони підійшли до того місця, де починався крутий спуск до Матієвої хати, і перед Івановими очима розгорнулась знайома картина промислового Борислава. Над ним так само нависав синюватий морок, суміш диму, туману й випарів. Чути було приглушений клекіт, наче густа смола сопла й кипіла у велетенському казані. Швидко вони спустилися вниз, обійшли причілок хати і вступили до сіней. Двері були навстіж розчинені. У хату набилось повно ріпників. Вони сиділи скрізь,— на лавках, на полу і просто на долівці. Мирон узяв Івана ззаду за плечі і ввійшов з ним до хати.

— Добридень вам! — привітався Іван і низько вклонився людям.

— Добридень! — загуло по хаті.

— Дід осліп,— шепнув Іванові Мирон,— так що підходь ближче.

Те, що побачив Іван, глибоко вразило його. Він не впізнавав недавно ще такого рухливого Матія. Скорчивши й підібгавши під себе ноги, на припічку сидів чоловік, схожий на старозавітного пророка. Шорстка, біла, як молоко, чуприна крутим вихором настовбурчувалась над могутнім чолом, порубаним, наче сокирою, важкими, глибокими зморшками. Довга, по пояс, біла борода зливалася з грубою полотняною сорочкою, прикриваючи груди. З-за навислих брів тьмяно поблискували мертві очі.

— Здрастуйте, діду! — підступив Іван ближче.

— Прийшов! — заговорив, не відповідаючи на привітання, дід. — Я знав, що прийдеш, Іване! — Він простяг довгі сухі руки, і його чорні пальці швидко-швидко побігли по Івановій голові, по обличчю, по плечах. — Звідки йдеш?

— З тюрми, діду!

— З тюрми! Для робочої людини скрізь, сину мій, тюрма. Але з краю в край уже ворущаться люди, прокидаються од вікового сну. Чую, сину, як люди говорять про тебе, і радію. Чую, як недруги мучать тебе, і плачу. Знаю — життя твоє в мандрах. Ходиш ти поміж людьми, сієш зерно непокори. І горнутья до тебе люди, хоч ти й молодий. Знать, в тобі сила така, що здружує бідних, розкриває людські серця. Щоб та сила твоя не сплила, як весняна вода, не пропала марно, — слухай, що говоритиму тобі.

Якось зійшлись дерева на віче велике обирати собі водія. Та такого, щоб і господарем був серед них, і слугою. Щоб і честь остеріг, і надію оживив, і од напасті схоронив, а в нагороду собі нічого не жадав. Кого не просили вони — все марно. Кедр одмовився тому, що гордий був. Дуб одмовився через багатство своє. А береза білокора хизувалась красою своєю. Усі вони воліли бути паном, а не господарем-слугою! Аж ось крикнув хтось: най терен буде господарем-слугою! Він не гордий, як кедр, не багатий, як дуб, і красою в березу не вийшов. І терен дав згоду...

Ти з народу прийшов, і народ назвав твоє ім'я, щоб ти був господарем його думок і слугою. Щоб честь народу остеріг, і надію на краще оживив, і од напасті охоронив, а в нагороду собі нічого не жадав, не просив. І ти станеш як терен той при битому шляху! Тебе вкриватиме курява доріг, тебе топтатимуть всі, а ти виставиш колючки свої проти напасників одвічних і цвістимеш для людей білим цвітом...

ОЛЕКСАНДР БІЛЕЦЬКИЙ

ПОЕЗІЯ ІВАНА ФРАНКА

Поетична спадщина Івана Франка за своїми темами і формами настільки різноманітна, що її важко охопити стислою характеристикою. Писати вірші І. Франко почав ще з ранньої юності. Перший надрукований його вірш «Народні пісні» відноситься ще до 1874 року, коли поетові минуло 18 років. Перший окремий його збірник — «Балади і розкази» — видано в 1876 році. З того часу і до останніх днів свого життя І. Франко не розлучався з віршованою формою.

Поезія для нього стала виразом громадсько-політичних ідеалів, зброєю боротьби проти ворогів трудового народу, своєрідним щоденником, який відображав його інтимні переживання, філософські роздуми, його думки про норми громадської і особистої поведінки, про долю рідного народу, а разом з тим — виразом невичерпного інтересу до всього людства, у всі епохи його історії, в усіх країнах світу.

Кожна пісня моя —
Віку мого день, —

писав І. Франко. Проте це не перетворювало його поетичну творчість у документ автобіографічного значення. Ліричний герой І. Франка — це не тільки він сам, не тільки образ передового громадського діяча останнього тридцятиріччя ХІХ і перших п'ятнадцяти років ХХ ст. Це — вся історія українського народу, невід'ємною

частиною якого визнавав себе поет, із думкою про який він творив і якому віддавав всі свої сили...

«Великий Каменяр» — так найчастіше називають Івана Франка. Навіть пам'ятник Іванові Франкові на львівському кладовищі створено у вигляді постаті могутнього робітника, який розбиває молотом величезну скалу...

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. І в а н и ч у к Р. Шрами на скалі: роман.—Львів, 1987.
2. К о л е с н и к П. Терен на шляху: роман.—К., 1975.
3. Слогади про Івана Франка.— К., 1981.
4. Ф р а н к о Т. Про батька.— К., 1964.
5. Франкова криниця: Вивчення творчості І. Я. Франка в школі.— К., 1991.
6. Шляхами Івана Франка на Україні.— Львів, 1982.

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

З ума не йдуть знедолені народи,—
Їм я віддав усі чуття мої.

Павло Грабовський

Павло Арсенович Грабовський народився 11 вересня 1864 року в селі Пушкарному Охтирського повіту Харківської губернії (тепер село Грабовське Сумської обл.) в родині паламаря.

П'ять років учився в Охтирській бурсі, а з 1879 р.— у Харківській семінарії. У 1882 р. його виключають з семінарії у зв'язку з арештом за зв'язки з народницькою організацією «Чорний переділ». Відправлений під нагляд поліції в с. Пушкарне. З цього часу починається його поневіряння по царських тюрмах Сибіру, спочатку в Іркутську, потім у Вілюйську, Якутську і Тобольську, де й помер 12 грудня 1902 року. Похований поряд з могилами декабристів.

Під час заслання Павло Грабовський листувався з Борисом Грінченком, написав кілька публіцистичних статей, уклав кілька збірок поезій і перекладів, які друкувалися у львівських журналах: «Пролісок» (1894), «З чужого поля» (1895), «З півночі» (1896), «Доля» (1897), «Кобза» (1898).

НАЧЕ СТЫГ БОЙОВИЙ

«Терпи ж, наш нещасний, сердешний товаришу! Не си до могили свій важкий хрест, та знай, що тут, далеко, в рідному краю, тебе знають і люблять, і що ім'я твоє яснітиме в ряді тих наших мучеників, що, наче стяг бойовий, ведуть і вестимуть цілі покоління до боротьби з усякою сваволею, з усяким гнітом, чи то індивідуальним, чи національним».

Таким щирим і прямим словом визнання й пошани озвався з далекої Галичини Іван Франко до особисто незнайомого товариша й побратима, який в листі на його ім'я зазначив свою сибірську адресу: «В город Иркутск, губернское жандармское управление, для передачи государственному заключенному Павлу Арсеньевичу Грабовскому». Потім засланцеві писали, надсилаючи книжки на ім'я його знайомих, отримували від нього рукописи поезій, перекладів та публіцистичних праць за підписом Павла Граба, Панька, Павла Журби, Харка Волі тощо, але адреса його за своєю суттю так і не змінилась...

Грабовський належить до тих поетів-борців, які своєю принциповістю і своїми стражданнями за світлі ідеали людства здобули велике право вчити суспільство, громадянських чеснот, закликати молодь на нелегкий шлях революційної боротьби і праці для народу. І коли він навчає: «Не сумуй, що врода опадає з личка», «а журисть, що марно гине сила краща... що твоя відвага не палає гнівно», то це не холодне роздумування, а заповітне слово старшого бойового товариша й друга:

Хай важка дорога,
Хай похмурі днини,—
Все зроби, що мога,
На користь країни!..

Так і уявляється за кожним рядком його творів високе ясне чоло і людяний погляд розумних очей. Вчувається його тихий, проникливий голос, сповнений мужньої доброти, яка ніколи не поступиться перед лихою силою. Вгадується висока шляхетність людини, яка

пожертвує всім, що має, задля правди і честі. Він передусім людина обов'язку, борець і революціонер. Але за його суворою мужністю ховається ніжність і чутливість душі, яких не спромоглися вбити ні неволя, ні тяжкі втрати, ні підступна хвороба. А за усім цим — дитинна одвертість характеру:

«Зву своє життя «зеленим», хоч не знаю, чи можна так сказати, але воно справді осталося навіки зеленим, недостигим, хоч мені вже 30 літ. Уявіть собі: 9 літ життя на селі більш або менш вільного, 9 літ по школах, в чотирьох стінах, потім 12 літ без перерви в тюрмі, солдатській казармі і знову в тюрмі та на заслання»...

Життя Грабовського на засланні було сповнене ідейних пошуків, боротьби й праці, дум і страждань, що виливались у творчості. Майже щороку підготовляючи нову збірку, поет відсилав її для публікації у Львів — на той час головний осередок українського друку, оскільки в межах Російської імперії ще діяв валуєвський указ про заборону українського слова.

Так, у 1894 році виходить книга оригінальних поезій «Пролісок» та збірка перекладів з російської — «Твори Івана Сурика», у 1895 — книга перекладів «З чужого поля», а в 1896 — збірка оригінальних поезій та перекладів «З півночі», у 1897 — книга перекладів «Доля». Нарешті 1898 року в Чернігові заходами Бориса Грінченка вдалося видрукувати книгу «Кобза», куди увійшли, крім нових поезій та перекладів, деякі вже раніше публіковані твори...

Скільки б ще хотілося зробити для батьківщини, для рідної культури! Але довелося покинути розпочатий лан в розквіті духовних сил з єдиною відрадою: «Я виніс все...» 24 листопада 1902 року (до кінця заслання лишалось ще 4 роки!) Грабовський пише останній телеграфно-лаконічний лист до Б. Грінченка: «Я тяжко занедужав. Нема надії прожити зиму. Вада серця. Умираючи, накажу жінці переслати вам дещо з листів та недопалків. Що хочете — те й зробіть. Ось ще просьба: стрінете мого маленького сина де-небудь, так допоможіть йому прибитись до якого щиро українського гурту.

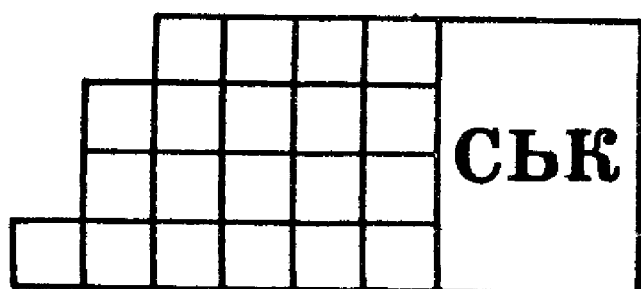
Бувайте здорові, та й сили писати немає більш. Незабаром сподіваюся смерті. України так і не побачу. *П. Грабовський*»...

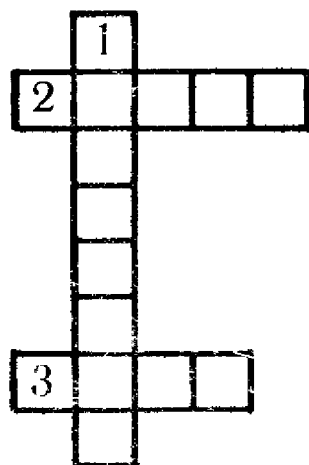
Його поховано згідно з заповітом поряд з могилами декабристів. В труну покладено найдорожчу реліквію — пасмо волосся Надії Сигиди, подароване нею Грабовському в день їх останнього побачення п'ятнадцять років тому.

Одинока за життя постать безталанного співця не забута його рідною землею. Павло Грабовський настільки глибоко жив її інтересами й болями, що хоч помертно, зате навічно повернувся в Україну як видатний поет-революціонер і став невід'ємною часткою її культури — в ряду найяскравіших і найодважніших борців та трудівників пера. Позбавлена сентименталізму і декларативного пафосу, його діяльна любов до народу була настільки сильна, що гріє й донині. Вільний від упереджень, його тверезий і чесний голос у громадсько-культурних справах був такий вагомий і проникливий, що не втратив тієї ваги й досі. Його скромна постать, звеличена морально-етичною цільністю та стражданнями, може прикрасити культуру будь-якого народу. Його стяг бойовий, ніколи не заплямований, хвилює на вітрах часу і кличе ясними словами:

Сміле слово — то наші гармати,
Світлі вчинки — то наші мечі.

1. Прочитайте епіграф до розповіді про життя і творчість Павла Грабовського. Підтвердіть це висловлювання фактами із його життя.
2. Розкажіть про політичну діяльність письменника та про переслідування його царським урядом.
3. Яке значення для нашої літератури мають переклади Павла Грабовського?
4. Заповніть клітинки назвами міст, де відбував заслання Грабовський:

5. Заповніть кросворд назвами поетичних збірок Павла Грабовського:

6. Візьміть у бібліотеці одну із збірок оповідань Миколи Сиротюка («Серце кликало» чи «Забіліли сніги») про життя і діяльність Павла Грабовського. Підготуйте за нею розповідь про цікавий епізод з життя поета (напр., про «Карійську трагедію», про стосунки з Надією Сигидою тощо).

«ВІЛЬНА НЕВОЛЕНЬКА»

Павло Грабовський у своїй творчості правдиво показав тяжке становище народу, горе і болі народних мас, вивів образи знедолених і скривджених (наприклад, у віршах «Робітникові», «Трудівниця», «Сирота» та ін.). Серед цих творів вражає художньою правдою вірш «Швачка».

Слід підкреслити, що поет добре знав про безправність, приниження, важку багатогодинну роботу і злиденність жінки з низів тогочасного суспільства. Адже його молодша сестра була швачкою і гірко заробляла на шматок хліба. У вірші «Швачка» і введено образ такої трудівниці.

Страдниця-швачка — не кріпачка, а формально вільна людина, але поет переконливо показує, що її життя — це «вільна невольника».

ШВАЧКА

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...

Боже, чи довго тягти?

Будь якого ранку до пізньої ніченьки

І тільки денно верти.

Кров висисає оте остогиджене,
Прокляте нишком шиття,
Що паненя, вередливе, зманіжене,
Вишвирне геть на сміття.
Де воно знатиме, що то за доленька —
Відшук черствого шматка,
Як за роботою вільна неволенька
Груди ураз дотика.

1894 р.

1. Складіть партитуру вірша, виділивши в ній різні за тривалістю паузи, логічні наголоси, зміну інтонації. Зверніть увагу, що в середині рівновеликих рядків витримується обов'язкова пауза (так звана цезура). Виразно прочитайте поезію, намагаючись передати своє ставлення до зображеного.

2. Як ставиться поет до убогої швачки та до тих, на кого вона працює? Знайдіть у тексті рядки, які підкреслюють таке ставлення.

3. Що автор хотів передати рядками з вірша:

Кров висисає оте остогиджене,
Прокляте нишком шиття...

Які художні засоби тут вжито і з якою метою?

4. Знайдіть у вірші пестливі слова і поясніть, для чого вони вжиті.

5. Як ви розумієте два останні рядки вірша? Визначте основну думку поезії.

6. До якого виду ліричних творів належить вірш «Швачка»? Чому?

Визначте віршовий розмір цієї поезії Павла Грабовського.

БОРЦІ ЗА ЩАСТЯ НАРОДУ

Павла Грабовського справедливо називають поетом-борцем. Він з ранніх років став на шлях революційної боротьби і не звернув з нього до кінця свого життя. Крім того, у його творчості важливе місце займають образи народних захисників, борців за щастя народу.

Одним з кращих творів на цю тему є вірш «Не раз ми ходили в дорогу», написаний на засланні у Вілюйську. Вірш свідчить, що в'язниці, каторга не в силі були зламати ідейних переконань поета, відданості його справі визволення трудящих. Його герої стають на тернистий шлях боротьби, мета якої — «добробут народний та воля».

НЕ РАЗ МИ ХОДИЛИ В ДОРОГУ

Не раз ми ходили в дорогу,
Не раз ми вертались до хати
І знову брели від порогу —
Правдивої цілі шукати.

З борців насміхалася доля,
Зростала, проте, їх громада.
Добробут народний та воля —
То наша найперша засада.

Борців не лякають пригоди:
Шлях, мочений кров'ю та потом,
Нас виведе в панство свободи
Не нині, не завтра, так потім!

Аби не тікали ми труду,
Не падали легко з ударів,
Пригляньмось до нашого люду,
Як сум йому очі охмарив!

Знедолений ладом ворожим,
Він працею держить всі стани...
Ходім же, брати, та поможем
Порвати якшвидше кайдани!

1896 р.

1. Де був написаний вірш «Не раз ми ходили в дорогу»? Як він пов'язаний з життям самого поета?

2. Підготуйте виразне читання поезії. Подумайте, які слова треба виділити логічними наголосами.

3. У яких рядках вірша мовиться про стійкість і незламність борців за краще майбутнє? Яка мета їхньої боротьби?

4. До чого закликає поет у вірші? Визначте головну думку поезії. В яких словах вона виражена? Який художній засіб тут вжито?

5. Як у вірші висловлено впевненість у перемозі борців за свободу?

6. Прослідкуйте за побудовою строф і порядком римування у вірші. Визначте його віршовий розмір.

НАЙЗАПОВІТНІША ДУМА

Далеко на чужині, в Сибіру, поет з душевним трепетом згадує свою неньку, безталанну Україну. Не так щемить серце поета про власне загублене життя, як про долю свого народу. На цю тему написані в нього вірші «Сон», «До матері» та «До Русі-України».

СОН

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі привилися мені,
І луг широкий, аче море,
І тихий сум до кружині
Садок приєнився коло хати,
Весела літяна пора.
А в хаті... там знудилась мати,
Ізнудьгувалася сестра.
Поблідло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувсь...
І я заплакав опівночі
І, гірко плачучи, проснувсь.

1895 р.

ДО МАТЕРІ

Мамо-голубко! Прийди подивися,
Сина від мук захисти!
Болі зі споду душі піднялися,
Що вже несила нести.
Мамо-голубко! Горюєш ти, бачу,
Стогнеш сама у журбі;
Хай я в неволі конаю та плачу,—
Важче незмірно тобі.
Бачити більше тебе я не буду;
Не дорікай, а прости;
Та від людського неправого суду
Сина свого захисти!

1894 р.

ДО РУСІ-УКРАЇНИ

Бажав би я, мій рідний краю,
Щоб ти на волю здобувавсь,
Давно сподіваного раю
Від себе власно сподівавсь.

Щоб велич простого народу
Запанувала на Русі,
Щоб чарівна селянська врода
Росла в коханні та красі.

Щоб Русь порізнена устала
З-під віковичного ярма
І квітом повним розцвітала
У згоді з ближніми всіма!

1894 р.

1. В яких словах вірша «До матері» виражена ніжна любов до неньки? Які слова з поезії вас найбільше зворушують?

2. До яких ліричних жанрів можна віднести вірш «Сон», «До матері» і чому? Навчіться їх виразно читати, правильно добираючи інтонацію.

3. Як ви розумієте останні рядки поезії «До матері»?

4. У віршах «До матері» і «До Русі-України» знайдіть приклади анафори. Яка роль цього художнього засобу у творі?

5. Які епітети з вірша «До Русі-України» вам здаються найяскравішими і чому?

6. В яких словах вірша «До Русі-України» виражена віра поета у щасливе майбутнє рідного народу? Подайте словесний малюнок картини, яку ви уявляєте, читаючи ці рядки.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ТРИСКЛАДОВІ ВІРШОВІ РОЗМІРИ

Трискладовими називаються віршові розміри, у яких стопа складається з трьох складів. Наголос у ній може падати на перший, другий або третій склади. Залежно від цього і визначається віршовий розмір.

Трискладова стопа з наголосом на першому складі ($\cup \cup \acute{\cup}$) називається **дактилем**, з наголосом на другому складі ($\cup \acute{\cup} \cup$) — **амфібрахієм**, з наголосом на третьому складі ($\acute{\cup} \cup \cup$) — **анапестом**.

Покажемо схематично у першій строфі вірша «Швачка» розташування у стопах наголошених і ненаголошених складів:

$\acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup} \cup \cup$
 $\acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup}$
 $\acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup} \cup \cup$
 $\acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup} \cup \cup | \acute{\cup}$

Перший і другий рядки написані чотиристопним дактилем а другий і четвертий — неповним тристопним дактилем.

ЦЕЗУРА

Цезу́ра (від лат. «відрубую») — пауза, яка ділить довгий віршовий рядок на піврядки чи дрібніші відтинки й тим підкреслює інтонацію, надає довгому рядку чіткішого ритмічного звучання.

Позначається цезура двома вертикальними рисками. Наприклад:

Рученьки терпнуть, || злипаються віченьки...

Боже, чи довго тягти?

З раннього ранку || до пізньої ніченьки

Голкою денно верти.

ЯК АНАЛІЗУВАТИ ВІРШ

Проаналізувати вірш — значить визначити його тему, розкрити ідейний зміст і здійснити аналіз поетичних образів. Не слід забувати і про почуття та переживання ліричного героя, настрої, яким пройнята поезія. Під час аналізу звертаємо увагу на художні

засоби, які допомагають автору глибше висловити свої думки. На завершення варто сказати про те, яке враження справляє поезія на читача, чим вона подобається.

Подаємо для прикладу орієнтовний аналіз поезії «Швачка» за Надією Гаєвською.

З глибокою пошаною і співчуттям автор змальовує образ нужденної швачки. Епітети «остогиджене», «прокляте» свідчать про ставлення жінки до підневільно-безрадїсної праці, яка не приносить ні морального, ні матеріального задоволення.

День у день, засиджуючись до пізньої ніченьки, схиляється над чужим шитвом трудівниці. Як крайній розпач знедоленої, виснаженої працею людини, виринається з її грудей: «Боже, чи довго тягти?» «Оте остогиджене, прокляте нишком шиття», яке «паненя, вередливе, зманіжене, вишвирне геть на сміття», виснажує сили й підточує здоров'я швачки, завчасно заганяє її в могилу.

Використовуючи свій улюблений художній прийом — антитезу, поет протиставляє образ швачки образів паненяти. Наприклад, нелюдські умови праці письменник передає виразними деталями: «рученьки терпнуть», «злипаються віченьки», «голкою денно верти». Цій же меті підпорядковані й метафори: шиття «кров висисає», «відшук черствого шматка», важка праця «груди ураз дотика». А пестливими словами «рученьки», «віченьки», «доленька» виражено глибоке співчуття поета до знедоленої трудівниці. Своє обурення проти експлуаторів письменник вкладає в емоційно оцінювальні епітети «вередливе», «зманіжене» (паненя).

Павло Грабовський у цьому вірші, як і в інших творах, виступає майстром влучних епітетів. За одним словом часто постає ціла картина, широке узагальнення. Такий зміст має вираз «вільна неволенька». Чому «вільна неволенька»? Швачка не кріпачка, не рабиня, вона вільна. Та вільна тільки формально. Насправді ж — у повній залежності від капіталістичної дійсності: в пошуках праці, хоч би якої важкої, аби тільки заробити на прожиття.

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

З ЛИСТА ДО Б. ГРІНЧЕНКА

З Новим роком, дорогий брате! Бажаю Вам більш світлих надій на нашу рідну будущину, ніж досі, і тих самих сил, які Ви для неї до сього часу покладали. Багато де в чому я б, може, не згодився з Вами, але високо

ціню і шаную Вашу корисну безупинну працю і дуже жалкую, що сам не здужаю так енергійно працювати: і сил нема, і обставини потроху шкодять. Лист Ваш дійшов до мене ще перед Різдвом; мені захотілось відповісти Вам докладненько, я й не відповів зараз, а потім захворав і нічого не міг робити. Груді у мене болять безперестанно, ходити важко, а до того прокинулась на якийсь час ще й інфлюенція. Питаєте, як я живу і де служу. Живу на 25 карбованців у місяць, котрі дістаю за складання книжок до друку про тутешні ветеринарні справи; робота канцелярська, нудна,— як посиджу півдня, то цілком трачу сили, увечері не здужаю взятись до пера. Ця недуга зовсім доводить мене до розпуки, бо я ніколи не гадав жити для того тільки, щоб було що їсти та пити, а тепер моє життя обмежилось саме на тому. Найдти кращу роботу тут важко, особливо мені, людині, що позбавлена прав. Та я й не гадаю надовго оставатись у Тобольську, хіба до весни,— тутешній сирий клімат дуже нівечить моє здоров'я. А щоб виїхати, то доводиться з 25 карбованців одкладувати на дорогу, бо, крім сього заробітку, нічогосінько більш не маю. Тільки моя звичка до злиденного життя, набута довгими роками тюрми та заслання, рятує мене від злиднів, довгів та безнадійності. При всьому тому мені доводиться ще виписувати книжки, і все з тих 25 крб.; та й то я почав діставати їх не дуже давно, а спочатку впротягу цілого року мав тільки 20 на місяць. Часом спадає на думку: чи не було б краще в Галичині? Як згадаю свою хворобливість, що, може, не доведеться й дожити до повного визволу (ще більш 5 літ), що сил до роботи стає все менше й менше, то тільки єдине бажання, єдина надія піддержує та зміцняє мене: се — хоч перед смертю побачити Галичину, подивитись, що там і як робиться, побачитись з тими людьми, що працюють на рідній ниві, а тоді б не жалкував, здається, хоч би й умерти. Та чи справдиться ся надія, чи знов «одурить, осміє, морозом очі окує», як багацько інших,— хто його знає,— останнє певніше. Те, що я пишу до Вас, се — не вислів хвильового

настрою, що збіжить і пройде; ні, се звичайні мої думки і клопоти...

Сим разом бувайте здорові, пишіть.

Щиро стискаю Вашу руку, П. Грабовський.

(Тобольськ, 6 січня 1901 р.)

ПАВЛО ГРАБОВСЬКИЙ

З ДАЛЕКОЇ ПІВНОЧІ

Чимало довелось мені блукати по світах, чимало лиха неприязна доля швирилася мене посеред моря життєвого: то й не знаю вже, чи діждуся коли кінця-краю своїм митарствам нескінченним, чи побачу хоч ще раз свою країну рідну з її горем невсипущим та радощами. Та остання думка щохвилі переслідує мене, острим болем впинається до серця, охоплює нерозмайною журбою всього. Дика, сувора, безплідна природа навколо; хмурі люди, мертва жорстока північ поклала свою печать на їх обличчя; тяжкий погін за потрібним шматком насущника скаменив їх серце. Але люди — звичайно люди; вони не знають, не бачили іншого життя, то й те їм миле...

Втіхо моя, пісне українська! Мов дотик зачарованої істоти, ти зміцняєш мої сили, кріпиш почування, викликаєш жадабу життя, що таке огидне та безталанне іншої доби! Велика, незрівнянна, певно, твоя сила, коли ти зачудувала Європу, перейшла нетрі Азії, прийнялася в Америці, а може, ще й по інших сторонах світу. Нехай що знають, те й галасують проти твого краю і народу питомого,— твої найлютіші вороги не втечуть від казкових чарів твоєї мелодії, а забувши про всякі силовіцтва, самі пристають до хору твоїх співаків-виконавців... І лунаєш ти серед Європи на славу рідної країни і до люду великострадного, в серці котрого зародилась, серед мук та лихоліття котрого побачила світ... Про Азію, чи певніше Сибір, і не казати: не знайдеш, здається, кутка, де б тебе не можна було почути, де б твої чудові, тиховійні звуки, то міцні, то тужливі, не сколихували повітря...

Колимськ чи Обдорськ, Кара чи Сахалін — скрізь ти відома, скрізь ти відмолоджуєш душу заболілим та зажуреним; бриниш, як спомин незабутнього давнього, часом як єдина потіха, осолода на білому тяжкому світі. І де вже мені не доводилось бути; в таких місцях, що, здавалося — крук кості української не занесе туди, а глянь — ллється мелодійна українська мова, долітає, буцім з далекої сільської улиці, українська пісня... І слухаєш та дивиєшся, і шепочеш собі нишком: «Ні, ще не вмерла... не вмере наша мати...» Хоч дальша прозова дійсність і приглушить те мимовільне марення-шепотіннячко, але на годину-другу якось легше стане на серці, хочеться жити та дивитись на світ Божий...

МИКОЛА СИРОТЮК

ЗАБІЛІЛИ СНІГИ

(Уривок з роману)

Хоч надворі лютував шалений мороз, на шибках сірів товстий шар криги, а в кімнаті висіла напівтемрява, серце бриніло весняним настроєм. Такого дня, як нині, не пригадує давно. Перед обідом його викликали до поліцейського управління і сповістили дозвіл міністра внутрішніх справ переїхати до Тобольська.

Там же, в управлінні, отримав велику бандероль та лист від Бориса Грінченка. Лист був дружній, теплий, а в бандеролі — ціле багатство: крім кількох незначних книжечок — «Про весну», «Батькове віщування», ще його «Кобза», словник Тимченка, життєпис Івана Котляревського та найновіші номери «Літературно-наукового вістника». Не встиг переглянути весь цей скарб, як Нюргустана принесла листи від Віктора Костюріна, Миколи Віташевського, Миколи Ожигова і Михайла Ромаса, привезені Ольжиним братом з Іркутська...

Книжки та журнали переглядав після вечері. Найбільше вразив «Літературно-науковий вістник». Так і тягне на запальне сперечання з редакцією. Вона, редакція, одривається від реального ґрунту, забуває про

елементарну чемність, завищує ціну свого часопису. Порівнюючи «Вістник» з «Зорею», перебільшує його вагу. Ні, ні, цей журнал таки не стоїть вище «Зорі», зокрема в справі рідного слова. Справді ж бо, якщо викинути переклади та статті про чужосторонніх письменників, то звістки про нашу літературу стануть ще бідніші, ніж у «Зорі», матеріал суто український вийде убогеньким...

Та це й не дивно. Адже у нас не те що звичайна громада, а й письменники погано знають свою рідну літературу. «Вістник» добре зробив би, коли б дав побільше таких статей, як про Ветлину, Лесю Українку та Щоголева, а проте їх мало. Здається, земляки сказали б превелике спасибі, коли б «Вістник» почав систематично подавати історію нашого письменства, як колись подавала «Зоря» статті небіжчика Огоновського. Думається, в цьому у нас потреба найдошкульніша.

Подавати. А чи є кому на Україні написати ту «Історію»? На жаль, тих, яким по плечу така грандіозна, потужна і складна робота, небагато... На таке зараз на Україні здатен, мабуть, лише один Франко — більше ніхто. Треба написати і нагадати йому про це.

У двері постукали.

— Зайдіть,— кинув через плече.

Згорнув «Вістник» і оглянувся. Біля порога стояла Нюргустана з книжками під пахвою.

— То що?

— Ольга Василівна розгнівалася, що ви не прийшли, і оце передала,— дівчина простягнула книжки.

Там були твори Моріса Метерлінка, Поля Верлена та Казиміра Тетмайєра.

— А де ж Негрі?

— Ольга Василівна вибачилась. Не знайшла. Казала, були в одного чоловіка аж два томи, ще й італійською мовою, але той чоловік переслав їх своєму приятелеві у Верхоянськ. Кость Семенович просив завтра неодмінно завітати до них.

І вийшла.

— Ого! — вигукнув радісно, дивлячись на книжки й листи, якими був закладений весь стіл.— От привалило щастя! Тепер на кільканадцять днів буде чим упиватися.

Одне щеміло в грудях — Ада Негрі. Нема. Шкода, бо ж твори тієї талановитої італійської поетеси дуже полюбилися йому, і хочеться подати її українському читачеві рідною мовою. Дивовижно, але чомусь ніхто з українців не перекладає Негрі. Невже не знають її? Не може того бути. А перекласти є кому. Хоч би наша Леся — вона б здужала це зробити якнайкраще...

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сиротюк М. Забіліли сніги: Роман.— К., 1970.
2. Сиротюк М. Серце кликало: Повість.— К., 1971.
3. Грабовський П. Автобіографія.— У кн.: Гаєвська Н. Вивчення творчості Павла Грабовського.— К., 1989.
4. Михайлюк Є. Наче стяг бойовий.— У кн.: Грабовський П. Вибрані твори.— К., 1978.

УЗАГАЛЬНЮЮЧЕ ПОВТОРЕННЯ

І в а р і а н т

1. Які автобіографічні вірші Тараса Шевченка ви знаєте?
2. Чиї це слова і про кого: «Вам стане тепло й ясно від світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремінь і силіє іскри»?
3. Де поховано Павла Грабовського?
4. Що вам відомо про дружні зв'язки Павла Грабовського з Іваном Франком?
5. Назвіть кілька пісень на слова Тараса Шевченка.
6. Тараса Шевченка називають «безсмертним Кобзарем», «нескореним Прометеем», «світочем України». Доберіть ще два-три образних вислови про поета.
7. Який вірш Івана Франка справив на вас найбільше враження і чому?
8. До яких літературних жанрів належать твори «Строфи» Франка, «Сонце заходить...» Шевченка, «Не раз ми ходили в дорогу...» Грабовського?

9. Чиї поетичні рядки наведено і які образотворчі засоби у них використано?

Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рясом,
Барвінком укрила.

10. Як ви розумієте зміст поетичного афоризму і з якого він твору?

Не може при добрі той жить,
Хто хоче злу й добру служити.

12. Визначте автора і назву твору за уривком. Знайдіть у ньому тропи: «Вже зовсім опустіло село. Хати потонули в вечірньому тумані; курява уляглась по дорозі, замовкли голоси і крики, немов відвічна пустиня пожерла все життя сеї долини».

13. Визначте віршовий розмір строфи із вірша П. Грабовського:

Хай важка дорога,
Хай похмурі днини,—
Все зроби, що мога,
На користь країни!

14. Чим вам найбільше сподобалась Нимидора із повісті «Микола Джеря» Івана Нечуя-Левицького?

15. Чому повість «Микола Джеря» належить до епічних творів?

16. Заповніть клітинки назвами поетичних збірок Павла Грабовського.

17. Якщо ви правильно заповните клітинки в кросворді, одержите назви двоскладових і трискладових віршових розмірів:

A crossword puzzle grid with 11 empty squares. The grid is 10 squares wide and 10 squares high. The starting squares are labeled 1 through 4. 1 is at (1,1), 5 is at (1,4), 2 is at (4,1), 3 is at (6,3), and 4 is at (9,1).

2 в а р і а н т*

1. Підберіть кілька крилатих виразів для характеристики життя і творчості Івана Франка.

2. Чиї це слова: «Історія мого життя є часткою історії моєї батьківщини»? Доведіть їх правдивість.

3. Які псевдоніми мав Павло Грабовський?

4. Чи вдалим вам видається вислів Івана Франка про Івана Нечуя-Левицького, що то був «великий артист зору»? Обґрунтуйте свою думку.

5. Скільки років прожив Павло Грабовський? А скільки з них він був у неволі? Який висновок ви можете зробити з цього?

6. Визначте віршовий розмір і художні засоби строфи із поезії Івана Франка:

Усі, хто не любить всіх братів,
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не вмів
Тебе, кохана Вкраїно!

7. Які твори Івана Франка ви знаєте? Визначте їхні тематику і жанри.

8. Напишіть за вашим вибором строфу вірша, який ви вивчили напам'ять. Визначте його віршовий розмір, характер римування. Покажіть це схематично.

9. Визначте віршовий розмір і художні засоби уривка з поезії Франка, відновивши спочатку в окремих рядках порушений ритм:

Та прийде час, і ти огнистим видом
У народів вольних колі засяєш,
Вперешся Бескидом, труснеш Кавказ,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як домовитий хазяїн,
По своїй хаті, по полі своїм.

10. Яким віршовим розміром написаний «Заповіт» Шевченка? Розкрийте особливості ритмомелодики цього твору, виділіть основні тропи.

11. Чи схвалюєте ви життєвий вибір Миколи Джері за однойменною повістю Нечуя-Левицького?

12. Як ви думаєте, чому Нимидора, сподіваючись на щастя після одруження, не могла його мати?

13. Визначте кульмінаційний момент у розгортанні сюжету повісті «Захар Беркут».

14. Як ви розумієте слова Захара Беркута про сина: «Не дбайте про мого сина, а рішайте так, як би він був уже в гробі!» Невже Захар не має батьківських почуттів? Доведіть це за текстом повісті Франка.

15. Ходом шахового слона, починаючи з букви «Л», прочитайте відомий вислів Івана Франка.

З в а р і а н т

1. Складіть літературний кросворд на тему «Іван Франко».
2. Скориставшись книгою Ганни Шовкопляс та Івана Шовкопляса «За покликом серця», складіть карту подорожей Шевченка по Україні.
3. Підготуйтеся до проведення уроку-конкурсу, де прослухайте в грамзапису улюблені вірші та пісні на слова Тараса Шевченка та Івана Франка.
4. Доберіть із книги «Цікаві бувальщини» кілька епізодів із життя українських письменників ХІХ ст. і виступіть із повідомленням у класі.
5. Проведіть у класі конкурс на краще виразне читання прозових уривків. Для конкурсу ви читавий доберіть описи з повістей «Микола Джеря» та «Захар Беркут».
6. Підготуйте виставку власних ілюстрацій до вивчених вами літературних творів.
7. Проведіть у класі літературну вікторину на тему «Українські письменники ХІХ ст.». Доберіть цікаві запитання про життя і творчість письменників-класиків.
8. Прочитайте одну з книг про героїчне минуле українського народу («Посол урус-шайтана» Володимира Малика, «Первоміст» Павла Загребельного, «Гайдамаки» Юрія Мушкетика, «Кармелюк» Василя Кучера чи ін.). Відсотуйте до уроку позакласного читання відгук на обраний вами твір.
9. Напишіть неізажний етюд на одну з тем: «Хлюпоче веслами весна», «Осінь жовтогося на баскім коні», «Білі неби жайворонки в'юються», «Щипається над водою червона калина», «А три верби схилилися, моя журяться вони», «Пастівки гназечко звили в стрісі».
10. Складіть кілька ребусів чи кросвордів за творчістю уподобаних вами українських письменників.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XX СТОЛІТТЯ

Важким і тернистим був шлях українських письменників XIX століття до визнання і всенародної шани. Та не легшим він виявився і для митців XX століття. Якщо в 20-х роках XX ст. відчувалось піднесення духу й думки творчої інтелігенції, то в 30-х роках у вітчизняній літературі запанував морок, бо почалися масові репресії українських письменників, що тривали і в повоєнні роки. Внаслідок сталінської кривавої політики знищено цвіт нашої нації — найкращих митців страчено, кинуто в тюрми, вислано на каторгу і замордовано на чужині. Чимало імен було викреслено з історії літератури та мистецтва, багато творів було вилучено з бібліотек та книгарень і спалено. Деякі з них пішли у небуття, а деякі посідають до наших сучасників.

На сторінках підручника ви познайомитеся із творчістю таких оригінальних письменників, як Адріан Кащенко, що широко відобразив у своїх творах історію нашого народу, та Богдан Лепкий, що створив невмирущий гонимий українським емігрантам, які змушені були покинути свій рідний край («Чуєш, брате мій»). Це відновлені імена в нашій літературі. А ще ви прочитаєте цікаві вірші знайомих вам поетів Максима Рильського та Володимира Сосюри про рідний край, його чарівну природу та його найдорожчий скарб народу — рідну мову. Ви з приємністю зустрінетеся із творчістю Олександра Овженка, якого знає весь світ, а також з автобіографічними творами відомого майстра слова Михайла Коцюмаха, вражаючими творами видатного новеліста і повістярка Григора Тютюнника.

Кожен з цих письменників пройшов свій шлях на Голгофу. Твори Адріана Кащенка і Богдана Лепкого довго були заборонені на Батьківщині. Під постійним

тиском владних структур перебували митці в Україні. Нападки на деякі художні твори і фільми Олександра Довженка продовжувались до самої смерті письменника і режисера. Несправедливі звинувачення довелося витримати у повоєнні роки Максиму Рильському. Затавровано як націоналіста і ворога рідного народу Володимира Сосюру за сповнений глибокою любов'ю до своєї землі вірш «Любіть Україну» та інші твори. Було піддано критиці і заборонялось друкувати останній роман Михайла Стельмаха «Чотири броди», де він сміливо заговорив про голодомор в Україні. Наклепи заздрісників та переслідування чиновників призвели до самогубства талановитого майстра слова Григора Тютюнника.

Отож читайте правдиві твори цих письменників, вони збагатять ваші душі!

АДРІАН КАЩЕНКО

Я вірую, що Україна знову
буде великою і сильною...

Адріан Кащенко

Адріан Феофанович Кащенко народився 1 жовтня 1858 року на хуторі Веселий Олександрійського повіту Катеринославської губернії (тепер Вільнянського району Запорізької області) у родині небагатого дворянина.

У 70-х роках закінчив юнкерське училище в Катеринославі. Був кілька років на військовій службі. Вийшовши у відставку, працював на різних посадах у залізничному відомстві в Катеринославі, Пермі, Петербурзі, Туансе. У 1913 році знову повернувся до роботи контролера на залізниці в Катеринославі.

Ще з дитинства захопився історією рідного краю, яку продовжував вивчати все життя і широко відобразив у своїх творах. Автор історичних оповідань «Запорозька слава» (1907), «На руїнах Січі» (1907), «Мандрівка на пороги» (1916) та історичних повістей «Під Корсунем» (1913), «У запалі боротьби» (1914), «З Дніпра на Дунай» (1914), «Зруйноване гніздо» (1919), історичного нариса «Великий Луг запорозький» (1917). У багатьох його творах виведені постаті національних

героїв України: «Над Кодацьким порогом: про гетьмана Івана Сулиму», «Про гетьмана Сагайдачного», «Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорозжя», «Про гетьмана козацького Самійла Кішку», «Славні побратими». У 1917—1918 рр. у Катеринославі організовує Українське видавництво, де друкує свої останні твори.

Помер письменник 16 березня 1921 року у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ).

НАТАЛЯ КОНОТОПЕЦЬ

БРАТИ КАЩЕНКИ

У родині Феофана Гавриловича Кащенко, небагатого поміщика, який володів хутором Веселий, що був приписаний до Лукашівської волості в Олександрійському повіті Катеринославської губернії, було дев'ятеро дітей — п'ять хлопців і чотири дівчинки. Здавалося б, велика, дружна сім'я, але наймолодші діти, Микола, 1855 року народження, і останній в сім'ї — Адріан, який народився 19 вересня 1858 року, не відчували цього, бо з'явилися на світ тоді, коли старші брати й сестри вже повилітали з батьківського гнізда, а то й мали власні сім'ї. Своїх дітей батьки виховували по-старозавітному, суворо, — тримали на відповідній дистанції від себе. Може, саме ця обставина ще ближче зріднила й здружила їх в роки дитинства. Пізніше Микола Феофанович запише, що не пригадує жодного випадку, коли б він посварився з меншим братом, незважаючи на власну «кострубатість і експансивність», і визнає, що це була не його заслуга. Вони пізнавали світ двоєдино, доповнюючи різними рисами характеру один одного: весь у фантазіях та несподіваних дослідницьких ідеях гінкий Миколка і спокійний, поміркований Адріан, який хоч і підтримував брата у всіх починаннях, але разом з тим ніби все прислухався до чогось важливого в самому собі...

1865 року відвіз Феофан Гаврилович Миколу до Катеринославської гімназії, а через два роки й Адріана.

Вони поселилися на одній квартирі, разом ходили до гімназії. За два роки вимушеної розлуки ніхто сторонній не зайняв місця одного у серці другого. Та ніяк не могли хлопчики втрапити в ритм гімназичного життя. Видно, страшенно неспівмірними були спосіб життя й мислення на глухому степовому хуторі з регламентованими шорами офіційної освіти: плутали, губилися, не запам'ятовували, забували. І якщо Микола все-таки втрапив у гімназичну колію й закінчив курс із срібною медаллю, то Адріанові це так і не вдалося. Від природи розумний, працьовитий, спокійний і рівний вдачею,— так згадує про нього брат,— він страждав невиліковною гімназіє-фобією. Відштовхування було взаємним...

Незабаром життя розвело братів, бо кожному судилася своя доля. Адріан так і не зміг здолати до кінця лабіринти гімназичних наук. Після третього класу батько, безнадійно зітхнувши, востаннє вирішив спробувати вивести його в люди, скориставшись своєю пільгою відставника на безплатне навчання дітей у військово-навчальних закладах. Адріана віддали до юнкерського училища. Та бравого військового, як із найстаршого брата Арсена, що згодом став генералом (ним пишалася вся родина), з Адріана не вийшло. Певно, що військова кар'єра припала йому до душі ще менше, ніж схоластична наука класичної гімназії. Через кілька років Адріан Кащенко вийшов у запас і осів у Катеринославі. Купив маленький будиночок, влаштувався на службу в залізничній конторі, одружився. Як міг, допомагав батькам... Здавалося, йому, найнепримітнішому, найскромнішому із родини Кащенко, судилася доля маленького провінційного чиновника, безсловесного, старанного і покірного виконавця чужої волі. Але, як не дивно, саме в ньому пробудилася спадкова пам'ять, щемке й болюче відчуття минулих віків, глибоке розуміння трагедії рідного народу..

Уже коли Микола Феофанович жив далеко від України, в Томськ почали надходити від Адріана друковані твори. Поштові штемпелі на бандеролях були

різні: Катеринослав, Перм, Петербург, Туапсе. В цих містах в різні роки жив Адріан Кашченко із сім'єю, переїжджав, куди направляли по службі, бо інших коштів для прожиття, крім платні контролера на залізниці, не мав...

Обділений долею, дуже нещасливий у родинному житті, весь час зайнятий нелюбою роботою, Адріан Феофанович мріє, вийшовши у відставку, купити маленьку хатку у Києві і зажити неподалік старшого брата. Та — не судилося...

Ще раз він побував у Києві восени 1917 року. На Миколу Феофановича вигляд молодшого брата, котрий тоді ледь очунав від інсульту, справив гнітюче враження. Говорив Адріан невиразно, ходив, ледь тягнучи ноги. Хвороба ще не відпустила його, а він — у дорогу. Заради чого? І Адріан Феофанович, важко зітхнувши, пояснив, що приїхав клопотати собі пенсію. Уряд, якому прослужив усе життя і від якого сподівався на старості одержати підмогу, вже не існував, то, може, зглянеться на нього новий, адже у справі відродження України є і його часточка. І пішов на прийом до Центральної ради.

Звідти Адріан Феофанович повернувся пожвавленим. Микола Феофанович подумав, що й справді добився підмоги. «Та ні», — зічнено всміхнувся брат своєю доброю усмішкою, — відмовили в пенсії. Навпаки, вговорили ще попрацювати, такі, мовляв, люди, як ви, нині на вагу золота. То хіба ж міг відмовити побратиму по перу Винниченку, перед талантом якого схилявся, чи Грушевському, перед колосальним історичним трудом якого завмирав захоплено? Куди там на пенсію, коли на часі такі грандіозні перетворення! А може, й справді, ще дрімає в ньому сила, може, ще покращає здоров'я і послужить він Україні? Так переконував себе і брата.

З тим і повернувся до Катеринослава. Але чуда не сталося. Микола Кашченко пише: «В 1919 році одержав звістку, написану чужою рукою, що мій дорогий брат і кращий друг мій не тільки лежить без руху, але не може ні говорити, ні писати».

Здавалося б, за час важкої хвороби Адріан Кащенко мусив би забути і про громадське життя, і про письменницьку діяльність. Але факти засвідчують протилежне. Певне, рік від його приїзду до Києва до повторного інсульту був надзвичайно насичений справами, бо більшість творів Кащенка, що збереглися до нашого часу, вийшла саме в 1917—1919 роках в Катеринославі, в Українському видавництві, згодом видавництві А. Кащенка. Отож письменник жив повнокровним творчим життям, не тільки писав і готував твори до друку, а й займався видавничими справами.

Спогади про Адріана Кащенко брат написав наприкінці 1920 року. Сполучення між Катеринославом і Києвом було тоді ненадійним. Лише в жовтні 1921 року Микола Феофанович одержав сумну звістку. Племінник Павло Адріанович Кащенко повідомляв, що Адріан Феофанович півтора року лежав, не встаючи, і помер 16 березня 1921 року...

Чому ж твори Кащенко і сьогодні читаються з жадібною цікавістю? Ні, в них не відчувається заворожуючої сили генія, вони не претендують на звання глибоких і всеохоплюючих історичних розвідок. У чім же річ? І нарешті розумієш, що в них — щирість, правда, біль, що саме таких творів бракує сьогоднішньому читачеві...

1. Який вплив на Адріана Кащенко мав його старший брат Микола? Розкажіть про їхні дружні зв'язки протягом усього життя.
2. Яке було найбільше захоплення Адріана у житті і як воно відобразилось у його творчості?
3. На які теми написані більшість творів А. Кащенко?
4. Розкажіть про останні роки життя письменника.
5. Як опінила творчість А. Кащенко Наталя Конотопець?
6. Заповніть клітинки назвами історичних оповідань і повістей А. Кащенко:

Адріан Кащенко створив цілу серію історичних оповідей про національних героїв українського народу, славних лицарів запорозького козацтва. В історичному нарисі «Гетьман Сагайдачний» він з гордістю пише про відомого полководця козацького війська, славного гетьмана-просвітителя, який був грозою ординців. У творі «Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорозжя» розповідається про вірного патріота рідної землі, який всі сили віддав боротьбі за свободу і незалежність свого народу.

Оповідання «Над Кодацьким порогом» знайомить читачів з величною постаттю уславленого гетьмана Івана Сулими — борця за визволення українського народу з польського ярма.

Читаючи твори Кащенко про героїку запорозького козацтва, ми відчуваємо свою причетність до його славної історії.

Оповідання й повісті «Над Кодацьким порогом», «Славні побратими», «Під Корсунем», «З Дніпра на Дунай», «Борці за правду» пробуджують почуття національної гідності українців.

Адріан Кащенко відобразив і трагічні сторінки минулого України. У повісті «Зруйноване гніздо» (1919 р.) показані страшні події 1775 року, коли царськими військами була підступно зруйнована Запорозька Січ — опора національно-визвольного руху в Україні.

НАД КОДАЦЬКИМ ПОРОГОМ (Про гетьмана Івана Сулиму)

(Скорочено)

I

Ще до Богдана Хмельницького, а саме 1635-го, був на Запорозькій Січі за кошового отамана Іван Сулима.

За своїх молодих літ Сулима придбав собі великого войовничого хисту й завзяття, бо козакував саме під час

славних походів гетьмана Сагайдачного. З Сагайдачним Сулима й Кафу турецьку в Криму здобував, і Трапезунд за Чорним морем аж двічі руйнував, і околиці Царгорода вогнем випалював, та тільки під час одного з морських походів, коли запорозькі чайки викинуло хуртовиною на турецькі береги, він попався туркам у бранці.

Зрадівши, що захопили свого лютого ворога, турки віддали Сулиму на одну з військових галер, котру він, разом з іншими невольниками, і повинен був ганяти з одного моря на друге, прикутий ланцюгами до лави й до гребки. Чимало літ пробув Сулима у такій тяжкій неволі і, можливо, що не визволився б з неї довіку, коли б галера, на котрій він плавав, не взяла участі в морському бої з італійцями у Середземному морі біля грецьких берегів. Під час того бою, коли на турецькій галері зчинилася пальба й галас, а невольники лишилися без догляду, Сулимі пощастило розбити на своїх кайданах замка, а вночі, коли турецька галера знову пливла по морю, доглядачі ж поснули, він скинув свої кайдани й, підлізши нишком до галерського ключника, заколов його сонного та, одібравши ключі, одімкнув усіх товаришів-невольників. Одімкнуті невольники, узброївшись, декого з турків повбивали, а 300 душ взяли в бранці та й попливли до італійських берегів.

Нарешті Сулима прибув у землю, що була тоді під владою римського папи, і подарував йому захоплену турецьку галеру, а разом із нею 300 турків-бранців. Оповідання про цю подію розійшлося по всьому світу, і ймення Івана Сулими вславилось всюди.

Поки Сулима пробував у неволі, на Україні козаки з гетьманом Сагайдачним ходили під Хотин рятувати польське військо, що було оточене там величезною турецькою силою, і хоч гетьмана Сагайдачного там поранено, а проте козаки поляків таки визволили й примусили султана замиритися.

Недобре поляки оддячили козакам за те, що вони рятували їх під Хотином. Налякані силою козаків, вони почали після того всякі утиски козакам чинити...

Незадовго до того, як стати Сулимі кошовим отаманом, поляки почали будувати на запорозькій землі, біля Дніпра, над Кодацьким порогом, міцну фортецю, маючи на думці одрізнити Запорозжя від України і перешкоджати поневоленому українському народові тікати од панів на Січ, а запорожцям виходити з Січі на Україну та нагадувати нещасним про те, що на світі існує воля.

Будування Кодака було нестерпучою образою і шкодою запорожцям. Доводилося або скоритися полякам і поволі вмерти без єднання з рідним краєм, або битися з поляками на смерть. Сулима, як тільки став на Січі кошовим, зважився на останнє.

Перш за все він поїхав з побратимом Павлюком власними очима подивитись, що робиться в Кодаку. Побратими застали там кілька тисяч зігнаних з України грабарів, що під орудою французького інженера Боплана копали шанці¹ та насипали стіни й башти; понавколо ж Кодаку стояли табором кілька полків польського війська.

Сулима зрозумів, що військо тут на те, щоб запорожцям не кортіло розігнати грабарів, і він сказав Бурляєві:

— Нехай вражі ляхи будують, поки їхня сила, а тільки не буду я козаком, коли не зруйную оту паскудну їхню будівлю!

Запорозький кошовий знав, що як зруйнувати Кодак, то доведеться воювати з Польщею, бо вона того не подарувала б, а щоб воювати з такою силою, якою була під ті часи Польща, треба було мати велике й добре узброєне військо; щоб добути ж зброю й коней та прохарчити військо, треба було грошей. От і надумав Сулима перше, ніж воювати з Польщею, йти морем на пишний у ті часи турецький город Азов та здобути у ньому срібла й золота та всяких скарбів.

Надумавши так, кошовий скликав запорожців на раду:

¹ Шанці — окопи.

— А що, панове товариство, славне Військо Запорозьке! — говорив він. — Чи немає таких, що поодлежували вже по куренях свої боки молодецькі? Як є такі, то виходьте: підемо зо мною Чорним морем погуляти та запалимо люльки аж у Азові турецькому!

Козацтво радісно одгукувалося на заклик кошового:

— А чого нам справді нидіти у Січі та товариський хліб дурно переводити? Веди нас, батьку!.. Чи не допоможе нам Милосердний хоч небагато бідних невольників до рідної України та до дрібних діточок повернути!

Застукотіли у Великому Лузі сокири, і запорожці почали лагодити та конопатити великі чайки. Увесь берег Дніпра біля Січі скидався тепер на мурашник, а од вареного дьогтю та конопатки понад усією річкою слався пахучий сивий дим.

Минуло тільки два тижні, а вже готові до походу у море півсотні добрих чайок.

Передав Сулима Січ наказному отаманові та одного разу, забравши на чайки дві з половиною тисячі товариства, зійшов на чердак найбільшої чайки, щоб оглянути все військо.

Велична й могутня була постать запорозького ватажка. Засмалене вітрами обличчя з великими блискучими очима та пишними над ними бровами одбивало завзяттям; довгі вуса й сивий оселедець скрашали те обличчя ознаками досвіду й спокою, а срібна булава, що блищала у його дужій руці, нагадувала всім про велику владу запорозького кошового отамана.

Упевнившись, що все впорядковано добре, кошовий зняв шапку й перехрестився на схід сонця... А на сході, за Дніпром, саме вставало сонечко і грало рожевим промінням по рівній, як скло, пелені Дніпра, звеселяючи своїм сяйвом розлогі, вкриті зеленими плавнями береги широкої річки.

Перехрестився отаман, і всі козаки слідом за ним скидали шапки та хрестились, посилаючи рідній Україні своє останнє привітання...

Пливуть козаки й день, і два, і тиждень...

Через два тижні після всяких пригод прибули запорожці до річки Дону. Заховавши там у гирлах річки всі чайки, Сулима з одним байдаком, ховаючись поміж очеретами, поїхав обдивитись, чи є біля Азова турецькі галери та де саме стоять; коли ж сонце сіло і він обмірковував уже, як ударити на ворожий город, то рушив з усім військом до Азова.

— Ну, діти, поділяйтеся тепер на три війська,— наказував кошовий полковникам та курінним отаманам.— Першому військові з Бурляєм — турецькі галери топити, з другим сам піду бусурманів рубати та у замок усіх яничар заганяти, третьому, з Павлюком,— невольників по льохах шукати та на світ Божий випускати!..

Вдарили козаки одночасно й на галери, й на місто, і до півночі на березі зайнялися бочарні, у місті запалав базар, а на річці понялися вогнем галери. Високо під небо піднялося над Азовом полум'я і, загравши на хмарах, одбилося по протоках та затоках Дону.

Рубалися козаки з бусурманами на галерах, рубалися й у місті, а тут ще вибігли на них яничари з Азовського замку.

Та Сулима того тільки й ждав: він поставив запорожців у три лави, одна за одною і, вихопивши з піхов шаблю, гукнув:

— За братів наших! За бідних невольників!

— Кара бусурманам! — розляглося на лавах запорожців, і, мов вихор, набігли вони на яничарів.

Несподіванка козацького наскоку та велика пожежа в місті отруїли жахом турецьке військо, і, не встоявши проти запорожців, вони почали тікати назад до замкової брами.

А у місті тим часом завзятий Павлюк з своєю ватагою господарює: добро турецьке забирає, невольників на білий світ випускає...

II

Поки Сулима ходив з низовими запорозькими козаками у Чорне море, Кодацька фортеця була вибудувана, і коронний польський гетьман Конецпольський, запеклий ворог козацької волі, прибув у Кодак з польськими

панами й військом і справив у новій фортеці бучний бенкет, а після бенкету прикликав до себе старшину покірних йому реєстрових¹ козаків і повів її разом з польськими панами оглядати замчище, глузливо похваляючись козакам у вічі, що тепер, мовляв, козацькій сваволі прийшов край.

І справді, француз Боплан приклав тут всього свого досвіду, щоб зробити Кодак непоборимою фортецею: глибокі, як провалля, були круг Кодака рівчаки; мов добрі скирти, були за рівчаками вали, а по тих валах ще була висока дубова засіка з вікнами й дірками задля гармат та рушниць. Брама в Кодаку була тільки одна, й та дуже міцна, залізом кована, а обабіч брами стояли дві башти, збиті з міцних дубових кряжів. Зі сходу й з півдня фортецю захищали кручі Дніпра, з півночі — глибокі байраки, з заходу ж був рівний степ, що на ньому можна було далеко бачити ворогів, і з цього боку фортеця мала найглибші рівчаки, найвищі вали і найбільше по стінах гармат.

Слідкуючи за Конецпольським, козацька старшина похмуро поглядала на міцну, небориму будівлю та на великі гармати фортеці, пригадуючи славні часи Самійла Кішки та Сагайдачного, за яких поляки не наслідки б будувати на козацькій землі фортецю, козакам на безголов'я. Тільки один сотник, Богдан Хмельницький, оглядаючи замок, не засмутився з похвальби Конецпольського, а навіть засміявся.

— Ти чому смієшся? — здивовано й гнівно спитав Конецпольський.

— Тому, ясновельможний гетьмане, — одповів Хмельницький, — що, на мою думку, все те, що людина може збудувати, людина може й зруйнувати!

Конецпольський зрозумів, що Хмельницький глумився з його похвальби, й, розлютований, хотів покарати за те козацького сотника, і тільки зваживши на заступництво Боплана, скоро вгамувався.

¹ *Реєстр* — список козаків, які визнавалися польським урядом законною збройною силою.

Не минуло після бенкету Конецпольського у Кодаку й кількох місяців, як Січ Запорозька шуміла й хвилювалася, мов розбурхане море... То повернувся до Січі з своїм військом Сулима й узявся тепер здійснювати своє давнє бажання: зруйнувати Кодак і йти війною на поляків.

— Неправда панує на Україні! — говорив на раді кошовий. — Реєстрових козаків усе зменшують, та й тих пани за гайдуків собі мають і примушують допомагати їм наших братів у ярмо запрягати. Нас, запорожців, не визнають за козаків, і як тільки хто піде з Січі на Україну, зараз того пани собі в підданці беруть, церкви православні на уніятські повертають і до унії людей наших утисками примушують. Та ще мало полякам і тієї неправди, так намислили вони винищити нас, запорозьких козаків, і для того збудували на нашій одвічній землі, над Кодацьким порогом, велике замчище, і як тільки Дніпром пливуть до нас з України люде, вони перепинають їх біля порогу й калічать, а часом просто потопляють човни з людьми, стріляючи з гармат. Чи не час нам, панове-браті, нагадати полякам, що козаки вміють не тільки оборонити їх, але й за честь і права свої стати?

Січовий майдан загомонів і захвилювався... Гомін щодалі більшав, перекочувався од краю до краю майдану, мов грім, і нарешті склався в голосні вигуки:

— Веди нас, батьку! Покажемо ляхам, що й ми маємо шаблі. Віддячимо за всі кривди!

— За гетьмана нехай буде Сулима, як був Сагайдачний!

Скоро вся рада, як один чоловік, гукала:

— Сулиму! Сулиму за гетьмана!

Ті голосні вигуки розлягалися понад Дніпром і навіть у зеленій плавні одбилися луною:

— Сулиму! Сулиму за гетьмана!

Сулима спершу одмовлявся, а далі кланявся товариству, дякував і того ж дня оповістив похід на Україну. Через два тижні новообраний гетьман повів Запорозьке Військо на Кодак. Бурляй з тисячею козаків плів Дніп-

ром, а Сулима з двома тисячами йшов степом до того місця, де річка Сура впала в Дніпро. Там обидва війська сполучилися, а Сулима, лишивши козаків у діброві, сам з курінними отаманами пішов оглядати Кодак. З Гострої могили він уже добре розгледів башти й вали Кодацького замчища й зрозумів, що з степу неможливо наблизитися до нього непомітно, а треба підходити з одного боку, глибоким байраком, а з другого — попід скелями Дніпра...

За темрявою ночі та через гомін порога вартові не бачили й не чули, що запорожці облягли Кодак з усіх боків і підступають під самі окопи.

Без гомону, без галасу, то дряпаючись на скелі, то припадаючи до землі, наближалися козаки до окопів з боку Дніпра й з боку байраку; з поля Сулима тільки оддалеки поставив три сотні вершників, щоб переймати втікачів.

Чують польські вартові, що за окопами почали пугукати сичі, та й дивуються, звідкіля їх така сила налетіла, а того й не гадають, що то не сичі, а гасло од Сулими, щоб починати штурм, і те гасло передавалося од куреня до куреня навкруг окопів.

Враз по тому гаслові полетіли в рівчаки в'язки хмизу, і кожний курінь почав накидати собі через рівчак греблю, щоб нею перейти до валу. Тільки тепер зрозуміли вартові, що за окопами робиться щось непевне, а що саме — того за темрявою вони не бачили, і поки вибухнув з польського боку перший постріл, козаки вже накидали греблі й бурхливими потоками посунули на шанці.

Тепер запорожці вже не мали рації таїтися, і враз навкруги Кодака збилася буча. Дехто з козаків стріляв у вартових, другі тягли до стін драбини, щоб лізти через засіки, треті рубали ті засіки сокирами, а подекуди намагалися підпалити їх, розпалюючи хмиз.

Збився гомін і всередині Кодака. Прокинувся полковник, посхоплювалися й жовніри¹, але поки всі

¹ Жовнір — солдат польської армії.

з несподіванки прочуняли та вбралися й узброїлися, козаки вже лізли через стіни, а подекуди вже й підрубали засіки сокирами й поробили собі пролази... Почався смертельний бій. Поляки зрозуміли, що їм нема куди рятуватися, і билися завзято, але ще завзятіше билися козаки. Скоро в Кодаку запалали засіки й будинки, зайнялися башти по стінах, і велике полум'я освітило криваву боротьбу братніх народів, що не вміли порозумітися й жити в згоді...

Упоравшись з Кодаком і діждавши з Січі ще три тисячі товариства, Сулима через два тижні підняв своє військо до походу.

Коли отамани вишикували свої курені на степу за брамою, Сулима з булавою в руці виїхав поперед війська й звернувся до запорожців з словом:

— Панове товариство, славне Військо Запорозьке! Прийшов час, щоб визволити нам рідну неньку Україну з лядської неволі, а православну віру од загибелі. Рушаймо ж на Україну й будемо битися на смерть з нашими гнобителями!

З тим гетьман повернув коня на північ, махнув булавою, і полки рушили в похід, лишивши позад себе порожню руїну Кодака. Ні одна жива душа не проводжала запорожців, тільки Кодацький поріг так голосно під ту добу гудів і бринів, неначе вигукував услід козакам славу.

Коли до Конецпольського дійшла звістка про те, що Сулима зруйнував Кодак і йде з запорожцями на Україну, він страшенно розпалився, і найбільше через те, що на всю Польщу він похвалявся і королеві доводив, що Кодак — фортеця неборима. Зруйнування Кодака було йому особистою образою, бо збудування його було ділом його рук, і він завзявся звести з світу запеклого козацького гетьмана.

Маючи під рукою добре польське військо і шість тисяч реєстрових козаків, що саме тільки повернулися з-за Німану після війни з шведами, коронний гетьман рушив з тим військом назустріч запорожцям. Сулима ж до того часу щасливо добув Чигирин, Черкаси та Кор-

сунь, повиганяв звідусюди поляків і зібрав уже до себе чимало козаків-виписчиків та великої голоти з усіх кутків України.

Конецпольський перестрів козацьке військо за Корсунем, але не наважувався зчепитися з ним, бо знав запорозьке завзяття. Сулима ж теж не поспішав битися, бо в нього було ще менше війська, ніж у Конецпольського, і йому було корисно прогаяти якийсь час, бо до нього щодня підходили нові ватаги повстанців.

Коронний гетьман зрозумів, що становище його гіршає, і надумав узяти Сулиму зрадою. Знаючи, що реєстрові козаки сподівалися собі од короля подяки за вірну службу під час шведського походу¹, він зібрав до себе старших з реєстрових козаків, почав їх улещувати, вихваляв їх вірність королеві й нахвалявся, що неодмінно дійде до короля й добуде реєстровим козакам більші права і навіть побільшення козацького реєстру, аби тільки вони зрадою взяли Сулиму й привели до нього.

— Нащо вам проливати кров свою й запорозьку? — говорив він. — А вам нащо бити своїх братів? Всього заколоту призводник Сулима: його треба взяти з козацького табору, і все його військо зараз же розійдеться по хатах. То ж усе наволоч, хлопцї... Тільки ви, реєстровики, певні козаки, і як зробите мені цю службу, то, не проливаючи крові, добудете собі великі права, а дітям вашим кращу долю.

Козацька старшина вагалася: бити своїх братів нікому не хотілося, перейти ж на бік Сулими було боязно, бо поляки зразу поруйнували б їхні хати й поодбирали б ґрунти. Принада ж побільшити козацький реєстр, придбати нові права була дуже велика, і в очах трохи споляченої козацької старшини виправдувала навіть зраду. Були й такі поміж старшиною, що сперечалися, кажучи, що такого славного лицаря, як Сулима, гріх

¹ Шведський похід козаків — мається на увазі козацький похід в Прибалтику в 30-ті рр. XVII ст.

і сором губити, та таких голосів було менше, і вони змогли обстояти тільки за те, щоб коронний гетьман привселюдно дав обіцянку, що Сулимі не буде од поляків ніякої кари, і як тільки запорожці розійдуться, то його буде випущено на волю.

Конецпольський урочисто дав присягу, що й волос не спаде з голови Сулими, бо він і сам, мовляв, шанує такого великого вояку й оборонця святого хреста.

Тоді дехто з козацької старшини, а між ними й Ілляш та Барабаш, пішли до запорозького табору й упевнили Сулиму, що реєстрові козаки, як і під час повстання Тараса Трясила, хочуть перейти на бік запорожців.

Сулима дуже зрадів, цілувався з реєстровими та просив скоріше переходити з козаками до його табору, щоб тоді разом вдарити на поляків.

Другого дня всі шість тисяч реєстрових козаків увійшли в табір запорожців, гадаючи, що вони справді стають з запорожцями до спілки; старші ж реєстровики робили своє діло. Вони ввечері пили та їли разом з Сулимою, а вночі, коли той уже спав, заткнули йому рота, зв'язали руки й одвезли до Конецпольського, а той зразу ж, під великою вартою, вирядив його до Варшави.

Кинулися ранком запорожці гетьмана, аж нема його. Поки довідалися, що сталося, минуло півдня, і Сулима був уже далеко. Хотіли запорожці битися з реєстровими козаками за їхню зраду, але ті ні в чому не були винні, старшина ж їхня, зробивши своє діло, не вернулася більше до запорозького табору.

Довго держали поляки славного запорозького гетьмана у Варшавській в'язниці. Королеві шкода було карати його смертю, як засудив сейм, бо в ті часи боротьби християнських народів з бусурманами Сулима був красою і славою цієї боротьби; проте польське панство вимагало у короля смерті козацькому гетьманові за те, що через нього повстанці-селяни поруйнували їхні маєтки, і нарешті король мусів скоритися панам.

Одного ранку привели зв'язаного козацького гетьмана у Старе Місто Варшави на майдан. Там, на високому

помості, побачив він ката з великою сокирою в руці й зрозумів, що має статись.

Не страхався смерті славний козак, але нудьга, мов гадюка, обмотала йому серце й ссала з нього кров... нудьга того, що гине він не в бою з ворогами, а через зраду своїх братів од руки ката.

Та зласкавилася доля до славного лицаря в останній час і не дала йому вмерти з одчаєм у серці: вона послала йому надію, що розбрат між українцями й зрада минеться і між ними запанує єднання. З такою надією він гордо підвів своє чоло і сказав до натовпу панів:

— Прощайте, панове, та сподівайтесь лиха, бо моя кров вам дурно не минеться!

Високо підкинув кат угору свою блискучу сокиру, і покотилася голова славного сина України додолу.

Почувши про страту Сулими, вдарили руками об поли ті, що продали свого гетьмана, як Христа продав Іуда... Одузив їх Конецпольський, сказавши, що й волос не впаде з голови Сулими, одузив він їх, обіцяючи й права та ласку короля: нічого не придбали вони за свою зраду. Кров же Сулими справді не минулася полякам дурно: поміж реєстровими козаками почалося велике ремствування на польську неправду й утиски, і через дванадцять років, на початку повстання Хмельницького, усі козаки — і запорозькі, й реєстрові — одностайно стали за права й волю свого народу.

Плакали й тужили запорожці, вертаючись з України човнами повз Кодацький поріг без того, з ким незадовго перед тим з такою славою руйнували Кодак, а разом з козаками тужив і голосив поріг Кодацький, сумуючи, як і тепер, про розбрат поміж дітьми України.

Не один ще раз після того Кодацька фортеця переходила з рук до рук, не один ще раз Кодацькі скелі вмивалися гарячою кров'ю, аж поки нарешті зникло тут усе: і вибухи гармат, і гомін бойовищ, і пісні волі... і лишився тільки один живий свідок давніх подій — поріг Кодацький, що й досі тужить за дітьми волі та співає про минуле...

1913 р.

1. З якою метою поляки збудували фортецю Кодак?
2. Розкажіть, як готувалися запорозькі козаки у похід на турецьку фортецю Азов.
3. Знайдіть у тексті оповідання опис зовнішності Івана Сулими. Які художні деталі використав автор при змалюванні портрета героя?
4. Розкажіть про героїзм козаків у боротьбі з турками, про виволочення ними невільників.
5. За що козаки любили свого ватажка?
6. Виразно прочитайте опис Кодацької фортеці. Чому Сулима задумав зруйнувати її?
7. Чому Іван Сулима попав до рук поляків? Як повадився козацький гетьман перед смертю?
8. Прокоментуйте останні рядки з оповідання Адріана Кащенка: «І лишився тільки один живий свідок давніх часів — поріг Кодацький, що й досі тужить за дітьми волі та співає про минуле». Яка основна думка цього твору?

ЗРУЙНОВАНЕ ГНІЗДО

(Уривок з повісті)

Звістки, що їх привезли Демко й Галя з Кодака, дуже засмутили старого Балана.

— Недобрі звістки, діти...— сказав він.— Починається тут нове господарювання. Недурно мені серце недобре віщувало.

— Треба, тату, поїхати нам до Січі,— сказав Демко.— Треба подивитись, що там робиться. Може, москалі вже давно пішли звідтіля геть... Не довіку ж їм там стояти. Може, там знову товариство збирається. Адже чимало тоді таких було, що поховалися по плавнях, щоб перечекати, поки москалі підуть у свою землю.

До речі Демка пристав і Іван, кажучи, що сором сидіти недалеко Січі й не знати, що там діється. Старого козака й самого давно манило до Січі — глянути на неї хоч одним оком хотілося, і він охоче згодився на вимоги сина й зятя.

Порадившись, козаки рішили їхати до Січі не кінями, а човном, через лиман та Підпільною, бо в плавні можливо було наблизитись до Січі зовсім непомітно, і так само непомітно можливо було б і переховатися

в очеретах плавні, коли б трапилася яка-небудь пригода від москалів.

Галя тепер не сперечалася, бо Демко їхав разом з батьком, і це заспокоювало її. Вона охоче почала збирати подорожнім усяких харчів, а через кілька днів ранком троє козаків сіли в великий човен і виїхали в лиман.

Лиман Великі Води недурно так звався у запорожців; упоперек його ледве сягало око, а впродовж лиману берегів зовсім не видно було. Дрібненькою комашкою здавався на тому просторі запорозький човен, і здавалося просто неймовірним, щоб він колись пересунувся на другий бік лиману. Проте Демко жваво налягав на весла, і легенький човен хутко посувався по прозорій воді лиману, немов по сковзанці, лишаючи позад себе водокрутні од сплесків весел.

Смужка зеленої плавні на тім боці лиману щохвилини ближчала, дерева підіймалися з води все вище, і до снідання козаки прибули вже до другого берега та, трохи відпочивши, вїхали в річку Підпільню. Тут на гребки сів Іван, Демко ж почав снідати.

З-за гіллястих верб та яворів, що росли берегами, вже вийшло червоне сонце, розмальовуючи Підпільню дивовижними колірами. Плавня вже давно прокинулася, й легкокриле птаство завело свої веселі пісні... Проте козаки не дуже до тих пісень прислухалися, не дуже й до краси плавні придивлялися, бо все те було їм давно відоме. Очі їхні з напруженням придивлялися в той бік, де була Запорозька Січ. По Підпільній доводилось гребтись проти води, і через те човен посувався повагом, так що Демко та Іван, гребучи по черзі, у човні й пообідали.

Після обіду, коли сонце почало вже схилятися на захід, Іван радісно скрикнув:

— Хрест!

Всі глянули на схід сонця. Там над зеленою пущею плавні сяяв під промінням сонця щирим золотом хрест січової церкви святої Покрови.

Козаки поскидали шапки й почали хреститись.

— Слава Господеві! — сказав старий Балан.

— Церква стоїть нерухомо!

— А коли церква стоїть,— скрикнув Демко,— так живе в Січі й товариство!

У запалі він почав чимдуж налягати на весла, і човен, підстрибуючи з напруги, щодаді все хутчіше біг у той бік, де хрест січової церкви то виникав козакам на очі разом з банею дзвіниці, то знову ховався за деревами.

Через півгодини човен повернув з річки в Січовий Ківш, де колись увесь берег був застановлений козацькими чайками та грецькими й турецькими кораблями, що привозили до Січі всякий крам. Сумом подихнуло тепер на козаків із Ковша — він був порожній, і тільки подекуди з води виглядали чердаки потоплених запорозьких чайок та журливо стояли біля берега два рибальських човни.

— Мабуть, не так воно є, козаче, як ти гадаєш! — журливо похитавши головою, сказав Дмитро.— Коли б товариство жило в Січі, то Ківш не був би порожній!

Приставши до берега, козаки вискочили з човна й пішли нагору стежкою, що виходила просто до Січового майдану й паланки¹. За часів Нової Січі по цій стежці було не розминешся з козаками, тепер же вона була порожня. Старий Балан помітив навіть, що давня стежка почала заростати шпоришем, і нудьга стиснула йому серце.

Сперши дух, козаки поспішалися нагору, вибігли на майдан і спинилися в нестямі... Чи тут же була Січ? Чи не помилилися вони? Де ж рідні курені? Де славні паланка, пушкарня, скарбниця? Січ була порожня, а замість будинків чорніли ями, немов розбиті домовини!

Усі обернулися до церкви, що подала їм таку радісну надію, і тільки тепер помітили, що вона стояла пустою з позабиваними дошками вікнами й дверима, дзвіниця ж стояла без дзвонів. Навіть цвинтар понавколо церкви був зруйнований, на ньому не було ні капличок, ні хрестів.

¹ Паланка — невелике укріплення на Запорозькій Січі, обнесене частоколом.

Наблизившись до того краю Січі, де колись стояли курені, козаки одшукали рівчачки од підвалин, купки битої цегли од кабиць та кістки од риби, що запорожці їли в останній день життя Січі.

Перевівши очі на січові стіни, козаки побачили, що вони почали вже обсипатися й поростати травою, на башті ж, що стояла біля січової брами, видно було кількох робітників, що руйнували її ломами.

Козаки пішли до башти, і що більше наближались до неї, то гупання ломів дужчим боєм било їм у серце.

— Що то ви руйнуєте башту? — ледве вдержуючи обурення, звернувся Балан до робітників.

— На князівський палац каменю треба! — весело одповів один з мурщиків по-московському.

Сльози підступили старому запорожцеві під горло, і, не маючи нічого більше сказати, він одійшов од башти набік і схилився до січової стіни.

— Чи се ж не Дмитро Балан? — почулося йому питання.

Біля нього стояв старий січовик і дивився на нього очима, що нагадали Дмитрові щось дуже давнє, молоде й радісне.

— Невже це ти, Дударю? — спитав він, сам непевний у тому, що на очах у нього стоїть близький товариш його молодих козацьких літ.

— Та я ж, братику, я! — одповів сивий дід і почав чоломкатись з товаришем.

— Чого ж це ти тут вештаєшся? — спитав він далі Балана.

— Приїхав подивитись на матір Січ... — з сльозами на очах одповів Балан. — Бодай би ліпше не бачити!

— Немає, братику, Запорозької Січі, — одповів Дудар, одвертаючись набік, щоб молоді козаки не побачили, як зі старих його очей побігли сльози.

— Ідіть сюди! — сказав він згодом до козаків, трохи перемігши себе, і повів козаків на високу січову стіну.

З верху окопів запорожці побачили, що на північ од Січі будувались якісь будинки.

— Бачите? — спитав Дудар, показуючи ті будинки своїм ціпком.— То будується економія того князя, що йому цариця Катерина подарувала всі ці землі, разом з нашою Січчю. Тут уже й управитель його живе. От на ті то будівлі й беруть камінь з Січових башт... Туди ж на підмурки побрали з цвинтаря й кладовища всі хрести й надгробки... Байдуже їм до того, що то могили славних лицарів і що по надгробках Святе письмо повибиване... Вони б'ють надгробки й хрести на каміння й мурують з них будинки. Туди ж і всі каплички з великого січового кладовища пішли.

Слухаючи оповідання товариша, старий Балан переводив очі то на будинки князя, то на цвинтар, де ще валялося кілька викопаних з землі хрестів, то на захожих московських людей, немовби дивуючись, як ще ці люде живі і як їх досі не скарав той, що на небі.

— Забув про нас, Боже! Забув! Одцурався дітей своїх...— тихо промовив сивий запорожець, схиливши своє засмучене чоло.

— А курені ж де? — спитав Рогоза.

— Курені поламані. Деякі начальство поперевозило в Микитино: там складають з них гамазеї¹; а деякі тут попродали. От і я з побратимом Гирлигою купив Васюринський курінь та й будуємо з нього дві хати. Он зараз на Шамбаші...

Дудар показав у той бік, де за часів Січі були крамниці й базар, а тепер будувалося кілька хат.

— Тут і будуємося... Важко покинути рідне місце... Тут, біля Січі, й померти хочеться.

— Ну, а пушкарня ж і скарбниця де? Од куренів хоч слід лишився, а од них і сліду не стало...

— Позакидали землею... Генерал тут один був московський, Норою звався, так він тут неначе кріт усю

¹ *Гамазе́й, гамазе́я* — будівля для зберігання зерна, муки тощо.

Січ порив... Все, бач, скарбів шукав, а після того знову все землею позакидав. Поховали, брати мої, січову пушкарню в домовину так само, як поховали й запорозьку славу та козацьку волю!

Усі деякий час мовчали. Слова не склалися в устах козаків, бо всі вони змагалися з тужкими думками, що налягли їм на серця.

— Що ж, пани-брати...— після довгої мовчанки обізвався Дудар,— сонечко на спочинок лагодиться. Ходіте до моєї землянки. У землянці я поки що живу... Повечеряємо та й переночуєте в мене.

— Пробач, товаришу,— одповів Дмитро Балан,— несила мені! Скоріше, діти, звідсіля! — звернувся він до Демка й Івана.— Тут смерть і неволя зазирає мені в очі. Ми ночуватимемо у вільній плавні під вільним небом!

Старий запорожець попрощався з товаришем і хутко пішов з Січі до човна.

1919 р.

1. Чому Демкові так хотілося поїхати до Січі?
2. Що вам відомо про зруйнування Запорозької Січі з історії?
3. Підготуйте зв'язну розповідь про картину зруйнованої Січі за повістю. Організуйте усне рецензування відповідей однокласників.
4. Знайдіть у творі пейзажі і поясніть їхню роль.
5. Якими художніми засобами передано настроїв козаків, що прибули на зруйновану Січ? Знайдіть у тексті слова, які майстерно відтворюють почуття козаків.
6. Що розповів козакам старий січовик Дудар? За що він найбільше вболівав?
7. Як ви думаєте, чому Дмитро Балан після розповіді Дударя не захотів залишитися у Січі, сказавши: «Тут смерть і неволя зазирає мені в очі»?
8. Складіть тематичний словничок козацької лексики за поданим уривком з повісті.
9. Розшифруйте ребус, і ви прочитаєте прізвисько старого січовика.

10. Поясніть, як ви розумієте назву повісті Кащенка «Зруйноване гніздо».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

КОМПОЗИЦІЯ

Композиція (від лат. «складання», «створення») — це побудова літературного твору, розташування у певній послідовності та взаємозв'язку всіх його частин (розділів, епізодів, сцен, картин, образів), розгортання подій, групування та розташування персонажів.

Складовою частиною композиції є сюжет, який складається з відомих уже вам елементів — експозиції, зв'язки, розвитку дії, кульмінації, розв'язки. Сюжет включає в себе розвиток подій і характерів. Але у літературному творі є ще й позасюжетні елементи. Це різноманітні описи (пейзажі, портрети, інтер'єр), висловлювання дійових осіб (монологи, діалоги), ліричні відступи тощо. Вони допомагають письменникові яскравіше змалювати у творі події, створити колоритні характери.

РЕЦЕНЗУВАННЯ ВІДПОВІДІ ОДНОКЛАСНИКА

Прорецензувати відповідь свого однокласника на уроці літератури — означає дати їй критичну оцінку, при цьому варто звернути увагу на такі чинники: якою мірою відповідь розкриває питання, що висвітлюється (вичерпно, неповно, зовсім не розкрито)? Наскільки відповідь самостійна і глибока за змістом? Розповідь логічно послідовна чи плутана, недостатньо чітка? В загальних рисах чи конкретно і переконливо висвітлюється питання? Чи цікаво слухати розповідь? Якщо ні, то чому? Що можна сказати про культуру мови виступаючого? Чи зроблені самостійні висновки і наскільки вони правильні? Як можна оцінити виступ учня?

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

ОЙ БОЖЕ НАШ МИЛОСТИВИЙ

(Пісня про зруйнування Січі)

Ой Боже наш милостивий, помилуй нас з неба,
Зруйнували Запорожжя, — колись буде треба.
Ой з-за Низу, з-за лиману вітер повіває,

Уже ж москаль Запорожжя кругом облягає.
Ой облягли кругом Січі, покопали шанці ¹,
Заплакали запорожці в неділеньку вранці.
Московській генерали церкви руйнували,
Запорожці в чистім полі, як орли, літали.
Ботурлинський козарлюга по Січі гуляє,
Та все пана кошового вірненько благає:
«Позволь, батьку, пан кошовий, нам на башти стати,
Найстаршому генералу з плеч голову зняти.
Москаль стане з палашами, а ми з кулаками,
Нехай слава не поляже проміж козаками!»
«Не позволю, милі братця, вам на башти стати,
Бо одна кров християнська,— гріх нам проливати!»
Ой пише, пише пан кошовий листи до цариці:
«Віддай, мати, сюю землю, по прежні границі».
«Ой нащо ж я, запорожці, сю Січ руйнувала,
А щоб же я сюю землю назад оддавала».
«Великий світ, царице, що ж ти наробила,
Що степ добрий, край веселий та й занапастила?»

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА ²

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!
Нема Січі; очерети
У Дніпра питають:
«Де то наші діти ділись,
Де вони гуляють?»

¹ *Шанці* — земляні укріплення у вигляді ровів з насипом; окопи.

² *Григорій Квітка-Основ'яненко* — український письменник, автор твору про козацького отамана Головатого. Прочитавши цей твір, Шевченко написав поезію «До Основ'яненка».

Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного:
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Вернітеся! дивітеся —
Жита похилились,
Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла...
Вернітеся!» — «Не вернуться! —
Заграло, сказало
Синє море. — Не вернуться,
Навіки пропали!»
Правда, море, правда, синє!
Такая їх доля:
Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...
Тільки ворог, що сміється...
Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине, —
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,

Чия правда, чия кривда
І чий ми діти.
Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як Господа слово...
Отаке-то лихо тяжке,
Батьку ти мій, друже!
Блуджу в снігах, та сам собі:
«Ой не шуми, луже!»
Не втну більше. А ти, батьку,
Як сам здоров, знаєш;
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш;
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ; про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили;
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!
Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу,
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
Гриця заспіває.

Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,
Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Дерево пам'яті: Книга українських історичних оповідань.— Вип. 1. Від найдавніших часів до 1648 р.— К., 1990.
2. К а щ е н к о А. Зруйноване гніздо: Історичні повісті та оповідання.— К., 1991.
3. К а щ е н к о А. Оповідання про славне Військо Козацьке низове.— К., 1991.

БОГДАН ЛЕПКИЙ

Я несу тобі, матінко моя,
Часточку душі, частку свого «я».

Богдан Лепкий

Богдан Сильвестрович Лепкий народився 9 листопада 1872 року в с. Крегульці на Поділлі в родині священика, відомого в літературі під псевдонімом Марка Мурави. Закінчивши Бережанську гімназію, вищу освіту здобув у Віденському, Краківському та Львівському університетах. Вчителював у Бережанах, у Кракові, був професором української літератури Ягеллонського університету. З 1899 року переїздить до Кракова і вже постійно живе у Польщі, сумуючи за рідним Поділлям, за українською землею.

У 1895 році у львівському журналі «Зоря» був надрукований перший вірш Богдана Лепкого «В світ за очі», в якому змальовано еміграцію галицького селянства. Згодом виходять його поетичні збірки «Стрічки» (1901), «Листки падають» (1902), «Осінь» (1902), «На чужині» (1904), «З глибин душі» (1905), «Поезіє, розрадо одинока» (1908), «З-над моря» (1913), «Тим, що полягли» (1916), «Доля» (1917), «Під тихий вечір» (1923) та ін. Визнання читачів здобули і збірки його оповідань

«З села» (1898), «Щаслива година» (1901), «У слухім куті» (1903). Писав він і новели, займався перекладами. Богдан Лепкий — один з найактивніших учасників літературної групи «Молода Муза». Важливе місце в його творчості займає історична тематика: трилогія «Мазепа», історичні повісті та оповідання «Вадим», «Каяла», «Орли» та ін.

Помер Богдан Лепкий 21 липня 1941 року у Кракові, де й похований.

РОМАН КОРИТКО

З КОГОРТИ НЕЗАСЛУЖЕНО ЗАБУТИХ

Те, що Богдан Лепкий — видатна постать в українській літературі, не викликає сумніву. Сучасник Івана Франка, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Осипа Маковея — він гостро усвідомлював соціальні й національні проблеми рідного народу. Водночас вражає обсяг написаного Богданом Лепким. Лише бібліографічний перелік його творів зайняв би понад сімсот сторінок машинопису. Богдан Лепкий — поет і новеліст, драматург і романіст, публіцист і критик, збирач народної творчості і її популяризатор, історик і філософ, літературний дослідник і невтомний пропагандист творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Миколи Гоголя. Досить сказати, що він написав ґрунтовне дослідження про Великого Кобзаря і видав понад двадцять томів української класичної літератури, перекладав твори російських, польських, німецьких, англомовних і скандинавських письменників. Ось така широчінь його творчих обріїв. За обсягом літературної спадщини Богдан Лепкий поступається тільки своєму учителеві Іванові Франку.

Великої шани заслужив Лепкий як учений і педагог, громадський діяч і професор кафедри української літератури в Ягеллонському університеті. Він був членом українських наукових інститутів у Варшаві, Кракові, Берліні, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові,

почесним членом товариства «Просвіта», головою товариства письменників і журналістів ім. І. Франка...

Народився Богдан Лепкий 9 листопада 1872 року на хуторі Кривенькому, неподалік від села Кругулець, що належало тоді до Чортківського повіту на Тернопільщині.

В родині Лепких панував культ книги, витав дух любові до історії рідного краю, до обездоленого народу. Батько майбутнього письменника, Сильвестр Лепкий, був сільським священиком, знаним серед своїх парафіян як гуманна, високоосвічена людина. Він мав поетичний дар, писав ліричні вірші, які підписував псевдонімом Марко Мурава. Мати, Домна Глібовецька, теж відзначалася вихованістю і високою культурою, була закохана в народну пісню, гарно співала і грала на гітарі. Її музикальність передалася синам — старшому Богдану і молодшому Левкові, який згодом став широковідомим композитором...

Богдан ще малим опанував гру на скрипці, чудово співав, знав безліч народних пісень. Але перевагу віддавав малярству, де також проявляв неабиякі здібності. Спочатку вчився в талановитого художника Юліана Панкевича, а згодом — у Празькій академії мистецтва. Це був момент, коли юнак опинився на роздоріжжі і не знав, чому віддати перевагу: літературі чи образотворчому мистецтву. Правильно зорієнтуватись допоміг свояк, письменник Андрій Чайківський.

Ще хлопцем Богдан Лепкий проявив ненаситну цікавість, допитливість, міг до ранку слухати розповіді старших людей, захоплювався фольклором, легендами, віруваннями, обрядами. Усе почуте, пізнане згодом стало тим бездонним джерелом, яке упродовж усього життя живило його душу. Поет писав:

Не від шкільних лавок
Я набрався гадок
Про минушину рідного люду,
А з думок-співанок
Парубків і дівок
В чистім полі, в жнива, серед люду.

Освіту Богдан Лепкий здобув у Бережанській гімназії і Львівському університеті. Його викладачами були такі видатні професори, як Огоновський, Шараневич, Болоса-Антонович. Після закінчення філософського факультету 1895 року Лепкий повернувся до Бережан, став викладачем у гімназії.

Писати почав дуже рано. Писав багато, переважно вірші, оповідання, п'єси, перекладав твори німецьких і польських письменників, але на перших порах друкувався рідко. Власне, як письменник став відомий в кінці 90-х років.

Знайомство з видатними діячами української літератури та культури, зокрема з Миколою Вороним, Олександром Мишугою, Соломією Крушельницькою, Філаретом Колессою, Андрієм Чайківським, Юліаном Панкевичем, Іваном Трушем, глибоко позначилося на його світогляді. Проте найбільший вплив на нього мав Іван Франко. Перша зустріч молодого письменника з ним відбулася 1895 року в селі Жукові, в оселі батька. Кілька днів гостював у Лепких Франко. Між ним і господарем дому точилася гостра полеміка про роль і значення християнської культури. Як засвідчив пізніше Лепкий, саме тоді в пориві глибокого емоційного збудження Франко пообіцяв написати поему «Мойсей». До кінця днів Великого Каменяра в його особі Богдан Лепкий мав щирого друга і мудрого радника. Власне, за намовою Франка вперше взявся за історичну тему.

Але спершу згадаємо поетичний доробок Богдана Лепкого. Він напрочуд багатий. З-під пера автора одна за одною виходять збірки поезій... Його поезії прості, гарні, ліричні, хоч забарвлені тугою та зажурию. І в цьому нічого дивного немає. Поет не міг не бачити незavidного становища галицького селянина, не відчувати національної і соціальної несправедливості. Вже тоді в Лепкого виробилася властива йому манера письма: щира, лаконічна, хвилююче-тепла, з глибоким психологічним підтекстом. І скрізь на першому плані — покривджена людина. Разом з нею він переймається її

болями, турботами, радощами. Тому чільне місце у творчості Лепкого посідає сільська тематика...

У 20—30-х роках Лепкий рідко звертається до поезії, переважно пише прозу, точніше — історичні твори. Однак його проза дуже співзвучна з поезією, також лірична, настроєва, часто-густо сумна, ностальгійна, трагічна.

Історичних творів Лепкий написав чимало, за художнім рівнем їх можна оцінювати по-різному, але всі вони є відвертим і чесним віддзеркаленням світогляду письменника...

З 1899 року аж до смерті Богдан Лепкий прожив у Кракові, проте ніколи не поривав зв'язків з рідною землею, щорічно приїжджав до Львова, відвідував близькі з дитинства місця на Поділлі, не відмежовувався від громадського життя Галичини. І дуже тісні взаємини підтримував з українськими діячами культури та літератури, які мешкали на терені Польщі. Його дім став своєрідним центром української еміграції. У ньому постійно бували такі видатні художники, як Бойчук, Новаківський, Курилас та новеліст Василь Стефаник, з яким Лепкий заприятелював і протягом кількох років мав можливість щоденно зустрічатися...

Останній відтинок життя Богдана Лепкого (1930—1939 рр.) тісно пов'язаний із селом Черче, що за п'ять кілометрів від Рогатина на Івано-Франківщині. Сюди щоліта він приїжджав лікуватися до місцевого санаторію, який славився цілющими грязями. Спершу Лепкий винаймав помешкання, а 1933 року сільська громада безкоштовно спорудила для нього спеціальний будинок, назвавши його «Богданівкою»...

Останні роки життя Богдана Лепкого видалися тяжкими, бо припали на час фашистської окупації Польщі. Старий, хворий письменник не тільки втратив місце в університеті, а й зазнав переслідувань. Це наблизило його кінець. Помер Лепкий у 1941 році, похований у Кракові на Раковецькому кладовищі. У 1972 році на його могилі встановлено барельєф.

ЗАСПІВ

Колисав мою колиску
Вітер рідного Поділля
І зливав на сонні вії
Степового запах зілля

Колисав мою колиску
Звук підгірської трембіти,
Що від нього зорі меркнуть
І россою плачуть квіти.

Колисав мою колиску
Голос недалеких дзвонів,
І веселий спів весільний.
І сумний плач похоронів.

Колисав мою колиску
Крик неволеного люду,
І — так в серце вколисався,
Що до смерті не забуду.

1901 р.

* * *

Набій життя, журбо дрібна!
Набій, марні тривоги!
Крізь темний бір до ясних зір
Прорубую дороги.

Гримить топір, валиться бір,
Тріщать гнилі колоди,
То там, то тут на шлях падуть
Останні перешкоди.

І стогне бір, як дикий звір,
Кінчить життя прокльоном,
А там вгорі грядущі дні
Дзвенять побіди дзвоном.

Який той спів будучих днів
Для мого вуха милий!
Який при нім недолі грім
Марний, смішний, безсилий.

Ти, громе, їй! Ти, буре, вий!
Не знаю я тривоги.
Крізь горя бір у щастя двір
Прорубую дороги.

1. Які рядки вірша «Заспів» вас найбільше вразили і чому?
2. Знайдіть у вірші «Заспів» повтори. З якою метою вони вжиті? Які поетичні образи вірша виступають символами рідного краю?
3. Назвіть афористичні рядки із вірша «Заспів». Яка думка в них виражена?
4. Які поетичні образи створив автор у вірші «Набик життя, журбо дрібна!», щоб змалювати нелегкий шлях народу до щасливої долі? Зверніть увагу на поетичні тропи вірша. Визначте його головну думку. В яких рядках вона виражена?
5. Прослідкуйте, які звуки повторюються у вірші «Набик життя, журбо дрібна!» і з якою метою. Зверніть увагу на внутрішнє римування у вірші. Яка його роль?
6. Визначте віршові розміри прочитаних вами віршів Богдана Лепкого.

ЖУРАВЛИНИЙ КЛИЧ

Стояла пізня осінь 1912 року. По вулицях Кракова до вокзалу йшов зажурений поет, професор Краківського університету. То був Богдан Лепкий. Він повертався з театру. А в надвечірньому небі журливо курликали журавлі, покидаючи рідний край. Їх пронизливе курликання зливалося з болючим лементом на вокзалі галицьких і буковинських емігрантів, які відправлялися на чужину. У серці поета, чуйного до народного горя, народжувались зворушливі слова про знедолених журавлів-емігрантів:

Чути: кру! кру! кру!
В чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилонька зітру...

Так був написаний вірш «Видиш, брате мій», який 13 жовтня 1912 року надрукував львівський літературно-мистецький тижневик «Неділя» за підписом «Нестор» (літературний псевдонім Богдана Лепкого). Цей вірш скоро став народною піснею, мелодію до якої написав брат поета Левко Лепкий, а український композитор

Філарет Колесса розклав цю мелодію на чотири голоси. Через кілька років музику до неї написав Кирило Стеценко, і в цьому варіанті вона живе вже три чверті віку як реквієм масовій еміграції поліських, галицьких і буковинських трударів за океан у пошуках кращої долі. Прекрасно її виконували Іван Козловський, Борис Гмиря, Дмитро Гнатюк, Микола Кондратюк. Пісня більш відома у варіанті «Чуєш, брате мій», де зоровий образ («видиш, брате мій») змінений на емоційно-внутрішній, слуховий.

У пісні просто і щиро виражене святе почуття любові до рідного краю і туга за його втратою. Скільки у ній тяжкої муки, невимовного болю! Це біль і туга тих, хто втрачає найдорожче в своєму житті — батьківщину.

* * *

Видиш, брате мій,
Товаришу мій,
Видлітають сірим шнуром
Журавлі у вирій.
Кличуть: кру! кру! кру!
В чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилонька зітру,
Крилонька зітру.

Мерехтить в очах
Безконечний шлях,
Гине, гине в синіх хмарах
Слід по журавлях.

1912 р.

1. Розкажіть, що ви знаєте про історію створення пісні «Чуєш, брате мій». Хто написав до неї музику?

2. Які зорові і слухові образи з вірша Богдана Лепкого вам найбільше запам'ятались? Якими звуками підсилюються ці поетичні картини?

3. Яка головна думка вірша «Видиш, брате мій»? Які переживання і почуття в ньому втілені?

4. Розшифруйте ребус:

ТАЛАНОВИТИЙ НОВЕЛІСТ

Як відомо, Богдан Лепкий часто зустрічався з Василем Стефаником — великим майстром психологічної новели. Він і сам пробував писати в цьому жанрі. Пропонуємо його новелу «Цвіт щастя», в якій письменник тонко розкрив внутрішній світ маленького хлопчика, що шукає квітку-щастя.

ЦВІТ ЩАСТЯ

Дитиною малою він не раз чув, як люди говорили: «щастя».

— Що таке щастя? — питався матері, цікаво вдивляючись своїми оченятами в її заклопотане лице.

— Щастя, дитинко, то доля, — повторила мати і не знала, як пояснити малій дитинячій голівці те довге слово «доля».

— А доля, дитинко, то такий цвіт, що його тяжко дістати.

— А гарний той цвіт?

— Чи гарний, питаєш? Авжеж, що гарний. Як дивитись на нього, очі радуються, на серці стає весело й мило.

— Мамо, я хочу того гарного цвіту. Скажіть, де він росте, я піду за ним і принесу його для вас і для себе.

— Тепер тобі годі йти за тим цвітом, — казала мати, цілуючи сина в русяву голівку, — ти ще такий слабенький, а то ген за водою. Тепер тобі і без нього добре, а як виростеш і сил набереш, то тоді підеш.

— Ні, я не хочу, аж виросту. Я хочу тепер. Скажіть мені, де він? І «скажіть» і «скажіть» — лепетала дитина, а мати, щоб втихомирити її, підійшла до вікна і показала на став. Їх хата стояла на горбочку, а перед хатою у долині був став.

— Ось там, за ставом, чи бачиш?

— Бачу, мамочко, бачу. Їх там ціла левада. А які гарні, які дуже гарні! Чи то далеко?

— Таж далеко, хіба не бачиш? Геть там за водою!

— Аж за водою?

І задумався хлопчина. Тільки пильно вдивлявся великими синіми очима в далеку зеленість, там де видно-круг¹ зливався з голубими хвилями води.

Був вечір.

На овиді² блиснула вузенька, ясна смуга, а за хвилину вплив місяць, немов човен круглий і срібний. Він звільна підпливав на небо і здавалося, що справді сунеться не по вечірнім, тихім блакиті, а по дрімливій воді.

За хвилину хлопчина лежав у своїм маленькім ліжку. Мати провела йому молитву, казала попросити Бозі, щоб татусеві, сестричкам і братчикам дав здоров'ячка, накрила його, перехрестила і сказала: «Спи!»

І справді. Він замкнув свої оченята і вдавав, що спить. Але не спав, бо як лиш його мати на пальцях відійшла від його ліжка і замкнула за собою двері, підніс повіки.

В кімнаті було ясно. Місячне світло лилося крізь вікна і обливало своїм синявим кольором усі стіни, двері, образи на стінах і цілу обстановку. Під вікнами у городі співав соловей, здалека від ставу надходив хлюпінт води. Раз у раз котилася вона дрібненькими, як морщини на старечім лиці, хвилями і вдаряла об греблю і берег. Хлопець насторожив вуха.

^{1,2} Виднокрύг, овид — горизонт, обрій, тобто лінія зіткнення неба з землею чи водною поверхнею, яку ми бачимо на відкритій місцевості.

— Хлюпочеться, кличе мене! Каже, що понесе аж там, далеко, на леваду, де так багато «щастя». Воно цвіте. Ніяка квітка не цвіте так гарно. Чому то люди не рвуть того цвіту? Ага! Бо не годні дістати. Не знають, як через воду доплисти. Але я знаю. Коли б лиш мама заснули і коли б скоріше до рана, то піду.

— Піду!

Місяць світив і світив усе ясніше, соловей співав невтомно, а хвиля хлюпотіла. Хлопець не спав, думаючи про райську квітку щастя. Північ минула. Літня, коротка ніч кінчилася. Ранок був недалекий. На виднокрузі появився вузенький пасмужок, зразу блідий і невиразний, відтак усе більший і ясніший. Зорі блідли, блідло й небо. Солов'ї притихли. Подуло раннім холодом, і роса затремтіла на квітах. Також хлюпотіла вода в ставі. Хлопець не спав. Його груди хвилювали, очі світилися, губи горіли. Підніс голову, руками сперся об ліжку і сів. Хвилину слухав. Всі вдома спали. Навіть стара, чорна кішка, що звичайно в таку пору любила відбувати лови, лежала під печею, як грудка чорної землі. Хлопчина тихо встав і підійшов до вікна. Вікно відчинив легенько. Від вікна до землі не було високо. Переліз і здригнувся цілий. Зимна роса облила його теплі ноги, і ранній холод перейшов його. Він біг. Ставало тепліше. Дрібні ніжки занесли його на греблю. Став. Тепер хлюпіт води було чути багато краще, як перше. Тепер він виразно чув, як вода просить його, щоб кинувся в її холодні обійми.

— Ходи,— каже,— я занесу тебе на другий бік, там, де цвіте розкішна квітка щастя. Така пахуча, така промениста, якої ти не бачив ніколи. Ходи! Не бійся! — І він простягає руки і кидається в воду. На виднокрузі світає. На золотому рубці виринає якась велика і ясна точка. Від неї вся вода горить у ставі, палає. Хвиля за хвилиною стає ясна, промінна, мов луска на великанській потворі-рибі. Хлопчина йде по тій лусці, по хвилі, йде все далі й далі. Тіло в нього дрижить, серце тріпається, уста палають. Витягнувши руки наперед себе,

очима вдивився там, де сонце аж горить — сіяє і йде. Аж тут назустріч йому пливе велика біла птиця. Пливе повільно, мов човен по морі, крилами пускає як вітрила, ногами по воді керує — то лебідь. Один, далі другий, великий, білий, з гнучкою лебединою шиєю.

— Візьми мене, лебідю білий, і перенеси за воду. Я тобі не заважу, глянь, який я маленький.

Так каже хлопець: а лебідь немов слухає його, підпливає до нього ближче і стає. Приглядається йому і киває головою, штовхає крилом свою товаришку, щось до неї говорить, а відтак навертає на місці і відпливає.

— Зажди! — просив хлопчина. — Не тікай від мене, візьми мене з собою, перевези!

Але лебідь не слухає його. Все скоріше й скоріше пливе по блискучих хвилях.

— Зажди! — просить хлопець крізь сльози і кидається за ним у погоню.

Дрібненькі хвилі горять: легенький вітер перебігає по них, з ліса несе пахощами живиці. Тихо, хоч мак сій. Лише від берега чути хлюпінт хвилі. Вона раз у раз б'є, відбивається від прибережних стовпів і за кожним разом усе далше й далше заносить малого хлопчину. Вже він по груди пірнув у глибоку воду, вже лиш руки, лиш волосся сплинуло...

Біля постелі недужої дитини сидить лікар. Слухає, надслухує, удари серця вухом ловить і брови хмурить. Бідна мати дивиться в нього, мов у лице пророка.

— Що буде?

— Що буде? — думає лікар. — Те, що Бог дасть. Коли сильна природа, так при Божій допомозі переможе. А як ні, то піде за щастям, за вічним щастям.

А хвора дитина блудними очима вдивляється в стелю, піднімається на недужих крижах, витягає руки і шепче спаленими устами:

— Я хочу квітки-щастя... Пустіть мене, я піду за нею...

Багато літ минуло з того часу. Маленького, кучерявого хлопця ніхто не пізнав би нині. Виріс і змінився. Змужнів і пізнав життя.

Завдяки старому вчителеві ботаніки пізнав усі квіти на світі і знає, що там далеко, за водою, не росте жодна квітка щастя. Він то знає. А прецінь, прецінь кидається в воду і йде за нею, тою квіткою щастя. Та чи її дістане? Хто знає?

1. Як по-народному мати пояснює дитині, що таке щастя і доля? Знайдіть ці рядки у новелі.

2. Знайдіть у тексті картини природи і виразно прочитайте ці описи. Яка роль пейзажних уривків у творі? Як вони пов'язані з настроєм хлопчика? Які образотворчі засоби вжиті автором для яскравішого змалювання природи?

3. Розкажіть, яка пригода трапилась з маленьким хлопчиком. Чи можна виправдати його вчинок?

4. Поясніть зміст останнього абзацу новели. Чому, на вашу думку, твір завершено риторичними запитаннями?

5. У народі побутує цікава легенда про цвіт папороті. Зіставте її із змістом новели Богдана Лепкого. Що в них спільного?

6. Прочитавши у словничку з теорії літератури, що таке новела, поясніть, чому твір «Цвіт щастя» можна віднести до цього жанру.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

НОВЕЛА

Новела (від лат. «новий») — прозовий жанр, близький до оповідання. Але оповідання дає ширшу й докладнішу картину життя, події в ньому розвиваються порівняно спокійно і послідовно. Новела — це невеликий розповідний твір переважно про одну якусь незвичайну подію, що стала поворотною в долі персонажів, з несподіваним фіналом. Дія в новелі напружена, драматична, з гострими конфліктами; герої потрапляють у складні життєві обставини. У новелі здебільшого увага зосереджується не на показі зовнішніх подій, а на розкритті настроїв і переживань персонажів. Лірична атмосфера й філософська заглибленість у явища життя зближує новелу з ліричним віршем. Стрімкістю сюжету новела подібна до драми. Для новели характерні точ-

ність і виразність деталей, економність у використанні художніх засобів, лаконізм (стислість) в усьому.

Визначними майстрами новели в українській літературі були Василь Стефаник, Михайло Коцюбинський, Марко Черемшина, Юрій Яновський, Олесь Гончар, Григорій Косинка, Євген Гуцало, Григій Тютюнник та ін.

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

БОГДАН ЛЕПКИЙ

З ЛИСТА ДО МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

..Дякую за лист. Не дивуйтеся, що відписую пізно, але я страшенно зайнятий. Маю тепер роботи більше, як часу. Посилаю Вам втретє перевід Ваших чудових оповідань, втретє прошу дарувати, якщо вийшло не так, як треба. За свої переклади «На камені», «Почварка», «Сміх» і «Поединок» я беру цілковиту відповідальність. Але всього я не міг сам переложити.

Можливо, що в маю постараюся у Відні о перевід на німецьке. Дуже б рад пустити такі гарні твори ще в ширший світ.

За Вашу добру волю написати про мої новели я дуже Вам дякую. Знаю, що ніхто краще не напише, як Ви, бо, мабуть, ніхто мене, як Ви, не розуміє.

Крім «Кари» та «По дорозі життя», вийшло ще «З життя», «В горах», «Нова збірка» і «Оповідання».

Я того всього тепер у себе не маю, але кажу Вам вислати з книгарні товариства імені Шевченка.

Про себе додаю хіба, що маю 34 роки, родивсь в Крогульці недалеко Збруча. Батько, которому завдячую своє образование і одиноку дотепер серйозну й щирю критику, хоч доволі остру, був священиком і в літературі звісний під псевдонімом Марка Мурави. Мати Глібовицька — донька декана бережанського, в котрого далі я мешкав, щоб ходити через 8 літ до гімназії.

На університет ходив я у Відні, а потім — у Львові. Вчився слов'янській філології і історії, але студював також штуку.

Службу учителя гімназійного почав я в Бережанах, тепер служу в Кракові, де дістав я також посаду лектора українського язика на університеті.

Два роки жили ми в Кракові в щирій дружбі з Стефаником, Орканом, Міцінським і другими, і їм завдячую я не одну хвилю щирого артистичного вдоволення.

Пишу від 12 літ. Перше зацікавився малярством. Збирав я також та записував в ноти народні пісні, з котрих існувався Ніжанковський та й Колесса.

Писань своїх не тямлю скільки переложено на чеське, польське, німецьке, словацьке, мало на російське, бо тепер там не та пора.

Мій закон писати те, що чую і тоді, коли хочу, а ще краще, коли прямо мушу, з примусу душі.

Напрямів не признаю. Тенденцій не люблю. От тільки. Та й чи одно можна б ще писати, але нема часу.

Сердечно Вас цілую і прошу — відозвіться, як найскоріше, щоби я знав, чи дістали книжку.

Ваш Богдан.

(11 лютого 1907 р., м. Краків)

МИКОЛА ІЛЬНИЦЬКИЙ

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА БОГДАНА ЛЕПКОГО

Сьогодні українському письменникові Богданові Лепкому повертається його чесне ім'я, а українській літературі — його твори. Повертаються після довгого й несправедливого замовчування. Навіть знана у всіх усядах, де живуть українці, знаменита пісня «Чуєш, брате мій...», що постала з його вірша «Журавлі», публікувалася без імені автора, як народна.

Та Богдан Лепкий — не епізодичне ім'я в українській літературі, це постать першорядної ваги, непересічного таланту. Поет, прозаїк, перекладач, літературо-

знавець, видавець — він у кожній з цих галузей вніс вагомий вклад в історію рідної культури...

Батьківщина Богдана Лепкого — Поділля, край благословенний, щедрий, овіяний легендами. Сам поет написав про нього в одному з ранніх своїх віршів — «Заспіві»:

Колисав мою колиску
Вітер рідного Поділля,
І зливав на сонні вії
Степового запах зілля...

Батько Богдана був людиною освіченою і прогресивною. Він закінчив Львівський університет (класична філологія і теологія), виступав з літературними творами під псевдонімом Марко Мурава, брав участь у виданні часопису «Правда», підготовці підручників для школи.

Перші уроки освіти і виховання у ширшому значенні цього слова майбутній письменник здобув у батьківському домі. Швидко — за одну зиму — навчився читати, писати й рахувати.

Домашній учитель Богдана Дмитро Бахгаловський знайомив його не тільки з основами шкільної науки, а й з творами літератури, завдяки чому його учень уже в дитинстві знав багато віршів Тараса Шевченка, читав «Марусю» Григорія Квітки-Основ'яненка.

Коли Богдана Лепкого віддали шестилітнім хлопчиком до бережанської так званої нормальної школи з польською мовою навчання (відразу до другого класу), батьки перебралися з «цивілізованого» Кругульця до глухого Поручина, де, як жартома казали тоді, був кінець світу: далі дороги не було.

Між Бережанами та Поручином проходило життя Богдана-гімназиста, місто й село формували його характер і світогляд. Від селян він чув багато легенд та переказів про давні часи.

Майбутньому письменникові і сама гімназія, і Бережани як осередок культурного життя дали немало. В гімназії були український та польський хори (українським диригував відомий композитор Денис

Січинський). Щороку влаштовувалися міцкевичівський, а згодом і шевченківський концерти. Час від часу приїздив сюди мандрівний театр «Руської бесіди»...

Лепкий почав писати дуже рано. Ще в другому класі гімназії під впливом бабусиних оповідей написав поему про русалок, але сховав її під стріху, де вона й пропала. Згодом писав принагідно, на клаптиках паперу, на крисах книжок та зошитів, серйозно ж готувався стати художником, з цією метою брав уроки в художника Юліана Панкевича...

Богдан Лепкий вступив у Відні до Академії мистецтв, але навчання у ній морального задоволення не принесло, він відчув, що розминувся зі своїм справжнім покликанням. Нудно було змальовувати гіпсові статуї, щоразу натикаючись на зауваження викладача, що контури надто гострі і т. ін.

Але стався випадок, який визначив майбутню долю Лепкого, допоміг йому знайти себе.

Якось у поїзді йому довелося їхати в одному купе з Кирилом Студинським, який навчався тоді на філософському факультеті Віденського університету. Це знайомство не тільки зблизило двох у майбутньому видатних діячів української культури, а й спрямувало творчі інтереси Богдана в новому напрямку. Він став відвідувати лекції у Віденському університеті, в тому числі й відомого славіста В. Ягича. Він став учасником студентського товариства «Січ», брав участь у дискусіях на літературні та суспільно-політичні теми, близько зійшовся з майбутнім відомим фольклористом Філаретом Колесою, Михайлом Новицьким та іншими студентами-українцями. Далі Богдан Лепкий переходить до Львівського університету...

На ті роки припадає активна літературна творчість Б. Лепкого: він пише поезії, оповідання, перекладає, виступає з доповідями на засіданнях студентського товариства «Ватра». З 1895 року його твори починають дедалі частіше з'являтися на сторінках «Діла», «Буковини» та інших періодичних видань...

Починав він у кінці ХІХ століття, під опікою Івана Франка, а в надвечірню годину його привітав молодий Богдан-Ігор Антонич віршем, що закінчується рядками:

Похилився поет над минулим,
Доторкнувся до споминів струн.
Аж раптово над ним промайнуло
Старосвітське: «Не весь я умру».

Ці слова можна повторити й сьогодні, коли творчість Богдана Лепкого знову приходить до нас. Коли письменнику повернуто його чесне ім'я.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Богдан Лепкий / Атом серця: Українська поезія першої половини ХХ століття.— К., 1992.— С. 53—56.
2. Богдан Лепкий / Жулинський М. Із забуття — в безсмертя: Сторінки призабутої спадщини.— К., 1990.— С. 81—91.
3. Лепкий Б. Крутіж: Історичні повісті.— К., 1992.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

Народне щастя і народне горе
Я намагався в слово перелить.
Ішов з народом через гори й доли.
Землі свої зелені та блакить
Любив я серцем...

Максим Рильський

Максим Тадейович Рильський народився 19 березня 1895 року в Києві в сім'ї відомого українського етнографа і культурного діяча Тадея Рильського. Мати поета — проста селянка з села Романівки колишнього Сквирського повіту на Київщині (нині Попільнянський район Житомирської області).

З Романівкою пов'язані найкращі дитячі та юнацькі спогади поета. Після закінчення гімназії вчився в Київському університеті.

Писати вірші почав з 7 років. У 1910 році виходить його перша поетична збірка «На білих островах». З 1919 по 1929 роки працює учителем у сільських школах, в залізничній семиріччі Києва та на робітфаці при Київському університеті.

Основні збірки поета: «На узліссі» (1918), «Синя далечінь» (1922), «Знак терезів» (1932), «Київ» (1935),

«Збір винограду» (1940), «Україна» (1938), «Слово про рідну матір» (1942), «Мости» (1948) та ін. Та найкращі твори поет написав у пору так званого «третього цвітіння», в останній період творчості. Вони увійшли до збірок «Троянди й виноград» (1957), «Голосіївська осінь» (1959), «Далекі небосхили» (1959), «В затінку жайворонка» (1961), «Зимові записи» (1964). Після смерті опублікована остання збірка «Іскри вогню великого» (1965). Найвідоміші поеми: «Чумаки» (1923), «Мандрівка в молодість» (1944), «Жага» (1942), «Неопалима купина» (1944). Максим Рильський був і чудовим перекладачем. Ось чому літературна премія ім. Рильського вручається в Україні за кращий переклад. Помер поет 24 липня 1964 року. Його іменем названо вулицю і Голосіївський парк у Києві, де знаходиться літературно-меморіальний музей М. Т. Рильського.

ВСЕВОЛОД НЕДІЛЬКО

ЗА ЗАКОНАМИ ПРАВДИ, ЛЮДЯНОСТІ, КРАСИ

В історії кожного народу є видатні особистості, які підносяться до вершин його духовного життя й визначають ці вершини. Здебільшого це багато й усебічно обдаровані натури, що найповніше виявляють свій талант в якійсь одній галузі мистецтва, культури, науки, але роблять значний внесок і в інші сфери духовного життя народу, всієї його культури. Такими багатогранно обдарованими були Тарас Шевченко, Іван Франко, Пантелеймон Куліш, Борис Грінченко.

Таким був Максим Рильський — великий український поет, перекладач, академік, учений-літературознавець, фольклорист, лінгвіст (який багато зробив для розвитку української мови в тяжкі 40—50-ті роки), музикант, пристрасний публіцист і, як свідчать його учні та сучасники, талановитий педагог.

Та передовсім Максим Тадейович Рильський — видатний поет, продовжувач славних традицій класичної літератури, який умів, як ніхто інший, розкрити новизну змісту, користуючись класичними формами. Це був поет уселюдських, вічних тем і проблем. Філософські питання добра і зла, прекрасного й потворного, пошуки шляхів до ідеалу завжди жили в його поезії, хвилювали читача, примушували замислитись над життям, сенсом існування людини.

Народився Максим Тадейович Рильський 19 березня 1895 р. в Києві у небагатій, але знаній шляхетській сім'ї. Батько майбутнього поета, Тадей Розеславович — відомий український культурно-освітній діяч, етнограф, фольклорист, педагог. У Романівці він у власному будинку створив школу, де вчителював понад двадцять років. Мати, Меланія Федорівна, проста селянка, яку грамоти навчив чоловік, була втіленням народної моралі, мудрості, доброти.

Зростав малий Максим під благотворним впливом матеріної пісні, дружби із селянськими хлопчиками, захоплюючись і дихаючи розкішною красою Романівки, зеленими берегами невеличкої, але чарівної річки Унави. А з другого боку — високоінтелектуальні розмови, мудрість книг, атмосфера могутнього мистецтва — від народної пісні до світової музичної класики. Може, саме тому й поєдналися щасливо в його душі глибина інтелекту, рідкісна ерудиція з простотою, щирістю, любов'ю до рідного слова, народної пісні. Малий Максим багато читав, і потяг до поетичної творчості прокинувся у нього рано. Уже в 1907 р. в газеті «Рада» побачив світ його перший вірш «Сон».

Розвинений хлопчик поступив відразу до третього класу приватної гімназії в Києві. Якийсь час жив у композитора Миколи Лисенка, що сприяло розвитку й поглибленню його природного музичного обдаровання. Максим Рильський, згадуючи про роки навчання в гімназії, писав: «...Вже тоді глибоко полюбив я на все жит-

тя Шевченка, Пушкіна, Міцкевича, трьох найдорожчих моїх вчителів, а з любов'ю до народної творчості я, здається, і вродився».

У гімназіальні роки він продовжує писати вірші, а в 1910 р. виходить його перша збірка «На білих островах».

✓ Закінчивши гімназію, Максим Рильський поступає до Київського університету Святого Володимира, навчається спочатку на медичному факультеті, потім на історико-філологічному. Якийсь час працює у місті Сквирі в продовольчій управі, потім десять років учительює в Романівці, у селі Вчорайшому Житомирської області, пізніше в Києві — викладає українську мову на робітфаці при Київському університеті (до 1929 р.).

Лиха доля не минула в цей час і Максима Рильського, хоч виявилася до нього по-своєму «ласкавою». Десь у березні 1931 року Рильський був заарештований і облудно звинувачений у неіснуючих злочинах. Як згадує син поета Богдан Максимович, слідчі вимагали від нього «зізнань у нескоеких провинах, у належності до міффічної, вигаданої самими слідчими контрреволюційної організації...»

Спогад сина — це перший друкований матеріал про арешт великого поета, який, на щастя українському народові, скінчився все ж благополучно, якщо може вважатися благополучним кінцем страшна й безкарна наруга над людиною.

Це був перший удар сталінського режиму, якого зазнав Максим Тадейович. Перший, а не останній. І нехай його більше не заарештовували, та скільки безглуздих звинувачень у націоналізмі, скільки переслідувань, цькувань довелося винести співцеві на його тернистому шляху...

На весь голос зазвучала поезія Максима Рильського в роки другої світової війни. Могутньо прозвучав гімн рідній Україні в поезії Максима Рильського «Слово про рідну матір», у поемах «Жага» та «Неопалима купина».

Образ рідної України постає перед поетом-патріотом у величі й славі історичного минулого. Пам'ять воскрешає й зводить перед очима потомків світлі образи великих синів рідної землі — Шевченка й Франка, Сковороди й Лисенка. «Слово про рідну матір» — то золотий сплав лірики з епосом. Україна для Рильського — це насамперед Шевченкова земля:

Благословен той день і час,
Коли прослалась килимами
Земля, яку сходив Тарас
Малими босими ногами...

Новий етап у творчості Рильського розпочався у другій половині 50-х років, як і в житті всього нашого народу, як і в літературі, коли було, нехай і не досить повно й послідовно, сказано правду про сталінські часи. Ці роки були чи не найпліднішими в житті Максима Тадейовича. Засяяв, розпросторився його всебічний талант, усе, що лежало на серці, виливалося на папір, не треба було вже стримувати лет поетичної думки.

З'являються збірки «Троянди й виноград» (1957), «Далекі небосхили» та «Голосіївська осінь» (1959), «Труди і дні» та «Згряя веселиків» (1960), «В затінку жайворонка» (1961). Остання прижиттєва книга поезій М. Рильського — «Зимові записи» — побачила світ у 1964 році. Саме у віршах цих збірок найповніше розкрилися такі якості його творчості, як гармонія думки й почуття, єдність національного й вселюдського, особистого і загального, прекрасного і корисного. Уся творчість поета перейнята високими гуманістичними почуттями, що ґрунтуються на вічних людських цінностях — доброті й справедливості, правді й співчутті, труді й милосерді...

«Золоті мости» наводив Максим Рильський між народами своєю перекладацькою діяльністю.

Не злічити найвищих досягнень світової літератури, які подарував Рильський нам, українцям, у перекладах рідною мовою. Назвати б хоч найголовніші: «Євгеній

Онегін» Олександра Пушкіна, «Пан Тадеуш» Адама Міцкевича, «Орлеанська дівка» Вольтера. Переклад кожної з цих вершин світового письменства, та ще такого високого рівня, як у Рильського,— вже сам по собі зробив би ім'я перекладача славним. А ще ж є інші переклади — Михайла Лермонтова, Федора Тютчева, Миколи Некрасова, Янки Купали, Якуба Коласа, Акакія Церетелі, Аветіка Ісаакяна, Яна Райніса, Юліуша Словацького, Яна Неруди, Йоганна Гете, Віктора Гюго, Назима Хікмета...

Максим Тадейович Рильський — великий син України, її народний поет, класик світової літератури. Ім'я Рильського живе в серцях народних — і житиме, доки будуть в Україні ясні зорі й тихі води, доки лунатиме над світом українська пісня, українське слово.

1. Які обставини мали найбільший вплив на формування Максима Рильського як поета?

2. Прокоментуйте епіграф до творчості Рильського. Чи відповідає він суті його поезії?

3. Які вірші Максима Рильського ви знаєте? Чим вони вам подобаються?

4. Михайло Стельмах назвав Рильського «співцем правди, краси, добра». А які образні вислови ви можете підібрати для характеристики творчості цього поета?

НАЙДОРОЖЧИЙ СКАРБ

Український письменник Панас Мирний писав, що «найбільше і найдорожче добро в кожного народу — це його мова...» Скільки нерозгаданих таємниць, яка неповторна краса і могутня сила криється, здавалося б, у найпростіших словах, що здатні зворушувати людські серця! Такі думки втілені у чудовому вірші Максима Рильського «Мова», сповненому глибоких патріотичних почуттів.

МОВА

Треба доглядати наш сад.

Вольтер¹

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.

Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морським. Немає
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.

Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля²,
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтеся доглядати свій сад.

1956 р.

ПІСНІ

Коли пісні мого краю
Пливуть у рідних голосах,
Мені здається, що збираю
Цілющі трави я в лугах.

¹ Вольтер — відомий французький письменник.

² Грінченко, Даль — укладачі словників української і російської мов.

В піснях і труд, і даль походу,
І жаль, і усміх, і любов,
І гнів великого народу,
І за народ пролита кров.

В піснях — дівоча світла туга
І вільний помах косаря,
В них юність виникає друга,
Висока світиться зоря.

Люблю пісні мого краю,
Та не спинюсь на тім лишень:
З любов'ю вухо привертаю
До братніх на землі пісень.

Немає людності такої,
Громади жодної нема,
Яка б із давнини глухої
Ішла по всесвіту німа.

Багато голосів на світі,
Як барв на поверхні земній,
Та всі вони в єдине злиті
У мрії людства віковій.

Це — рук стискання працюючих,
Це — серць братання у бою...
Жагу пісень, в труді омитих,
Люби, як брат сестру свою.

У кожній мові, в кожному слові
Краси майбутнього шукай,
Де в неохмареній любові
Розквітне світу небокрай.

1951 р.

1. Чи сподобався вам вірш Максима Рильського «Мова»? Якщо так, то які рядки найбільше запам'ятались і припали до серця?
2. Як ви розумієте епіграф до вірша? Які порівняння для характеристики народного слова вживає поет у вірші?
3. Прodeклamуйте вірш «Мова», звернувши увагу на особливості його ритміки, зокрема на паузи всередині рядка.
4. Знайдіть у вірші крилаті вирази, афоризми і поясніть їх зміст.
5. Визначте основну думку вірша «Мова». В яких словах вона виражена?
6. Що сказано про державну мову в Конституції України?
7. Які ви знаєте висловлювання культурних діячів про мову, слово народне? А які вам відомі рядки про мову з віршів українських поетів?
8. Розшифруйте ребус:

9. Які поетичні картини постають у вашій уяві, коли ви читаєте вірш «Пісні»?
10. Поясніть образний вислів Максима Рильського:

У кожній мові, в кожному слові
Краси майбутнього шукай.

Як ліричний герой цього вірша ставиться до пісень інших народів? Знайдіть відповідь у тексті вірша.

ЙОГО НАЙКРАЩИЙ ДРУГ

Максим Рильський писав: «Любімо, шануймо, бережімо природу, вічне джерело нашого життя і нашої творчості». Поет був палким любителем природи рідного краю, яка припала йому до серця ще в рідній Романівці. Він часто відпочивав на лоні природи, з невідомою щирістю змалював її у своїх творах, вдаючись до поетичної медитації, роздумів при спогляданні її чарівної і невмирущої краси.

Ви багато знаєте, нівроку,
А проте вам чесно доведу,
Що бувають вальдшнепи щороку
В Ботанічнім київськiм саду.

Здумайте: шумить, гримить столиця
(Гоголь щось подібне говорив),—
А над осiнь прилітає птиця
Із північних сивих чагарів,

З чорними, печальними очима,
З довгим дзьобом, ніби про запас,
Для людей байдужих невидима,
Таємнича, як смеркання час,

І сидить, аж можна наступити,
І злітає — серце завмира...
О, яка ж то радість, красний світе,
В бистрім шумі пtiчого пера!

1959 р.

РОЗМОВА З ДРУГОМ

Ліс зустрів мене як друга
Горлиць теплим воркуванням,
Пізнiм дзвоном солов'їним,
Ніжним голосом зозулі,
Вогким одудів гуканням,
Круглим циканням дроздів.

Ліс зустрів мене як друга
Тінню від дубів крислатих,
Смутком білої берези,
Що дорожчий нам за радість,

Кленів лапами густими,
Сосни гомоном одвічним,
Срібним шемранням осик.

І до друга я звернувся
Із промовою такою:

Ти рости на втіху людям,
Отіняй кохання чисте,
Бережи нам світлі ріки,
Що полям несуть вологу,
Що запліднюють сади,

А за кожну деревину,
Що піде нам на будови
Чи на щогли корабельні,
Ми нові гаї посадим,
Щоб земля була весела,
Як веселе птаство в лісі,
Як веселі дерева.

1954 р.

1. Якими почуттями пройнятий вірш Рильського «Розмова з другом»? Яка його основна думка? Знайдіть у тексті рядки, в яких вона виражена. Що говориться в статті 50 Конституції України про довкілля?

2. Які звукові й зорові образи використовує поет для змалювання лісу у вірші «Розмова з другом»? Виділіть у цьому описі найбільш вдалі, на ваш погляд, епітети і метафори.

3. Зверніть увагу на строфічну будову вірша «Розмова з другом», на те, що у ньому немає римування (так званий «білий вірш»). Навчіться його виразно читати.

4. Прочитайте у словничку з теорії літератури, що таке інверсія та анафора. Знайдіть у вірші «Розмова з другом» інверсії і поясніть їх роль. Чи є в цьому вірші анафори?

5. Якими художніми засобами змальовано птахів вальдшнепів у вірші «Ви багато знаєте, нівроку»?

6. У яких рядках вірша «Ви багато знаєте, нівроку» ви відчули найбільшу радість ліричного героя від споглядання краси природи? Чи спостерігаєте ви за птахами і тваринами, які почуття вас огортають?

7. Прочитайте у словничку з теорії літератури, що таке медитація. Подумайте, чи можна вірш Рильського «Ви багато знаєте, нівроку» віднести до цього літературного жанру і чому.

УКЛІН ПРАЦІ ХЛІБОРОБА

Давня назва українців — орії — свідчить, що наші предки віддавна були хліборобами, орачами, споконвіку працюючи біля землі. Ще Олександр Довженко підмітив велику філософську мудрість: «Найбільший прояв геніальності — в засіяній ниві». А Михайло Стельмах підкреслював: «На колосі, на звичайному і незвичайно дивовижному — сивому колосі жита і золотому пшениці — з віку у вік трималася людська доля». Тому у народі хліб завжди був у пошані, у фольклорі пшенична хлібина порівнювалася з сонцем. Про нелегку, але таку потрібну людям працю хлібороба прочитайте вірш Максима Рильського.

СПАСИБІ

Яке це славне слово — хлібороб,—
Що жартома ще звуть і гречкосієм!
До слів найкращих я вписав його б,
До тих, які ми серцем розумієм!

Який це труд, який солодкий піт,
Яка жага і втома життєдайна!
Ну, безперечно, знає цілий світ
Про роль почесну трактора й комбайна...

Спасибі їм: помічники живі
Вони у чеснім хліборобським щасті...
Та треба працювати і голові,
Докласти треба руки мозолясті,

Щоб красувався вбогий переліг
Нечувано багатим урожаєм,
Щоб гречка розливалася, як сніг,
Пшениця слалась маревом безкраїм,

Щоб кукурудза в строгому ладу
Підкорювала все нові простори,
Щоб жайворонки пісню молоду
Підносили над колосисте море,

Щоб хліб, як сонце, сяяв на столі
У кожній хаті, домі та колибі...¹
Уклін земний працівникам землі!
Вам, сіячі, плугатарі,— спасибі!

1960 р.

1. Визначте тему та ідею вірша «Спасибі».

2. За що поет прославляє професію хлібороба? Знайдіть у тексті відповідні рядки.

3. Якими художніми засобами автор створює яскраві поетичні картини?

4. Знайдіть у вірші «Спасибі» анафору та інверсію, визначте їх роль.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ПОЕТИЧНІ ФІГУРИ

У художньому творі, крім тропів, є ще особливі звороти мови, які дають змогу авторові досягати виразності й емоційності вислову. Називають такі звороти мови стилістичними, або синтаксичними фігурами, бо їхнє змістове значення стає зрозумілим лише у контексті твору.

¹ *Коліба* — пастуший курінь (у Карпатах), хатина гуцулів-дереворубів.

Ви вже знайомі з такими поетичними фігурами, як поетичний паралелізм, риторичне запитання. Часто в художньому творі вживаються інверсія та анафора.

Ана́фора (від грецького «виділяю») — це єдинопочаток, повторення окремих слів чи словосполучень на початку віршових рядків, строф чи речень (у прозових творах). Анафорою виділяється найважливіший вислів, на який автор хоче звернути увагу. Наприклад, з поезії Максима Рильського:

Скинуть кайдани,
Скинуть неволю,
И народи глянуть
У вічі долі.

Інве́рсія (від грец. «перестановка») — це перестановка слів у поетичному тексті з метою увиразнення їх, порушення узвичаєного порядку слів відповідно до логічних, ритмічних та стилістичних вимог, для надання вислову нового відтінку. Інверсія вживається тоді, коли автор хоче наголосити на певному слові, виділити його для яскравішого змалювання образу. Наприклад, ось як вжита інверсія у поетичних рядках Максима Рильського:

В небі, чистім і прозорім,
Сонце сяє..

МЕДИТАЦІЯ

Медита́ція (від латинського «розмірковую») — ліричний вірш-роздум, у якому в невимушеній формі автор веде розмову з читачем про складні філософські та інші проблеми людського буття (життя і смерть, дружба і кохання, природа тощо).

До цього ліричного жанру Максим Рильський часто звертався в останній період творчості (збірки «Голосіївська осінь», «В затінку жайворонка», «Зимові записи»).

ПАВЛО ТИЧИНА

ЛЮДИНОЛЮБ

Ось я в 1911 році, будучи в передостанньому класі Чернігівської семінарії, читаю першу збірку поезій ще не знайомого мені Максима Рильського «На білих островах». (А я вже в той час друкувався і ходив на нелегальні «суботи» Коцюбинського.) Хоч з автором збірки цієї не міг я познайомитись (бо він же в Києві), а все-таки мені на серці тоді так якось легко стало від однієї думки, що єсть же ще один поет, як і я, молодий, який ненавидить царат, імперію жандармів, поміщицтво. І це виповнювало мене якимсь особливим настроєм співдружності молодих в літературі.

А ось в учбовий період мого студентського навчання в 1914—1915 роках і сам я вже в Києві. Щоб заробити собі грошей на прожиття і для платні за право навчання в Комерційному інституті, я взяв собі роботу помічника хормейстера в театрі Миколи Садовського. Пригадую той момент, як мені раз в театрі показали Максима Рильського. «Та от він який! — подумав я. — Ще ж зовсім юнак...» І незважаючи на те, що особисто не вдалось мені познайомитись із ним (бо в антрактах хор завше мусив повторювати за кулісами свої номери наступної дії), я, одначе, радів, що ми обидва молоді і що нам обом в літературі дуже хочеться зробити щось своє, якесь одмітне слово сказати...

Максим Тадейович володів мудрістю життя. Цій мудрості наймення — людинознавство. Справді, де б він не був, про що б не писав, — він завжди пов'язував свою творчу продукцію з широким колом читачів, з народом. А таке пов'язування, як всі ми знаємо, є запорукою небоязні смерті, запорукою життя живого...

І наостанці як не згадати про так звані «Вечірні розмови» Максима Тадейовича, які він, незважаючи на

свою тяжку хворобу, методично подавав на сторінках газети «Вечірній Київ»! Як тут не згадати нам і про допомогу Максима Тадейовича тим молодим творцям слова, які часто звертались до нього з своїми окремими листами або ж і з цілими зошитами!

Людинолюбство було притаманне йому аж до останньої хвилини.

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ

СПІВЕЦЬ ПРАВДИ, КРАСИ, ДОБРА

Під березневими туманними зорями, коли земля ще спросоння вбирає в себе шелест пташиних крил, проста змучена кріпачка принесла світу свого геніального сина Тараса.

Під березневими туманними зорями, коли прокидається вода і підсніжник сумовито-замріяним оком дивиться на ще імлисту землю, народився великий поет України, великий співець слов'янського світу Максим Рильський.

З дитячих років його рука потягнулась до письма, душа — до краси, а серце — до людини. І цей початок став отим продовженням, що не має кінця-краю ні в п'ятдесят, ні в сімдесят, ні у сімсот років, як не має краю і наколихане вітром зерно, і довершений сонцем погляд творця, і велич людського духу.

З романівських полів, з романівських лук і осель прийшли в його поезію ранні роси і гіркі сльози, і заблищали вони на віях матерів і дітей і на вершинах світової поезії.

Все для людини і завжди з людиною — цей заповіт Максим Рильський проніс крізь бурю й сніг, крізь усе своє життя, проніс, як Людина з великої літери, як рицар краси і добра. Пригадую його слова:

— Коли ти маєш вчинити щось погане, сім раз подумай — і не вчини, а добро роби не думаючи!

Хто мав щастя зустрічатися з Максимом Рильським, той знає ті прекрасні години, коли в світі якимсь чародійством більшало творчості, мрій, натхнення, любові; той знає щедрі вечори чудесних прозрінь, що збагачують серце і розум.

Закоханий в людину, в працю, в творчість, народжений для прекрасного, він усюди ніс це прекрасне і чийсь радість, і чийсь весілля зустрічав як своє. Але й чийсь лихо він теж стрічав як своє і боровся з ним, не шкодуючи свого часу і здоров'я.

Слово Рильського ми давно вже зємо чародійним, бо воно справді чародійне, як оте степове джерело, що силу бере з глибин, а красу з вечірніх і ранкових зірок...

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

МАКСИМУ РИЛЬСЬКОМУ

Садом я блукаю тихою ходою,
Рум'яніє вечір од зорі заграє.
Яблука допілі виснуть наді мною,
Що колись про них я в Рильського читав.

Був я юним, юним, грізною грозою
Ми зняли для штурму міліони рук...
Десь там на Поділлі, в полі перед боєм
Я читав поета під гарматний гук...

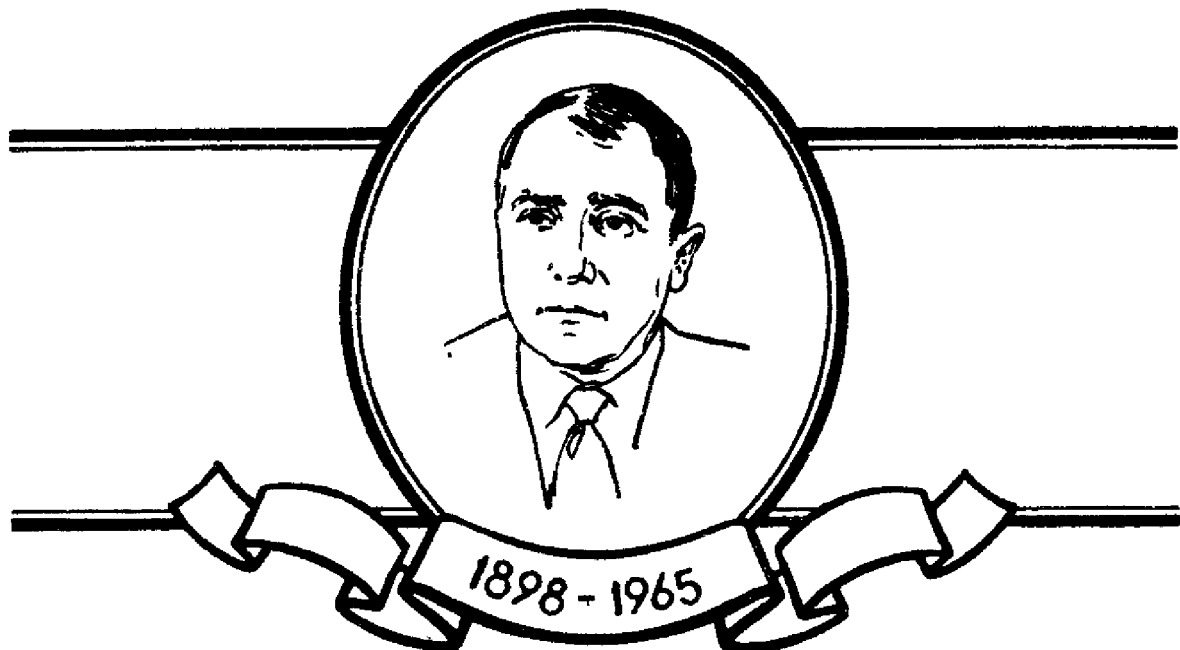
Бігли мій в атаку, кров багрила трави,
І дощем залізним падала блакить...
А в душі сіяло тепло і ласкаво:
«Вміє розставатись той, хто вмів любить».

Ці слова звучали і в гарматнім хорі,
І коли їй руку я востаннє тис...
Ці слова поета, мужні і прозорі,
Я крізь довгі роки до сивин проніс.

Я іду, і в'ються спогади незримо...
Де ти, моя юність, дальніх днів блакить?
Яблука червоні Рильського Максима
Виснуть наді мною, кличуть жить і жить!

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Незабутній Максим Рильський: Спогади.— К., 1968.
2. Р и л ь с ь к и й М. Вірші та поеми.— К., 1990 (серія «Шкільна бібліотека»).
3. Творчий світ письменника.— К., 1982 (розділ «Максим Рильський»).
4. Атом серця: українська поезія першої половини ХХ століття.— К., 1992 (розділ «Максим Рильський»).

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.

Володимир Сосюра

Володимир Миколайович Сосюра народився 6 січня 1898 року в місті Дебальцеве на Донеччині в родині шахтаря.

Дитячі роки провів у селищі Третя Рота (тепер м. Лисичанськ Луганської області), куди переїхали батьки. Після двокласної сільської школи вчився у ремісничому училищі, потім в агрономічній школі. З одинадцяти років почав працювати на содовому заводі, потім на шахті. Продовжував освіту на робітфаці Харківського інституту народної освіти.

З 14 років пише вірші. Перша збірка «Поезії» вийшла у 1921 році. У 20-ті роки він був одним з найпопулярніших і найулюбленіших ліриків в Україні. За своє життя видав понад 60 поетичних збірок і поем. Деякі з них: «Червона зима» (1921), «Залізниця» (1924), «Де шахти на горі» (1928), «Серце» (1930), «Червоні троянди» (1932), «Люблю» (1939), «Під гул кривавий» (1942),

«На струнах серця» (1955), «Ластівки на сонці» (1960) та ін. В останні роки життя написав поему «Розстріляне безсмертя» і автобіографічний роман «Третя Рота». У 1963 році одержав Шевченківську премію.

Помер Володимир Сосюра 8 січня 1965 року, похований у Києві.

МИКОЛА СОМ

МІЙ СОСЮРА

Коли я читаю вірші Володимира Сосюри, насамперед бачу перед собою живий образ незабутнього поета, якого мені пощастило знати. Певна річ, молодого Сосюру — найніжнішого поета України — я побачив і відчув тільки в його хрестоматійних віршах у нашій голодній і холодній повоєнній школі. Він прийшов до мене юним гострооким повстанцем і народним співцем. Саме тоді — і навіки — я запам'ятав оці проникливі, хвилюючі рядки:

Такий я ніжний, такий тривожний,
Моя осіння земля.
Навколо вітер непереможний
Реве й гуляє...

А коли я читав славнозвісну поему «Червона зима», то плакав від невимовного відчуття болю. Мені здавалося, що Лисиче над Дінцем вирує не десь у донецьких степах, далеких від мого Придесення, а ось тут, біля мене, в моїй розтривоженій душі:

Зима. На фронт, на фронт!.. а на пероні люди...
Біля вагонів ми співаєм «Чумака»...
І радість лоскотно бентежить наші груди...
Шнкують злидні нас, юнак до юнака.

Справді — «Шнкують злидні нас...». Далекі події громадянської війни я сприймав тоді через призму війни Вітчизняної, через ті фронти, що пройшли крізь чутливу і вразливу душу дитини воєнних літ. І в школі,

і вдома — скрізь були злидні, які нас мучили, пригнічували, але єднали й шикували в одному ряду осиротілих дітей. Там стояв і я — малий сирота, який мріяв про шматок людського хліба у час розрухи-голоду, але вмивав і омивав свою нехитру дитячу душу власною сльозою над віршами улюбленого поета. Хіба таке забувається? І чи міг я тоді думати-гадати, що закінчу свою злиденну десятирічку, вступлю учитися в Шевченків університет і там, у студентській аудиторії, бачитиму й слухатиму великого українського поета — Володимира Миколайовича Сосюру? Таке могло тільки приснитися...

Та в чудове повесіння 1955 року ми, університетські поети-початківці, запросили ушавленого автора «Червоної зими» на творчу зустріч до нашої літературної студії (у чому допоміг нам син поета Володька Сосюра, який разом з нами навчався на факультеті журналістики). І він прийшов. Я навіть запам'ятав його одяг — довгий сірий макінтош та зелений капелюх, з-під якого заглянули в наші юнацькі душі його карі сумовиті очі. Зовні він був нібито спокійний, урівноважений, та коли став читати свої вірші, то дуже хвилювався. А почав читати без усякого оголошення назви поетичного твору. Зі свого дитинства:

Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу,
Музика у садку та потяг в сім годин...
Вас не забудь мені, як рідну Третю Роту...
Про вас мої пісні під сивий біг хвилин...

Ми знали ці рядки, бо як не знати рідної літератури? Наші губи заворушилися у такт тихого, мелодійного голосу поета. Ми могли б дужим студентським хором переказати-проспівати усю «Червону зиму» — від першої літери й до останньої крапки. Але ж ми чули чарівний голос самого Сосюри, що знову постав перед нами таким ніжним і таким тривожним, яким ми знали його зі школи. Інколи він збивався, бо хвилювався від незабутніх спогадів своєї вогнистої юності.

Коли потяг у даль загуркоче,
Пригадається знову мені
Дзвін гітари у місячні ночі,
Поцілунки й жоржини сумні,—

після цих слів на поетові очі набігали сльози — ми самі їх бачили, ті сльози! На якусь часинку він замовк, а ми розгубилися. Та одразу ж спохватились і нагородили поета гучними, щирими оплесками, які не могли вміститися в найбільшій аудиторії нашого університету, а тому через розчинені вікна лунали на всю Володимирську вулицю...

Хвилююсь, коли згадую, що упродовж багатьох років мені поталанило спілкуватися з видатним поетом. Бережу в пам'яті дні й години, коли мені випадало — і не раз — виступати на творчих зустрічах у доброму товаристві Володимира Миколайовича. Найчастіше такі зустрічі відбувалися в затишних залах київських шкіл — здебільшого серед старшокласників. Ніжно-плинний, срібний голос поета чарував усіх — і вчителів, і учнів...

Популярність поета зростала фантастично! Але він не спочиває на лаврах своєї заслуженої слави. У вірші «Знов село» за 1927 рік із дивовижною скромністю і відповідальністю перед читачем він говорить про себе так:

Працюють, працюють, безумовно!
Кожній хвилі нема ж вороття!
Ні! Я зовсім іще не заповнив
Золотої анкети життя.

Відтоді пробіжить, пролетить і перейде у вічність понад тридцять тривожних років його життя. Відгримить Вітчизняна війна і настане мирний час важкої відбудови. Поет заповнить золоту анкету свого життя і аж тоді, на початку шістдесятих років, напише книжку віршів із точною, вагомою назвою «Поезія не спить»:

Моя поезія не спить...
Вона — переживань буруни,

Що вніч, і вдень, і кожну мить
Торкає серця мого струни.

Поезія Сосюри ніколи не спала, бо завжди була воїном і трудівником.

Про Володимира Сосюру багато написано письменниками різних поколінь і різних народів. Я процитую лише кілька душевних слів Андрія Малишка — молодшого побратима Сосюри: «За своє життя він написав біля п'ятдесяти книг, ніби проклав п'ятдесят крутих сходин на високу гору, ніби відшукав п'ятдесят стежок до людини-сучасника, до її помислів і почуттів... Володимир Сосюра на довгі часи увійшов до серця народного, до помислу людського, високо зійшовши на гору поезії як один з найкращих поетів нашої Батьківщини»...

Колись мудрі люди говорили: для того щоб глибше зрозуміти поета, треба неодмінно відвідати той край, де він народився та розповився. У шахтарському Донбасі — на батьківщині Сосюри — я побував багато разів. І впродовж років найчастіше бував у «Лисичому над Дінцем» — у нинішньому місті Лисичанську, де минуло дитинство поета, де юнаком він працював на содовому заводі. А відколи я став лауреатом літературної премії імені Володимира Сосюри, земляки поета все частіше запрошують мене на творчі зустрічі. Виступаючи перед заводчанами та шахтарями Лисичанська, ніколи не минаю музею Сосюри та пречудового пам'ятника видатному поетові-земляку. «Це наш поет», — із гордістю кажуть усі трудящі шахтарського краю.

Останній раз я відвідав Лисичанськ улітку 1986 року. Приїхав туди разом із моїм другом, чілійським патріотом і відомим артистом та композитором Бернардіно Корреа, який живе і працює в Києві... Коли ми поверталися із Лисичанська до Києва, Бернардіно усю дорогу тихо і ніжно наспівував:

А десь біжать залізні коні
І пахне холодом трава.

Оці тривожні й дивовижні слова мій чілійський побратим уперше вимовляв чистою-пречистою мовою Володимира Сосюри.

1. Розкажіть, як розпочав свою трудову і літературну діяльність Володимир Сосюра.

2. Які вірші Сосюри ви знаєте? Чим вони вам подобаються?

3. Які ви знаєте автобіографічні твори поета? В яких віршах він оспівав рідні місця?

4. Як охарактеризував творчість Володимира Сосюри Андрій Малишко?

5. Розшифрувавши ребус, ви прочитаєте назву відомого вірша Сосюри.

СПІВЕЦЬ ДОНЕЦЬКОГО КРАЮ

Володимира Сосюру справедливо називають співцем донецького краю. Він зворушливо і поетично оспівав у своїй творчості красу рідних місць, де пройшли його дитинство і юність. Про Донеччину написані такі твори, як «Червона зима», «Третя рота», «Знов село», «Донеччино моя!», «Як я люблю тебе, мій краю вугляний...», «Як передать, Донбас, твою красу і силу...» тощо. Здебільшого це твори автобіографічні.

Прекрасним зразком патріотичної поезії Володимира Сосюри є вірш «Вода десь точить білий камінь...», написаний у 1951 році. Афористичними стали рядки, що повторюються, висловлюючи ідею твору — відчуття нерозривності зв'язку людини з рідною землею:

Де б я не був, а все ж думками
Лечу в Донеччину свою.

Вода десь точить білий камінь,
 Кує зозуля у гаю.
 Де б я не був, а все ж думками
 Лечу в Донеччину свою.

Лечу, неначе та лелека,
 Дивлюся радісно кругом
 І шахту згадую далеку,
 Де працював я юнаком.

Дінця солодкі, ясні води,
 Посьолка рідного огні
 І той садок біля заводу,
 Де ми гуляли в давні дні.

Де ми любили і зростали
 В країні споминів моїх,
 У дзвоні вічному металу,
 В цехах широких заводських.

Там ще густіш над гаєм дими,
 І дні садами розцвіли.
 Копри із зорями ясними
 Нові копальні підвели.

Нові гудки пісні заводять,
 Як знак і щастя, і надій,
 Де за Дінцем встають заводи
 В могутній величі своїй.

Шумлять сади над берегами
 В моєї юності краю.
 Де б я не був, а все ж думками
 Лечу в Донеччину свою.

1951 р.

1. Чи можна цей вірш Володимира Сосюри назвати автобіографічним? Чому?

2. Прокоментуйте рядки:

Лечу, неначе та лелека,
Дивлюся радісно кругом
І шахту згадую далеку,
Де працював я юнаком.

До якого художнього засобу вдається поет, щоб висловити любов і відданість рідному краю?

3. Знайдіть у вірші поетичний паралелізм. Я якою метою автор вживає цей народнопісенний художній прийом?

5. Якими словами виразили б власні почуття до рідної землі ви?

УКЛІН БЛАГОРОДНИЙ ПРАЦІ ВЧИТЕЛЯ

Незабутніми для кожної людини залишаються спомини про шкільні літа. Володимир Сосюра у своїй пам'яті зберіг хвилюючі враження про навчання у селищі Третя Рота, про свого вчителя, який відкрив школярам дорогу у захоплюючий світ знань. Василь Мефодич завоював щирю любов і повагу своїх вихованців добротою, ласкою, теплом своєї душі. У вірші «Учитель» поет називає працю вчителя високим подвигом в ім'я людини:

Завжди, завжди, як сонячний салют,
Для нас сіяє подвигом високим
Твій благородний, безкорисний труд.

УЧИТЕЛЬ

Учитель мій! Як ми тебе любили,
Як слухали тебе в полоні юних мрій!
У пам'яті моїй тримає років сила
Твій тихий карий зір і кашель твій сухий.

Ти нас повів закохано і сміло
В незнаний світ, чудесних повний чар.
В твоїх словах, що ми в серцях лишили,
Пізнали ми любові й дружби жар.

Закони вод, вітрів, і хмар, і світла
Одкрились нам у ті далекі дні.
З тобою наша молодість розквітла
І наших дум пориви огняні.

Як гарно нам в фантазії просторах
Було блукать,— все чарувало нас.
Звучав наш сміх в широких коридорах
Під час перерв у той далекий час.

Твій добрий зір в моїй уяві лине...
Чи сніг летів, чи квітнув теплий май,
Ти вчив любити подвиги людини,
Красу труда й безсмертний рідний край.

Ось ти ідеш повільною ходою
І слухаєш, як день шумить життям,
А ми, малі, вітаємось з тобою,
І тепло так всміхаєшся ти нам.

Урок останній. Сонце над землею
Сіяло нам. Ми радісні були.
І у життя тепло душі твоєї
Ми крізь вітри й негоди понесли.

Василь Мефодич, по тобі в скорботі
З нас не один заплакав і зітхнув,
Коли в далекій рідній Третій Роті
На цвинтарі навіки ти заснув.

І хай з тих днів згубили лік ми рокам,
Завжди, завжди, як сонячний салют,
Для нас сіяє подвигом високим
Твій благородний, безкорисний труд.

1956 р.

1. За що школярі вдячні своєму вчителю? Як про це сказано в поезії?

2. Знайдіть рядки, в яких змальовано портрет учителя. Якими епітетами характеризує його автор?

3. Прокоментуйте рядки з поезії «Учитель»:

І у життя тепло душі твоєї
Ми крізь вітри й негоди понесли.

4. Які рядки з поезії стали афористичними? Поясніть їх.

5. Подумайте, що надає цьому віршові задушевності, ліризму. Виділіть у поезії повтори і поясніть їх роль.

6. Визначте віршовий розмір поезії.

«ТАКИЙ Я НІЖНИЙ, ТАКИЙ ТРИВОЖНИЙ...»

Володимир Сосюра відомий насамперед як один з кращих українських ліриків. Тонку, вразливу душу поета дуже вдало відтворюють рядки з його вірша: «Такий я ніжний, такий тривожний...» Чутливий до настрою людей, до змін у природі, Сосюра умів свої спостереження узагальнити і створити прекрасні поетичні образи. Часто пейзажна та інтимна лірика у нього органічно переплітаються, як, наприклад, у вірші «Солов'їні далі, далі солов'їні...».

* * *

Солов'їні далі, далі солов'їні...

Знов весна розквітла на моїй Вкраїні.

На гіллі рясному цвіт немов сніжинки,

Знову серце б'ється молодю і дзвінко...

Я іду до гаю. Краю, ти мій краю,

Кращого за тебе я в житті не знаю!

Кращого не знаю, далі мої сині,

Як весну стрічати на моїй Вкраїні.

У росі фіалки, ріки у тумані...

В серці сяють очі, сині і кохані...

В птичій щебетанні все кругом проснулось,

І до мене знову молодість вернулась.

Я іду до гаю, і в блакить безкраю
Серце моє лине й птицею співає
Про весну чудесну на моїй Україні...
Солов'їні далі, далі солов'їні!

1956 р.

1. Які образотворчі засоби використовує поет при змалюванні природи рідного краю?
2. Знайдіть у вірші обрамлення і поясніть його роль.
3. За допомогою чого створюється мелодійність фрази у вірші? Визначте характер римування.
4. До якого виду ліричних творів ви віднесете вірш «Солов'їні далі...» (громадянської, пейзажної чи інтимної)? Чому?

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ОБРАМЛЕННЯ

Коли ми погортаємо збірку поезій Володимира Сосюри, то помітимо, що у багатьох віршах перша і остання строфи або перший і останній рядки повторюються. Такий художній прийом називається обрамленням, або поетичним кільцем. Він зустрічається у віршах «І все, куди не йду...», «Так ніхто не кохав», «Ластівки на сонці...», «Лине пісня хутко...» та ін.

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

ВОЛОДИМИР СОСЮРА

ТРЕТЯ РОТА

(Уривок з роману)

Батько мій був з походження (чоловіча лінія) француз, — правильно прізвище «Соссюр», навіть з приставкою «де»... Дід мій підписувався «Соссюр» і казав, що наше прізвище українізували писарі. Можливо, це так

і було. Очевидно, мій предок,— чомусь мені здається, що він з південної Франції, Провансалю,— потрапив до Запорозької Січі, де писарі і записали його «Сосюрою».

Мої родичі, звичайні селяни і робітники, кажуть: «Ми — французи».

А відкіля вони це знають?

По жіночій лінії батько був карачаєвець і українець, по чоловічій — теж українець. У нього під нижньою губою була еспаньйолка, а на підборідді волосся не росло. Вуса в нього були довгі, козацькі, запорозькі вуса! Задумливі, ніжно-суворі, світло-карі очі, орлиний ніс, високий лоб, тонкі брови. Він був стрункий, широкоплечий, з грудьми богатиря, трохи зігненими кавалерійськими ногами; ходив він ледь сутулячись і завжди дивився трохи вниз. Він був спокійний, мовчазний, чудесно малював, особливо аквареллю, пейзажі і любив малювати людські обличчя. Грав на гітарі і під її задумливий, срібний акомпанемент співав задушевних українських пісень. Писав вірші, але більше сатиричні.

Моя мама, як контраст до мого русявого татка, була чорна, майже циганка, м'ятежна і розкидана. Вона була красуня. Її смугляві тонкі риси, темно-карі очі; чорні, аж жагучі, мов крила летючих птиць, красиво загнуті брови; нервові ніздрі майже класичного, з ледве помітною горбинкою носа завжди були в якомусь дивнім, хвилюючій русі. Мама була чудесно збудована. У неї було чорне, аж до синяви, волосся, і вся вона була як зоряна і пристрасна пісня. Вона дуже любила зорі і часто молилась і плакала під ними. В юності своїй вона працювала на патронному заводі в її ріднім місті (сама вона з Кам'яного Броду). І на загальноміському балу одержала перший приз за красу. Там були претендентами і дочки багатіїв міста, а вона, звичайна робітниця, всіх їх перемогла. Татко нагадував мені похмурого козацького орла, а мама — якусь смугляву птицю, що їй не сидиться на місці і все вона хоче кудись полетіти.

Як протилежність батькові, вона була дуже балакуча. Її одвертість була потрясаюча.

Коли я був ще маленьким і ми багато їздили, мама своїм випадковим вагонним сусідам розповідала про все своє життя, і з такими інтимностями, що, не тоді, коли я був маленький, а зараз, коли я великий і вже старенький, просто дивуюсь. Я все слухав, що говорила мама, а вона багато разів, тому що у неї було багато сусідів під час різних мандрівок, розповідала одне і те ж. Це врзалося назавжди в мою душу. Вона багато разів розповідала про себе і татка, про свої романтичні пригоди, коли вона була ще дівчиною, про своїх близьких, рідних і знайомих. Вона розповідала це так поетично і образно, що переді мною як живі стояли повні чар і краси срібно-місячні ночі Донбасу і люди, прекрасні люди, цілі зоряні світи, святі, далекі і казково-близькі...

Я схожий на мамку, татка і на себе...

* * *

Як сонце в небі, ти в душі моїй,
Як пісня в полі, в серці ти мойому.
Так синьо, синьо сяє погляд твій,
Як тихий вечір після дня утоми.

Ти у крові і в мріях ти моїх,
Торка вітрець кінці твоєї шалі,
І усміх твій як той хмаринок біг,
Що линуть вдаль, не знаючи печалі.

Кудись біжать, співаючи, дроти,
Хвилюється під сонцем стигле жито,
І легко так мені з тобою йти,
І радісно мені з тобою жити.

1955 р.

НАШ БЕРЕЗЕНЬ І ВЕРЕСЕНЬ

Володимир Сосюра — це глибинно-бентежний березень і замріяно-прозорий вересень української поезії. Як не можна уявити весни без березневої безпосередності, а осені без вересневої щедрості, так не можна уявити нашої поезії без Володимира Сосюри.

Донець — початок його творчості, Дніпро — розвій, а епілога нема і не буде, бо Сосюра завжди з нами, з народом своїм на віки! На віки!

ВАСИЛЬ ДІДЕНКО

ЧАРОДІЙ ЛЮБОВІ

Ім'я поета Володимира Сосюри запало в моє серце ще з давніх читанок для початкових класів.

Вірші його й запам'ятовувались, як на мій погляд, якось надто легко, ніби так воно й мало бути, і радували тим, що вчителька усе у книжку заглядає, аби не збитися, не помилитись, а ми, пагінчата людства, повоєнні школярики, знаємо дзвінки Сосюрині рядочки. Хоч, певно ж, учительці передовсім треба було б завдячувати за чулість і турботу, за щире прагнення навчити нас декламувати вірші виразно, піднесено.

Та загубилися в плині часу дні дитинства, і мрійливим, закоханим юнаком зустрів я шістнадцяте літо, що тихо собі веслувало в співучому лоні Поділля.

Десь між перших екзаменів за восьмий клас тепло-тепло забриніло мені не знайоме, але світле й бентежне:

Васильки у полі, васильки у полі,
І у тебе, мила, васильки з-під вій.

Це срібний поетів голос озвався до мене, приніс мені чари...

Бажання побачити живого поета було моєю мрією протягом кількох літ.

І от весна 1955-го. В редакторській Держлітвидаву Юрій Петренко знайомить мене з ніжним і тривожним поетом, в якого вже посивіли скроні.

Володимир Миколайович уважно читає невеличкий зошит моїх віршів і радісно усміхається на такі рядки:

То для мене зовсім не морока,
Що пливе у віршах синь і синь.
Я — Вкраїни квітка синьоока
І Сосюри незаконний син.

Підбадьорює, зичить успіху. Ніякої пози, помпезності. Жодних критичних зауважень. Лише задумливі ласкаві очі, тихий, лагідний голос. Він не любив говорити про хиби у віршах.

Охоче ділився спогадами про давні двадцяті роки, про друзів, відповідав на всі мої запитання. Відтоді я часто бував у Сосюри. У будинку № 2 на вулиці Михайла Коцюбинського, куди згодом перейшла жити родина Володимира Миколайовича, велися не раз гарні, незабутні розмови...

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сосюра В. Такий я ніжний, такий тривожний: Поезії.— К., 1989.
2. Сосюра В. Третя Рота: Роман.— К., 1988.
3. Атом серця: українська поезія першої половини ХХ століття.— К., 1992 (розділ «Володимир Сосюра»).
4. Голос ніжності і правди: Спогади про Володимира Сосюру.— К., 1968.

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

Довженко безсмертний. Він безсмертний тим, що любив свій народ і землю, яка була його колискою.

Андрій Малишко

Олександр Петрович Довженко народився 10 вересня 1894 року в містечку Сосниці на Чернігівщині в хліборобській родині. Вчився в Сосницькому чотирикласному училищі, потім у Глухівському учительському інституті (1911—1914). Після закінчення інституту працював учителем у Житомирі, потім у органах народної освіти, комісаром театру. Був на дипломатичній роботі за кордоном (у Варшаві, Берліні). Після повернення з-за кордону працював у Харкові художником-ілюстратором у газеті «Вісті».

З 1926 року, переїхавши до Одеси, був кінорежисером на Одеській кінофабриці. Кожна із створених Довженком картин була подією у кіномистецтві, а кінофільм «Земля» (1930) визнано одним із дванадцяти кращих фільмів у світі. Набули великої популярності його кіноповісті «Повість полум'яних літ» (1945), «Україна в огні» (1943), «Поема про море» (1956), автобіографічна повість «Зачарована Десна» (1956) та оповідання, написані в роки війни.

Помер Олександр Довженко 25 листопада 1956 року в Москві. Його іменем названа кіностудія у Києві.

СЕРГІЙ ПЛАЧИНДА

НАЛЕЖИТЬ ЛЮДСТВУ, НАЛЕЖИТЬ ВІЧНОСТІ

...Він народився у простій селянській хаті, яку ледь було помітно з-поміж золотих соняшників, ніжних мальв, бузини, порічок, агрусу та іншої рослинності, що буяла під вікнами, під солом'яною стріхою. Хата стояла на тихій вулиці села В'юнище, яке є околицею містечка Сосниця на Чернігівщині. І народився він у сонячний, теплий день — 11 вересня 1894 року, коли гілля в садах вгиналося від плодів, а вуличками важко скрипіли вози з достиглим збіжжям.

Серед мудрих, працьовитих, простих і добрих людей виростав Сашко. Його мати була великою трудівницею. Вона любила все гарне і невтомно прикрашала землю своїми руками: «Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізає саме з землі всяка рослиночка, ото мені радість», — любила приказувати вона.

А з батька Сашкового «можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів — він годився на все. Багато наробив він хліба, нагодував, урятував від води, багато землі переорав...» Батьківська розумна щедра вдача вривалась у душу вразливого хлопчика, і навіть на схилі своїх літ Довженко не міг говорити про батька без щирого здивування й палкого захоплення.

...Серед розкішного, цікавого, чарівного світу виростав майбутній письменник. Чимало й горя зазнав у ньому Сашко.

Було в Сашка чотири старших братики. Вони чудово співали на радість усього села. І от одної гарної днини,

коли батько ярмаркував десь у Мені, всі чотири хлопчики одночасно померли: їх задушила дифтерія. Лікарів у селі не було, амбулаторії теж, рятувати нікому... Назавжди врізались у Сашкову душу чотири труни, одна менша за другу. І недарма у творах Довженка-письменника журба, людське горе межують з радістю і щастям. То — від життя.

Сашко, який чудом лишився живий після епідемії дифтерії, успішно закінчив церковно-парафіяльну школу в Сосниці. Батько повіз його до Глухівського вчительського інституту, куди приймали дітей простих українських селян. Щоб син міг учитися, батько продав («відкраяв од серця!») десятину землі.

Добре вчився Сашко у школі, гарні успіхи мав і в Глухівському інституті...

1914 року Довженко закінчив інститут і дістав призначення до Житомира — викладачем Другого змішаного вищого початкового училища.

І от революція. Довженко — в лавах бійців.

Після незабутньої зустрічі зі смертю біля глинища Довженко був на небезпечній підпільній роботі в Києві під час владарювання там білополяків; потім у звільненому Києві організовував новий репертуар українських театрів; це його, освічену, високообдаровану, чуйну і сміливу, а головне — внутрішньо культурну, інтелігентну людину відряджають за кордон — до Варшави, Берліна на нелегку дипломатичну роботу; ще прийде час, і його дотепні шаржі й карикатури з'являтимуться на шпальтах газети «Вісті», де він працюватиме художником у творчій співдружності з своїм побратимом по духу й революційному гарту Василем Блакитним; і ще буде знаменита ніч роздумів та самоаналізу — щаслива ніч для української культури, м'яка і таємнича літня харківська ніч, коли Сашко Довженко не спатиме, а мислитиме, вирішуватиме наодинці з собою і своїм сумлінням свою ж таки долю, майбутні творчі шляхи...

Він думав тої ночі про молоде мистецтво — кіно. Відчував, що в нього вистачить снаги на більше, ніж

народові. Він лишився вірним своїм естетичним принципам. Саме тепер розкрилася його велика особиста мужність, залізна воля, принциповість.

Довженко починає писати «Повість полум'яних літ» — надзвичайно цікаву, глибокоемоційну, велику кіноепопею.

Але поставити фільм Довженко не зміг. Це здійснила Юлія Іполитівна Солнцева вже після смерті митця. Екранізувала Солнцева і «Зачаровану Десну» — найпрекрасніший його твір. Це Довженкова сповідь, хвилююча розповідь про своє дитинство і водночас про народ, про Україну, про невмирущість людського оптимізму...

Довженко завжди жив інтересами своєї доби. В останні роки життя він часто приїздить у Каховку, цілими днями ходить по заплаві, з'являється у котловані майбутньої ГЕС, розмовляє з робітниками, відвідує засідання, делікатно дає поради... В його блокнотах з'являються зарисовки майбутніх кадрів, силуети живих прообразів до кіноповісті «Поема про море»...

Довженко два роки писав сценарій, здійснив і низку натурних зйомок. 25 листопада 1956 року в одному з павільйонів «Мосфільму» мала розпочатись перша зйомка «Поеми про море». Було приготовлено декорації, зішлися оператори і актори. Не прийшов тільки режисер. Видатний митець уже лежав на смертному одрі.

Перестало битись полум'яне серце великої людини, що лишилася жити в серцях сучасних і прийдешніх поколінь.

Пройдуть роки, і на дніпровських кручах біля Аскольдової могили, які так любив Довженко, поставлять йому пам'ятник. Стоятиме він — бронзовий у віках — на п'єдесталі і мрійно-зачаровано вдивлятиметься в чернігівську далечінь, у свою незайману наречену — красуню Десну.

1. Які спогади про дитинство закарбувались у пам'яті Олександра Довженка? З якого літературного твору митця ми дізнаємось про це?

2. Де вчився і працював майбутній митець до того, як став кінорежисером?

3. Розкажіть про діяльність Олександра Довженка в кіно і літературі.

4. Які кінофільми О. Довженка ви дивились? Які його твори читали? Чи сподобались вони вам? Якщо так, то чим саме?

5. Розшифруйте ребус:

НЕВМИРУЩІСТЬ ЛЮДСЬКОГО ДУХУ

У роки другої світової війни Олександр Довженко звернувся до жанру оповідань і написав їх близько двадцяти, але не всі вони збереглися. Найкращі з них — «Ніч перед боєм», «На колючому дроті», «Мати», «Воля до життя», «Перемога» та ін. Ці оповідання є дорогоцінними художніми документами епохи, коли у смертельному поєдинку з фашизмом у всій повноті проявився нескорений дух нашого народу.

ВОЛЯ ДО ЖИТТЯ

— Скажи мені, друже,— спитав я армійського хірурга Миколу Дудка,— ось ти працював на фронті півтора майже року. Ти різав сотні людей...

— Тисячі,— спокійно поправив мене хірург.

— Тисячі...

Я заплющив очі, намагаючись уявити собі страждання, зойки тисяч людей, тисячі благальних очей — о, скажіть, докторе, скажіть!..

— Який величезний труд! Яке напруження всіх почуттів! — подумав я вголос.

— Звичка.

карикатури до газети й акварельні етюди для салонів. Поривався до дії, до незнаного, до великих звершень...

Тридцять два роки... А як нікчемно мало зроблено. І головне — не те.

Він відчував у собі велику творчу силу, яку витрачав на дрібниці...

Другого дня він зайшов до Одеської кінофабрики, що містилася на розкішному бульварі неподалік моря. Став перед директором, скинув капелюха і гречно вклонився:

— Добридень вам! Я прийшов сюди, щоб стати режисером, хочу робити фільми...

І він визначився вже у наступному і першому воістину довженківському фільмі «Звенигора» (1928), фільмі, що одразу став відомим на весь світ...

Довженко показав у фільмі (за сценарієм письменників Майка Йогансена та Юрія Тютюнника) тисячолітній тернистий шлях українського народу... Скіфи... Варяги... Напади печенігів на працюючих ласкавих дніпрян... Чарівна Роксолана, що стає бранкою... Грізна козацька епопея... Коліївщина... Революція... Крізь усі століття проходить невмирущий сивий Дід — уособлення українського народу. На тлі суворих боїв, страхотливих пожеж, грабувань Дід робить своє діло: шукає в землі заховані колись, у щасливі часи, скарби.

Дід вишукує скарби, прагне щастя. Це, звичайно, сприймається символічно: народ шукає кращої долі...

...Наступна кіноповість Довженка «Земля» є шедевром української прози. А фільм «Земля» є шедевром світового кіно.

Приголомшливий факт: 1958 року, через два роки після смерті Довженка, в Брюсселі зібралися з усіх країн найвидатніші діячі мистецтва, щоб визначити найкращі фільми за всю історію світового кіно.

Одноголосно, рішенням 117-ти найавторитетніших цінителів кіно — членів вельми представницького журі, одним з найкращих фільмів світового кіномистецтва

визнано картину «Земля» великого українського митця Олександра Петровича Довженка...

«Земля» стала перлиною світового мистецтва. З особливою силою виявилася в кіноповісті і фільмі народність Олександра Довженка. Головний герой «Землі» — народ. Прості люди. Хлібороби. Творці матеріальних благ.

Славній історії українського народу присвятив Довженко й свою кіноповість «Тарас Бульба», написану за мотивами однойменної повісті Миколи Гоголя.

21 червня 1941 року у багатотиражці Київської кіностудії було надруковано репортаж про зйомки «Тараса Бульби». А на другий день почалася війна...

Довженко йде на фронт. Разом з воїнами він зазнає гіркоти відступу. Його очі вбирають у себе картини народних страждань, що їх несе війна.

Письменник занотовує у записнику і вбирає своїм серцем факти нечуваного героїзму наших воїнів. У записній книжці Довженка з'являються різючі художницькі зарисовки з життя, що згодом стали фрагментами його оповідань, статей, кіноповістей «Україна в огні» та «Повість полум'яних літ».

Наприкінці листопада 1943 року Довженко приїхав з фронту до Москви, де мав почати роботу над фільмом «Україна в огні» за своєю однойменною кіноповістю, яку вже не раз читав у землянці своїм товаришам. У цей час сценарій був у Сталіна, який побажав особисто познайомитися з твором Довженка. 26 листопада 1943 року в щоденнику Довженка з'являється запис про те, що Сталін заборонив «Україну в огні» до постановки. Заборонив тому, що в ній, показуючи героїзм народу у битві з фашизмом, Довженко не показував самого Сталіна.

Важко переживав Довженко заборону «України в огні», ця сумна подія підірвала його здоров'я, але духовно митець лишився стійким, морально чистим і відданим

— Так?.. Можливо. І ще скажи мені — коли ти кидався отак щодня, за звичкою, у саме полум'я людських страждань, що ти знайшов там у людині? В тій безлічі й різноманітності каліцтв чи знайшов ти будь-що невідоме, нове; яку-небудь тайну в людині на війні? Чи ти далі свого носа не бачив і нічого не знайшов?

— Знайшов! — сказав мій друг і заходив по кімнаті, пригадуючи, мабуть, свої найскладніші криваві діла.

Я стежив за ним очима і, признатись, заздрив йому: я в глибині душі благоговів перед його фахом. Рятування людського життя й полегшення страждань завжди здавались мені найвищим, найблагороднішим покликанням людини.

— Воля! — промовив хірург, спинившись і навіть гупнувши своїм здоровим мужичим кулаком по столу.— Людина на війні — це воля. Є воля — є людина! Нема волі — нема людини! Скільки волі, стільки й людини,— ось що я знайшов.

Ах, як не хотілось йому падати, як не хотілось кидати автомата! Та автомат уже випав з рук, і вже нічим було його підняти з брудної землі. Праву руку, правда, тільки злегка зачепило мінним осколком. А ліва висіла, скривавлена вщент, і кров була фонтаном з жахливо скаліченого плеча.

Що робити? Спинити кров? Чим? Не спиняється. Тече!

Тоді розвідник Іван Карналук кинувся бігти. Мозок його запрацював з шаленим запалом.

«Побіжу,— думає,— поки не зійшов кров'ю. Аби не впасти, аби тільки не впасти, ні! Доб'ють, прокляті! О, прокляті, прокляті, будьте ви прокляті!.. Доб'ють... Не доб'ють, не доб'ють...»

Карналук біг, тремтячи від несамовитого гніву. Здавалось, якби стрів на дорозі фашиста,— зубами, без рук роздер би на місці.

Вибігши з небезпечної зони, він якось зразу втратив лють і спинився. Спинився, затужив і розтанув, мов той віск на сонці. І упав.

І здалось раптом Іванові, що упав він дивним засобом не на землю, а в якусь начебто воду, і бистрина понесла його, вируючи і крутячи між дерев, хмар і сіл, і несподівано принесла додому, мов у казці. Батько, мати, дід, баба, сестри... Та всі такі добрі-добрі, ласкаві.

— Іван... Це ти, наш Іваночку.

І рідна хата край села, і стежка в саду біля хати.

А стежкою біжить вона, найдорожча,— Галина.

— Іван, Іван повернувся?! Іваночку!

— Галю!

Карналук розплющив очі.

— Втрачаю свідомість,— прошепотів він і злякався.

Іван Карналук був звичайним рядовим бійцем. І особливих геройств за ним не числилось, хоч він і вбив уже снайперським способом з півтора десятка фашистів, не беручи до уваги стрільби по них взагалі. На зовнішній вигляд в Івані теж не було нічого героїчного...

— Втрачаю свідомість! — сказав він тривожно й голосно, мов бажаючи розбудити себе, спинити бистроплинну річку.— Стій, стій! Не здамся!

Карналук підповз до дерева і щільно притулився раною до стовбура. Затиснувши таким чином розірвану артерію, він так зціпив зуби, і так широко розплющив очі, і так не зажадав заплющити їх, що санітари, підбираючи ранком загиблих бійців, подумали, ніби перед ними труп з розкритими, застиглими очима.

— Живу...— прошепотів Карналук.

В обличчі його не було вже ні кровинки.

Битва гриміла день і ніч.

В оббитій ряднами і простирадлами сільській хаті хірург працював без перерви оце вже кілька днів.

Перед його очима на столі розверзались такі безодні страждань, що всяка свіжа людина зомліла б або зійшла б слізьми, наблизившись хоч на годину до цього жахливого жертовника війни.

Вже винесли двох сестер в безтямі від багатьох безсонних ночей. Вже інші сестри й санітари клали на стіл пошматованих людей. Смерть жерла багату здобич в цім бою, і решток од бенкету старої перепадало

хірургові чимало. Хата тремтіла від гуркоту й вибухів бомб. На дворі лежали просто на землі бійці. Їх покладено в три черги, за характером поранення — головні, порожнинні й інші.

Хірург стомився. Щоб підтримати сили й заощадити час, йому подавали їсти сюди ж, до операційного столу. Він був дуже здоровий з природи, але і в нього вже не вистачало сил. Він валився з ніг від втоми і занудьгував. Всяке діло має свою нудьгу. Йому не подобались поранені і не подобалось вже навіть те, чим завжди він захоплювався в людях.

«Ну, що за чорт! Звідки стільки терпіння? Чотирнадцять місяців ріжу, і хоч би тобі один загукав, почав клясти, ненавидіти смерть... Ні! Мовчать, покірливі», — думав він знесилено і знов, у тисячний раз, шив людину з рваного, кривавого дрантя.

— Слідуючий!

Перед хірургом лежав Карналюк.

Відколи його поранило, минуло три дні. І дедалі йому все гіршало. Жар в його знекровленому тілі переважив давно вже за сорок перший градус. Страшна газова гангрена вразила його. Рука лежала біля нього, роздута до величезних розмірів, темна, в багрово-синіх, плямах та пухирях і нестерпно смердюча. Три дні не зводив з неї очей Карналюк. Він дивився на неї, як на смертельного ворога, і мовчав.

Хірург чудово лікував газову гангрену новим своїм методом, але руку Карналюка врятувати було вже неможливо.

— Пізно, — сказав він безсило своєму помічникові. — Доведеться відтяти руку.

— Відтинайте! Ріжте швидше! — рішуче й хутко сказав раптом Карналюк.

Здивований хірург повернув голову, і його дивились широко розплющені сірі Карналюкові очі.

— Ріжте швидше! — наказав він ще раз і навіть хитнув головою, мов зважившись одкинути геть непотрібну руку.

Та не допомогла Карналюкові ампутація руки. Не допомогла і протигангренова сироватка, введена в його організм за особливим методом хірурга. Спроба перелити кров також не допомогла йому. Спорожніли його кровоносні судини.

Газова гангрена росла. Від плечового суглоба вона поповзла вже через надпліччя до шиї. Роз'ятрене плече являло собою картину грізну й нестерпну.

Коли його перевезли до шпиталю, він був уже без пульсу, в безнадійному стані. Життя покидало його. Але він не здавався. Свідомість не залишала його ні на хвилину, і ні одна душа в палаті не почула від нього жодного зойку. Він мовчав, і вся його воля пішла на цей напружений мовчазний опір смерті.

— Як ся маєш? — запитав його хірург під час обходу палат і взяв за руку. Пульсу майже не було.

— Нічого... Добре... Скажіть, докторе, жити буду? — прошепотів Карналюк, вдивляючись докторові, здавалось, в самісіньку душу.

— Жити? Обов'язково, аякже! — вдався хірург, як завжди, до своєї рятівної неправди і, помічаючи, що Карналюк уже вмирає, що жити йому зосталось лічені хвилини, одійшов до іншого пораненого, не призначивши ні перев'язки вже, ні яких-будь процедур.

Карналюк зрозумів, що позбувся надії назавжди.

— Чекайте... докторе!

Хірург ніяково озирнувся. Карналюк угадав всі його думки.

— А перев'язки вже не треба? Га? — запитав він, палаючи у вогні гангрені і обпікаючи хірурга незабутнім поглядом.

А що ти хірургові? що говорити хірургам щодня коло... яка вмираючих? Що?

— Ні, ні... Житимеш...

І пішов хірург з лікарями й милосердними сестрами до перев'язочної, а Карналюк відкинувся на подушку й заридав.

Згадав він своє Поділля — золоту свою країну, свої широкі безмежні лани, сади, багаті череди, і владику свого стада — бичка Мину, і стару Буг-ріку, і Галину — любу свою, з якою він мріяв прожити над Бугом життя.

— Де ти, Галю, де ти? Подивись на свого Івана!.. Бач...

Оглянувся Карналюк. Довкола самі тільки поранені.

— Ось де я! Як далеко... вмираю...

Заметався Іван Карналюк на своєму смертному ложі, затріпотів, як побитий птах. Не вмираючи, мститись над ворогом хотілось Карналюкові. Жити!

— Прокляті, о прокляті! Ні, понесу помсту на вашу голову хоч в одній руці... Понесу-у!..

Застогнав воїн, заскреготав зубами і вщух.

Після обходу палат хірург пішов до перев'язочної, дав розпорядження щодо порядку перев'язувань і присів біля вікна.

Ранок був хмарний, сірий. Хірург опустив голову і замислився.

Раптом сильний грюкіт у двері змусив його здригнутись. Хірург глянув — Карналюк! Він стояв у дверях у самій близьності, в мокрих од крові та гною бинтах і весь у холодному поту.

— Перев'язку!.. — застогнав Карналюк і, простягнувши вперед праву руку, рушив до операційного столу.

— Жить хочу! Давайте мені перев'язку і все, що треба!..

Карналюк ішов до операційного столу, розхитуючись, немов по палубі корабля в ураганному морі.

Вражений небаченим видовищем, хірург прикипів до місця. Страшний був Карналюк і прекрасний.

— Ви думаєте я вже помер?.. Перев'язку! Дайте!.. Жить хочу!.. Чого ж ви стоїте?! А-ай...

І Карналюк упав на руки лікарів.

Схвильований хірург підняв його, як хлоп'я, і поклав на стіл.

— Ви думаєте вам пощастить його врятувати? — спитав у нього асистент, вбігаючи в перев'язочну.

— Він уже сам себе врятував,— проказав хірург дзвінким голосом.— Держіть... Так... Ну — держіть же, чорт би вас забрав!

Асистент подавав йому із звичайною точністю й швидкістю потрібні інструменти.

З хірургом сталось щось дивне. Він ніби весь перетворився. Він почав працювати весело, з надзвичайною енергією і, працюючи, милувався з Карналюка.

— Ах! Ви гляньте, який велетень! Яка грудна клітка! А плече яке! Га?! — говорив захоплено хірург, обробляючи моторошну рану Карналюка перекисом водню і накладаючи на неї асептичну пов'язку.

— А ноги які! А шия! А хода ж! Ви бачили, як він ввійшов? Стрункий, як Бог. Камфору!.. Кофеїн!.. Так... Чудово... Оце юнак! Ви подивіться, які м'язи. Як він ввійшов, га!

— І як це він ввійшов? Адже він лежачий хворий! — дивувалась сестра.

— Ат, що ви в цьому тямите?

— Але ж де він набрався тієї сили? У нього ж не було пульсу,— говорила друга.

— У нього була воля... Держіть...

— Ви думаєте, він житиме?

— Він житиме більше за нас з вами! Держіть!... Так... Повірте мені, він зробив для свого життя уже в багато разів більше, ніж ми оце робимо... Бинт!

Хірург працював з надзвичайним натхненням і любов'ю. Ніколи ще не хотілось йому так палко врятувати життя людині, як зараз. Іван лежав перед ним у глибокій нестямі, але його могутня воля до життя передалася лікареві і сповнила його вщерть. Він забув свою втому, свої безсонні ночі і працював, як після живодайного сну і освіжної ванни, працював легко й радісно, і сонце, що зазирнуло було на хвилину з-за хмар в операційну, мов усміхнулось йому, наче обіцянка щастя. Так сила опору

смерті помножила силу лікаря, і цю силу лікар вертав хворому. Вливши йому ще раз протигангренозної сироватки і півлітра крові, хірург велів дати оперованому теплого вина й гарячого чаю і довго зогрівати його в ліжку. Згодом у того почав помічатися пульс, порожевіли щоки, і Карналюк відкрив очі.

В сірих очах, як і перше, горіло те ж саме питання.

Всі четверо — хірург, і асистент, і сестри — ствердливо хитнули йому головами і одвернулись схвильовані.

Карналюк глянув на хірурга й осміхнувся.

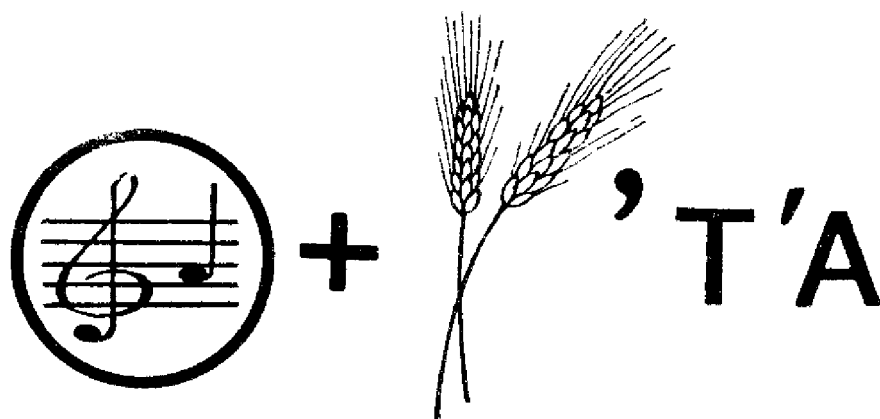
— Ви виграли генеральну битву майже без всяких засобів до перемоги, — сказав зворушено хірург. — Дякую вам. Ви навчили мене жити. Я скиляюсь перед благородством вашої волі.

Коли Карналюка виносили з операційної на койку, йому аплодувала вся палата. Поранені з гордістю дивились на свого товариша і радісно дякували йому. Їм також передавалась його воля до життя...

1942 р.

1. Заповніть клітинки назвами оповідань Олександра Довженка.

2. Розшифруйте ребус:

3. Події яких років зображені в оповіданні «Воля до життя»? Чи можна вважати вчинок Івана Карналюка подвигом?

4. Пригадайте, що таке мова автора і мова дійових осіб. Чим характерна мова хірурга та мова Івана Карналюка в оповіданні Олександра Довженка?

5. Як ви розумієте слова з оповідання: «Людина на війні — це воля»?

6. Чому лікар сказав Іванові Карналюку: «Ви навчили мене жити»?

7. Випишіть цитати, які розкривають образ Івана Карналюка, і дайте йому усну характеристику.

8. Визначте тему та ідею оповідання «Воля до життя».

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

ІДЕЙНИЙ ЗМІСТ ТВОРУ

Художній твір є своєрідною єдністю різних за змістом і формою складових частин, або компонентів. Ви вже знайомі з деякими з них, зокрема з сюжетом і композицією, які охоплюють основні події з художнього твору, систему образів-персонажів, висловлювання дійових осіб (діалоги, монологи), різноманітні описи тощо. Важливим компонентом художнього твору є його ідейний зміст, або проблематика. Це ті проблеми чи питання, які письменник ставить і вирішує як митець.

З ідейним змістом тісно пов'язані тема та ідея художнього твору. Тема — це те, про що розповідається у творі, тобто ті явища життя, які відображає митець. Змальовуючи людей та події, письменник дає їм свою оцінку, підводить читача до певних думок, висновків. Основна думка про зображувані у творі явища життя, висновок, який впливає з художнього твору, називається його ідеєю. Отже, з темою твору нерозривно пов'язаний його ідейний зміст.

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

УРИВКИ З ЩОДЕННИКА

11.XII.1943

Сьогодні записав од матері десять чудесних колядок і п'ять нових старих пісень. Так було приємно записувати! Просто сльози наворачталися од радості чи зворушен-

ня. Колядки мати наспівувала. У неї лишився чудесний слух. Вона потонула у спогади дитинства і проспівала мені п'ять улюблених пісень свого батька, а мого діда, ткача Ярмоли, що дуже любив співати, було, за своїм верстатом. «Ото, було, тче і так співає, тільки човник бігає. А часом співає та й заплаче, їй-богу, правда».

Мати розповідала мені, як позаминулої зими, вигнані німцями, зимували вони з батьком десь на Бесарабському ринку в темній холодній кімнатці в якійсь підозрілій квартирі базарників-пияків.

В ніч різдвяну батько, згадавши, очевидно, молодість свою, дитинство усе своє, одним словом, життя, попросив матір заспівати йому колядок. Мати почала співати. Згадав батько, слухаючи старечий голос матері, молоді свої літа, Різдво дома, кутю, пісні, гостей, колядки — увесь згинувший у небуття наївний і прекрасний світ, почав тихо плакати.

30.IV.1944

Якщо вибирати між красою і правдою, я вибираю красу. У ній більш глибокої істини, ніж у одній лише голій правді. Істинне тільки те, що прекрасне.

І коли ми не постигнемо краси, ми ніколи не зрозуміємо правди ні в минулому, ні в сучаснім, ні в майбутньому. Краса нас всьому учить. Ся проста істина лишилася, проте, не признаною, особливо ворогами високих мислей і почуттів. Краса — верховний учитель.

Доказ цьому мистецтво — малярі, скульптори, архітектори, поети. Що б нам лишилося од Риму, од Ренесансу, коли б їх не було?

У всьому людському я хочу шукати красу, себто істину.

З Анатолія Франса

23.XII.1954

Художній твір є завжди до певної міри протестом на користь чи проти когось чи чогось.

Не слід хитрити з читачем. Коли ви пишете, уявляйте собі, що ви завтра помрете і що ви пишете для любих своїх дітей.

Не бійтесь захоплення. Бійтесь лжі і утрировки...

СЕРГІЙ ПЛАЧИНДА

ДОВЖЕНКІВ САД

... Весняного сонячного ранку 1929 року працівники нової Київської кінофабрики, йдучи на роботу, вражено зупинялися біля воріт. На пустириську, що пролягав між новим павільйоном і найгамірливішою у місті вулицею, коїлося щось незвичайне. Спочатку кожен не йняв віри, а потім, упевнившись, що це не видіння і не зйомки нового фільму, здивовано спостерігав: з краю в край пустириська ішов, мов привид, за плугом молодий ратай. Білий кінь і орач у білій сорочці, босий (ще й хазяйновито підкочені холоші штанів), а на голові хвацько збитий набакир капелюх. Чепіги плугатар тримав уміло, орав упевнено.

— Та це ж Довженко,— нарешті впізнав хтось.

— А й справді — він!

До орача сходилися люди. А він зупинив коня і, змахнувши руками піт з чола, ніби виправдовуючись, сказав:

— Хіба можна приступати до зйомок нового фільму, та ще про землю, коли навколо кучугури сміття й хащі з лободи?

Погляд його посуворішав, і він уже серйозно додав:

— Хто хоче залишити добру пам'ять по собі — посадити деревце, закласти сад на цьому белебні,— беріться за лопати.

Люди на фабриці були тоді переважно молоді — революцією до мистецтва покликані, і всі дружно взялися за лопати, граблі, ноші.

Наступного дня на подвір'я кінофабрики в'їхала підвода з саджанцями. Поряд з возієм ішов, загадково всміхаючись, Довженко. Того дня теж ніхто не працю-

вав у павільйоні — садили дерева, закладали сад, який і назвали — Довженковим.

Минали роки. Молоді деревця виростали, кренилися, зацвітали в теплі весни. І люди, що їх посадили, теж зростали творчо, мужніли, на їхні обличчя лягали перші зморшки — сліди бурхливого, невгамовного містецького життя.

Далі сад почав щедро плодоносити. Значними були й ужинки кінематографістів, надто головного Садівничого, над чолом якого з часом з'явився білий німб.

Та дерава ростуть довше за людей. Сад щовесни зацвітав буйніше, стовбури грубішали, крони геть переплелися, а ті, що садили яблуні, за невмолимим законом життя старіли, хворіли й вмирали.

Довго не було на подвір'ї кіностудії й сивоголового Садівничого. Та одного дня він з'явився на п'єдесталі, викарбуваний у мармурі. З'явився навіки. Біля пам'ятника тепер в урочисті ювілейні дні збираються люди й говорять про нього в минулому часі, а про його твори — в теперішньому й майбутньому.

СВІТЛАНА КОБА

«ПИШУ ОПОВІДАННЯ...»

З перших днів перебування на фронті Олександр Довженко занотовує в записнику цікаві випадки з фронтового життя, спостереження, роздуми над побаченим чи почутим. За цей час він заповнив три записні книжки. Вони стали джерелом для оповідань і новел, написаних у 1942—1943 роках.

Деякі дослідники творчості художника вважають, що Довженко як письменник народився під час війни. Думається, точніше буде — не народився, а утвердився, бо вже кіноповісті, створені до війни, в яких динаміка кінематографічної побудови монтажних кадрів органічно поєднувалася з елементами суто прозових, розповідно-ліричних форм оповіді, свідчили про його неабияке письменницьке обдаровання. Війна, активна

У Івана Карналюка після поранення почалась газова гангрена. Ні ампутація руки, ні інші спроби лікарів урятувати хлопця не допомогли. І вони відступили перед всесильною смертю. Та не відступив Іван. Напівмертвий, без пам'яті, він піднявся з свого смертного ложа, дійшов до перев'язочної із словами: «Жити хочу!..» — і виграв «генеральну битву майже без всяких засобів до перемоги», як сказав вражений лікар.

Таким чином, неймовірне з точки зору правди життя в довженківському вираженні ставало легендарною правдою мистецтва. Довженкова концепція людини, підхід митця до проблеми героя творили незрівнянні зразки романтично-реалістичного епосу війни...

ІВАН ГОНЧАРЕНКО

ПАМ'ЯТІ ДОВЖЕНКА

Низький уклін чернігівській землі

І Сосниці над тихою Десною.

Він тут, з душею мрійною, ясною,

Родивсь і ріс у цім простім селі.

Він тут ходив на зорі світанкові,

Вдихав життя, духмяний запах трав,

Тут щирим серцем, сповненням любові,

Він чари мови рідної вбирав.

В людських серцях незаймані глибини

Своїм він серцем глибоко проник —

Співець краси, природи і людини,

Душі людської дивний чарівник.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Довженко О. Твори.—К., 1967 (серія «Шкільна бібліотека»).
2. Довженкові думи: афоризми, крилаті вирази; творчі роздуми, скалки думок високих.—К., 1968.
3. Полум'яне життя: Спогади про Олександра Довженка.—К., 1973.
4. Плачинда С. Олександр Довженко: Біографічний роман.—К., 1980.
5. Коба С. Олександр Довженко: Життя і творчість.—К., 1979.

позиція митця, який вважав своїм першочерговим обов'язком бути в гущі подій і відгукуватись на них негайно, оперативно, за допомогою наймобільніших форм вираження, прискорили це утвердження і допомогли знайти художній жанр, який був найближчим обдарованню митця. Говоримо про новелу...

Герої Олександра Довженко — звичайні живі люди, які силою історичних обставин покликані вирішувати долю людства. Зображуючи їх у смертельному поєдинку з ворогом, на колючому дроті чи в бою на батареї, на поминках біля давніх могил предків і коло свіжих пагорбків над замученими фашистами рідними, сусідами, знайомими, в хвилини жаги кохання і протиборств із смертю, Довженко поетизує їх людські діяння і робить глибокі філософські узагальнення, осмислюючи конкретне в масштабах історичного і всенародного, а то й вселюдського.

... Платон і Савка з оповідання «Ніч перед боєм» стоять у перших лавах «звичайних переможців». Великість цих малих людей вимірюється найвищою державною міркою.

Війна, яка виявила «неймовірні протуберанці людських якостей», дала Довженкові матеріал, як відзначають дослідники, для піднесення героїчної сутності народного характеру до легендарних висот. Так понад людські можливості чинять Петро Чабан з оповідання «На колючому дроті», і Віктор Гусаров з нариса «Стій, смерть, зупинись!», і Іван Карналюк з «Волі до життя»... Тут виявилось глибоке засвоєння Довженком героїко-романтичних традицій вітчизняної літератури, передусім Миколи Гоголя, — традицій, що їх він розвивав самотньо і сміливо...

Оповідання «Воля до життя» побудоване на реальному випадку з практики хірурга М. Дудка — чоловіка сестри Довженка. Але навіть він, очевидець події, прочитавши Довженкову новелу, був вражений, як на основі окремого випадку письменник міг створити пам'ятник життєлюбству нашого солдата. Пізніше цей сюжет майже без змін увійде до сценарію «Повість полум'яних літ».

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ

Краю мій зелений, вічна дорога,
Та безсмертник в полі, в небесах
гроза —
Припаду я серцем до твого порога,
Як твоя кровинка, як твоя сльоза.

Михайло Стельмах

Михайло Панасович Стельмах народився 24 травня 1912 року в селі Дяківцях Літинського району на Вінниччині в небагатій селянській родині. Закінчивши сільську школу, вчився у Вінницькому педагогічному технікумі та Вінницькому педагогічному інституті, який закінчив у 1933 році. Вчителював у школах Вінниччини та Київщини. Збирав усну народну творчість, писав вірші, оповідання. Почав друкуватися з 1936 року. У роки другої світової війни був на фронті солдатом-артилеристом.

Після війни прославився як письменник-романіст. Найвідоміші романи — «Хліб і сіль» (1959), «Чотири броди» (1978), «Кров людська — не водиця» (1957), «Правда і кривда» (1961), «Дума про тебе» (1969), в яких у широкому епічному плані показано долю українського селянства у XX столітті. Любов'ю читачів

користується і його автобіографічна дилогія «Гуси-лебеді летять» (1964), «Щедрий вечір» (1967). Роман «Чотири броди» відзначений Державною премією України ім. Т. Г. Шевченка.

Крім прози та поезії, писав п'єси і сценарії для кінофільмів.

Помер Михайло Стельмах 27 вересня 1983 року.

ДМИТРО ПАВЛИЧКО

З ГЛИБИН НАРОДНОГО ЖИТТЯ

Дитинство — це земля, з якої виростають дерева людських талантів і характерів. Якими високими і широкими ці дерева не були б, там, у дитинстві, сховане коріння, що живить і тримає їх.

Михайло Стельмах у творі «Гуси-лебеді летять...» відкриває перед нами різні шари землі свого дитинства. Він показує підземні цілющі джерела, до яких пробивався гострий корінець його дитячої свідомості, і каміння темноти, яке треба було йому самому пробити жадібністю до життя, знання і світла.

У центрі твору — образ хлопчика Михайлика, доброї, допитливої й чесної селянської дитини, очима якої бачимо подільське село початку 20-х років. І, як це завжди буває у Михайла Стельмаха, бачимо правду і кривду, що, б'ючись між собою, сплелися в один клубок і перекочуються з чисто класового поля боротьби на царину моралі і навіть на площину взаємовідносин між дорослими та дітьми...

«Гуси-лебеді летять...» — найбільше, як нам здається, художнє досягнення відомого українського майстра. Пейзажі, людські портрети, малюнки емоцій і думок виконані теж пластично, що ви не тільки побачите їх зором своєї уяви, а майже доторкнетесь до них рукою, щоб пересвідчитися в їх існуванні. Поетичний дар Михайла Стельмаха виявляється тут на повну силу. Ще більше поповнився і зайтрився новим блиском багатющий

стельмахівський словник, перед яким українська культура вже давно стоїть у шанобливому здивуванні.

Хто відчуває радість від мистецтва слова як від звабливого руху мислей і почуттів, а не як від темного блукання лабіринтами вигаданих сюжетів, той читатиме повість Михайла Стельмаха так, як читають поезію, повторюючи і запам'ятовуючи окремі місця. Той ніколи не забуде пораненого коня, перев'язаного вишиваним рушником. Той не забуде дідового афоризму, що характеризує несамоовиту складність життя: «Сто друзів — це мало, один ворог — це багато». Той не забуде «сільської босоногої Ярославни», в пучках якої було так багато тепла тому, «що трималось не на поверхні, а в глибоких шпаринах материнських рук...» Той не забуде безлічі інших стельмахівських спостережень над природою і людською душею, від яких віє чарівністю справжніх поетичних відкриттів.

Михайло Стельмах не міг створити образу свого дитинства, не створивши цілого шерегу народних українських характерів, які окремими своїми рисами і складаються в характер малого Михайлика. Які ж розмаїті люди виховують і захоплюють ліричного героя! Золоторукий дід і теплорукий батько, що з початком зими носить свого босоногого сина, закутаного в кирею, до школи. Суворий, справедливий голова комбіву Себастіян і дядько Микола, що не знав розпачу в найтяжчій біді, усміхнена «віхола», попівська наймичка Мар'яна, і сільський міністр, що привозив до Стельмахового діда ремонтувати свій дерев'яний плуг... За кожним іменем у цій книжці стоїть жива і неповторна людина. І всіх цих людей, за винятком попової родини і кар'єриста Юхима Бабенка, єднає висока народна інтелігентність...

Повість «Гуси-лебеді летять...» поетичністю й світляною тугою за дитинством нагадує «Зачаровану Десну» Олександра Довженка. В основі обох творів — образ народу, добротою величавого, з землею по-антеївськи нерозривного, творчого й молодого, стражденного й чесно-

го народу. Щоб у світі, який зринає у письменницькій фантазії Михайла Стельмаха, почуватися вільно, треба, певна річ, знати й любити українську хліборобську стихію або хоч би вдуматися на якийсь час у її споконвічні й сьогоднішні проблеми.

Іди, дорогий читачу, в той світ і бери з нього у своє серце, що тобі до вподоби: чи дитинну поетичність і дотеп, чи жагу пізнання, чи незаплямоване почуття справедливості, чи вроджену культурність людей праці.

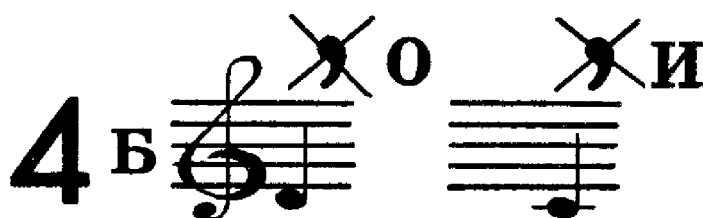
Вдосконалювати людину в доброму і на прикладі доброго пізнати доброту людей, що засвітили в тобі душу, вчили й підіймали тебе з біди, проспівати їм пісню хвали й подяки — це ставив собі за мету і це майстерно досягнув Михайло Стельмах у написаній прозою поемі «Гуси-лебеді...»

1. Розкажіть про дитячі роки Михайла Стельмаха. Де він здобував освіту?

2. Що вам відомо про участь письменника у другій світовій війні?

3. Які романи Михайла Стельмаха ви знаєте?

4. Розшифрувавши ребус, ви прочитаєте назву твору Стельмаха, за який він одержав Шевченківську премію.

5. Розкрийте смисл епіграфа до розповіді про життя письменника.

6. Які ви знаєте автобіографічні твори Стельмаха?

БЕРЕЗЕНЬ

Звелися ріки і лугами
Блакитно простягають путь,
А в небі хмари лебедями
Із ополонік воду п'ють.

Гаї спинились над водою
І тихо входять в клекіт рік,
І хмелем бродить під корою
В березах чистий, свіжий сік.

Налита сонцем і вітрами,
Хлюпоче веслами весна,
І піднімає буйні трави
Земля хмільна і запашна.

В ці дні бажаєш світ щасливий
Черпнути відрами до дна
І сміло сіяти на ниви
Багатство ярого зерна.

1939 р.

1. Чи сподобався вам вірш «Березень» і чому?
2. Які художні засоби використав Михайло Стельмах при змалюванні картин весняної природи?
3. Визначте ідею вірша.
4. Схематично зобразіть віршовий розмір і характер римування поезії «Березень».

АВТОБІОГРАФІЧНА ДИЛОГІЯ

Повісті «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» Михайла Стельмаха автобіографічні. В основу їх лягли спогади Михайлика про своє дитинство, що пройшло в подільському селі у двадцяті роки. Розповідь ведеться від імені сільського хлопчика Михайлика, в якому ми пізнаємо самого письменника.

У діалогії розповідається про звичайні щоденні клопоти сільського хлопця: збирання грибів чи липового цвіту в лісі, про допомогу батькам під час жнив, про спостереження за природою, про захоплення читанням художньої літератури, про різні дитячі пригоди. Розповідь ведеться дуже цікаво і повчально. Мов живі, постають перед нами і ті, хто оточує Михайлика: його батько й мати — чесні і працьовиті сільські трударі, мудрий дід Дем'ян, мила шкільна подружка Люба, розумний і уважний до молоді голова комітету незаможних селян дядько Себастьян та інші.

З глибокою пошаною і вдячністю змалював письменник простих трудівників, які розкрили йому шлях у широкий світ, прищепили любов до праці й книги.

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ...

(Уривки)

Розділ перший

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені так хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимось дивом послушали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнусь догори

і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова — обкружляли навколо села і повернулись до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, еднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

— Так-так-так,— притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком придивляється до неба, і тріпоче єдиним крилом. Їй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: — Так-так-так.

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

— От і принесли нам лебеді на крилах життя,— говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпиці.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й спитає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні

спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані росю безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт. В таку хвилину вся дідова по-стать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота виринається клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

— Діду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі,— пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги майструвати колеса.

— Так-так-так,— погоджується стара качка і ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я і по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі. Це в тих краях, де я ще не бував. І покотилась туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечінь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплому ірію захопили весну та й принесли нам. Але з ким я піду і де мені взяти чобіт?

Тільки тепер дивлюся на свої босі посинілі ноги, важко зітхаю і плентаюсь до хати, щоб не схопити маминого запотиличника. І що це за мода пішла: не

встигнеш босоніж вискочити з хати, як одразу сварять, а то й духопелять тебе і називають махометом, вариводою, лоботрясом. А в чому ж ти вискочиш, коли тепер не кожний дорослий розживеться на взуття? Скажи про це, — знову ж розумником назвуть тебе, затюкають, ще й згадають, що за мною давно плаче попруга з мідною пряжкою, горіла б вона зі своїм плаканням ясним вогнем!

А як дурно-пусто перепало мені, коли тільки зазиміло і перший льодок запах чорнобривцями! Тоді наш прицерковний пагорб і ковзанку біля нього вкрила дітвора — усі на санчатах або на дерев'яних ковзанах. Вони робляться так: береш по довжині чобота брусочок березини, явора або кленини, вистругуєш з нього копанничку, робиш східчик для каблука, а низом рівненько пропускаєш дріт, чим товщий, тим краще. От і вся мудрація, зате скільки втіхи від неї!

Дивився-дивився я з вікна, як раюють інші, та й, вибравши слухну хвилину, тихцем шатнувся у сіни, вихопив з-під жорен ночовки, заарканив їх мотузочком і босоніж пометлявся до дітвори. Ніхто й не здивувався, що я притирився з такою снастю, бо на чому тільки тут не каталися: одні на санчатах, другі на грамаках, треті на шматкові жерсті, четверті умудрилися замість ковзанів осідлати притерті худоб'ячі кістки, п'яті — на підковах. А Іван дядька Миколи спускався на перевернутому догори ногами ослінчику. Головне було — не на чому їхати, а щоб тільки їхати, коли ж гепнешся — не кривитися, а реготати з усіма.

Яка то була втіха вибратись на самісіньку маківку пагорба, переможцем поглянути на засніжене село, що бавилось димами, всістись на свого самоката і — гайда, гайда, гайда на весь дух донизу! Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пересвистує, збоку собаки гавкають, на дзвіниці дзвонять, перед тобою хати хитаються-підстрибують, уся земля йде обертасом, а ти,

мов кум королю, розсівся на своїх ногах, щоб не так мерзли, і переганяєш дівчат або якогось страхополоха, з розгону врізаєшся у чиїсь санчата і м'ячем вилітаєш на сніг. А ззаду ще й ще хтось наїжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, в якій усе регоче, верещить, клубочиться, видирається наверх і жужмом котиться вниз.

З цієї веселої і теплої копиці раптом хтось почав мене за ковнір витягати на світ Божий. Він одразу потемнів у моїх очах, коли я опинився перед поблідлою од страху і гніву матір'ю. Ось тепер усі почали дивитись на мене, ніби я з місяця звалився. А хтось уже приніс матері ночовки, що встигли чомусь надколотись. Мати підхопила їх під руку та й, не дуже церемонячись, потягла мене з грища на розправу. Хотів я гайнути кудись навіть, де перець не росте, та материна рука наче приросла до моїх обох ковнірів. Гай-гай, куди поділася моя радість, коли я поперед ночовок і матері поплентався додому...

Розділ другий

... Та є в мене, коли послухати одних, слабість, а коли повірити іншим — дурість: саме вона й завдає найбільшого клопоту та лиха. Якось я швидко, самотужки, навчився читати і вже, на свої дев'ять років, немало проковтнув добра і мотлоху, якого ще не встигли докурити в моєму селі. Читав я «Кобзаря» і «Ниву», казки і якісь без початку і кінця романи, «Задніпровську відьму, або Чорний ворон і закривавлена рука» і «Три дами й чирвовий валет»...

В якійсь розшарпаній книжці я, наприклад, вичитав, як став дичавіти один чоловік, що покинув місто. Я сподівався, що далі підуть пригоди, подібні до пригод Робінзона Крузо, але наступні сторінки глибоко поранили моє серце: крайньою межею здичавіння виявилось оселення того городянина у степах, там він став орати, сіяти землю і навіть мастити свої чоботи дьогтем.

Тоді я не знав, чим ще, окрім дьогтю, можна мастити взуття. Я знав лише, що взуття — це вже розкіш: в ту пору розрухи чинбарі за ремінь здирали шкуру, і добрі чоботи обходились у двадцять—двадцять п'ять пудів пашні. А оранка, особливо весняна, вважалася святим ділом.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця! Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: «Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле».

З щедрівок, які взимку виспівували під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогодинішнім днем.

А ота книжна погорда до селянина і його кривної праці породила в мені першу відразу до пихи, де б не вищирювала вона свої ікла: чи з житейського щодення, чи з книги, бо в книжці злеліане слово має бути справжнім святом душі й мислі. Я мало тоді стрічався з скарбами людського духу, та гріх було б гудити ті часи — вони були по-своєму прекрасні...

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздобутої книги, не раз гримала на мене:

— Святий Дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений. Та спом'янишь

і спам'ятайся нарешті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кинула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

— Мамо, і що там тільки може підвередити?

— Що?.. А звідки я знаю?

— То чого ж таке говорите?

— Бо люди кажуть... Он прочитав один розумник геть усю Біблію і позбувся того, що мав у черепку,— показуючи пальцем на лоба, страхає мене Святим Письмом.

— Я ж Біблії не читаю.

— В тебе, вітрогоне, гляди, хватить розуму і до неї допастиш.

Я знав, коли вже мова переходила на розум, то краще мовчати...

Вдень, навіть взимку, я ще міг сьак-так хитрувати, але ввечері діло моє було гибле: мати, гримнувши в сотий раз на оглашенного читальника, задмухувала сліпака, і я вже в темені мусив додумувати про якогось князя або графа: чи його уразить «рокова куля», чи «стріла Купідона».

Через отой поганий, бензином заправлений сліпак, що весь час факкотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину, роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. Тут я його так вмощував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми...

... Сьогодні мати почала діставати з комори, з скрині, з сипанки, з-під сволока і навіть з-за божниці свої вузлики. В них лежало все те, що далі зійде, зацвіте, закрусується й перев'ється по всьому городі: огірки, квасоля

біла, ряба й фіалкова, безлуский горох, турецький біб, чорне просо на розвод, кукурудза жовта й червона, капуста, буряки, мак, морква, петрушка, цибуля, часник, наут, соняшник, кручені паничі, нагідки, чорнобривці, гвоздика і ще всяка всячина.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки — різне зілля. Я теж у думках забирався в горох або нахиляв до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вузликів із гарбузовим насінням. Вони були чималі, і дещицю можна було з них надібрати. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його у матері, але вона, поспивши, дала мені лише одну пучку:

— Більше не можна, Михайлику, бо це насіння!

В її устах і душі насіння було святим словом. І хоч не раз вона нарікала на свою мужицьку долю з її вічними супутниками — нестатками й злиднями, проте нічого так не любила, як землю. Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік, що вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледачого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитись на це диво, і тоді в блакитних очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем...

З острахом і невеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю, де

кожна калюжа тримала в собі клопоть сонця. Воно раз на всі боки мірками розсипало тепло, розтрушувало проміння, і в ньому так веселіли блакитнаві хатки, наче хтось запрошував їх до танцю. Під тинами вже вилазила кропива й дурман, а над тинами набухала й прозорилась глеєм вишнева брость. Думаючи про своє, я виходжу на другу вулицю і в цей час, збоку, чую неласкавий чоловічий голос:

— Бог дасть, жінко добра! Бог! Він багатший за нас.

Ці слова приглушує гарчання собаки і важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюсь на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней:

— Звідки ж вони?

— Та ніби з Херсонщини,— байдуже відповів перший голос.— Швендяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

— Коли вже цей розор закінчиться?

З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тупиться босоногий без картузика хлопчак. Їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози...

Я й досі пам'ятаю того, хто пожалів її материнству, її дитині скибку насущного хліба. Це був багатий і богомільний чоловік, через руки якого проходили голодом пригнані катеринки, петрики, золоті імперіали і срібні карбованці з великими головами дрібного царя. Я й досі пам'ятаю опасисту постать цього дукача. Він мав святовиду голову й бороду, в нього завжди добре родили поля, луги, лісові загороди — і тільки під перелогом лежала одна душа. Лише тому, що він уже помер, не називаю його імені...

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулася, шукаючи дворища, яке б не ощирилось на неї собарнею, а дитя недовірливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шиї похитувалася заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю і подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою і зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчика насіння з однієї кишені і взявся за другу. Але жінка зупинила мене.

— Спасибі, дитятко, не треба більше, ой не треба,— прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз.— Хай тобі, дитино, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її слізи й слова, що я теж мало не заплакав з жалю...

А може, то не жінка а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене!?

Вона ще раз обвела мене своїм скорботним поглядом і пішла з дитям прямо на вулицю. Між вишняками раз і вдруге майнула її хустка — і вже нема ні жінки, ні її глибоких очей, ні дитяти з хмелинами кучерів. А я, наче з сну, виходжу з людського страждання і довго дивлюся йому всліп...

Побоюючись повернутись на материні очі (а що, як вона кинулася до насіння і тепер тільки й чекає на мене?), я подався в долинку до Штукового ставочка, де вода розгойдано гралась у піжмурки з сонцем, хмарами, тінями і вітерцем. На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що одним кінцем трималась на з'їждженому колесі, а другим — на березі. Зараз ніхто не прав шмаття, тому я витягнув кладку, зручніше вмонтував її на пісочку і взявся за читання. Знизу мене охоплював світ казки, а зверху — казка весни. І так мені добре було в їхніх обіймах, що я й незчувся, як сонце поволеньки перейшло на другу половину неба.

Тільки тоді я з острахом подумав про домівку і, щоб уникнути лайки і нарікань, прикинув, що варто пошукати в долині щавлю на борщ. Гляди, за це ще й похвалять тебе, якщо... І знов гарбузове насіння почало лізти в голову. Коли неспокійна совість, то нічим її не обманеш...

Напакувавши повну кишеню молоденького щавлю, я вже трохи безпечніше пішов додому. Ось і наша хата. Що тільки в ній жде мою збитошну голову? Зараз я не дуже стараюся з розгону перескочити перелаз, я застрягаю на ньому, видивляюсь, що робиться на подвір'ї, городчику і в садку. Між яблунями снує бабуся і її тінь. Обличчя в бабусі зараз таке, наче вона молиться. Це тому, що вона дуже любить сад, доглядає і уболює за ним, кожна в ньому нащепи міцно перев'язана стьожками, видертими із рукавів її сорочок. А в катразі, прихилившись до дерева, щось майструє дід, кашкет спав з його голови, і тому вітрець, як хоче, бавиться старою поріділою чуприною. Та ось дід помічає мене, спочатку дивується, а далі чмихає:

— Ось і пропажа об'явився! А ми думали, що тебе десь шкуролупи вхопили.

— І нащо таке несусвітне було думати? — веселію, бо не схоже на те, щоб гриміло і блискало наді мною.

— Де ж ти на цілий день запропастився? Хіба так можна, дитино? Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитися почав.

— Е?

От тобі й «е». Хоч би, очмано, кому сказав, куди йдеш. А я тобі щось зробив! — дідусь викривлює свої великі напатлані брови і вже добряче посміхається.

— І що ж ви зробили? — наперед починаю радіти.

— А що ти просив?

— Вітряка.

— І що я сказав тобі?

— Казали, що попросиш, те і зроблю, бо в мене такими онуками поле не засіяне, — точнісінько повторюю дідові слова, бо вони сподобалися мені.

— Бач, як запам'ятав! — сміється дідусь, потім знімає дашок свіжесенького вулика і виймає звідти справжнього вітряка. Але якого! На його покрівлі розправив крила і гордо підняв голову молодий лебідь. Здавалося, він от-от одірветься від покрівлі і злетить у небо.

— Ой, як славно! — вирвалось у мене.

— Славно, кажеш? — радісно перепитує дідусь.

— Дуже гарно

— Для тебе ж старався,— віддає мені іграшку дідусь.— А тепер біжи до хати.

— А як мама? — питаюсь і з опаскою поглядаю на вікна.

— Так, як завжди: спочатку сердилась, а потім занепокоїлась і бігала до сусідів питати про тебе. Іди.

Я тихенько відчиняю хатні двері, що знадвору пахнуть горобом і макухою, а з хати — хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вузликів я знову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється в якесь насіння і щось пошепки говорить до нього, напевне, просить, щоб гарно зійшло і вродило. А найближче до матері лежать вузлики з гарбузовим насінням. У мене одразу похололо всередині й нашошилися вуха. Я вже хотів було податися назад, та в цей час мати побачила мене.

— Нарешті,— сказала вона з докором.— Ох, діти, діти...— підіймає над голубінню очей чорні вії, од яких тіні падають на вилиці.

— А я, мамо, щавлю на долині назбирав! На цілий борщ буде!..— одразу хочу на щось інше звернути материні думки й вивертаю на лаву все, що є в кишені.

Але яка невдача: разом з щавлем із кишені вилетіли дві гарбузові насінини і впали на долівку, мов срібні гроші. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі. Вона рівно, трохи сумовито запитала мене:

— Михайле, ти насіння із цих вузликів давав хлопчику з голодного краю?

— Із цих,— похнюпився я, підпираючи спиною двері.

Мати повела устами, з яких не сходив смуток, і довго-довго мовчала. Краще б вона почала гримати, гніватись, нахвалятися, тоді я мав би якесь право гайнути з хати. А так хто знає, що його робити?

— То й добре, синку, що давав,— нарешті чую її голос. Вона, роздумуючи, далі вже говорить не мені, собі: — Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злидар.

У мене од її слів аж дрогнуло все усередині.

— Мамо, а звідки ви про хлопчика знаєте?

— Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу. А як ця жінка хвалила отого хлопчика, який дав її Івасику насіння. Я догадалася, що це ти, збитошнику, але нічого їй не сказала... Ох, Михайле, Михайле, і що з тебе тільки буде?..

— Може, щось таки буде, ви не дуже крепко журіть-ся мною,— кажу так, як чув од дорослих, підходжу до матері, прихиляюсь до неї, а вона зітхає і гладить рукою мою нерозумну голову...

Розділ восьмий

...Другого дня тато взяв мене, обстриженого, накупаного і зодягненого в нову сорочку і штанці, за руку і повів до школи. Коли дзвоник задзвонив на перерву й дітвора горохом посипалась із класу, батько підійшов до ставної русокошої вчительки, привітався з нею і нахилив голову в мій бік:

— Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з нього буде якийсь толк.

— Побачимо,— посміхнулась Настя Василівна, і посміхнулись її довгасті ямки на щоках.— Як тебе звати?

— Михайлом.

— А вчитися хочеш?

— Дуже хочу! — так вирвалось у мене, що вчителька розсміялась. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе.

— Тільки пропустив чимало він, — сказала батькові.

— Усе наздожену, от побачите! — вихопилось у мене, і я благально поглянув на вчительку. — Читати вмію...

— Ти вмієш читати? — здивувалась Настя Василівна.

— Жінка казала, що справді вміє і по всьому селі винишпорює книжки, — захистив мене батько.

— Це вже добре. А хто тебе навчив читати? — зацікавлено запитала вчителька.

— Я сам від старших школярів перейняв.

— Ану, почитай нам щось. — Настя Василівна взяла зі столу книгу, погортала її й простягнула мені. — Читай ось на цій сторінці.

Такою сторінкою мене б ніхто не здивував: тут літери були завбільшки як горобенята, а мої очі вже встигли призвичаїтися і до дрібненьких, наче мак. Я чесонув цю сторінку, не спотикаючись на крапках і комах, щоб учительці зразу стало видно моє знання. Од такого читання батько прояснився, вчителька здивувалась, а потім, сміючись, запитала:

— А ти ще швидше не можеш?

— Можу і швидше, ось дайте, — відповів я, відчуючи, що все йде гаразд.

— А повільніше теж можеш?

— І повільніше можу, — здивувався, бо нащо робити повільніше те, що можна швидше випалити.

— Ну, то прочитай, зважаючи, що в книзі ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любувався своїм читальником.

— А цифри ти знаєш? — запитала вчителька.

— І цифри, до тисячі, знаю.

— А таблицю множення?

— Ні, цього не знаю,— зітхнув я і побачив, як по-смутнішав батько.

Але вчителька одразу ж нас так порадувала, що тато ніби аж підріс, а я мало не підстрибнув угору.

— Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати у другу групу.

— Спасибі вам,— чемно подякував тато.— Пишіть, коли на другу потягне.

Вчителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

— Ось тут, Михайле, будеш сидіти,— показала мені на тримісну парту.— Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам...

Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс — нарвати ягід бузини, надерти дубової кори, а потім зварити їх із іржею, щоб назавтра було те чорнило, яким писали тоді.

Удома нас дожидали мати і дядько Микола. Коли батько сказав, що мене прийняли у другу групу, мати одразу сумно повторила своє: «І що тільки буде з цієї дитини?» А дядько Микола сказав: «Увесь піде в мене,— це по нас обох уже видно»,— і в хаті стало весело, а мені й за хатою світило сонце...

Вчився я добре, вчився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче ошпарений. Напевне, тільки це навчило так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене, чим я неабияк пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? В хаті цього ранку журився не тільки я, а й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся у кирею з грубого саморобного сукна і сказав:

— Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи,— він узяв мене на руки, вгорнув полами киреї, а на голову надів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скри-
вилася мати.

— Дарма, — заспокоїв її батько. — Тепер такий час,
що не чоботи головне.

— А що?

— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, —
посміхнувся батько. — Правда, Михайлику?

— Правда, — щільно притуляюсь до тата, і ми обоє
під зітхання матері покинули оселю.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе
в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальця-
ми, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості,
що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене у школу,
а після уроків знову загортав у кирею і ніс додому. До
цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби
тепер запитали, яку найкращу одіж довелося мені бачи-
ти по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: кирею
мого батька. І коли іноді в творах чи п'єсах я зустрічаю
слово «кирея» — до мене трепетно наближаються най-
дорожчі дні мого дитинства.

Якось, коли надворі хурделило, батько припізнівся,
і тільки надвечір, засніжений, з обмерзлими вусами,
але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

— А котрий тут безчобітько?

— Це я! — вискочив з-за парти, де сиділи мої одно-
класники.

— Хто це ти? — наче не пізнавав мене батько.

— Син Панасів! — бадьоро відповів я.

— Тоді лови! — батько кидає мені справжнісінького
бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостинця і радію,
що він навіть із маком.

— Ви на ярмарку були? — питаюся, шкодуючи їсти
бублик.

— На ярмарку.

— І щось купили?

— І щось купили!—весело і змовницьки підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталий сніг.— Ось дивись! — він потрусив киреєю, і на підлогу впали справжнісінькі чоботята.

Я спочатку остовпів, поглянув на чоботята, далі на батька і знову на чоботята, що пахли морозом, смолою і воском.

— Це мені? — запитав я тихо-тихо.

— А кому ж? — засміявся батько.— Взувайся, сину.

Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони блиснули срібними підківками.

І мені згадалися дідові слова: «Будеш іти межи люди і вибивати іскри...»

Розділ дев'ятий

...Ось уже й сонце золотою пучкою постукало в моє вікно, а за вікном на теплій заборкували голуби. Пора й до школи. Збираючи книжки, я почув, як на порі загуркотів віз, як заскрипіла наша хвіртка, і почулась радісно качка, загупали швидко кроки, і відкриті одні й другі двері, і на порозі, наче весела дівка, стала розрум'янена і осяйна Мар'яна. На її червоному кожусі в петельці погойдувались дві перших підсніжники.

— Добрий день і доброго здоров'я вам у хаті! — приклавши руку до грудей, низько вклонилась вона батьку-матері й мені.

— Доброго здоров'я, Мар'яно, доброго здоров'я, дитино,— дрюгнув голос у матері.

Ми всі зрозуміли: з чимсь незвичним, великим прийшла до нас дівчина.

Мар'яна притулилась до матері, щось зашепотіла їй, і на материних віях заблищали сльози.

— Не плачте, тіточко, бо я сама розплачусь,— сміючись, заплакала Мар'яна.

— Який же він, твій місяць?

— Отакої! Невже ви його влітку не бачили, коли він до мене у ваш садочок приходив? — здивувалась дівчина.

Мати вибачливо посміхнулась:

— Ти тільки шепотіла мені про свого козака, а показати забулась.

— То вийдіть — погляньте, — кивнула головою на вікно. — Сидить собі на возі й так пишається, що далі нікуди. — І вже тихо, тільки матері сказала: — Він княгинею і зіронькою називає мене...

На вулиці стоять запряжені коні. Молодий, горбоносий парубок в шинелі красиво повертає голову до нас і приязно посміхається. Батько першим підходить, здоровкається з ним.

— Зумів же ти, парубче, назоріти дівчину. Довго таку треба було попошукати.

— А я таки й довго шукав її. Три роки в сідлі проїздив. Тому доля й нахилилась до мене, — сердечно говорить парубок і простягає руку молодій: — Сідай, Мар'яно.

Дівчина проворно вискакує на підводу, а в цей час хтось тихцем торкає мене за рукав.

Я оглядаюсь.

Біля тину, з торбинкою через плече, непомітно стала Люба. І в неї теж чогось висявають очі.

— Молода? — підводить голову на Мар'яну.

— Молода, — дивуюсь, як про це одразу могла довідатись Люба.

— Ой, це так славно! — радіє дівчинка, не розуміючи, як мені важко прощатися із Мар'яною.

— Прощайте, люди добрі, — торкнувся рукою шалки молодий і трусонув віжками. Коні вдарили в копита, і під ними задзвеніла і бризнула соком березнева земля.

Ми всі повертаємо голови і довго-довго дивимось услід Мар'яні.

Ось уже коні беруть на другу вулицю, ось уже во-
станне пройманули голови молодят, а ми ще дивимосся
і дивимосся і на дальні приімлені весною поля, і на сон-
це, і на вітряк — оту селянську птицю-казку, що все
збирається злетіти в небо, та не може розлучитися із
землею.

— Якою буде її доля? — не знати в кого, чи в сонця,
чи в землі питається мати.

А ми з Любою, узявшись за руки, йдемо до школи,
ідемо по тих свіжих коліях, що залишилися на березне-
вій дорозі.

І враз угорі над моїм смутком обізвались бентежні
звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови
до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо із
них вилітають лебеді і натрушують на хати, на землю
і в душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно мені, малому, в цім
світі...

А лебеді летять, летять... над моїм дитинством... над
моїм життям!..

1964 р.

1. Про події яких років розповідає Михайло Стельмах у повісті
«Гуси-лебеді летять»? Від чийого імені ведеться розповідь?

2. Дайте заголовки розділам повісті.

3. Виразно прочитайте рядки, в яких автор описує приліт лебедів
у рідні краї. Які художні засоби тут використані?

4. Про які стародавні уявлення і вірування наших предків ви
дізналися з повісті? Як ви розумієте слова: «От і принесли нам лебеді
на крилах життя», «сонце своїми ключами відімкне землю»? Наведіть
приклади інших образних висловів із мови діда Дем'яна.

5. Розкажіть, як Михайлик відкрив для себе світ книг. Пригадайте
своє перше знайомство з книжкою.

6. Знайдіть у тексті рядки, в яких розповідається про вплив на
Михайлика його матері! За що хлопчик вдячний своїй неньці найбіль-
ше?

7. Розкажіть, як Михайлик сприймав красу рідної природи. При-
гадайте, чи доводилось вам переживати радість від милування красою
квітучого лугу, подиву — від проникування у таємниці лісу, захвату —
від могутності морських хвиль під час шторму.

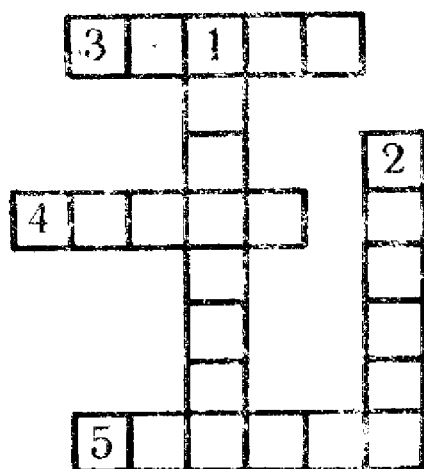
8. Як Михайлик вперше в житті проявив милосердя? Як до цього поставилась його мати? Знайдіть відповідні місця у тексті.

9. Прокоментуйте вислів із повісті: «А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді нахилилась до мене!?» Який художній засіб тут вжито?

10. Виразно прочитайте розмову учительки з Михайликом, коли батько привів його у школу. Якою тут змальована вчителька?

11. Як ви розумієте заключне речення повісті Михайла Стельмаха: «А лебеді летять... над моїм дитинством... над моїм життям!...»?

12. Які думки і почуття викликала у вас повість «Гуси-лебеді летять»? Чим поповнила ваші знання про життя села тих складних років? Яка ідея повісті?

13. Розгадайте кросворд, заповнивши клітинки іменами дійових осіб «Гуси-лебеді летять», які говорять такі слова:

По вертикалі:

1. «Діду, а які у сонця ключі?»

2. «Він княгинєю і зіронькою називає мене...»

По горизонталі:

3. «Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати...» 4. «Привів, Насте Василівно, вам свого школяра». 5. «Увесь піде в мене...»

14. Прочитайте повість Михайла Стельмаха «Щедрий вечір». Про які нові факти з життя Михайлика ви дізналися з неї? Поясніть зміст назви повісті.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

АВТОБІОГРАФІЧНИЙ ТВІР

Часто письменники пишуть автобіографію (від грецького «сам пишу життя»), тобто викладають основні факти свого життя. Це так званий життєпис якоїсь людини, складений нею самою.

Але часом факти власного життя лягають і в основу художнього твору письменника. Такі твори називаються автобіографічними. У них факти з життя письменника художньо осмислюються, узагальнюються, емоційно забарвлюються, втілюються в яскраві образи, які змушують читача співпереживати, відчувати те, чим живе

герой, що його хвилює, радує й засмучує. І біографія письменника постає як шлях людей його покоління, як їхні думки, почуття, прагнення. Чудовими зразками автобіографічних творів є «Дитинство» Юрія Смолича, «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» Михайла Стельмаха.

ДИЛОГІЯ

Дилогія (від грецького «двічі» та «слово») — два самостійні твори автора, що мають різні назви й власні сюжети, але пов'язані між собою єдиним ідейним задумом та головними персонажами. Наприклад, повісті Михайла Стельмаха «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір», романи Василя Земляка «Лебедина згряя» та «Зелені Млини».

ХУДОЖНІ ЗАСОБИ ЕПІЧНОГО ТВОРУ

Письменник відображає дійсність у своїх творах за допомогою слова, створюючи художні картини. Ви вже знаєте багато художніх засобів мови, зокрема епітети, порівняння, метафори, гіперболу, алегорію, тавтологію. Все це лексичні образотворчі засоби.

Особливими засобами художнього зображення в літературі є також алітерація та асонанс, коли письменник повторенням окремих приголосних і голосних звуків підсилює виразність образів.

Синтаксичні прийоми теж допомагають авторові художньо змалювати дійсність. Ви вже знаєте про анафору та інверсію, риторичне звертання та риторичне запитання.

Михайло Стельмах у повістях «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» виявив себе великим майстром художнього слова. Знайомлячись із його творами, ви, напевно, зауважили лексичне багатство, метафоричність,

соковитість мови письменника. Ось уривок із повісті «Гуси-лебеді летять»: «А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнувся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!» У цьому уривку дуже вдало підібрані епітети, порівняння і метафори. Як неповторно сказано про білі хмари: «забриніли, як скрипка». Або візьмімо поетичне змалювання початку осені у повісті «Щедрий вечір». Як майстерно тут використано засіб уособлення: «Літо збігло, як день, і з невлежалою туману вийшов синьоокий, золоточубий вересень. Він причепив до свого бриля червоний з вологістю кетяг калини й нитку бабиного літа, заглянув до нашої школи, завзято вдарив у дзвін та й пішов поміж садами в степи крутити крила вітряків». У цих описах через підбір виразних художніх засобів чітко виражене і ставлення автора до описуваного.

Отже, художні засоби мови підсилюють виразність звучання літературного тексту, сприяють образному змалюванню картин людського життя і навколишньої дійсності, заставляють нас глибше переживати зображене автором.

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ

ЩЕДРИЙ ВЕЧІР

(Уривки)

...Ми приїхали на свою десятину трохи пізніше за матір. Вона з вузликом у руці, з серпами на плечі вже стояла біля жита й виглядала нас.

— Гарних маю собі женців,— наче докірливо похитала головою, зняла серпи з плеча, розгорнула пілочку.— Бери, Михайлику, свого.

І радість і страх знову охоплюють мене.

— Поглянь на схід сонця і починай на щастя.

Ось я набираю повні очі сонця, перегинаюся, беру першу жменю жита, на якому ще сплять пуп'янки березки, шарх серпом — і кладу на рів.

— Більше, більше нагинай стебло, щоб не порізатись, — каже позаду тато, який уже встиг спутати Обмінну.

Я так і роблю, як радить тато, а від хвилювання мене аж кидає в жар.

— Ось і дочекалися женчика собі, — підхвалює мене мати й сама припадає до росистої ниви.

Її похвала підбадьорює мене, я вже вільніше починаю орудувати серпом, вільніше виводжу переплетене березкою стебло. Ось уже й піт оброшує чоло, витираю його рукавом, одну мить милуюся блакитними косариками, що прищулились біля самої землі, — і знову за роботу.

— Еге, та тебе, гляди, й конем не здоженеш, — озивається тато. — Не поспішай так, — день і сьогодні великий. Ось ходи сюди.

Розгинаю спину, а сонце б'є мені у вічі, а тато й мама дивляться на мене, посміхаються, і я не знаю, чи вони підсміюються, чи любуються мною.

— Ану, складай, що нажав, — каже тато, — і гарненько рівняй. — Нажате мною він оперізує перевеслом, виймає з-за пояса юрок, зв'язує сніп і ставить його гузирем на стерню. — Ось, Михайлику, твій перший сніп, твій перший хліб, — ще й рукою поводить по стеблах снопа. — Запам'ятаєш його?

! — Як же його запам'ятати?

— А ти за перевесло косарики чи петрів батіг за-сунь. Тоді ми твій сніп на Свят-вечір на покуті поставимо.

— Е? — не знаю, що казати, бо страх остерігаюся, чи не кепкує тато. І все одно так мені добре дивитися на свого снопа, наче він із самого золота вилитий.

За цим снопом пішли інші, і коли їх стало дев'ять, піт зовсім об'юшив мене, а в крижі просочився вогонь.

Воно б і відпочити не завадило, але ж соромно. І в цей час до мене обізвався тато:

— Михайлику, чи не збігаєш до кринички по воду?

— По воду? — спочатку зрадів, а далі здивувався, бо ще хвилю тому було півгличика води.— Хіба випили всю?

— Та вона нагрілась, і я вилив її. Принеси свіженької, і не з шляху, а з долинки.

— Так це ж далеченько.

— Зате вода смачна!

Я беру з татових рук полив'яний глек, стернями виходжу на дорогу, а далі житами, та пшеницями, та вівсами біжу на долинку, де так принадно вимлівають на сонці підкучерявлені верби і стихенька попискує під ногами волога земля. І так мені хочеться когось зустріти, розказати, що я вже не якийсь там пастушок, а жнець. Але навколо ні лялечки, всі жнивуть у полі,— теперішній день годує рік. І нікому похвалитись мені, бо не будеш щось казати он тій балькатій жабці, що розчепірилась на воді й назбирує на широкі губи презирство до всього, що не тримається води... І чого б це комусь не прийти сюди, не спитати, як я живу і що роблю тепер?

Я лягаю на землю біля кринички, набираю повний глек води, ставлю його в траву, а сам придивляюсь до неба, до води, до павиних вічок, що зацвіли в струмку, і думаю: чи спроста, чи неспроста послав мене тато на долинку? Напевне, таки пожалів малого. Тому не буду баритися біля кринички.

А піді мною земля така свіжа, така м'яка, мов колиска, а наді мною небо таке синє, таке ласкаве, а за вербами причаїлась дрімота і шепче: «Засни собі, засни собі...» Чи то вода жебонить колискову? Е, не буде по-твоєму! Я підводжуся, беру з землі в груди трохи прохолоди, до грудей притуляю глек і повагом іду робити ділечко. А на долинці і на стежці знову ні лялечки, тільки жито покриває мене з головою, тільки сонце крізь житню дрімоту накупує мене промінням і тінями.

І славно-славно йти мені між житами до жита. Що не кажіть, а вже інакше почуваєш себе, коли стаєш женцем!..

...І памороззю, і димами, і розкиданими вогниками, і зорями зустрічає нас засніжене село. Ось край дороги заскрипів журавель, а за дорогою обізвалася щедрівка:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на ввесь вечір.

— Спасибі, діточки, що защедрували нашій хаті і нам...— жебонить жіночий голос.

А он біля ставу заспівали самі дівчата:

Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка,
Стала вона щебетати,
Господаря викликати.

Я одразу впізнаю Любин голос, підводжуся на санях і гукаю через став:

— Любо, не застуди голос!

Від ставу чується спочатку сміх, потім хтось відділяється від гурту і чимдуж мете до нас.

— Михайлику, пиріжка хочеш? — висміюється Люба, падає на сани й подає мені вищедруваний пиріжок.

— А я тобі калини привіз, бери.

— Дядьку Себастьяне, а ви не хочете пиріжка? Він ще теплий.

— Коли теплий, то що ж...— напівобертаючись до нас, кумедно розводить руки дядько Себастьян.

А Люба вже весело стрекоче мені:

— Михайлику, а дядько Микола і твій тато вже повернулись додому!

— Щось уловили?

— Кілька щук і цілісіньку торбу в'юнів. Дядько Микола казав, що вони тягнули-тягнули і ніяк не могли витягнути вдвох одну щуку,— така велика попалась. Очі в неї були, мов горнята, а луска — як срібні карбованці.

І нам усім чогось стає дуже смішно. Тим часом нас наздоганяють легенькі санчата, на передку яких сидить молодий кремезний чолов'яга, позад нього погойдується і тихенько щось наспівує дитині молодиця. Чимсь знайомим-знайомим повіяло на мене. Молодиця обертається на наш сміх, і я, вірячи й не вірячи, одразу скрикую:

— Мар'яно!

— Ой! Михайлику! — сполохано зойкнула молодиця і для чогось перепитала: — Це ти?

— Авжеж, Мар'яно! — зіскакую з саней, наближаюсь до неї і бачу перед собою великі-великі очі, над якими сполохано б'ються віночки вій.

— Ой Михайлику! Як ти виріс! — Мар'яна однією рукою тримає дитину, а другою обіймає мене. — А ми їдемо до вас на щедрий вечір.

— Справді?

— Справді. Добрий вечір, Любо! Добрий вечір, дядьку Себастьяне! Ви й досі головуєте?

— Та головую.

— І мій теж. Маю тепер клопіт на свою голову.

Дядько Себастьян нахилився до вуха Мар'яни:

— А він і зараз тебе зіронькою зве чи, головуючи, забувся?

— Та... таке й скажете, — засоромилась Мар'яна.

— Говори, говори.

— Зове ж... коли треба піддобритися, — закохано чиниться на свого мужа, а той лише поводить могутнім плечем і розквітає в добрій, спокійній посмішці велета.

— Тіточко, а у вас дівчина чи хлопчик знайшовся? — вже припадає до дитини Люба і щось агукає їй.

— Хлопчик... — і так гарно сказала, нахилиючись до нього. — Росте собі дитя!

— Їдьмо ж до нас! — запрошую і гостей, і дядька Себастьяна, і Любу. — У нас і риба свіжа є!

— Коли свіжа, то, мабуть, доведеться поїхати, — весело мружиться дядько Себастьян і віжками руйнує на коневі паморозь.

І знову заспівали санки, і спросоння зітхнула, затюхкала крига на ставу, і заагукало біля грудей матері дитя. А над нами мерехтять і не падають зорі, а посеред нас вихоплюються і вихоплюються тихі вогники, а біля них озиваються голоси щедрівників:

Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на увесь вечір...

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі, де є зорі, і добрі люди, і тихі вогники, і щедрі вечори...

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ

ЛИСТ ДО МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

Дорогий мій друже!

Мені хотілось звернутися до Вас так, як я звик,— «дорогий Михайле», але хай прозвучить це хороше й світле слово — друг. Воно повніше, ніж будь-яке інше, передає моє відношення до Вас.

У ці дні, до свого п'ятдесятиліття, Ви почуєте, безперечно, чимало теплих слів. З'являться й нові літературознавчі оцінки Вашої творчості, перші паростки якої я мав щастя спостерігати і вітати. А ці мої рядки — лише особистий лист, кілька ліричних споминів, міцний потиск руки.

Згадується морозяна зима, хуртовина в середині 30-х років, коли я був у селі Літках над Десною, де Ви учителювали, записували народні пісні (пригадуєте товстий зошит своїх записів, який Ви принесли, коли вперше прийшли до мене з покійним Яковом Качурою?), брали активну участь у житті села... Звідти, з Літок, Ви пішки «бігали» (Ваш вираз) до Києва працювати в бібліотеці,— а від Літок до Києва не так і близько! В Літках відбувся літературний вечір, організатором якого були Ви,— і скільки ж душі, висловлюючись трафаретно, вклали Ви в організацію цього вечора! Я бачив, які

міцні зв'язки у Вас з Вашими учнями і з дорослими жителями Літок. Я добре зрозумів ще тоді, що життя і література для Вас — єдине ціле і безконечно дороге. Я не помилився, це знають читачі і на Україні, і далеко за її межами.

І пригадується мені вечір — теж зимовий — в Уфі, коли Ви прямо з госпіталю, де лікувалися після поранення і контузії, отриманих у Вітчизняній війні, приїхали до мене в мою кімнату... Ви були ще тільки поетом, уже воїном, а прозаїк, яким зараз Вас знають читачі, забуваючи іноді, і дуже несправедливо, Стельмаха-поета, прозаїк починав лише «проростати» в Вас, і радісно завважити, що це «проростання» любовно благословив наш Юрій Яновський..

Багато, багато у нас було зустрічей, дорогий Михайле, багато було розмов. Та коли я тепер хочу визначити основну тематику цих розмов, то вона мені уявляється так: життя і література, природа і література, література і правда. Неправду, несправедливість у житті і в літературі Ви сприймаєте як великий біль, біль майже фізичний. Відрив письменника від народу у Ваших очах — тяжкий злочин. Людина, якій чужа природа, на Вашу думку, неповноцінна. Труд, що перетворює землю, найбільше на землі щастя. Адже так, Михайле Панасовичу?

Ваші романи, що принесли Вам заслужену славу, об'єднані не лише місцем дії, не тільки деякими спільними героями чи їхніми нащадками, а й благородною ідеєю людяності, яка знаходить свій найвищий вияв у труді.

Коли Ви буваєте у мене в гостях у скромному моєму садку, я раджуся з Вами як з ученим-садоводом і великим практиком і неухильно виконую Ваші поради. Ви прекрасно знаєте землю і труд на землі. Ви чудово знаєте те, про що пишите. Ваша основна тема — село. Але ж це невичерпна тема! Ви благоговійно любите мозолясті руки, що годують усіх нас. Ваша творчість — благородна данина народу. Прихильник правди, Ви ненави-

дите кривду, як безстрашний воїн. Це не завжди приносить лаври, це іноді й ранить гострим терням. Але терня всихає, лаври залишаються.

Ви вірний син свого народу. Саме тому Ви відчуваєте кровну спорідненість з іншими народами, душевну близькість до інших народів...

Треба було б закінчити ювілейним побажанням. Хай воно буде таке: залишайтеся таким, яким Ви є, будьте вірним собі і творіть прекрасне нове.

Ваш Максим Рильський

1962 р.

ІВАН СЕМЕНЧУК

«ЖИТТЯ ПОЧИНАЛОСЬ З ЛЮБОВІ...»

Важливе місце в творчості Стельмаха-прозаїка посідають автобіографічні повісті «Гуси-лебеді летять...» та «Щедрий вечір». Цими творами Стельмах на початку 60-х років гідно продовжив романтичну традицію в нашій літературі. Любов до людини, до витоків народної поезії, до щедрості і простоти сільського буття відкрилась тут новими гранями пізнання навколишнього світу в його вимірах і гуманістичній суті...

У повістях «Гуси-лебеді летять...» та «Щедрий вечір» епічна розповідь часто переривається ліричними відступами. Суворі дійсність переплітається з казкою-мрією про світле життя. Носіями, втіленням краси життя виступають дід Дем'ян, Михайлові батько й мати, дядько Себастьян, дядько Микола, тітка Оляна та тітка Одарка, дід Данило і дід Корній, старий кобзар дід Левко і Себастьянів батько — дід Віктор...

Як уже підкреслювалося, незабутнє враження справляє образ народного умільця діда Дем'яна. Серед майстрового люду він зажив найбільшої слави. Старого знав увесь повіт. Чого тільки не вмів Михайликів дідусь! «Треба десь зробити січкарю, драча, крупорухку чи керата — співаючи, зробить, дайте тільки заліза, дерева... А хочете вітряка, то й вітряка вибудує під самі хмари;

у кузні вкує сокиру, у стельмашні злагодить воза й сани, ще й дерев'яні квіти розкидає по них». Нехитрим інструментом він міг вирізати і людський образ, і святого Павла. Залізо й дерево аж співали в руках старого. Хоч старий Дем'ян високо шанував своє ремесло, але найдорожчим для бідного чоловіка вважав землю, подружню вірність і пісню.

Справжнім святом став той день, коли Михайлик сам доторкнувся до чепіг і пройшов свою першу борозну. І досі з глибин років озивається Стельмахові голос його батька, який «одного прихмареного ранку поставив мене, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней»...

До сьомого розділу повісті письменник взяв епіграфом народний вислів: «Зоря іде — долю веде». І далі дав ліричний заспів: «Мене все життя ваблять і хвилюють зорі — їхня довершена і завжди нова краса, і таємнича мінливість, і дивовижні розповіді про них. Та й перші спогади мого дитинства починаються з зірок». Мати, Ганна Іванівна, і відкрила перед майбутнім письменником оцю довершену і завжди неповторну красу. Вона першою звернула увагу малюка, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розвітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Трепетною любов'ю, якоюсь особливою ніжністю проміниться її образ. «Що їй думалось тоді, сільській босоногій Ярославні, перед людяністю, скромністю і мудрістю якої я й досі схиляю свою, вже посивілу, голову. Не знаю, як би склалась моя доля, коли б біля неї не стояла, мов благання, моя зажурена мати. Я й досі чую на своєму чолі, біля свого серця спокій і тепло її позазільованих, потрісканих рук».

Першим учителем і наставником майбутнього письменника був дядько Себастьян. Він високий, статурний. За натурою — правдивий і добрий. Голова комбїду не тільки розтлумачує малому Михайликові зміст незрозумілих книг, а й мріє з ним про майбутнє. «З того вечора я часто приходив у комбїд до дядька Себастьяна, і, коли

він мав час, ми разом читали якусь книгу чи гомоніли про всяку всячину, а найбільше про те, що буде попереду, коли згине коріння й насіння воєн, людської ворожнечі і злиднів, коли не хурделиця свинцю, а заметіль цвіту буде огортати людину і добрий розум увійде в кожную оселю. Дядько Себастьян перегортав перед собою і мною велич надій, і на їхніх лебединих крилах летіла в майбутнє моя дитяча душа»...

Отже, про характер Михайлика, його вдачу, внутрішній світ, стосунки з рідними і близькими людьми довідуємося ми через ставлення до нього інших персонажів — дідуся, бабусі, батька, матері, дядька Себастьяна, Мар'яни, Люби... Крім безпосередності, щирості, допитливості, життєрадісного світовідчуття, ліричного складу душі, в характері Михайлика формуються і громадські риси. Він любить працю, тягнеться до книжки, сам пробує писати. Чесний і правдивий хлопчик глибоко шанує батьків, поважає старших...

Картини рідної природи, оточуючої дійсності — це органічна частина поетичного світу допитливого хлопчика. Михайлик, як і Довженків ліричний герой із кіноповісті «Зачарована Десна», весь у світі природи... В змалювання картини природи письменник вклав багато роздумів, життєвого досвіду, мудрості й таланту: «Я й досі прислухаюся до світанків! Мене й досі хвилює, як досвіт назбирує ще темні роси, визбирує з крайнеба зорі, солодко позіхаючи, бреде посеред туманів, відчиняє двері якоїсь хати-білявки, посилає дівчину по воду, а далі прочинить оті двері, за якими ночувало сонце, і посміхнеться, вдоволений своєю роботою. Я й досі стрічаюся з сонцем у полі, в лісах чи на річці і привчаю до цього своїх дітей...»

Поруч із дивосвітом дитинства Михайлик не байдужий до біди і нестатків, його хата займає лише півзасторонок старої дідової клуні. Хлопчик щиро вболіває за батьків, односельчан-незаможників. Найбільше вразив дитяче серце розподіл спадщини. Дідова хата дісталася дядькові Іванові й дядині Явдосі. Боляче бudo дивитися, як стару хату пилами розрізали навпіл. Ті гострі пили

шматували хлопчикову минувшину, а скрипучі вози вивозили з двору його дорогі роки і спомини. Панасові Дем'яновичу у спадщину від дідизни дісталася «вислоброва, полатана зеленим мохом» клуня.

Невесела сцена розподілу у Стельмаха написана з гумором і доброю усмішкою. Гумор весь час перемежується з лірикою — таким постає життя в світосприйманні хлопчика.

Мудра порада голови комбіву Себастьяна, дотепний жарт дядька Миколи, ніжне материнське слово — все це він береже у пам'яті, пізнаючи свій народ, його історію, його поетичне, образне мислення.

Ліричні повісті «Гуси-лебеді летять...» і «Щедрий вечір» відкривають перед читачем той світ, в якому формувався талант майбутнього письменника, звідки черпав Стельмах-художник духмяну, нев'янучу красу слова, чародійну любов до людини — трудівника і творця.

КУЗЬМА ГРИБ

СОНЯЧНІ КЛЮЧІ

Пам'ятаю, тридцять шість років тому (1928 р.), такої ж чудової осені, як сьогорічна, я вперше зустрів у Вінниці майбутнього письменника. Йому йшов тоді шістнадцятий рік. Ми знайшли себе в списках студентів і, переповнені щастям, пішли за Буг до опустілої поміщицької дачі, щоб там оселитися на життя. Надворі сутеніло. Михайло Стельмах сів на лаву, роззувся. Нові, без жодної подряпинки юхтові черевики витер ретельно шматком паперу, оглянув, всміхнувся тою лукавою посмішкою доброти, яку він зберіг з юності до повноліття.

— А знаєш, це я сам купив за свої. Літом на оранці й возовиці заробив.

За чорним лісом сідало тремтяче сонце. Небо було синє-синє, огортало прохолодою, а в ньому, високо, над нашими головами, чорними крапками — шнурочок ключем:

— Кру-кру-кру... Кру-кру-кру...

Михайло стрепенувся всім тілом, обличчя його, за-
смагле під вітром і сонцем, враз поблідло, потім, наче
відтаючи, почало рожевіти, і якась невимовна радість
засвітилася в ньому, в синіх, наповнених небом очах,
в усій постаті, яка наче хотіла злетіти. І він заспівав
весело, задирливо, по-дитячому:

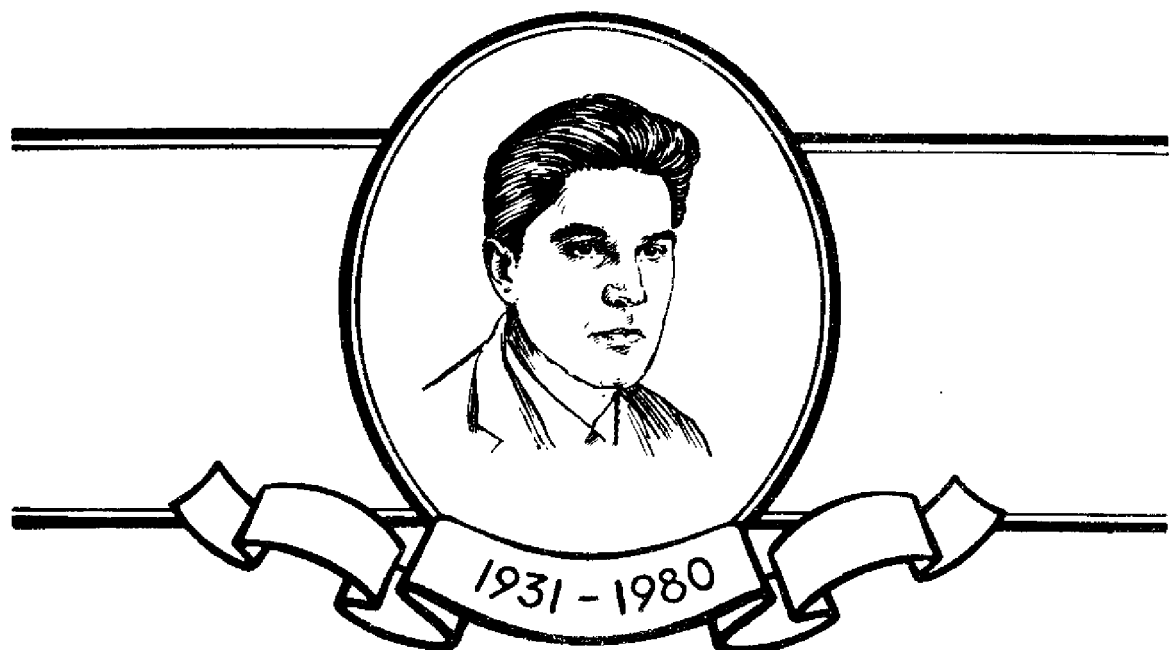
Гуси, гуси-лебеді,
Візьміть мене!
На крилах понесіте
В неба край...

А лебеді пливли й пливли в згасаючу імлу синього
вечора і переливали в наші юнацькі душі своє чи то
тужливе, чи то бадьористо-винесене «Кру-кру»...

І от спливає четверте десятиріччя, а наче вчора було.
І тепер я знову бачу, як «Гуси-лебеді летять...», але вже
не з холодної півночі, а із збентеженої, переповненої
пристрастю боротьби за людське щастя душі нашого
письменника...

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Стельмах М. Щедрий вечір: Повість.— К., 1967.
2. Семенчук І. Стельмах: Нарис творчості.— К., 1982
3. Наш Михайло Стельмах: Літературно-критичні статті, етюди,
есе.— К., 1982.
4. Про Михайла Стельмаха: Спогади — К., 1987

ГРИГІР ТЮТЮННИК

Треба любити. Немає загадки таланту.
Є вічна загадка любові.

Григир Тютюнник

Григир Михайлович Тютюнник народився 5 грудня 1931 року в с. Шилівка Зіньківського району Полтавської області в простій селянській родині. Старший брат Григорій відомий в літературі романом «Вир».

Григир закінчив ремісниче училище, працював на заводі, на будівництві, служив у морфлоті. У 1962 році закінчив філологічний факультет Харківського університету. Працював учителем у школі, на Київській кіностудії ім. О. П. Довженка, у видавництві «Молодь».

Почав друкуватися з 1961 року. Основні збірки оповідань і новел — «Зав'язь» (1966), «Деревій» (1969), «Батьківські пороги» (1972), «Крайнебо» (1975), «Коріння» (1976).

У 1980 році за повісті «Климко» та «Вогник далеко в степу» був удостоєний літературної премії ім. Лесі Українки, а в 1989 році, посмертно, став лауреатом Шевченківської премії.

7 березня 1980 року Григир Тютюнник пішов з життя.

З ЛЮБОВІ Й ДОБРОТИ

За своє коротке (якщо рахувати від першої публікації — менше двадцяти років) життя у літературі Григир Тютюнник написав кількісно небагато: чотири десятки оповідань і новел, п'ять повістей, кілька нарисів, рецензій, есе, а також спогади про брата — Григорія Тютюнника, кіносценарій за його романом «Вир». Але за вагомістю й рівнем художнього осмислення дійсності його спадщина перевищує деякі багатотомники внаслідок своєї величезної ідейно-емоційної насиченості...

Справедливо зауважив Валерій Шевчук, що Григир Тютюнник «...був із тих, котрим дано за життя написати тільки одну книгу. Отож вона і складалась у ньому: повільно, але кожне слово ставало ніби живий нерв». Ту книгу можна було б визначити як історію душі його сучасника, точніше — ровесника, за якою — історія душі цілого покоління. Воно рано подорослішало, сприйнявши дитячим серцем трагедії довоєнних та воєнних років, підставивши свої ще слабкі плечі під тяжку ношу відбудови, яку ще тяжкими робили трагедії повоєнні...

Від оповідання «В сутінки» можна вести відлік творчого шляху Григора Тютюнника... Оповідання побудоване на зіставленні давноминулих подій із сучасними: син-студент приїхав відвідати постарілу матір. Вона розпалює ту саму грубку. «Солома у грубці погасла, і жар укритися тремтливим попільцем», — бачить герой тепер, уже дорослий. Попільцем укрили роки і той давній конфлікт. Мати знає, про що він думає, мовчки дивлячись на вогонь у грубці, на попільець. Тепер вона почуває себе чи не зайвою: «Вони довго сидять на лаві біля порога, немов і не господиня в цій хаті». І угадує синів настрій, «з принизливим острахом» зазираючи йому в очі, несміливо куйовдячи його чуба, наче випрошує хоч гніву, — аби не мовчанки, не байдужості. «Ти, сину,

вже краще б лаяв мене, ніж отак...» А в нього «тільки на одну мить» у душі пробуджується ніжність до матері, бажання порадіти, що в нього «теж є мати — хороша, як у всіх».

Притлумили серце роки розлуки — «вісімнадцять років...»

Внутрішній протест хлопчини тут ще не знаходить прямого виходу, але показує і його характер, одночасно намічаючи постійну конфліктну основу творів Григора Тютюнника. Бачимо в оповіданні й найістотнішу стильову особливість Тютюнника, яку образно схарактеризувала Маргарита Малиновська: «Багатокольорове животрепетне слово б'є з-під серця молодого прозаїка, в цьому слові спресовані цілі шматки життя».

Тут необхідно зауважити ще таке. Григійр Тютюнник тонко відчував і передавав у прозорих образах світ дитячої душі... Саме такі твори, як повісті «Облога» і «Климко», оповідання «Перед грозою», — можливо, не тільки найтрагічніші, а й найглибші: письменник зазирає у, здається, найбільш протиприродну з усіх колізій: дитина сам на сам з війною та породженими нею обставинами.

У 1969 р. він опублікував у збірці з ніжною назвою «Деревій» трагічну повість «Облога», якою гідно вшанував пам'ять безвинно загиблого батька і всіх своїх земляків, чиї долі обірвано там же. Сюжетну основу повісті «Облога» складають мандри дванадцятирічного Харитона. Яка ж зла, жорстока сила вирвала з гнізда це пташа і погнала по сплюндрованій війною землі? Адже інші його ровесники переживали жахи війни й окупації під опікою дорослих.

«По смерті бабусі, — на перших же сторінках повідомляє читачеві хлопчик, — хотіли мене в патронат забрати. Вже й хату в колгосп одписали, і образи голова сільради познімав, а тут — війна...»

Лаконізм твору просто вражає. На кількох сторінках дати уявлення і про характер, і про масштаби воїстину всенародної трагедії, і про сприймання її найрізнішими

людьми (тут і потерпілі, і вцілілі, і діти, й старі люди, й молодші) — такé по силах лише великому майстрові...

Климко (із повісті «Климко») рано став дорослим не лише від болю й страху, від страждань і втрат, а й від почуття відповідальності — і за себе, і за інших, завдяки товариській солідарності, яка за окупації виявляється зовсім не так, як у мирних дитячих заняттях, адже він міг, наприклад, «пересидіти» окупацію у своєму закутку (з допомогою друзів пристосованому до життя службовому пришахтному приміщенні), куди німці й не зазирали, і від голоду йому земляки вмерти не дали б. Але могла загинути новонароджена донечка Наталії Миколаївни, бо в матері пропало молоко, — і Климко не став дожидати, що хтось — ну, хоча б дід Зульфата — рятував її. Саме рішення Климка заради цього пуститися в таку небезпечну дорогу — вже є подвигом. Але він про таке й не думає. Кожен крок його по життю, включаючи й останній, — простий і природний, як дихання...

Повість «Вогник далеко в степу» творилася зовсім в іншому настрої. «Не писав, а ніби проспівав...», — сказав Григір Тютюнник про неї своєму товаришеві Павлові Малєєву. І лейтмотивом її була світла думка про доброту людську, про її незнищенність і необхідність.

Письменник наче стомився від безперервних страждань своїх юних героїв — разом з ними — од надміру тягара, кинутого історичною долею на їхні слабосилі плечі, на їхні незахищені серця. І він звернувся до тієї сили, яка допомогла народові витримати найтяжчі випробування, — сили взаємодопомоги, дружби, зрештою, милосердя.

Сюжетні опори «Вогника...» розташовані зовсім інакше. Ось найголовніші з них. Драматична напруженість, пов'язана з тим, що Павла не одразу приймають до училища (малий-бо!), змінюється непоспішливою розповіддю про навчальний процес, про дозвілля молоді, про те, як щодня долають дев'ять кілометрів до училища й дев'ять назад четверо друзів-ремісників. Саме на

цьому шляху виникає — цілком несподівано — колізія, яка мало не призвела до трагічної розв'язки; але розв'язки такої тут, за самим задумом, бути не повинно. Така композиція допомагає авторові акцентувати два моменти — об'єктивні складнощі життя і певні злі (на дорозі дітей — випадкові) сили, які добра воля людей дорослих і розумних спроможна усунути. Основний же зміст твору — то живе життя, постійний і незворотний процес пізнання, зростання й самоутвердження людини, — чим і прекрасна і приваблива незабутня пора ранньої юності...

Непросто складалась літературна доля Григора Тютюнника, який не вмів, та й не бажав пристосовуватись до сьогохвилинних казенних директив...

Тютюнник пише цілу низку творів — серед них найбільшого розголосу набули оповідання «Оддавали Катрю» і «Син приїхав», — у які вкладає всю свою тривогу, всю силу бажання захистити, зберегти гідність особистості, ту джерельну красу людську, яка опиняється під серйозною загрозою внаслідок багатьох різноманітних, але однаково несприятливих, обставин... Слушно міркує тепер Юрій Мушкетик про назви книг Григора Тютюнника «Батьківські пороги», «Деревій», «Зав'язь», «Коріння»: «...уже в самих назвах є щось таке, що змушує замислитись над істинним в житті, над першоосновами, першопричинами»...

Григир Тютюнник зазірав так глибоко у людські душі, своїм проникливим, безмежно добрим і людяним зором бачив так далеко, але нічого не програмував і не нав'язував своїх висновків, — залишав їх на розсуд читача, хоч і вміло підводив саме до них. Художник бив тривогу, — прислухатися б до нього... Але офіціоз лише ганив його за «похмурість», за «відсутність перспективи», «збіднення й спотворення життя»...

Неодноразово велася мова про посутній «перегук» творчості Григора Тютюнника та Василя Шукшина, що відчував і визнавав і сам Тютюнник. Він охоче пере-

кладав твори свого російського побратима, з яким так і не встиг познайомитися, присвятив його пам'яті одне з найцікавіших своїх оповідань — «Дикий». А з нагоди 50-річчя митця виступив зі статтею «Світла душа», де з притаманною йому стислістю визначив найголовніше у творчості Шукшина: «Народ. Це головний герой і літературних і кінематографічних творів Василя Шукшина. Народ — не як безлика маса, а як сукупність неповторних індивідуальностей. Добрих душ і нищих. Щасливих і нещасливих. Різних». Ці слова Григора Тютюнника повною мірою стосуються і його самого. Хоч у його творчості незмірно менше насмішки й так багато душевного болю художника, що важко порівнювати його з будь-ким. І зовсім не у полемічному запалі, а утверджуючи незаперечну істину, пише Павло Мовчан: «Григир Тютюнник — це Григир Тютюнник. Такого у нас не було і ніколи не буде».

1. Зверніть увагу на епіграф до творчості Григора Тютюнника. Що було головним у його житті і творчості?

2. Розшифрувавши ребуси, ви прочитаєте назви літературних творів братів Тютюнників — Григорія та Григора:

3. Як називалося перше друковане оповідання Григора Тютюнника?

4. За які твори Григир Тютюнник удостоєний літературної премії ім. Лесі Українки?

5. Заповніть клітинки назвами творів Григора Тютюнника.

Григiр Тютюнник насамперед вiдомий у лiтературi як великий майстер оповiдань i новел. Олесь Гончар про нього писав так: «Блискучим новелiстом i повiстярем увiйшов у свiдомiсть сучасного читача Григiр Тютюнник. Сьогодні українську художню прозу не уявити без його, хай кiлькiсно й невеликої, але справдi вагомої лiтературної спадщини».

Любов'ю читачiв користуються його новели для дiтей «Ласочка», «Лiсова сторожка». Герої Тютюнника приваблюють своєю неординарнiстю, чеснiстю, принципiстю, душевною щедрiстю, благородством. «Найдорожчою темою, а отже, й iдеалом для мене завжди були й залишаються доброта, самовiдданiсть i милосердя людської душi в найрiзноманiтнiших iх виявах», — зазначав письменник.

Важким болем за страхiтливi воєнні роки вiдiзвалося у його серцi оповiдання «На згарищi». Вiйна пiдстергла Григора у дядьковiй родинi на Луганщинi.

«Одинадцятилiтнiй парубчак, рятуючись вiд голоду, зважається повернутись на отецьку Полтавщину, в рiдне село Шилiвку. За два тижнi цього важкого переходу, з благенською торбиною за плечима Григiр пiшки здолав сотнi верств окупованої територiї. За цi чотирнадцять дiб балансування над урвищем, вiч-на-вiч iз смертю, вiн, поминувши голубе дитинство, одразу став дорослим. Iз цього свого жорстокого досвiду вiн видобув головну iстину: найстрашнiше, певне, страшнiше смертi — самотнiсть, холодна, з байдуже-порожнiми очима. Самотнiсть навчила його цiнувати не просто душу, а людину в людинi, загострила iнтуїтивний зiр до тiєї межi, коли вже по ледь помітному поруховi обличчя, жестовi руки, несамохiть кинутому слову вiн мiг визначити характер, розгадати за вправно вiдредагованим добродушним посмiхом — черствiсть i жорстокiсть, а за позiрною суворiстю, простецькою кутастистю — тепло i глибоку духовнiсть натури» (Борис Олійник).

Тема самотностi звучить i в наведеному нижче оповiданнi.

— Коли ж почалася Велика Вітчизняна війна, Оксанко?

З останньої парти підвелось кирпатеньке дівчатко, невстріливо закліпало очицями.

— Війна почалася в тисяча дев'ятсот сорок дру... — і крадькома зирнула на вчителя.

Той повагом заплющив очі: не те.

— В сорок тре?..

Вчитель ворухнув ногою під столом і звалив ціпок. Він grimнув об підлогу, мов карабін.

— Я забула, Федоре Несторовичу, — прошепотіла Оксанка.

Учитель обома руками обхопив протез, одсунув його вбік, щоб не заважав, і, обіпершись долонею об стіл, нахилився за ціпком.

Діти принишкли, похнюпили голівки.

— Сідай, Оксанко, — сказав Федір Несторович і одвернувся до вікна. Надворі, припадаючи цупким листям до шибок, видзвонювала дика груша, розчахнута вітром. В розщепину провалилась жовтенська падалиця, і, коли стовбури розгойдувало, падалицю чавучило, з неї цідилась на кору прозора юшечка.

«Треба б вийняти», — подумав.

До кінця уроку він уже нікого не питав. А після дзвінка, гримаючи залізними замками на протезі, пошкандибав додому.

Надворі було ясно. Об гарячі жерстяні дахи торохкали каштани, підплигували, як на жаровні, і падали на бруківку. У ринвах цвірінькали горобці, попід ворітьми гралися діти. Федір Несторович іноді тупо наїздив протезом на каштан і трохи заточувався.

— Дядя п'яні... — цявкнуло з-під воряк¹ якесь хлоп'я.

— Цить! — сказало старшеньке. — У дяді ножки нема. Еге ж, дядю?

¹ Воряки, вór'я, вір'я — жердини для огорожі.

Федір Несторович зупинився, звів очі. В карій глибочині загусла давня розбуркана туга, притамована плеском лагідної посмішки.

— Еге ж, сину, еге... — обізвався весело і рушив далі, уважно дивлячись під ноги.

Край селища звернув у вуличку, заслану димом — палили огудиння на грядках — і зупинився. Звідси було добре видно поле, смужку зрізаних соняшників під горою і ліс, що вже починав жевріти. З-за лісу підіймалася хмарина, і сонце сіяло в долину жовту каламуть — мабуть, на дощ. А скрізь на обрії небо було чисте й голубе, лише де-не-де лежали на ньому золотаві хмарки, мов огребки соломи після жнив.

Дома Федір Несторович довго нишпорив у коморі, доки знайшов старенькі, ще госпітальські милиці. Вони були густо побиті шашелем і обліплені павутиною; шкіра на підпахвах пересохла і порепалась.

Декілька разів пройшовся з ними по хаті, порипуючи і сколупуючи долівку. Потім відчепив протез. Холоша одразу спорожніла, сплюснулась, тіло втратило рівновагу і впевненість.

Знадвору увійшла Одарка — вироблена, але чепурна ще жінка з чорними од землі руками. Федір Несторович квартирував у неї звідтоді, як повернувся з госпіталю — у пожмаканій шинелі, з останньою новенькою медаллю поверх неї, з плісковатим речовим мішком за плечима і на милицях, пофарбованих у колір військового грузовика.

— Ви б, може, й плащ наділи? — спитала Одарка. — Воно таке, як на дощ...

Потім ще довго стояла посеред двору і сумними очима дивилася йому вслід. А він ішов обніжком, розгойдуючись між милицями, далеко вперед викидаючи ногу. Плащ на спині напнувся халабудою, плечі гостро піднялися вгору, рукава підсукалися по лікті.

В степу запахло розворушеною лемешами землею. У ріллях порпалося гайвороння, з улоговин виглядали

коров'ячі спини і піднімалися прозорі голубі дими — видно, пастухи палили бур'янища.

Федорові Несторовичу пригадалося, як у дитинстві шльопав босими ногами по розбитій чередою степовій дорозі, крута пилюга гарячими струмочками цідилася крізь пальці, а вітерець виносив з-поміж кіп теплий дух спілого жита. Корова йшла з пасьби додому повагом, немов з роботи, телятко терлося у неї під боком і лізло до вим'я. Заходило сонце, у вузеньких хутірських вуличках стояла червона курява, в садках варилася на триніжках вечеря, гупали об землю спілі яблука... Життя здавалося тоді вічно щасливим.

Вийшов на луки. Милиці вгрузали в пухке дерновиння. Заблищали зелені калюжки, вткані жабуринням, од Псла потягло сирими глеїстими берегами.

Ліс обняв тихим шелестом листя, лопотінням спілих кисличок, зарябіли увіччю мережива тіней.

Стежка пішла вниз, через яруги, занесені ще з весни трухлим очеретом, хмизом і пір'ям із старих воронячих гнізд. Йти стало важче. Але Федір Несторович, сам того не помічаючи, надолужив — спотикався, хекав, виважувався на милицях, переплигуючи високі запруди.

І в тому незлобливому шелесті лісу, і в димах, і в кожному несподіваному зламі стежки — вчувалася йому докора за те, що так довго сюди не навідувався.

За ярками звернув на іншу стежину — свою... Вона майже зовсім «сховалася» у бугилі і подорожнику, обіч неї на травах не сіріла курявичка, збита людськими ногами: недовго жила стежка після того, як забули її люди. І Федір Несторович сердився на людей, хоч поміж ними бачив лише самого себе.

Вийшов на просторе узлісся з одинокою Макаровою хатою над самою річкою і опинився біля кладовища. Хрести на ньому майже всі попідгнивали й попадали, а ті, що позалишалися, вщерть заросли бур'янами і чагарником...

Федір Несторович попрямував до своєї колишньої садиби і ледве впізнав її серед інших згарищ — так вона заросла і здичавіла. Лише на тічку, де колись молотили, вибивали соняшники, лущили квасоллю, де не було жодної грудочки землі, якої б він не роздав босою п'ятою, і жодної шпички, якої б не загнав у дитинстві, — лише там проглядали крізь густий спориш латочки голої, свійської землі.

Федір Несторович підійшов до колодязя. Він перекосився і вгруз так, що зверху залишився тільки низенький, у дві цямрини¹, зрубець, густо полатаний мохом. Заглянув униз. Вода була близько. В ній плавало сміття, стриміли жаби, розчепірівши лапки і вирячивши в небо пукаті холодні очі. Федір Несторович ширнув у воду милицею, і жаби поринули.

— Ач, прокляті! — сказав обережно і навіть гнівно, так наче йому вкрай треба було набрати тієї води...

Та ось у колодязі якомсь одразу споночило, вода увійшла глибше, зловісно заблищала зеленими бульбашками.

Федір Несторович озирнувся — з-за Макарової хати викочувалася хмара, вкриваючи галявину передчасними сутінками. Креснула блискавка, торохнув грім, немов на залізний дах сипнули повну шаньку² каштанів. І на якусь єдину мить між народженням і смертю блискавиці він уздрів на тлі хмари білі стіни своєї старенької хати, перехнябленої, з потрісканою низькою призьбою, по якій спантеличено снували червоненькі божі корівки, ховаючись від негоди у призьбяні шпарки. Скаженіючий вітер торгикав ворітьми, оббивав на акаціях руді плюсклі млиночки, і вони хурчали в повітрі, як джмелі. А він з батьком вештався кругом копиці сіна, намагаючись удержати її вилами.

¹ *Цямрі́на* — верхня частина колодяжного зрубу з дерев'яних колод.

² *Ша́нька* — торбина для годівлі коней в дорозі.

— Терницю¹, Федю, терницю скиньмо нагору! — кричав батько і завзято виблискував очима.

Але копичку таки перекинуло, і сіно цілими оберемками покотилося в грядки. Тоді батько жбурнув вила й сказав:

— Ну й грець з ним. Хай несе. Далі, як до конопель, бреше, не занесе, — плюнув і пішов у хату, несучи в похилих плечах косарську втому.

А він залишився посеред двору — міцний, дебелий, і вітер не міг похитнути його на дужих ногах, тільки чуприну рвав, аж викручував. Потім рушив дощ. Причілкова стіна почорніла, у дворі забіліли крейдяні калюжі. В них плавало сіно і руді акацієві млиночки.

Катерина сварилася крізь мокре вікно, сердитенько ламаючи полохливі тонкі брови, а син прилип п'ятірнями до чорної шибки і, склавши губи, мов до сопілки, робив якісь звуки — мабуть, перекривляв грім. Навколо ротика лежали в нього глибоченькі попружки, як у всіх дітей, що недавно покинули цмолити мамину цицю.

Увечері, після дощу, хутір оповила темінь, і трудно було розібрати, де блищать калюжки, а де — латки землі. Він сидів за столом і читав при каганці історію древньої Греції; батько сік у ночовках тютюнове бадилля, а Катерина примостилася з Дмитриком на полу і співоче гомоніла до нього: «Не та-ак, зовсім не так, ось як треба: сорока-ворона на припічку сиділа, діткам кашку варила...» — тицькала пальцем у долоню, показуючи, як поралася сорока. Син уважно слухав і повторював. Його слова рядочками лягали між грецькими походами і тиранською гризнею: «Рекарона а прицьку діра, діді какшу варира...»

— Егей, чоловіче! — зринуло над узліссям. — Сюди-и-и...

¹ *Терніця, терліця* — знаряддя для тіпання, тертя льону, конопель.

Федір Несторович поворухнувся, з картуза полилася за комір холодна вода — йшов дощ. Ледве добрав, що то кличе його Макар. Старий стояв у роздзяплених¹ дверях своєї хати в якійсь куцині², нап'ятій на голову, і розмахував руками.

— Сюди-и-и!

Федір Несторович повисмикував з грязюки милиці — їх присмоктало, і пішов з дворища, тягнучи по мокрому бур'яні порожню холошу.

— А я у вікно виглянув,— заторочив назустріч Макар,— дивлюся, чоловік на дощі гибіє...

Він підсліпувато мружився і пхався бородою прямо в обличчя Федорові Несторовичу.

— Чи це ти, Федько! А я й не впізнав. Своїх одвідати прийшов?

Колись, ще до війни, Федір Несторович любив заходити до Макарів. У них була велика сім'я — дев'ять душ. Обідали завжди разом, обсівши низенький столик посеред хати так щільно, що десяту ложку вже нікуди було й просунути. У сорок першому Макарових хлопців забрали на війну, дівчат — у Германію, а Макариху разом з наймолодшим, Сашком, розірвало снарядам у грядках. Тільки клаптик синових штанців знайшов Макар...

Тепер у Макаровій хаті було порожньо, вона здавалася непомірно великою. З кожного закутка так і тхнуло пусткою. На полу, скрутившись клубочком, лежало козеня. Побачивши чужого, скікнуло на долівку, стало дибки і гримнулось лобом об милицю.

— Як живете, дядьку? — спитав Федір Несторович, стягуючи з голови мокрого картуза.

Макар поклав козеня на лежанку, прикрив якимось лахміттям.

— Живу, Федю, як ото чобіт уночі — то в рів ступить, то в кізяк... Хіба в мої літа — живуть? Жду, коли

¹ Роздзяплених — розчинених.

² Куцина — короткий верхній одяг.

чорти зашморгнуть, та й квит. А ти ж як, молодиці собі ще не нагледів?

Федір Несторович нахилив голову, не знаючи, що й казати.

— Якщо той, так бери. Доки ж його бовкуном жити... А мертві за це в горло не вчепляться.

Макар примостився біля лави на стільчику і почав рипіти терпугом¹ по гумі.

— А я оце заходився калоші клеїти. Заїздили до мене позавчора якісь інженери, воду з колодязя на термометр прикидали навіщось та й казали: «Кращої води, дедушка, ніж у вас, немає по всій Росії...» Оце вони й камеру покинули, спасибі їм, бо я клеєні калоші ще з війни так понаравив, що лавошні як узую, так немов тобі зовсім босий.

Макар бадляв камеру, розминаючи її пальцями, як чинбар² телячу шкіру. Перекладав з руки в руку різні копісточки³, оббиті тертушками, і вже вкотре розповідав Федору Несторовичу подробиці того, як у їхню хату влучила бомба на його очах, як у повітрі довго вирувало пір'я з подушок, а літак кружляв так низько, що навіть було видно ошкірені льотчикові зуби і блискучу стрічку на комбінезоні. І не було в тій розповіді ні трагічних звертків, ні зітхань, була лише стареча потуга пригадати все таким, яким воно було насправді.

— Воно всього й не затишиш,— бідкався Макар,— бо у старого пам'ять, як ото дим: все вгору та вгору...

Надворі почало розгодинюватися. В хаті повиднішало так, що на стелі стало чітко видно сині плями. На долівку закапала вода — розмірено, мов стукіт годинника. Але Макар не звертав на те уваги, бо він трохи недочував.

— Буду я вирушати,— сказав Федір Несторович, підводячись.

¹ *Терпуг* — сталевий брусок із насічкою, вид напилка.

² *Чинбар* — ремісник, який вичиняє, обробляє шкіру.

³ *Копістка* — дерев'яна лопатка для розмішування чого-небудь.

— А то вже — як знаєш.

Макар поклав терпуг, висякався і знову заходився шатирити гуму.

— Навідаєшся удруге, забігай.

Сонце заходило червоно. Дощові крапельки на деревах і в травах мерехтіли червоно-зеленими іскорками, сповнювали ліс тоненьким дзвоном. Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські вороні крила. Десь далеко вгорі, над ожередами соломи, скидалися блискавки, поторохкувало.

Федір Несторович погойдався слідом за грозою, обминаючи калюжі й зрошені кущі. З-під землі, розмитої дощем, з-під бур'янячого коріння підіймався над узліссям ледь відчутний, гіркуватий дух мокрої сажі й старої обпаленої цегли. Дихали трухлявиною старі пні.

І знову були яруги, глибше і ширше розриті дощовою водою: і знову Федорові Несторовичу доводилося виважуватись, плигаючи через них. А вітер рвучко бив мокру холошу, намотував її на милицю, заважаючи йти.

Сутеніло. На левадах білими озерами розлігся туман, в ньому неясно чорніли кущі верболозу, мов курені на бакші¹.

З туману назустріч Федорові Несторовичу вибрела якась постать, наблизилась бігцем. То була Одарка — тремтяча, мокра як хлющ. Видно, ждала отут, під копичкою, доки він повернеться...

— Пізно вже, — сказала. — Не встигнете і до уроків приготуватися.

І пішла попереду, оббиваючи чобітьми росу на травах.

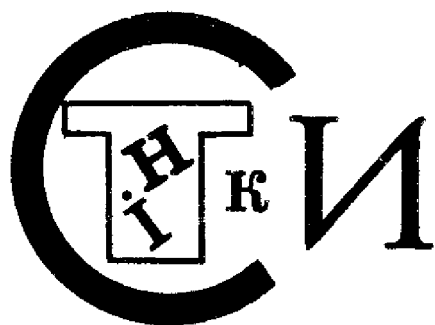
Федір Несторович уповільнив ходу.

— Я вже приготувався, — сказав сам собі, зітхнув і знову заквапився, загойдався на милицях, далеко вперед викидаючи ногу.

1966 р.

¹ Бакші́ — баштан.

1. Розшифрувавши ребуси, ви прочитаєте назви новел і оповідань Григора Тютюнника.

2. Пригадайте, як починається оповідання «На згарищі». Як учитель Федір Несторович реагує на те, що його учениця Оксанка не знає, коли почалася друга світова війна? Знайдіть відповідні слова, художні деталі у тексті.

3. Чому Федір Несторович іде до своєї колишньої спаленої хати? Які думки і почуття народжуються у нього на місці рідної колись оселі? Виразно прочитайте уривок його спогадів про своїх рідних.

4. Яку роль відіграють у творі картини природи? Як вони пов'язані з настроєм головного героя?

5. Про що розмовляють між собою Федір Несторович і дядько Макар? Чи здатні вони забути, яке горе принесла людям війна?

6. Поясніть, як ви розумієте закінчення цього оповідання.

СВІТ ДИТЯЧОЇ ДУХОВНОСТІ

«Живописцем правди» назвав Григора Тютюнника Олесь Гончар. Ми виразно бачимо статечних полтавців-землеробів, що постають зі сторінок творів Тютюнника, вслухаємося в їхню соковиту народну мову, вдивляємося в світ їхніми ледь примруженими, добрими і мудрим очима. Читаючи повісті «Климко» та «Вогник далеко в степу», ми проникаємо у багатий духовний світ дітей і підлітків — «дітей війни», дивуємося їхній силі духу, якій можуть позаздрити і дорослі. Оцінюючи ці повісті, Михайло Стельмах писав: «У творах, відзначених премією, письменник змалював самотні, художньо переконливі образи дітей, характери яких мусять в боротьбі із ворогами під час війни, в нелегких трудових буднях і навчанні...»

Повістю в новелах називають останній твір Григора Тютюнника «Вогник далеко в степу», в якому він

майстерно і правдиво змальовує нелегке життя підлітків у перші повоєнні роки, їхнє навчання у ремісничому училищі.

«Про життя повоєнних ремісничат, про цих маленьких трударів нашого народу писалося чимало, але в книжках Григора Тютюнника їм пощастило чи не найбільше,— здається, ніде їхні переживання не відтворені з таким душевним щемом, з таким психологічним проникненням»,— писав Олесь Гончар.

Як живі постають перед нами із сторінок повісті колоритні характери хлопчиків: головного героя Павла, від імені якого ведеться розповідь, та трьох Василів, які щодня проходять пішки від села до ремісничого училища і назад по 18 кілометрів, а також доброї тітки Ялосовети, прекрасного майстра своєї справи, учителя трудового навчання Федора Демидовича та директора училища, які так уміло прищеплюють дітям любов до праці.

ВОГНИК ДАЛЕКО В СТЕПУ

(Уривки)

Нас прийняли до училища разом: трьох Василів — Василя Силку, Василя Оборю, Василя Кібкала — і мене. Мене-то звати Павлом, а прозивають Павлентієм...

Тітка Ялосовета мені мачуха. Вона пішла за мого тата «на дитину», як мені було дев'ять років, і прожила з ним до війни рівно місяць, а зі мною оце вже шостий рік мучиться. Я-бо ніколи й разу не назвав її матір'ю, якось язик не повертається. Якби хоч тато був... А вона обижається, думає, що то я нарощне, на зло. Нічого, знайду ось вільшечку — переплаче. Вона радіє, як є чим топити. Спробуй її ще знайти, ту вільшечку!.. Казав уже їй раз: ідіть заміж, а я й сам якось. Плаче. Ну, хай як хоче. Я ж не заставляю. Та ще й півхати нема, залилася тільки хатина, а більшу половину одірвало бомбою. У нас у півсела нема хат — такий сильний бій

був... Нічого, нарубаю дров, зваримо щось їсти, а далі воно покаже. Не плакатиме ж вона з ложкою в руках!

Над річкою вечоріє, прохолоднішає на ніч. Заграва од захід сонця поринула аж до дна і звідти світить. На лататті місцинами густо біліють лілії, вони схожі на зграї білих чаєнят, що сіли на воду. Тут я витягав дерево з нашої хати надбитої. Двері плавали майже цілі і обаполи. А вікон — ні однісінького і в трісках не знайшлося... Піймаю обапіл, ухоплюся за нього руками і правлю до берега, вибиваючи ногами. Зубами цокочу, губи не зведу — така холодна вода була. А тітка Ялосовета бере те, що я до берега приправив, та у двір носить. Я тоді з місяць кашляв: простудився. На те літо, як ми не неврожай, може, доточимо хату. А зараз треба знайти якийсь сухостій та вечерю зварити. Нічого, перепаде...

Другого дня ми пішли в училище вдвох з тіткою Ялосоветою. Зайшли просто до директора. Він був у всьому військовому, з портупеями через плече, тільки без погонів: на гімнастерці два ордени, а решта — плапочки. Подивився на тітку Ялосовету, потім на мене.

— Що ви хотіли? — спитав він.

Тітка Ялосовета одразу заплакала, почала розказувати, що хату нашу «викинуло бомбою в річку», що одягатися ні в віщо, їсти теж не дуже. А я стояв, дивився у підлогу і тримав у спітнілій руці згорнуті в дудочку документи. Мені було ніяково від того, що тітка Ялосовета розказувала все про нас — хоч воно й правда — та ще й підхвалює мене:

— Він слухняненький, роботящий, не дивіться, що такий ото малий. Він підросте. І вчиться ловко...

— Скільки тобі років? — спитав директор, перевівши свій уважно-здивований погляд з тітки Ялосовети на мене.

Я подав йому документи. Він пробіг їх очима і посміхнувся.

— Те, що малий, нічого. — Директор обміряв мене поглядом, а я боявся і дихнути. — Ми йому підставку

зробимо, щоб до верстата діставав. Але ж йому немає й п'ятнадцяти років...

— Та скільки ж там — без одного місяця не п'ятнадцять.

Директор ще раз переглянув табель, заяву...

— Ну, що ж, Павле... Трохимовичу, — сказав директор. — Беру тебе під свою відповідальність. Будеш у нас відмінником.

Він прорипів до столу протезом у хромовому офіцерському чоботі, підтягуючи його за ціпком, написав щось червоним олівцем на заяві і простягнув її мені. Від нього пахло підсмаженими на сонці портупеями і «Казбеком».

— Віддаси завідувачому складом, отут у дворі, скажеш, що я просив знайти тобі найменший розмір форми. Тільки дивись, дисципліна у нас сувора, майже військова. Щоб не просився назад. Приходь завтра на заняття у п'яту групу. Будеш у найбідовішій... п'ятій групі.

Тітка Ялосовета вклонилася йому низько і сказала крізь сльози:

— Спасибі вам, чоловіче добрий!

І от я стою у п'ятій своїй групі, в найостаннішій шерензі. Вона зветься «шкентель». Лунають команди «рівняйся!» і «струнко!». То майстри доповідають директорів, хто є, кого немає і чому. Ті, що попереду, правофлангові, стовпіють під команду «струнко!», а задні ряди гудуть, штовхаються. А найдужче в нашій групі, бо в нас, хоч навчаємося ми вже п'ятий день, і досі немає майстра. Хлопці кажуть по-всякому: одні — що не знайшли ще, інші — що майстри-то є, але ніхто з них не хоче брати нашу групу. Тому решта дев'ять груп, які з майстрами, — і «механіки», і «столяри», — вже були на практиці в емтеесі і в столярні, а нас ведуть щодня після сніданку в старий двоповерховий будинок — учбовий корпус — на «теорію»...

Незабаром групи, починаючи з першої, одна за одною, строевим кроком рушили з плацу до їдальні...

І раптом хтось вигукнув:

— Бра'! Майстра ведуть!

Із двору училища ішов до нас директор, швидко підтягаючи ліву ногу за лакованим ціпком. Поруч, ледве встигаючи за директором, дріботів якийсь дідусик. Він був у ремісницькій формі, новій-новісінькій і настовбурченій ще гірше, ніж у мене; передня пола гімнастерки сягала йому нижче колін, і, йдучи, він підбивав її ними, як фартушину. Коли він, щось кажучи директорові на ходу, повернувся до нас боком, ми побачили... Ні, він був не горбатий, але такий сутулуватий, наче під гімнастеркою за плечима у нього висів баян...

Доки ми розштовхували один одного, щоб бути в першому ряду, директор і майстер підійшли. І не встигли ми ще вирівнятися, як майстер уперся кінчиками пальців собі у праве вухо, випнув груди, наскільки те дозволяв «баян» на його спині, і бадьорим тоненьким голосом крикнув:

— Здрастуйте, товариші ремісники п'ятої групи! — і усміхнувся своїм беззубим ротом.

— Здрав'я бажаєм, товариш майстер! — урозлад, весело крикнули ми.

Директор теж усміхався. Потім посуворішав, подав команду «вільно».

— Товариші ремісники,— сказав він.— Нарешті ми знайшли для вашої групи майстра. Федір Демидович Сніп — слюсар-інструментальник найвищого розряду. Крім того, він ще і слюсар-лекальщик, тобто вміє робити з металу все: від молотка до найдрібнішого годинникового механізму. Під час війни Федір Демидович був слюсарем-зброярем на заводі і робив для фронту кулемети. Зараз Федір Демидович пенсіонер. Але, зваживши на наше велике прохання, він погодився взяти і вивчити вашу групу. Не прошу, а н а к а з у ю — директор виразно підняв палець,— наказую шанувати його золоті руки, його похилий вік і звання робітника-вчителя...І ще одне: майстер — ваш учитель і батько, всі ви перед ним

рівні, як рівні перед батьками, хоч більшість із вас,— директор опустил очі і притишив голос,— можливо, й не пам'ятає своїх батьків...

Він глянув на майстра — той кивав головою і швидким чіпким поглядом черкав по кожному обличчю в строю. Дивно, але навіть дитбудинківці не витримували його погляду: скільки було в майстрових очах якоїсь гострої приціленості і старечого суму.

До їдальні ми йшли, чітко вибиваючи крок і з гордо піднятими головами: тепер і в нас є майстер!

У майстерні, куди нас завели «справа по одному», не було нічого такого: ні дивовижних верстатів, які ми кожен сам по собі повинагадували, ні інструментів, розкладених по поличках, ні креслень та схем по стінах. Стояли тільки зсунуті один до одного п'ять верстаків з неструганих дощок і на кожному — шестеро лещат, по троє з обох боків. Біля них лежали молоток, зубило, терпуг і товста залізна плашка. В одному кутку — бормашина з великим колесом (нею свердлять залізо), у другому — ручне наждачне точило. Все це ми бачили ще дітьми у колгоспівських кузнях, і, може, тому похнюпилися усі: отака майстерня!.. Єдине, що здивувало нас,— купа снарядних гільз, рівненько складених попід стіною, штук сто, а може, і більше. Вони дивилися на нас пробитими капсулями... Верстаки були не однакові; перші два вищі, ще два нижчі і п'ятий, останній, найнижчий. Майстер обміряв нас очима і метушливо, майже бігцем розводив по місцях. При цьому він брав кожного за плечі і легенько пхав поперед себе, примовляючи: «Сюди, сюди, сюди...» Мені та ще п'ятьом малорослим хлопцям випало місце за найнижчим верстаком.

Розставивши всіх, майстер потрібушив до свого верстачка, присунутого до наших упоперек, став за ним і урочисто, як з трибуни, промовив:

— Товариші, увага сюди! У-ва-га! Перед вами — ваші робочі місця. Зараз вони вам ще чужі, але назабаром стануть рідними...

Його слухали понуро, зорили у вікна, за якими посеред емтеєсівського двору порпалися біля комбайна «механіки». Майстер перейняв те позиркування і, швидко червоніючи, тоненьким голосом, що буває у дітей та у старих, закричав:

— Не ви-ду-му-ва-ти дурного! Завтра ваші ме-ха-ні-ки робитимуть отуто те ж саме, що й ви сьогодні. Всі починатимуть з ручок і пучок! Панів не буде. У-ва-га: тема сьогоднішніх занять — рубка металу за допомогою мо-лот-ка,— він узяв з верстака і підняв угору молоток,— і зу-би-ла. Ось воно.— І показав зубило, тримаючи його посередині двома пальцями, як цяцьку. Він саяв увесь, показуючи нам зубило й молоток, жести його були рвучкі, очиці світилися, і ми почали слухати його не так з цікавості — що ми, зроду не бачили молотка й зубила? — як від подиву: чого він так ото радіє? А може, ще й те припокоїло, що механіки теж недалеко від нас одскочили, раз і їм цієї майстерні не минути...

— А тепер узяли всі у праву руку молоточки. Хто лівша — у ліву. Не соромтесь. Великий «Лівша» — читали книжечку? — теж був лівшею, а блоху підкував...

Ми взяли молотки.

— У світі є три,— майстер значущо підняв угору вказівний палець,— всього три удари молотком. Перший — кистьовий, коли рука згинається лише в кисті. Отак. Усі робимо за мною: раз-і, раз-і...

Ми помахали молотками, самою кистю.

— Другий удар — ліктьовий, при якому рука згинається тільки в лікті. Цей удар сильніший, ніж попередній. Спробували: раз-і, раз-і...

Ми ще помахали молотками.

— Третій, найсильніший удар, плечовий. Він нам поки що не пригодиться... Тепер зубильце. Його тримають не двома чи трьома пальцями, а в кулаці, щоб не виприснуло від удару і не влучило у сусіда. Взяли зубильця, обняли всіма пальчиками... Так. Щоб рубати метал, треба бути сміливим. Якщо котрийсь із вас ненароком влучить себе по пальчику або щиколотках — це

буває — не бійтеся: прикладемо подорожничку, а біль буде наукою, по чому цілитися — по зубилу чи по руках. Від болю прибуває ума! Така теорія. Переходимо до практики. Нам треба взяти всім по гільзі, розпустити їх зубилом і молотком уздовж, одрубати денця з капсулями і відрихтувати залізо, щоб воно було рівне, як аркуш паперу...

Гільзи були широкогорлі, але не дуже довгі. Ми рубали їх надворі, стоячи навколішки або сидячи на траві під майстернею, бо майстер сказав, що земля — «найкраща маса», бо від неї нема віддачі. Майже в кожного з нас були вже садна і синці на пальцях і щиколотках, ми мовчки, крадькома один від одного лизали їх час від часу, пересміювалися, якщо хтось там, ударившись, починав сичати від болю і дмухати на ліву руку. А майстер метався поміж нами, воркотів лагідненькі слова, показував кожному сам, як рубати, і роздавав з кишені прив'ялі, м'які листки подорожника: видно, ото він подорожник і рвав на пустирищі.

— Обережніше, об-бе-реж-но! — вигукував він. — Набити руку — це не означає побити руки... Йоду в нас немає. Йод пішов на фронт!

Потім він теж став навколішки, швидко розпустив дві гільзи підряд короткими і, здавалося збоку, легенькими ударами молотка по зубилу, і «баян» за його плечима ворушився, наче в нього пробували міхи.

Розрубані гільзи ми розгинали спершу об груди, вчепившись пальцями в гострі краї, потім гуцькалися на них ногами, а поправляли молотком. І кожен намагався закінчити першим.

Сонце підбилося високо, в емтеєсівському дворі запахло розігрітим солідолом та соляркою, біля механічної майстерні бухкотів і дуже курів димом двигун — крутив широкими й вужчими пасами якісь невідомі нам верстати крізь порубані у стіні діри. За двором МТС починалося поле, звідти дихала суша.

В такий час на «теорії» нам уже хотілося обідати, а тут — ні. За роботою ми забули і про себе, і про їжу.

Згадали про неї лише тоді, коли майстер оголосив перерву і повів усіх до майстерні показувати, які інструменти ми скоро будемо робити своїми руками. Ми стовпилися навколо його верстака.

Він дістав із тумбочки внизу невеличкий дерев'яний сундучок, обкований по вуглах старою синюватою міддю, і ледве висадив його нагору. Коли він метушливо, хрипкенько хекаючи, відімкнув дрібний висячий замок і підняв кришку, ми поторопіли: з сундучка вирвалося на сонце сяєво. В аудиторії з креслення ми бачили на стендах усі слюсарські інструменти і знали, що як називається, бо вони були підписані. Звичайні чорні інструменти, тільки й того, що не захватані і не торкнуті іржею.

— Хочеться подержати в руках? — спитав майстер, поклавши волохаті куценькі брови на круглі окулярики в залізній оправі. Ми закивали: хочемо.— Нате. Тільки добренько держіть у руках...— І він почав роздавати молотки й молоточки, плоскогубці й плоскогубчики, циркуль, керна, зубила й зубильця, викрутки й викрутки, ручні тиски, завбільшки з сірникову коробочку, кронциркулі, внутроміри, крейсмейсер, ножички для тонкого металу... Всім хватило. Мені перепали плоскогубці, і я ніяк не міг удержати їх на долоні: вони ковзалися на ній, бігали, як ртуть; я підхоплював їх з долоні на долоню, аж поки вони не встоялися у пригорщі, і тоді по них потекли сонячні промені — як прозорий димок по дзеркалу. З хлопцями, кому попався інструмент без ручки, було те ж саме: вони перекидали його з долоні в долоню, як жарину, і сміялися так, ніби їх лоскотали. Майстер і собі сміявся, закинувши голову назад, і в його роті було видно маленький тремтячий язичок. А з наших долонь на стелю й на стіни майстерні розбігалися сонячні зайчики...

— Це інструмент полірований,— сказав майстер, пересміявшись.— Того він і в'юнкий такий.

— А ним можна щось робити? — спитав хтось.

— А я ним і роблю. Навіщо ж я виготовляв би? От прийду від вас додому, буду щось робити.

— А ви голки вмієте рльобити? — спитав Іван Пиріг із сусіднього з нашим селом хутора Пирогои.

— Що, нема голки вдома? — спитав майстер.

— Була, та я ненарльоком поламав, а мати б'ються...

Майстер зняв свою пілотку, вимотав з неї нитку з голкою і простягнув Пирогові.

— Віддаси матері, хай не сердиться.

Ми позносили його інструменти, але як не намагалися скласти їх купкою, вони розсковзувалися. Так і zostалися лежати проти сонця на верстаку, виграючи сріблом...

Майстер дістав зі своєї тумбочки жерстяну викройку, наклав її на лист заліза, що ми виправили з гільз, і обвів кругом тоненьким шильцем. Викройка була схожа на невеликий щит, які малюють у підручниках з історії стародавнього світу, а вгорі, над щитом — схоже щось на крильця. Хлопці вгадували по-всякому. Одні казали, що це для комбайнів, інші — що для сошників на сівалки, тільки треба ще гнути і зварювати електро-зваркою.

— Рубаємо по контуру, за міліметр од лі-ні-ї,— оголосив майстер, закінчивши розмічати.— Тепер уже не до землі, а до плашок на ваших верстаках. Хто рівніше обрубав, тому буде легше обробляти свою заготовку терпугом. До ро-бо-ти!

І знову перепадало нашим пальцям, знову ми сичали й зализували садна. Але цього разу було ще болячіше, бо ми били себе вдруге у ті ж самісінькі місця, що й до перерви.

Коли ж ми закінчили рубати і «по контуру» і, затиснувши заготовки у лещата, взялися за терпуги, то в майстерні розляглося таке гарчання, що в животі холонуло. Під фронт наші «катюші» й німецькі шестиствольні міномети стріляли тихіше...

За півтори години до обіду майстер і Гришуха зібрали заготовки — хто добре обпиляв, хто абияк — і понесли до кузні у протилежний куток емтеєсівського двору. А нам наказано було прибрати «робочі місця» і відпочивати, поки вони повернуться. Ми позмітали обрубки та ошурки з-під терпугів (у майстерні закружляв проти вікон блискучий металевий пилок); потім крутили бормашину, хто діставав до ручки; інші пробували обточувати на наждаку шматочки заліза, а в кого був козик — то козик. Одне слово, проганяли голод.

Емтеєсівський двигун просвистів на обід, запахав повільніше, повільніше і зовсім став. Паси теж зупинилися. У дворі зробилося тихо. Ми вже нічим не забавлялися. Сиділи попід стіною майстерні на сонечку, як сонні горобці — рядочком, а перед очима стояла тільки черга до їдальні.

Саме в цей час якогось сірого гуртового оніміння з-за механічної майстерні, де кузня, вийшли майстер і Гришуха. Обидва вони несли по дві в'язки нанизаних на дротиння готових-готовісіньких... лопат: з продовгуватими горбиками посередині, з рунками, заклепані, з дірочками для цвяхів, щоб держак прибивать — ну все, як у справжньої лопати! Ми попідхоплювалися з-під стіни, стовпилися.

— От... — сказав майстер, поклавши в'язки на землю і витираючи пілоткою мокре чоло. — Перша ваша продукція. І — першого сорту! Лопати ваші не гнуться і не ламаються! Отже... — Він раптом випростався, знову, як і вранці, коли його привів директор, ударив правим черевиком об лівий так, що аж похитнувся, і, приклавши долоню до вуха, як те роблять старі, коли недочувають, крикнув:

— Вітаю вас, товариші, з першою лопатою!!!

Не буду розказувати, що з нами робилося... Ну, штовхали один одного в груди, легенько так, звісно, не боляче, ляскали долонями по плечах, сміялися, перепитували один одного: «Як тебе звати? Іван?! Диви, і мене

Іван!..» Я теж когось штовхав і допитувався, як його звати, і казав, що я — Павло...

Йшли до училища не через місто, а навпростець, вирубаним парком — самі пеньки та пагіння од колишніх дерев. Не строем ішли, а так. І в кожного в руці — по лопаті, і кожен хоче впізнати, де ж та, що він робив. А вони всі однакові: сірі після вогню, трохи в сажі. Тридцять дві лопати. Тридцять наших і дві майстрових...

Після обіду оголосили: знову буде лінійка. Ми дивувалися — чому це? Ніколи ж не було лінійки вдень. Вишикувалися на плацу, вирівнялися, гудемо веселенько, наобідавшись. У кишені в мене півпайки хліба, двісті п'ятдесят грамів: буде нам з тіткою Ялосоветою на вечерю. Першого дня приніс, а той шматочок злежався у кишені, сплескався, зробився схожий на чорненький такий гаманець; поклав на стіл, а тітка: «О Боже! Де це ти взяв?» — «Пайок,— одказую.— Од пайка зосталося, їжте, це я вам». Одщипнула крихту, жує помаленьку, слухає на смак, а тоді: «До-обрий!» — І очима кліп-кліп. О, знову плакати заходжується! От звичка! І пішов на грядки картоплиння згрібати.

Гр-рупи, р-рівняйсь! Стр-рунко! — скомандував старший военрук Бушний. Він завжди командує лінійкою і дуже красиво козирає, як нап'ята струна ввесь.

Лінійка затихла: на плац виходили директор, майстри, викладачі — всі ті, що й зранку. В одній руці директор тримав свій ціпок, а в другій... нашу лопату. Він щось промовив до Бушного, і той, узявшись під козирок, скомандував:

— Училище-е... рівняйсь! Стр-рунко-о-о! П'ята група! Десять кроків уперед... ма-арш!

Ми відстукали десять кроків і спинилися перед лінійкою.

— Кр-ругом! Увага всім!

— Товариші ремісники! — голосніше і урочистіше, ніж завжди, промовив директор.— Сьогодні п'ята група на чолі зі своїм майстром Федором Демидовичем Сно-

пом (наш майстер покивав головою) проявила себе наполегливою як у навчанні, так і в праці... Можна сказати, по-геройськи проявила себе. За чотири години практичних занять вони виготовили для народного господарства перше замовлення: тридцять дві ось такі лопати.— Директор підняв над головою лопату. Лінійка загула, заколивалася: то задні ряди почали пробиватися наперед, щоб подивитися на нашу лопату.

Директор говорив довго: про війну, про тяжкий рік, про велику надію держави на нас — трудові резерви. І закінчив так:

— Замість трьохсот комбінезонів, що ми маємо одержати незабаром для всіх вас, до складу надійшло поки п'ятдесят. Наказую: нагородити п'яту групу комбінезонами!

Біля училищного двору мене ждали Василі. Ми швиденько вийшли за райцентр, і там, у полі, де нікогісінько,— усі по черзі приміряли комбінезон,— чорний, як галка, блискучий, з цупкого хебе. Красивий комбінезон, ще й з великими кишенями вище колін — майстер сказав, що то для найпотрібнішого слюсарного інструменту, щоб завжди під рукою був.

Як підходили вже до села, Василь Силка попросив мене:

— Дай я пройдуся в комбінезоні до твоєї хати, а там під мостом зніму.

Так ми і ввійшли у село: Василь Силка у чорному, як танкіст, а ми троє в зеленому.

Осінь того року була суха, як і літо,— ані дощинки. Земля на шляху порепалася, трава обабіч нього вигоріла — не трава, а руде прядівце; навіть деревій, нащо вже терплячий, і той поіржавів, поламався. Самі порепини в землі кругом чорніють, і, здається, ніби й вони гарячим дишуть. Лише від Писаревого лісу, як дійдеш навпроти нього, вологістю повіває: там у гущавині по яругах джерел багацько та потоків, більших і менших.

На тернах понад лісом павутина блищить, вона висить і на дротах, і між телеграфними стовпами. Голо кругом — лише де-не-де у полі маленьку приземкувату скирту соломи видно. Та павутиння. Навіть зайці кудись повтікали. Скільки ходимо, ще й разу не бачили.

Якось ми з Василями, йдучи з училища, сіли перепочити на пожухлій траві, і котромусь із нас спало на думку: скільки ж то кілометрів треба пройти нам за два роки навчання, якщо відкинути од них неділі та канікули?

Множили паличкою на землі (в умі-бо спробуй помножити!): 250 днів на вісімнадцять кілометрів — дев'ять від села до училища та дев'ять назад. Вийшло рівно чотири тисячі п'ятсот кілометрів.

Зразу ми потетеріли. Сиділи й дивилися один на одного мовчки. Тоді Василь Силка Чи-це-я-чи-не-я (так ми його прозвали після того перевдягання в училищі) підхопився на ноги і вигукнув — як лоша проіржав крізь широкі рідкі зуби:

— Хі-гі-гі! Підождіть! Це ж як за два роки разом, то багато, а як щодня потроху, то й не багато!

— А й справді! — здивувалися і порадили ми. — То ж як разом!

І потупцяли далі.

Усім нам зробилося весело, ноги враз полегшали. А Василь Обора, наймовчакуватіший і найдужчий серед нас, проказав на radoщах, затинаючись:

— А'а мені брат В'олодя на весну т'апочки з Харкова при'везе! На цій... на резиновій підшві із ската. — Обора коли дуже сердився або радів, то говорив такою коротенькою спотикачкою.

Дорогу від села до райцентру ми поділили на станції. Перша, одразу за селом, — Провалля, або Млин (за проваллям на горі стояв вітряк). До цієї станції дорога була крута, але брукована, а далі йшла ґрунтова, аж до райцентру. Друга станція звалася Ли — це два телеграфні стовпи, що підпирають один одного. Третя

А, такі ж самі два стовпи, як в Ли, тільки з поперечною посередині. Четверта — Осика, п'ята — Вербичка, далі — Місток, Олійниця... І так аж до училища. З цими станціями нам стало ходити веселіше: не встигнеш дійти до першої, а вже й другу видно.

— Оце якщо комусь далеко ходить,— розмірковував уголос Чи-це-я-чи-не-я,— треба сказати йому, хай придумає собі станції: ближче буде, еге ж, хло'?

— Або купить самокатку,— мляво докинув третій наш Василь, Кібкало. Він і в ході, і в руках, і з лиця млявий, аж кислий. І весь якийсь видовжений: руки довгі, ноги довгі, обличчя довге, навіть лоб не можна сказати, щоб високий, а розтягнутий угору і звужений, де починається чуб; брови над переніссям двома клинчиками, теж угору пнуться, майже сторчма, і не розбереш, чи то він дуже здивований, чи ось-ось заплаче. Коли Кібкало мовчить і нічого не жує, губи йому завжди одвисають куточками вниз — аж нудьга від них, як глянеш. А може, то він тільки мені таким здається, бо він же мені (чи я йому?), той... суперник!

Ми троє ідемо босі, а черевики, зв'язані шнурками, несемо через плече — на них ще зима буде. Тільки Кібкало ходить узутий, бо в нього про зиму чоботи є і валянки шиті з калошами. Ще є в нього офіцерська польова сумка. Ми носимо свої зошити в руках або в пазусі, а він — у сумці на вузенькому блискучому ремінці. З неї Кібкало усе щось тягає вранці, як ідемо до училища, і їсть. Ми ще й разу не бачили що. Навіть коли витягає, не бачимо, бо він, як надумає їсти, випереджає нас кроків на три, перекидає сумку з-за спини наперед і длубається в ній, по-курячому нахиливши до неї голову, потім знову пересуває за спину, і нам ззаду видно, як у нього починають ворухитися жовна... Тоді й нам починає канудити під ложечкою.

— Ти, Василю, якщо ж'ереш, так іди п'озаду нас,— глухо каже Василь Обора і тоді вже мовчатиме, поки і до училища дійдемо. Брови у нього над самими очима, густі і чорні, плечі похитуються при ходьбі вгору-вниз, угору-вниз, а ноги товсті і коротші, ніж тулуб.

Кібкало відстає і йде позаду.

Понуро, мовчки йдемо всі. І раптом Василь Силка, наче прокинувшись тільки що, вигукує:

— А мені сю ніч снилася Австралія! Наче йду я по Австралії, а кругом жовто-прежовто, і сонце пече...

Силка любить географію і розповідає про кожну країну так, наче він там був. Від старших двох братів, які пішли на війну і не повернулися, Василеві zostалися їхні підручники, географічний атлас і книжка про Дерсу Узала. Ми читаємо її по черзі: то він, то я. Уже разів по десять прочитали. А Обора і Кібкало й разу — вони не люблять читати.

— ... Так жовто, як у Штокаловому садку од абрикос. Банани, апельсини, ананаси...

Ніхто з нас не куштував абрикос, бо ні в кого в селі вони не ростуть, тільки в Штокала на горі, біля провалля. Старий Штокало стереже їх удень і вночі, а як не він, то його жінка — Штокалка, страх яка криклива і гугнява баба. Вона як скаже посеред двору увечері «Га?» — то скрізь у селі чути, і собаки починають гавкати.

Тепер щодня, після Силчиної оповіді про абрикосову Австралію, ідучи в училище й назад, ми дивимося на Штокалові абрикоси такими очима, що дід кам'яніє посеред садка — довгий, сухий, сивий — і свариться на нас пальцями. Тоді ми одвертаємося, вдаючи, що й не думали дивитися на його абрикоси.

Спускаємося з гори кам'янкою. Сонце вже низько, ховається за вітряк над проваллям. Кам'янка ще трохи тепла, усипана підгорілим покарьоженим листям з кленів над дорогою — воно лускотить під босими ногами, ламається. Не доходячи до Штокала, сідаємо взуватися, щоб селом іти при повній формі. Зав'язуємо шнурки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси. Їх ще багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячному промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть. «Дз-з-з», — гудуть оси та бджоли попід тим багаттям.

Ні Штокала, ні баби не видно у садку.

— А що як давайте накрадемо хоч покуштувати! — шепоче Силка. — Тільки не дивіться туди... Подождемо, поки смеркне і... Хоч по жмені.

— Ну да, ми накрадемо, а він в училище докаже. І виженуть, — кисло пророчить Кібкало.

— Та хіба ж це крадіжка, як по жмені? — дивується з нього Чи-це-я-чи-не-я. Щоби у нього повні, червоні від хвилювання і в дрібному пушку, що блищить проти сонця. Великий лоб теж червоний, пілотка над ним стирчить, поставлена рубя — мала. На Силчину голову усі наші пілотки малі. А на Кібкалову — великі, бо в нього гостра голова. Мати вшила йому пілотку, і вона смішно стирчить ззаду курячим гребенем.

— Ви — як хочете, а я пішов. — Кібкало плаксиво наставляє свої кілочки-брови і йде геть, підкидаючи худими кульшами¹ польову сумку.

— Ну й хай іде! — втішає Силка мене та Оборю. — Ми й самі, еге ж, хло'?

Обходимо стороною Штокалів садок, сторожко оглядаючись, а чи ніхто нас ізвідти не бачить, і, придержуючи зошити за пазухою, сунемося навсидячки в провалля аж до дна. Шурики вилітають зі своїх нір у червоній глиняній стіні над нашими головами і зчиняють переляканий лемент, ширяючи над проваллям. У нас його звуть ще «стілкою», бо дуже крутосхиле: потоки з Писаревого лісу прорили. У проваллі холодніше, ніж там, на горі. Тихо шумить вода, чиста, з лісових джерел. Напилися, лежачи і вмочаючи носи у воду, — холодна, аж зуби ломить. Сидимо тихо...

Угорі почало виднішати — місяць зійшов. Він освітив край провалля з одного боку і в норі шурикові заглядав, либонь, аж до дна. Ми з Силкою вже не пересмикували плечима, а дрижали. Мені було чути, як під гімнастеркою виступили на тілі сироти.

¹ Кúльша — стегно.

— Д'авайте вогонь розкладемо,— сказав Обора,— бо жалько на вас дивицця.

Наламали бур'яну понад струмком, назбирали сяких-таких паличок і запалили. Коли пригріло в груди, підставляли спини, держали руки над полум'ям, доки в долоні припече, і ховали їх попід пахвами; коли там тепло, то і всьому тілові тепло.

— Як на екваторі! — радів Чи-це-я-чи-не-я, зогрівшись. На його обличчі, осяяному полум'ям, блищав золотенький пушок.— Є екватор,— пояснив він,— це така умовна лінія, що ділить земну кулю пополам. І є Еквадór — це країна. Їх не треба плутати.

— Як вивчусь на м'еханіка, не піду в механіки,— сказав Василь Обора,— сяду на трактор. Механік — що? У моторах колупатися та запчастини діставать... А то сам за рулем. Я колись орав уночі, як прицепщиком був. Л'овко — страх. Фара світить, скиби попереду блищать, тракторист під скиртою спить, а я сам. Стану, прочищу плуги од бур'яну — і далі погнав...

— А я піду вчитися на географію,— сказав Силка.

— Так після училища одробляти ж три роки треба...

— То й що? Одроблю і піду на географію.

— А ці абрикоси і в с'ередині жовті чи тільки зверху?

— Хтозна. Я тільки кісточку бачив: гостренька така з одного боку, а з другого тупіша...

— Мені здається, що вони гарячі. Оце ніч, а вони гарячі...

— По-моєму, вони в пушку, еге ж?

— Хтозна... Скоро осьо визнаємо.

Вогонь почав пригасати. Тільки жарок ще грав і мінився.

— І вовк чогось мовчить...

— Пішов стіну в когось ламати.

— Ану, Па, сходи ще ти подивися за Штокалом, твоя черга,— сказав Силка. Прислухався.— Цсс, наче хтось іде,— зашепотів.— О, чуєш?

Угорі справді щось наче протупало і зникло. Потім звідти покотилася грудка, упала в наше багаття, і з нього шугнули іскри. Ми посхоплювалися на ноги і задерли голови, але після вогню не бачили й на крок від себе.

— Не бійтеся, це я, — хрипко сказав хтось ізгори.

До наших ніг потекла дрібна глина, а слідом за нею з'їхав... Штокало. Він тримав обома руками біля грудей кепку з абрикосами...

— Нате їжте та йдіть уже додому, бо мені спать хочеться. — Штокало дихнув на нас ядучим тютюновим духом з рота. — Сідайте, чого ви постовпіли? Хто ж так лагодиться красти? Кричать, балакають, не тільки мені, — у село чути. Вогонь кладуть! Злодії називається... Тихо треба, якщо вже замірилися красти!

— Та ми, діду, тільки покуштувати хотіли! — вигукнув щиро Чи-це-я-чи-не-я. — Хіба ми красти?..

— Оце ж беріть та й куштуйте. Та і я з вами якусь із'їм, бо ви тут так про них балакали, що аж мені закортіло. — Дід засміявся і перший узяв з кепки жменю абрикос.

Ми й собі несміливо потяглися руками до кепки, взяли по одній, відкусили потрошку, тримаємо в роті і слухаємо на смак, як тітка Ялосовета ремісницький хліб.

Ні, зразу не добереш того невиданого смаку! Як мед? Куди там тому медові! То мед — і все. А це... І сонцем пахнуть. Хоч і холодні. А ми думали, що вони гарячі...

— Як ананаси! — вигукнув Силка. — Я читав.

— Кі' в трясці нанаси! Обрикоси, та й годі, — хрипів прокуреним горлом Штокало.

Він дуже плямкав, джвякав, прицмакував, бризкався соком і брав з кепки зразу по жмені...

— Чи ти бачив отаке! — дивувався. — Щодня топчуся по них, а ніколи ще такі добрі не були! Трясці-зна що! Ану ке лиш, збігайте котрийсь та нарвіть ще кепку. Тільки тихо і не з одної гілки, бо стара завтра як обнаруже, то буде мені позашию...

Першим подався Василь Обора. Приніс повну кепку з горою. За ним — Силка. За Силкою — я.

О, якби тільки хто знав, яке то щастя — рвати абрикоси уночі при місяці! Нахилиш гілку, а вони тебе лагідненько по маківці — тук-тук-тук... Об щоки труться оксамитно — є-таки на них пушок. А котра й сама за пазуху впаде, полоскоче золотою мишкою і пригріється, і вже її не чути...

Ми носимо, а Штокало їсть і їсть та кісточками пахає з зубів, як з малокаліберки.

— Ху-ух! — простогнав він після останньої кепки і відкинувся спиною на глину. — Оце вмотив за гурта! Живіт такий важкий зробився, що й з провалля не вилізу.

Ми з Василями затоптали вогонь — бува, вітер зніметься — і побралися нагору, піддержуючи діда попід руки. Хлопці — попід руки, я позаду в ступні його пхав.

— От-от спасибі, о-от спасибі, — сапав і хрипів Штокало. — Старістю тільки в провалля легко...

Нагорі нас зустрів місяць, безвітряна тиша і тепло — у проваллі було набагато холодніше.

— Нарвіть же тепер і в пілотки, додому понесете, — сказав Штокало. — А я пішов спать. Ох, Боже-Боже, живіт як не лусне, хай вам абищо... Заходьте й ще, як закортить. У проваллі ждять, а я вас там знайду...

Ми йшли кам'янкою, що холодно блищала при місяці під горою, і несли, притуливши до грудей, як немовлят, пілотки з абрикосами. Вони тьмяно жовтіли і пахли, здавалося, на всю ніч, аж за село. Ішли і всяк хвалив Штокала, дихаючи в лице один одному абрикосовою духмяністю...

Збираємося ми щонеділі біля двору Василя Силки, як уже засинає на вечір, і місяць, холодний, жовтневий, стоїть посеред неба. Сидимо на лавочці перед огорожкою — з німецьких снарядних ящиків зробили. За огорожкою лежить солдат Іван Іванович Кудряш. У сорок третьому Іван Іванович стояв у Силки разом з іншими

артилеристами: його вбито під час бомбардування, коли він держав за поводи коней-гарматовозів, щоб вони не злякалися вибухів та не забігли. Коні лишилися цілі, а Івана Івановича пронизало дрібним осколком напроти серця.

Ми з Василем розібрали п'ять ящиків на дощечки. Силка з Оборою обрізали на них шипи (для снарядів ящики, а на шипах, як скрині), я затісував їх під штахет, а Кібкало прибивав до лат¹ навколо могили. Низенька вийшла ограбочка, але рівна, під шнур.

Перед тим як грати, Василі настроюють балалайки по першій струні, а я підігріваю сірниками шкуру на бубні, щоб дужче натягалася, тоді вона дзвінкіша.

— Що будемо грати? — питає Чи-це-я-чи-не-я. — Може, підозірську польку утнемо?

«Підозірська» — од назви нашого села.

Цю польку Силка придумав сам. Він радіє, що придумав її. Тільки слів немає. То ми вже самі приставили їх: «Ой ти, полька, закадрелька...» А далі немає слів підходящих, і ми співаємо, що в голову стрельне, або просто триндикаємо. Василі співають, а я мовчу, бо колись почав підспівувати, а вони кажуть: «Ти, Павле, тільки вибивай, співати не треба — ти впоперек тягнеш». То я вже їм і не заважаю.

У головах Івана Івановича ми посадили тополеня. Воно одразу й прийнялося і погнало вгору, як з води. За три роки на півтора метра піросло.

Коли ми домовляємося, де зустрітися увечері, то кажемо: біля Івана Івановича. Є чутка, що його і всіх солдатів, які поховані в полі, при дорогах і в садках, будуть викопувати і звозити до братської могили у колгоспному дворі. Ми вже вирішили, що не дамо Івану Івановича. Обступимо могилку, візьмемося за руки і скажемо: «Ні! Тут під шляхом, на виду — раз, тополька — два, оградка — три, до того ж дівчатка наші кругом горбка насіяли потурнаку, а на самій могилі нагідок та гайстрів насадили. Не дамо...»

¹ *Лата* — довга жердина або дошка, до якої прибивають штахети.

У нас немає годинника. Був, коли хату не підкинуло, що й дзвонив, хоч і потихеньку. Тепер десь у небі дзвонить.

Тітка Ялосовета лізе на піч.

Щоб не так нудно й моторошно було йти вранці чорним шляхом і степом,— ніде ні вогника, ні звуку, тільки вовки виють, то збоку, то десь попереду, то позаду нас,— ми придумали розкладати звечора, як повертаємося з училища, вогонь навпроти Писаревого лісу. Розпалимо хмиз — полум'я шугає аж під дроти на стовпах — гріємося біля нього, обкладемо багаття трухлими пеньками і йдемо далі, додому. А вдосвіта, ще від станції Ли бачимо: є наш вогник! Здається, що він далеко-далеко. А він ось, за гони від нас. У дощі вогонь загасав. Коли ж підмерзло, знову жеврів щосвітанку. Поминувши його, ми ще довго оглядалися і вигукували:

— Видно, дивіться!

— І досі видно!

— О, немає, сховався...

І нам робилося трохи сумно, але ненадовго, бо незабаром попереду вже виднілося містечко і вогники, деінде розкидані по ньому з вікон.

Так і ходили щодня: від вогників у селі, як оглянемося згори, до нашого посеред степу над шляхом, і попереду — в містечку.

Мені часто сниться страшний сон: ніби в хаті уже стоїть білий ранок. І я прокидаюся, холонучи від думки, що проспав лінійку, сніданок, що група наша вже йде містечком, горляючи «Дальневосточною», а мене на «шкентелі» немає...

Одного разу прокинувся, а в хаті справді ясніє од вікна м'яке біле сяєвце. Припав лобом до шибки — біло надворі, а небо чорне, ані зірочки по ньому, ані просвітку, хоч малого. Ні, не схоже на те, щоб розвиднялося. Ми с Василями вже примітили, що небо, тільки-но починає братися на світанок, спершу синіє, наче по ньому розлився Чумацький Шлях від обрію до обрію. Трохи перегадом угадується над степом несмілива тиха просинь, і тоді кожен кущик при дорозі видається здалеку людиною...

А все було просто, і маленька давня радість лоскотнула мені в горлі: знадвору у вікно зазирає перший сніг. Він прийшов опівночі і видався мені досвітком. До війни перший сніг був нам за свято: грали у кулі, качали першу бабу і самі качалися по ньому з пригорків, гублячи шапки, а він ласкаво рипів під грудьми, під плечима, під ліктями...

Погано без годинника: цілу ніч мариться, що пора вставати. Хоч би півень був. Немає ні півня, ні курей. Під війну — німці витрошили, а зараз — годувати нічим. По селу то є у декого півники, але ж спробуй почути їх здалеку під завірюху, вітер чи відлигу, коли все робиться чорне і глухе. У відлигу ночі найглухіші.

Тітка Ялосовета спить на печі, я — на полу. Одна подушка в неї, одна в мене. За вкривачку мені рядно й шинеля, тітці — саме рядно: на печі більше духу. Раніше там спав я, але тепер, навіть коли дуже промерзну, прийшовши з училища, на піч не лізу, а йду рубати дрова, щоб зігрітися, або одкидаю сніг у дворі. Після тієї жовтневої ночі коло верби, після того, як Маня повернулася від свого двору, мовчки плачучи, я ніби виріс на кілька років уперед — і — без вороття...

— Ти якийсь не такий зробився, — каже інколи тітка Ялосовета. — І голос перемінився... Басок проривається.

Найлюбішою стала мені думка про хату. Сам складу, по деревині, по соломині вкрию, хай тільки потепліє та подовшає день. Доки ж ми в курені житимемо?

Мені треба вставати найраніше, щоб зайти і побудити Василів — Силку та Оборю. Кібкало встає сам, у них годинник є, та ще й не простий, а з дзвінком. Заходжу спершу до Силки. Його будити найважче, бо все Силчине сімейство спить, як побите. Про те, як вони сплять, усе село знає. Бувало, хвилин по десять стукаю у вікно, доки добуджуся. Спершу мені в цьому допомагала маленька Силчина сестричка Надя. Тільки постукаю у вікно, а вона — чути крізь шибку — в плач:

— Ма-а! Он хтось у хату лізе...

Потім звикла і, коли я постукаю прямо до неї на піч — там умазана шибочка — лепетить тоненьким сонним голосом:

— Васю, вставай, оно взе Павло плийсов. А ви, та й ма, оце спить. То по Василя...

Василь одчиняє двері, оступається в темні сіни з двома кұрками на драбині і висапує очманілим від щоденного недосипання голосом:

— Хіба вже пора? Ну тільки ж наче заснув? Ще й не снилося нічого...

Увіходжу в хату. Тепло, парно від сирих верболозових дров, що сушаться в печі, старою олією пахне. Надя, розкудлана, підпухла зі сну, виглядає з печі і шепелявить:

— Здластуй, Павлуса! А вони всі й не цули, со ти стукаєс...

Інколи вона питає в мене, лукаво примруживши оченята:

— Павлусо, а ти мене візьмес заміз, як я вилосту? Я тобі солоцки лататиму, а ти мені косу лозцісуватимес...

Силка з Силчихою сміються, хоч і сонні до знемоги, і старий каже хрипко, крізь шинель:

— Ну й порода ж! Ще й букви не вимовляє, а про заміж зна!

Я обіцяю неодмінно взяти її за жінку. Тоді вона махає мені білим рученям, ховається на піч і засинає.

Скидаю шинель, щоб не перегрітися у теплі, доки Василь одягнеться — тоді надворі дримак не так битимуть. Прокидаються помалу і Василеві батьки. Вони обоє працюють на постійній: батько на воловнику, мати біля корів — зморюються щодня, важко вставати. Лежать на полу, так, на самій ряднині, і вкриті старою байковою ковдрою, труть очі, тяжко позіхають, пригладжують долонями волосся.

— Щось ти, Павлушо, сьогодні наче рано зайшов. Мо', воно ще й не пора?

Щодня про одне й те саме питають.

Може, й не пора. Хіба я знаю?

Виходимо з Василем за хвіртку. Могилу Івана Івановича засипало снігом ледь не вщерть з оградкою, самі гострячки від штахету виглядають, і тополька на вітрі гойдається.

— Треба б одкидати сніг,— кажу.

— Нехай, під снігом йому затишніше,— розсудливо відповідає Василь.— Та й квіти весною краще ростимуть.

Обору будити недовго. Він виходить майже одразу, як тільки ми стукаємо. Наче й не спав. Мабуть, у нього не лише шкура бичача, а і весь він такий — залізний: ніколи не мерзне, нічого не боїться, не зморюється і — мовчить. Єдине, що його катує з ранку до вечора,— їсти хочеться. Якось він сказав: «Мені і вночі, як сплю, х'очеться їсти». Звісно, дебелий, сильний... Нам з Силкою легше, ми дрібніші.

Діходимо до Кібкалової хати — у вікнах темно. Завжди, як викликаємо його свистом, у них уже світиться (тоді ми напевно знаємо: вчасно я встав, скоро п'ята година), а сьогодні поночі. Хіба пішов уже, і ми запізнюємося! Та ні, він побоїться сам іти. Чи рано?

— Щось не те,— каже Силка.— Ти, як до мене йшов, півня ніде не чув?

— Ні... Може, перші вже одспівали, а другі ще не почали?

Свиснули раз, удруге. У Кібкалових вікнах зблиснув сірник і знову погас. Рипнули сінешні двері, і з порогу озвався Василів батько...

— Рано ще, хлопці. Ще тільки півдругої.

І мовчить.

Мовчимо й ми. Куди ж тепер? Назад? Знову будити своїх, знову вставати... Іти помалу до райцентру, а там гібіти під училищем на морозі?

Стоїмо посеред шляху, сховавши обличчя в коміри.

Старий, видно, таки надумався:

— Заходьте, що ж...

Ніхто з нас ніколи не був у Кібкаловій хаті. Живуть вони, як у норці: товчуться у дворі з високим дощаним парканом — не видно, що роблять; говорять — не чути що, лише муркочуть; увійдуть до хати — клац засом... І то вже не достукаєшся, тільки фіранки на вікнах ворушаться, із-за них виглядає по одному оку; дивляться, хто прийшов.

Кібкало завів нас не до великої хати, а в хатину. У ній пахло молоком, житнім хлібом і натопленою лежанкою. Але найдужче — молоком. Коли то ми чули, як воно пахне! Коло лежанки білів у темряві оберемок соломи. Кібкало розгорнув її ногою.

— Отуто й перекуняєте, доки йти. Лягайте, я розбуджу.

У старого Кібкала, як і у Василя, брови завжди зобиджено стремлять угору, губи плаксиво опущені, до того ж верхня трохи накинута на нижню, але в селі його шанують як хорошого і некрикливого машиніста.

Так ми й поснули: у шапках, шинелях, підперезані брезентовими пасками з лудженими бляхами «РУ». Вперше поснули спокійно за ці чотири місяці, відколи ходимо в училище.

Уранці йшли бадьоро, швидко, легко: вітер дув збоку, а не супроти, морозець видався м'який, підоспали в теплі. Та головне — Кібкалова мати напоїла нас молоком зі справжнім чистим житнім хлібом. А коли виходили з хати, провела до воріт і попросила Обору:

— Ти, Василю, крепкий, приглядай там в училищі, щоб ніхто не зобижав мого синочка,— і гладила Кібкала по вузькій довгій спині.

Обора пообіцяв, що приглядатиме. На горі він міцнющо обняв мене за плечі і тихо сказав:

— Ти ще р'азок устань ч'асів у два!

Ми й тепер, як випали сніги, берегли свій вогонь біля станції Осика. Вже не задля того, щоб хоч трохи звеселити степову осінню темряву, а щоб було де перегрітися посеред дороги. Та й звикли до нього. Пеньки, осикові, трухлі, жевріють по два, а то й три дні. Ми

беремо їх у Писаревому лісі. Удариш ногою — він і повернувся. На плече — і до шляху. Цілу купу наносили про запас.

— Це нам сьогодні таке добриння випало, що й на сніданок можна не спішити! — знічев'я вигукує Чи-це-я-чи-не-я. Він завжди так, зненацька щось вигукує.— Хай би дитбудинківці поласували нашими пайками, так лінійка ж...

Сидимо навпочіпки довкола вогню, дмухаємо в жар, наставляємо до нього долоні так близько, що аж кісточки в пальцях просвічуються. Обора притяг з лісу обережок сухого гілля, кинув на жар. Полум'я — стовпом, іскри сіються на сніг і сичать. Обертаємося на місці помалу, як пожежники на каланчі, гріємо шинелі з усіх боків. А коли полум'я падає і тільки виллється по пеньках, рушаємо далі.

Кібкало як іменинник: усміхається раз по раз до всіх, забалакує, упевнений, що сьогодні, за хліб і молоко, йому ніхто не відповість мовчанкою. Та і в польову сумку не треба крастися рукою — воно ж, мабуть, нелегко їсти при голодних. Коли ми пили молоко, він спіднишку поглядав на мене так, ніби прицінювався, скільки я коштую. Я ловив той погляд і, не кліпаючи, дивився йому просто в зіниці. Він прикривав їх повіками.

— Ну хай ми. А чого ти, Васи', ходиш оце в училище? — спитав Силка. Він ішов попереду, вбравши велику голову в плечі і засунувши руки — одну в кишеню, другу за борт шинелі.— Я з таким достатком, як у вас, зроду школу не покинув би, а вчився і вчився.

— Тато заставили,— мляво одказав Кібкало.— Кажуть: вивчишся на механіка, заберу тебе до машини, підучу — коло неї не пропадеш...

Точно! — сказав Обора.— Од машини і в п'аровику можна цей... зерна додому привезти.

Погана випала ніч: кура, вітер на мосту між палями стогне, підвиває по-вовчи, у димарі плаче, а в хаті стужа, вивіяло тепло. А що робиться зараз, як на гору

вийти?.. Не підійдеш, валить з ніг. Була вже така ніч у грудні, насилу добилися до училища.

Разів чотири прокидався, уставав до вікна. Нічого не розбереш. Тільки сніг об скло, намерзло пальців на два, шкребеться.

Тітка Ялосовета озвалася з печі:

— Спи, синок, рано ще, мабуть. Я од самого вечора і очей не стуляла.

— Ну мені йти, а ви чого не спите?

— Думаю... Вивчишся, думаю, повезуть тебе кудись, і зостануся я сама, як пучка. Ні тата, ні тебе... Кому я здалася?

— Чого — самі? Одроблю три роки, приїду. Та й довго ще вчитися.

Тітка Ялосовета зітхнула в пільмі.

Треба мені йти. Краще раніше, аніж хлопці через мене зостануться без сніданку. Спробуй тоді до обіду викріпити не ївши. Сьогодні практика, можна поверх форми надіти комбінезон, але в таку холоднечу, та ще як проти вітру, краще згорнути його втрое та покласти на груди під шинелю; тоді вітер не так прошиватиме.

Швидко взувся, підкотив пілотку, щоб зробилася, як торбина, натяг на лоб, на вуха, як німці під війну, а поверх неї — шапку.

— Глядися, щоб лице не приморозив, — каже тітка Ялосовета. Вона застібає мені шинель, а я притримую на грудях згорнутий комбінезон. — Господи, краще б оце мені йти... Одвертайся ж хоч, як дуже проти вітру.

— Я, тітко Ялосовето, коли закінчу училище, то й лекції зумію читати, як проти вітру ходить, — шуткую. Мені жалко дивитися на її пальці худі, що стягають шинелю, аби якось застібнути гапличка. Всю жалко. Але й пожаліти ніколи. Та ще словами... Краще мовчать.

Виходжу на шлях, пригнувши голову до грудей, вітер і сніг січуть по шинелі, як батогами. Глянув уздовж

по селу з-під шапки з пілоткою і зупинився: світиться майже у всіх уже хатах.

Це ж годин шість!

Кинувся бігти — не підбіжу. Пхає мене назад. Знаю ж: коли сильний вітер у груди — бігти не треба, бо тоді йому легше звалити, в землю треба дужче впиратися.

Скільки ж воно годин?

У Мані теж світиться... Постукати у вікно? Спитати? У них теж є годинник. Ні. Запізнився, у пілотці під шапкою... Краще не треба.

Звернув ближче до хат, щоб затишніше було, і знову побіг, шурхаючи глибоко в сухі сипучі замети.

До Силки вскочив не стукаючи, бо в них уже теж світилося.

— Пішов Василь, Павлику, недавно побіг,— сказала Силчиха. Вона розпалювала сирі дрова в печі.— А ти заснав? Ой горе, горе.— І пожаліла: — Мої дітки!.. Та хіба в таку лиху годину не заспиш?

До Обори я не заходив: Силка, звичайно, його збудив.

Що ж, треба доганяти.

У Кібкалів поночі, видно, сплять собі. Кібкала у такий холод і вітер батьки до училища не пускають. Їм можна. Вони обійдуться без ремісницької пайки та сякої такої побовтюшки.

Добився до півгори. Тут, понад голою кам'янкою, ще гостріший вітер бриє, то йшов, зігнувшись у три погібелі. Дроти на стовпах не гудуть — завивають на різні голоси. І як не перервуться — так понамерзали.

— ...ав-ле-ле-е-е!.. ога-аня-а-ай!.. — долинуло так зда-леку, що ледве чути.

Зрадів: хлопці. «Іду, йду хло...» — бурмочу собі в застебнуту на гаплики шинельну пазуху. Крикнути б, що тут я, що доганятиму — куди ж проти вітру кричати? Подих заб'є, тільки-но рота розтулиш. Та й не почують однак. Ітиму вже сам, буде як буде. Мо', вони

біля вогника підождуть мене, якщо не розвіяло. У такий вітрюган і пеньки покотить, не те що жар рознесе.

Поминав станцію Ли. Ледве впізнав її крізь куру: Ли чи А? Вдивляюся у пільму з-під інею на бровах. Що воно? Вогник. Наш вогник! Наш вогник... Але звідки він тут узявся? До нього ж іще йти та йти. А він — осьо. І не грає, не міниться, не кидає іскор, як завжди. Що за мана? Зупинився, пригледівся пильніше — два вогники близько один біля одного. Чи то мені у віччю подвоїлося? Вийняв закоцублі долоні з рукавів, потер обмерзлі вії, повіднішало трохи. Таки ж два вогники! І стоїть хтось кроків за п'ять попереду. Чи двоє?

— То ви, хлопці? — спитав, холонучи від передчуття, що то не хлопці.

Вогники світили нерухомо; вони були зелені, і я, ще не сказавши собі, хто то стоїть, позадкував.

«Вовк... Це ж вовк!» Я відчув, як волосся на голові почало ніби тужавіти, ніби йому тісно зробилося під шапкою й пілоткою.

Не знаю, чи то мені здалося, чи я й справді сказав: «Пішов геть!», бо вовк не пішов геть, а так само сидів і світив очима.

— Цюцю, нах! — сказав я ніжно, підлабузницьки і, терпнувши від страху, простягнув до вовка долоню, наче на ній лежало бабине Остапишине козеня.— Цюцю, нах, нах!..

Так ми, малими, завжди підкликали до себе собак і показували їм щось на долоні, а тоді гралися з ними.

Вовк не відступився, але й не наступав, а стояв — наче тішився. Мені навіть уздрілося, що він сидить на задніх лапах і посміхається у пільмі, як дідусь. Тоді я осмілів, розсердився і закричав:

— Ану пішов геть, собака! Пішов, кажу! Мені ж на лінійку треба! Чув? Чи тобі позакладало? Ах ти ж, вовку...— Я хотів вилаяти його «вовкулакою», але затнувся і знову сказав ніжненько, тремтячи й цокочучи зубами: — Ах ти ж, вовчик-братик. Злодюга нещасний! Розсівся, як пан... Пусти, сказано тобі!

По вовчих очах ковзнув презлющий відблиск, і мені добре стало видно всього його, високого, худого — дві тіні — вовчу і свою. Я озирнувся: від гори, то кидаючи промені вгору, то впираючись ними в замети і телеграфні стовпи обіч шляху, світило дві фари. Машина! Глянув туди, де тільки що сидів вовк — нікого, лише сніг побіля межового стовпчика в'юниться, обминаючи його з обох боків.

Фари наближались, різали мені в очі, але я все одно дивився прямо в них і махав обома руками, шепочучи: «Візьміть, дядьку... Візьміть, дядьку...— А серце як не вискочить, штовхається об комбінезон на грудях.— Візьміть, дядьку...»

Вже стало чути мотор. Він гув на всю потужність, і фари не пригасали, як те буває, коли шофер збирається зупинитися і «скидає газ».

«А може, він не бачить, може, їде і дрімає потроху? Невже не стане? Та не стає ж!»

Коли машина порівнялася зі мною, я закричав щосили до ледь освітленої приладами кабіни.

— Заберіть мене, дя! Тут вовк!!!

Але машина проревла мимо, ударила в мене сніговим пилом та бензиновим духом. У заметі вона трохи забуксувала, задні колеса занесло вбік, мотор заревів ще дужче. Я рвонувся вперед і, захлинаючись димом з вихлопної труби, вчепився пальцями за обмерзлий буксирний гак. Це була півторатонка... Я ще ні разу без Василевих рук не діставав до борта, і якби не вовк, якби не його очі, які тільки-но зеленим холодом зорили мені в душу, я, напевно, так і не підчепився б. А то — дістав. І вдержався. І ніяка сила не відірвала б мене від борта... Далі було просто: виважився (недаром дрова тягав та рубав щодня, вистачило сили виважитися) і опинився в кузові. Пішов до кабіни, заточуючись від того, що кузов підкидало, та й ноги змарилися, доки біг, тримаючись за гак. Брезентовий верх кабіни хлопав на вітрі, а в кузові, коли сів на дно, пахло теплим борошном. Я ніколи не чув, щоб борошно пахло холодно, завжди

від нього дише теплом... Обмацав мішки, чотири чи п'ять, — так і є: борошно або дерть. Я зліг на них боком, досягся до забужавілого кабінного віконця і крикнув:

— Дядю! Там попереду два хлопці йдуть, візьміть їх!

Скло помалу опустилося, і я почув:

— Таки вчепився, гадьонок! Ну, я тебе покатаю! Ти в мене покатаєшся!..

Машина рвонула ще швидше і засигналила довгим злостивим сигналом. Я став коліньми на мішки — попереду у світі фар махали руками Василі, Силка та Обора.

— Спиніться, дядьку! — закричав я, нахилившись близько до віконця. — Ми на сніданок запізнюємося. І вовки кругом! — І побачив на шоферові шапку з козирком. «Фріц! Це ж він!»

— Я вас візьму-у... Ви в мене покатаєтесь! — сказав Фріц якимось звірячим голосом.

Що за людина?.. Вовк — і той був смирніший. А цей завезе кудись та ще, може, й поб'є.

Нічого, біля олійниці, бреше, загальмує. Біля олійниці вибоїни такі, що швидко не перескочить. А там ще й коло мосту, перед самим настилом виямок буде. Якось устану.

Але ні супроти олійниці, ні біля мосту шофер не загальмував, і я ледь не перелетів через борт, якби не стримався за мішки. На вулиці, єдиній широкій вулиці райцентру, не видно було й душі. Тільки фари били по вікнах та бляшаних дахах одноповерхових будинків. Шофер знову трохи опустив віконце і спитав мирно так, аж лагідно:

— Ти мій номер бачив?

— Ні, дядьку, не бачив, — сказав я, не розуміючи, чого він про це питає. Номера я справді не бачив, бо вся машина в снігу та й поночі.

— Тобі до емтеесу? — знову спитав шофер.

— До емтеесу. У нас сьогодні практика, — крикнув я.

— Угу. То я там напроти базару пригальмую, зіско-
чиш. Мені стояти ніколи...

Хай, думаю, од базару до училища я й пішака
дійду.

Машина проскочила центр на повній швидкості,
порівнялася з базарною площею. Уже видно було крайні
хатки за нею, а далі дорога падала в яр.

— Давай! — крикнув шофер.

Машина з ходу загальмувала і пішла боком. Я, зато-
чуючись, побіг до заднього борту, перекинув одну ногу,
намацуючи нею гак... І в цей час півторатонка так рво-
нула з місця, що борт вирвався з моїх одубілих пальців,
і я перекида полетів на бруківку. Вже лежачи і силкую-
чись проштовхнути в грудях хоч ковток повітря — так
забило дух — бачив, як червоний вогник стоп-сигнала
ховається в яр. Разом з ним сховалося мені й небо,
низьке, у пасмах летючого снігу, і вогники в МТС,
і прилавки на базарі, приметені снігом.

Перше, що я почув, опритомнівши, — жіночий голос.
Жінка говорила дуже швидко, аж захлиналася:

— Вийшла я до базарівського колодязя по воду, гля-
ну — чорніє щось на дорозі. Зразу злякалася та —
назад у двір. Тоді таки насмілилась, підходжу, дивлюся:
людина. І хворма ваша, бачу ж. Збігала, покликала
матір, занесли його в хату — легесенький, як пір'їночка.
І стогне — страх. То я мерщій до вас... Хто ж його так
ото покалічив, сердегу... О, дивіться: розплющився!

В очах мені стояла червона пляма, і я не одразу ро-
зібрав, що то наша піч. Ми всією групою, разом з майст-
ром, робили її з залізної бочки, як заходило, гуртом
скліпували і проводили крізь шибку у вікні довгу же-
стяну трубу, щоб тепло від неї розходилося по всій май-
стерні.

Біля мене сидів навпочіпки майстер і обома руками
притискав до лоба щось холодне. «Сніг...» — упізнав
я. І чув, як по моїх щоках за комір, по плечах і грудях

стікають крапельки води й лоскочуться. Ніде не боліло мені, тільки в голові щось ніби співало нудну тоненьку ноту.

Я спробував поворухнутися і скрикнув: весь лівий бік — ногу, половину грудей, плече — ніби ножом полоснуло, а в голові закалатав глухий дзвін.

— Не ворухитися! Не во-ру-ши-ти-ся,— лагідно наказав майстер.

Довкола стояла вся наша група. Хлопці дивилися на мене мовчки, дехто злякано, дехто похмуро. Серед них я одразу впізнав і двох Василів.

— Васи'...— сказав я так тихо, що ледве сам себе почув.— То Фріц... Я козилок бачив...

— Який Фріц? — спитав майстер, нахилившись близько до мого обличчя.

— Шофер. Він смикнув... нарошне... щоб я номера не побачив.

— А який номер — не помітив? — Майстер нахилився ще ближче.— Хоч одну цифру?

— Я знаю номер! — вигукнув Силка.— Я ще восени запам'ятав: ШД-41-18. Точно! Я запам'ятав. Він ще тоді за нами ганявся...

Майстер підвівся.

— Староста!

— Я! — Гришуха виструнчився.

— Беріть десять душ і на дорогу. Тільки обережно. О-бе-реж-но!

— Зробимо, товаришу майстер,— сказав Гришуха, ніби аж весело.— Од нас не втече.

І він почав називати прізвища своїх, дитбудинківських. Я знаю їх. І подумав: «Од них — не втече...»

— І в лікарню, негайно пошліть когось у лікарню,— сказав майстер.

— Вже послано, Федоре Демидовичу.

Гришуха присів напроти мене, дивився мені в очі прямо, сміливо, зіниці його були густо-чорні й суворі.

Він дістав з-за пазухи шинелі сніданкову пайку, розгорнув мені долоні і вклав у неї окрайчик.

— Бери. Підкріпись. Це твоя. Підрубай. Полегшає.

Я глянув собі на долоню: у хлібові тьмяно зблискували вдавнені дрібки солі.

Дивлюся, а в грудях тисне щось — отак недуже, м'яко...

1979 р.

1. Яке враження на вас справила повість Григора Тютюнника «Вогник далеко в степу»? Хто з героїв найбільше запам'ятовується? Чим саме? А який епізод примусив глибоко задуматись над життям?

2. Від чийого імені ведеться розповідь у повісті? Чи помітили ви автобіографічні моменти у творі?

3. Виразно прочитайте другий абзац повісті від слів: «Тітка Ялосовета мені мачуха...» до слів: «...не плакатиме ж вона з ложкою в руках!» Події яких років описані в повісті? З яких слів у тексті це видно? Розкажіть, в яких умовах жили тітка Ялосовета і Павло.

4. Чи сподобався учням майстер Федір Демидович? Про що свідчать слова з повісті: «Він сяяв увесь, показуючи нам зубило й молоток...»

5. Що почували підлітки, коли виготовили свої перші лопати? Пригадайте, чи доводилось вам переживати подібні почуття у своєму житті.

6. Виразно прочитайте розмову діда Штокала з хлопцями. Яким змальований дід Штокало у цьому епізоді?

7. Розкажіть, як хлопці доглядали за могилою загиблого воїна.

8. Знайдіть у тексті опис вогнища, яке розкладали хлопці по дорозі до училища. Що символізує цей вогник у степу?

9. Чи подобаються вам взаємини між хлопцями з повісті? Чи хотіли б ви так дружити?

10. Прочитайте у тексті опис зимової природи. Визначте художні засоби, поясніть їх роль у творі.

11. Яке враження на вас справили сім'ї товаришів Павла? Яка з них більше вам до вподоби і чому?

12. Як ви ставитесь до таких людей, як шофер Фріц? Чому він не допоміг Павлові, а жорстоко покалічив хлопця?

13. Як в останньому епізоді повісті показано доброту, чуйність, прагнення допомогти людині у скрутну хвилину? Визначте основну думку твору.

РОБОТА З ІЛЮСТРАЦІЄЮ

До літературних творів дуже часто художники роблять ілюстрації. Зіставляючи ілюстрацію з текстом, звертають увагу на такі питання:

1. Який епізод з художнього твору відображений художником на ілюстрації?

2. Як зображені на репродукції персонажі літературного твору?

3. Яка роль пейзажних картин?

4. Що зображено на передньому і задньому планах ілюстрації?

5. Художні деталі на репродукції.

6. Загальний колорит картини.

7. Які думки і почуття вона викликає?

ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ЧИТАННЯ

АНАТОЛІЙ ШЕВЧЕНКО

БОЛИТЬ

Відзначаємо шістдесятиріччя Григора Тютюнника. А він не дожив і до п'ятдесяти...

Смерть не забарилася. Зате забарилося все інше: і багатотисячні тиражі його книжок, і широке визнання, і висока премія ім. Т. Г. Шевченка. Як кажуть, локомотиви справедливості завжди запізнюються. У нас це не вперше. Можна було б уже й звикнути. Не звикається. Болить...

Хто знає, можливо, шлях до трагічного фіналу почався ще в триклятому 1937 році, коли холодного осіннього дня п'ятилітній Григір біг за возом, в якому енкаведисти везли його безневинного батька — із села

Шилівки до Полтави, а звідти аж до «Сибіру неісходимого», де він і загинув у сталінських концтаборах.

Біль втрати дорогої людини ятрив Григорові душу до кінця його днів. Він часто згадував батька, присвятив йому щемливі рядки в багатьох творах.

А хто з певністю скаже, що на психофізичному стані майбутнього письменника, а тоді шістнадцятилітнього хлопця, не відбилося його ув'язнення в 1947 р.— Григир після закінчення ремісничого училища працював на заводі, захворів на туберкульоз і самовільно кинув роботу, не одбувши обов'язкових трьох років?..

Ну, а постійні душевні муки письменника в застійні часи, коли мало не кожний його твір оголошувався ущербним, несвоечасним, а незрідка й просто антирадянським? За три роки до смерті він своїй перекладачці Ніні Дангуловій прямо казав: «Цілком очевидно, що мене хочуть нашттовхнути на роздуми про власне існування...» і — нашттовхнули...

На його долю цілком накладаються слова лікаря Боткіна, що він їх сказав з приводу смерті Салтикова-Щедріна: так, йому отрути не давали — йому просто життя отруїли. Єдина втіха: письменник залишив твори, до яких припадатимуть спраглі душі сучасних і майбутніх поколінь українського народу.

ІВАН СЕМЕНЧУК

«ОПИС ПРИРОДИ»?

На початку п'ятдесятих років Григорій Тютюнник радив молодшому братові: «Берися за діло. У тебе повинно вийти. Не святі горшки ліплять». Згодом Григир Михайлович десь прочитав: «Не святі горшки ліплять, а майстри», і був вибитий із колії цим простим і мудрим застереженням. І часто потім опускалися руки, і сумніви свердлили в душі червоточину. Тепер я знаю, твердо знаю: «Так, не святі горшки ліплять — майстри. А майстрами стають люди. Я — людина. Я буду майстром!»

І став блискучим новелістом і повістярем. Що сприяло цьому? Самобутнє обдаровання, виняткова працелюбність. І, зрозуміло ж, синівська любов до вишневої Полтавщини й степової Донеччини, Харкова й Києва...

А як глибоко Григійр Тютюнник відчував природу, її вічно мінливу красу! Перша книжка оповідань «Зав'язь» (1966) відкривається однойменною новелою: «Листя в садках ще тільки проклінулося, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленуваті крапельки: то зав'язь».

Поетичний образ пробудження ранньої весни — це, так би мовити, зовнішній «шар» оповіді: ідейно-композиційно з ним зливається глибинніший — зародження чистого почуття кохання між Миколою та Сонею. Зачаровані молодята щойно були свідками різкого контрасту в природі: «Оглядаємось на те місце, де ми тільки що гарцювали. Там біліє сніг.

— От чудно,— каже Соня, зітхаючи,— кругом садки цвітуть, а там — сніг.

— Туди сонце не достає,— пояснюю.— Та ще й землею був прикиданий. Тепер він розтане».

Як бачимо, твір побудований на споконвічному пісенному паралелізмі. Із певним символічним підтекстом. Немає в «Зав'язі» й докладних описів: лише напівтони — як музичні акорди. І в зображенні ранньої весни, і в передачі визрівання палахкого нерозгаданого почуття. Згадаймо тут давній вислів: «Пейзаж — це стан душі».

Отже, без відчуття природи немає людини. «Я завжди думав і думаю,— писав Олександр Довженко в «Автобіографії»,— що без гарячої любові до природи людина не може бути митцем. Та й не тільки митцем...» «Гаряча любов до природи» — ідейно-емоційне, тематично-сміслові осердя «Зав'язі».

Пейзажною замальовкою розпочинає Григійр Тютюнник і оповідання «В сутінки». Зумовлено це не тільки

мене з печі») до глибини серця ображеного маленького справедливця.

Лаконічні пейзажні штрихи («Шпаркий вітер зати-кає мого рота холодним чопом, а сніг мигтить і підмор-гує...») виконують подвійну композиційну роль. По-пер-ше, служать реалістичним тлом, на якому розгортають-ся події. По-друге, картини природи у світосприйманні обуреного до краю негідною поведінкою матері підлітка межують з ірреальністю. У цій екстремальній ситуації він не відчуває страху. Навпаки: «Мені стає весело...»

Прислів'я «Кому війна, а кому мати родна» будило в оповідача «жорстоку зненависть до чужака і горду, по-дитячому ревниву любов до тата». Такий ідейно-ху-дожній зміст гостродраматичного психологічного етюдy «В сутінки».

Материн монолог «Ти, сину, вже краще б лаяв мене, ніж отак...» завершується в кінці твору: «У хаті стало поночіше: то скло на лампі закуріло. Солома у грубці погасла, і жар укrywся тремтливим попільцем.

Мати ніжно куйовдять мою чуприну, і рука в них легка, як пташине крило.

— Не треба, сину, думати про це. Не треба. Я й так все життя каратиму себе, хоч і небагато вже осталося жити...

Вона втирає шкарубким пальцем мої очі»...

От і скажіть тепер, чи можна це назвати банально «опис природи»? Зокрема, коли йдеться про такого самобутнього художника слова, як Григiр Тютюнник?!

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Мороз Л. Григiр Тютюнник: Нарис життя і творчості.— К., 1991.

2. Гончар О. Живописець правди / Тютюнник Г. Твори: У 2 т.— К., 1984.

3. Вічна загадка любові. Літературна спадщина Григора Тютюн-ника: Спогади про письменника.— К., 1988.

ДЛЯ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ

ОЛЕКСАНДР ПІДСУХА

РОВЕСНИКИ

Батьку, ми ровесники з тобою.
Обірвав свинець твої літа.
Над твоєю двадцять третьою весною
Вічність проліта.

Розминулись ми навік з тобою,
Ти мене не бачив, я — тебе.
У моєї долі, долі молодой
Небо голубе.

Батьку, в серце крадуться тривоги.
Заслоняє тінь мою зорю.
Без вагання я пройду твої дороги,
Подвиг повторю.

Ой ти, весно, весно двадцять третя,
Не даруй нам ранньої зими.
Хоч вві сні явився, батьку, із безсмертя,
Сина обійми.

Батьку, ми ровесники з тобою.
Обірвав свинець твої літа.
Над твоєю двадцять третьою весною
Вічність проліта.

МОВА

Ой яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?
Є в ній ліс-лісок-лісочок, пуща, гай, діброва,
Бір, перелісок, чорноліс. Є іще байрак.

І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна «звідкіля» і «звідки», можна і «звідкіль».
Є у ній хурделиця, віхола, завія,
Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль.

Та не в тому справа, що така багата.
Помагало слово нам у боротьбі.
Кликало на битву проти супостата,
То звучало сміхом на полях плаката,
І за все це, мово, дякуєм тобі.

Скрізь одне жадання, і мета, і ясність.
Живемо, працюємо, як одна сім'я,
І краса новітня окриля сучасність.
Про красу звеличує мова і моя.

Нас далеко чути, нас далеко видно.
Дмуть вітри історії в наші паруси.
Розвивайся й далі, мово наша рідна,
І **про** нас нащадкам вістку донеси.

МИКОЛА СИНГАЇВСЬКИЙ

БАТЬКІВСЬКЕ ПОЛЕ

Тихе батьківське поле
за поліським селом розляглось.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Чує кроки господаря,
чує дотик руки.
І засівом його
наливаються вщерть колоски.
Наливаються
сонцем, вітрами, теплом,
споконвічним,
живим,
невмирущим зерном.

Раннє батьківське поле
змалку нам до роботи прийшлось.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Сіячеве дихання
воно чує щодня.
Той, хто потом зросив його,
той у поля рідня.
Той, хто слухав його
від роси — до зорі —
орачі, сіячі,
а в жнива — всі як є — жниварі.
Всі від поля,
від грудки землі, від зерна,
всіх об'єднує хліб
і турбота одна.
Давнє батьківське поле,
скільки поту за вік напилось.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Хлібороб його потом не раз поливав,
сподівання душі,
мов добірне зерно,
у ріллю висівав.
І воно проростало,
бо в ньому, як іскра, жаріла душа,
і живого зернятка
не торкнулась посуха-іржа.

Хлібне батьківське поле
і мені пізнавать довелось.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Разом з батьком сюди
я хлопчиськом прийшов.
Скільки літ пролетіло, —
я сьогодні тут знов.

Батько якось надвечір,
наче з поля, пішов із життя.
Відчуваю і досі
його думи-турботи,
його втрати-скорботи,
його зерна-чуття.
Щедре батьківське поле,
о, скільки знало ти грому і гроз.
Все чекає когось,
не діждеться когось.
Борозна залишилась —
аж за обрій, за хмари лягла.
Жайвір сіє проміння,
як умілий сіяч, з-під крила.
Тут мені, як і птиці,—
все знайоме у ріднім краю.
В борозні,
у зерні,
у колосі
я батьківський слід пізнаю.

ВІД СЕРЦЯ ПОКЛОНЮСЬ

Знову чую, мов співає мати,
долітає голос до зорі.
І мене виходять зустрічати
край дороги наші явори.
Сонце з небокраю
встало рано-рано.
Знову розмовляю
з вами, рідна мамо.
Ви співали дітям колискові,
ніжне серце сповнили добром.
Ви життя давали колоскові,
щоб налився соком і зерном.

Ваші материнські заповіді,
як найперші на землі стежки.
Виростають роботящі діти
і дарують пісню нам жінки.

Заквітують, як весна, бажання,
я в тій пісні словом озовусь.
Матерям з найглибшим поважанням
я від серця щиро поклонюсь.
Сонце з небокраю
встало рано-рано.
Знову розмовляю
з вами, рідна мамо.

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

КРИВДА

(Новела)

У Івася немає тата.
Не питайте тільки чому.
Лиш від матері ласку знати
Довелося хлопчині цьому.

Він росте, як і інші діти.
І вистрибує, як усі.
Любить босим прогоготіти
По ранковій колючій росі.

Любить квіти на луках рвати,
Майструвати лука в лозі.
По городу галопом промчати
На обуреній, гнівній козі.

Але в грудях жаринка стука,
Є завітне в Івася одно —
Хоче він, щоб узяв за руку
І повів його тато в кіно.

Ну, нехай би смикнув за вухо,
Хай нагримав би раз чи два,—
Все одно він би тата слухав
І ловив би його слова...

Раз Івась на толоці грався,
Раптом глянув — сусіда йде.
— Ти пустуєш тута,— озвався,—
А тебе дома батько жде...

Біг Івасик, немов на свято,
І вибрикував, як лоша,
І, напевне, була у п'ятах
Пелюсткова його душа.

На порозі заляк винувато,
Але в хаті — мама сама.
— Дядько кажуть, приїхав тато,
Тільки чому ж його нема?..

Раптом стало Івасю стидно,
Раптом хлопець увесь поблід —
Догадався, чому єхидно
Захихикав сусіда вслід.

Він допізна сидів у коноплях,
Мов уперше вступив у гидь,
З оченят, від плачу промоклих,
Рукавом витирав блакить.

А вночі шугнув через грядку,
Де сусідів паркан стирчав,
Вибив шибку одну з рогатки
І додому спати помчав...

Бо ж немає тим іншої кари,
Хто дотепи свої в іржі
Заганяє бездумно в рани,
У болючі рани чужі...

МАТЕРІ

Я твій портрет фіалками вберу —
ти ж так любила голубі фіалки.
Мене ти вчила правді і добру,
мене до праці ти привчала змалку...
Я доторкнуся до твого чола,
на ньому зморшки — й ті такі ласкаві...

Ти все дала
й нічого не взяла:
ні крихти хліба,
ні спасибі навіть...
Все те, що мав, і те, що в мене є,
що від людей, що від землі святої,
що радістю в рядках моїх встає,
передано в моє життя тобою...

Дочку, можливо, матиму... Хто зна,
про що в гаю зозуля накувала...
О, як я хочу, мамо, щоб вона
твоє велике, щедre серце мала!..

ІВАН ГНАТЮК

ТРАГІЧНЕ ПОКОЛІННЯ

Воно жило і в боротьбі,
І в муках рабського терпіння,
Та не зневірилось в собі —
Моє трагічне покоління.

І чи конало в таборах,—
Чи клало голови на плаху —
Жило, тамуючи і страх,
І гнів, народжений зі страху.

І часто гоїло синці,
І мліло, кинуте за ґрати,
Але не йшло на манівці —
З німим терпінням на лиці,
Мов у терновому вінці,
Жило — трагічне і завзяте!

ЯР СЛАВУТИЧ

* * *

Муза до мене прийшла на світанні —
В час, коли гаснули зорі останні.

Руку мені на рамено поклала
І прорекла: «Наче в муках Тантала,

Твориш ти й твориш, вигадливий сину,—
Все про князів, козаків, батьківщину.

Знаю, що трудишся кожної ночі,
Красні слова, променисто-пророчі,

Мовби зубилом, карбуєш гранчасто,
Жаром натхнення випалюєш часто.

Славиш ти волю, події минулі,
Меч харалужний, і панцир, і кулі.

Знаю, тебе завойовницька Спарта
В лави гоплітів просила б за барда.

Годі про давнє! Конає сучасне.
Бою вогонь то спахає, то гасне.

Що ж ти, геральде правдивої правди?
Може, просодії ще не добрав ти?

Чуєш? Волають заковані в диби.
Але й палають живі смолоскипи:

Право боронять і мову боронять,
Гнівну руйнівну неправду полонять.

Де ж твоя участь, гучний правдоносе?
Що в цьому світі для тебе дорожче —

Звага свободи чи лезо відчаю?
Чуєш? На битву!»
Я вже вирушаю!

ОЛЕНА МАТУШЕК

ПОРЯТУЙТЕ КРАСУ

Порятуйте красу
У зерні, у стеблі, у росині,
Порятуйте красу —
У бджолині і в солов'ї,
Бо з усіх дефіцитів
Найбільше потрібні людині
Нелинялі, нетлінні
Скарби безкоштовні її.
Порятуйте красу —
У привітному доброму слові,
Порятуйте красу —
У відправленім вчасно листі,
Ви її порятуйте
В своїй безкорисній любові,
Ви її порятуйте
В душевній своїй чистоті.
Ви її поверніть у притихлу,
Натомлену днину,
Доки німб сонцесяйний
У ночі потворній не згас,
Ви її захистіть,

Як довірливу ніжну дитину...
Порятуйте красу —
І вона
порятує
вас!

СЕРГІЙ ПЛАЧИНДА

ГІЛЕЯ

(Уривок із твору «Серед степу широкого»)

Так називався наш край десять тисяч років тому. Гілея — по-грецьки лісиста. Наші пращури дружили з греками. А ті, завітавши до нашої сторони, чарівної країни, назвали її Гілеєю (Лісистою), бо могутні праліси, густі й зелені, шуміли над лиманами і самісіньким Дніпром, тодішнім Борисфеном, та заходили в глибінь степів, де люті тури вільно ховалися у високій траві та дебелих полинах...

Володарювала усім цим безмежним нашим краєм жінка дивовижної вроди. Звали її греки та інші народи тим же ім'ям — Гілея. То була напівжінка, напівгадюка. Голова, плечі, руки — все жіноче, ніжне, чарівне. Пишна коса, лебедина шия, очі блакитні, як наше небо. Чорні брови. А від пояса — гадюка.

Боялися мандрівники і завойовники її чарів, її очей і яскравої вроди, обминали всі країну Гілею, і тому людей тут не було.

Лише Борисфен, та ліси, та степи неозорі, та сайгаки і тури, та птаство і риби повні річки — ото розкішні володіння Гілеї.

Якось з'явився у наших краях побіля Понту, моря Чорного, велетень Геракл. Мандрував собі преславний звияжець і, гуляючи, відібрав у потвори Геріона гарних коней, гарячих, баских, вороних. Попаски погнав їх у напрямку Борисфена. Тут і застала Геракла зима. Одного разу велетень, закутавшись у левину шкуру,

преміцно заснув, а коні зайшли далеко у володіння Гілеї. Вона помітила їх, загнала у степи.

Прокинувся Геракл і став шукати коней. Довго ходив степом, аж доки, нарешті, забрів, як пише Геродот, у Полісся, — тобто у місцину, що на самій півночі степового океану.

Перед велетенською, гарно розмальованою печерою уздрів герой Гілею.

Довго стояв він, зачарований її красою. Глибоко вразили її очі, і коси, і білі груди, і ніжні руки, і вкриті зеленою блискучою лускою округлі стегна.

Нарешті мовив Геракл:

— Царівно Гілее, чи не бачила ти моїх коней вороних?

— Бачила і зайняла їх, бо столочили вони мої сріблясті трави.

— Який викуп візьмеш ти, богине?

— Я хочу, щоб ти став моїм мужем.

З радістю згодився Геракл, бо дуже гарна була Гілея. Зажили вони разом, любо й мило. Народилося в них троє синів: Агатирс, Гельон і Скіф.

Одного разу сказала Гілея своєму мужеві:

— Бачу, Геракле, сумуєш ти за своєю вітчизною. Що ж, іди собі додому. Я маю трьох синів, і мені більше нічого не треба. Тільки одне прошу порадити: що з ними робити, коли виростуть? Залишити тут? Послати до тебе? Але кого з них поставити володарем країни?

Мовив Геракл:

— Спасибі, що відпускаєш мене до Еллади. Багато зборов я велетнів, а от краси твоєї і чар твоїх здолати не зміг... Ось мій лук і мій золотий черес з мечем, хто з синів у зрілості натягне тятину і кого найтугіше обхопить черес, тому й володарювати в Гілеї. Інші хай ідуть у чужі краї здобувати собі долю...

Минули роки. Повиростали сини, і мати Гілея влаштувала змагання. Взявся Агатирс за лука, та не зміг натягнути тятиви, а черес був надто просторий на

нього — пішов він світ за очі. Невдача спіткала і Гельона. Кремезний юнак Скіф натягнув тятину, а золотий Гераклів черес з мечем туго обхопив його стан.

Сказала радісно Гілея:

— Ти, сину, віднині стаєш володарем нашої країни. Ходімо до нашої великої ріки, що її сусіди наші звуть Борисфеном. Зрубай тисячолітнього дуба, вистругай з нього корабель і міцні весла, та й поїдемо оглядати наш край.

Витесав могутній Скіф з тисячолітнього дуба красиву каравелу, сам сів за весла і повіз матір Гілею вгору Борисфеном. Десять днів пливли — і все то була їхня чарівна зелена країна. На одинадцятий день попросила Гілея пристати до берега.

— Отут, сину,— мовила Гілея, вказуючи на темний густий ліс, що підступав до хвиль Борисфена,— отут у темних пралісах загубилася сестра червоного Борисфена — синя Десна. Проламай прохід, з'єднай її з братом, не пошкодуєш...

Взявся Скіф вивертати дуби та бронзовим батьковим мечем рити рів, і невдовзі попливли сині води загубленої річки до Борисфена. З'єдналися, завирували, заклекотили в обіймах. А з води випливала на велетенському зеленуватому сомові чарівна синьоока русокоса дівчина.

— А ось і сама Десна, твоя наречена, сину.

Поедналися навіки Борисфен і Десна-ріка, зійшлися Скіф і Десна-дівчина. Пішли від них гарні люди — кароокі, чорнобріві, схожі до Скіфа, і синьоокі, русяві, схожі на Десну. Чорнявих бронзовочолих тягло більше до мандрів і коней, до подвигів і важкої роботи, і ставали вони скіфами-воїнами, скіфами-орачами, а блакитнооких і русявих манили ліси, плеса річок та озер, і ставали вони лісовими скіфами та борисфенітами-рибалками. Від дітей Скіфа та Десни пішли чорняві поляни, і русяві древляни, волоокі стрункі анти, і сіверці, і річкові венеди. Росло і розросталося слов'янське плем'я, і ми — його діти...

ГОЛОДОМОР

(Уривки з повісті)

... Вечір блимає зеленими зірками з далеких високо-стей, а туман понад землею стелиться такий білий та шумкий, наче то піниться тепле й пахуче свіжоздоєне молоко.

Павло Музика пальцями знадвору стукає в шибку, й скло брязкає, наче кришиться лункий лід на ставу. Хата мовчить.

— Чи попухли, чи задубіли.

І знову кришиться лункий лід.

Перегода по-старечому зітхають хатні двері, сінешні двері скриплять рипучими грудьми сухотника — й на-решті Гаркуша висуває надвір погасле обличчя, засно-ване павутинням зморщок. У зморшках — темрява. То темрява його душі, в якій не світиться хоч би й один промінчик. Упізнає — і ніяк не впізнає. Опускає погляд на руки, може, руки тримають щось, але руки порожні.

«Йому вже залишилося три часниці до смерті»,— снується думка.

— Змилуйся, Павле...

— Я оце йшов через левади,— й киває головою в надвечірній туман.

— А що там у левадах?

— Ну, й заглянув під верболози... Ходімо, заведу, бо сам не знайдеш. Чи ти вже не годен переставляти ноги?

— Чого йти, чого йти? — січеться голос.

— Ходімо, бо ніхто не заведе, я сам бачив... Змилую-ся над тобою, раз просиш милості, ходімо.

По межі через город ідуть у зеленоткані левади, а тут верболози в тумані стоять змореним козацьким вій-ськом, тільки хоч би один кінь заіржав, тихо-тихо. Над голубою криничкою, в якій ледь жебонить вода, Павло Музика зупиняється й показує під кущ неподалік.

— Ген твоя дитина сидить. Чи не Юхимко?

Гаркуша приглядається: справді, сидить його семирічний син Юхимко на землі, спиною притулився до гілля. Круглу голівку з білим чубчиком похилив на ліве плече. Спить. А руки на колінах склав.

— Юхимку,— покликав батько.

Хоч би ворухнувся хлопець, ото вже міцно заснув, що голос батька не здатен розбудити.

— Юхимку! — знову покликав Гаркуша.

— Та не чує...

— Чом ти не чуєш мене?

— І не почує. Назавжди заснув. Запізнився ти. Я ще йшов, то він руками перебирав щось на грудях. І хоче щось сказати, а не може, тільки губи ворухаться. Авжеж, щось казав, казав, тільки ж тихесенько. То я до тебе подався, щоб ти забрав свою дитину в хату, бо ж проти ночі. А воно бач — запізнилися з тобою.

Батько хилиться перед Юхимком на коліна, бере на руки, а хлоп'яче тіло в його руках ламається, й голівка з білим чубчиком западає на спину.

— Юхимку,— стогне Гаркуша.

— Не чує, неси в хату до матері. За гріхи наші, за гріхи. За гріхи наші не милують ні Бог, ні люди. Сповна воздається за гріхи. Чи винуватий у чомусь твій Юхимко? Не винуватий, а кара його спостигла, невинного.

— Ти винен, ти винен,— синіють губи в Гаркуші.

— Я винен?

— Я в тебе хліба просив. Не для себе, а для дітей.

— Де ж я візьму хліба для твоїх дітей, коли ти мій хліб у мене забрав? Нема й для себе. Неси його до хати, не треба вже йому хліба. Він уже відмучився, а тобі ще мучитися. Славний такий хлопчик! Як живий. І на тебе схожий.

Павло Музика щиро жаліє, хреститься, а потім поволеньки йде з левад. Обертається — стоїть на колінах Гаркуша, не в змозі звестися з дитиною, й виє по-вовчому...

Дитячий табун-ватага сіріє біля обійстя баби Химки. Чи не кожне сюди заходило якщо не тиждень тому, то два, три тижні тому: добрішої і ласкавішої баби в їхньому селі нема. Щось та знайде, щось та вділить. Хай то варена картоплина, хай то сушена торішня грушка, що десь у коморі загубилася,— й знайшлася.

Тепер вони всі йдуть у гості до баби Химки.

Баба Химка лежить на тапчані з заплющеними очима, руки склала на грудях.

— Здрастуйте...

Баба Химка спить — не чує.

— Бабо, добрий день...

Не розплющується, ото вже заснула посеред білого дня.

— Цс-с, хай спить.

І кожне з них жадібними очима нишпорить по кутках і закутках. Далі хтось не витримує — й заглядає в піч, але в печі порожньо, купка розворушканого попелу на черені. Заглядають у ковбашку — і в ковбашці тільки сміття, заглядають у штандари — в штандарах лише хмиз і мишачим послідом тхне. Може, в запічку щось є? Ключчя в запічку. А на печі? На печі лише сажею смердить.

Але ж мають бути якісь гостинці в баби Химки, раз для дітей завжди знаходить якусь дещицю. Якби не спала, то сказала б, а так як скаже, коли спить.

Шукають у сінях — і не знаходять.

У коморі — лише павутиння на стінах.

У хліві — лише дилюки випирають ребрами.

— Бабо Химко, просніться,— просить Юрко.

Баба Химка лежить із заплющеними очима, руки склала на грудях.

— Цс-с, хай спить.

Спить баба Химка вічним сном, і голодні дітлахи поволеньки розповзаються з голого подвір'я, як руді миші.

А Юрко знадвору ще оглядається: може, баба Химка встане, вийде слідом за ними й покличе, жаліючи?..

Де в лісі взялося немовля, хто залишив?

Учитель озирається обіч, мовби зараз має побачити матір, яка на хвильку залишила дитину, відійшла — й зараз повернеться. Жде, що таки повернеться, що десь поблизу, але нікого нема, тиша, тільки птахи щебечуть. І перегодя учитель Пилип осмілюється погукати:

— Агов! Хто в лісі?

Тільки шелестить листя, співають птахи, сонячні зайчики мерехтять на соковитій смарагдовій траві. Ніхто не відгукується. Та не може бути, не може бути, щоб немовля забули в лісі. Що його сюди принесли — й залишили, аби вмирало далі від материнських очей. Учителеві стає страшно, йому хочеться кричати, кликати, але голос застряє в горлі. Він жде й жде, чекає й чекає, а дитина пхинькає й пхинькає, кривлячи губки.

Тоді вчитель зважується й бере дитину на руки.

— Хто тебе залишив, хто?

А що дитина відповість, коли їй якийсь місяць-другий! Кліпає безвіями повіками, морщить безбарвні брови, плямкає губами, шукаючи цицьку, невдоволено суче ніжками.

— Ходімо до села.

Вчитель іде через ліс, тулить немовля до грудей.

На сільській околиці — на белебні хата під стріхою, сіни позападали в землю. Може, тут щось скажуть, може, тут признають немовля?

Двері в сіни відчинено, а в хаті — пуста. Так, наче тут ніхто й ніколи не жив.

Учитель іде поволеньки до сусідньої хати.

— Чи є тут хто живий? Обізвіться...

Ніхто не обзивається.

— Не плач, дитино, знайдемо твою матір, десь вона має бути.

Назустріч вулицею тупцяє якась тітка.

— Чи не знаєте, чие це немовля? — питає вчитель, протягуючи до неї дитину.

Тітка злякано дивиться на нього, похапливо хреститься.

— Не моя дитина,— каже тітка й понуро ступає своєю дорогою.

Скрипить грабарка, повискуючи колесами, погупуючи обідням коліс.

— Заснуло? — питає Карпо Гнилоквас, киваючи на дитину в учительевих руках.— То куди несеш? Клади на грабарку, завезу.

Учитель Пилип чує — й не чує, горнучи дитину до грудей.

— Знайдемо твою матір, знайдемо,— шепоче сухими губами.

Він іде пустельним сільським шляхом, і коли побачить кого на обійсті біля хати, показує дитину й питає:

— Не знаєте, чия дитина? Хто його мати? В лісі знайшов.

І ніхто не знає, і всі мовчать.

І тоді вчитель питає в дитини:

— Може, ти скажеш, хто твоя мати?.. Ходімо до мене, ходімо...

Але немовля мовчить. Немовля не знає і не скаже.

У нього ніколи не буде матері.

— Хто ж відцурався від тебе, хто відцурався?..

Мовчить білий світ, не відповідає.

КАТЕРИНА МОТРИЧ

ПОЛІТ ЖУРАВЛІВ НАД НЕТОЛОЧЕНИМИ ТРАВАМИ

(Скорочено)

І мертвим, і живим, і ненародженим
жителям чорнобильського Полісся

п р и с в я ч у ю

В глупу ніч Насті приснився лихий сон. Звідкілясь узялася чорна ріка і залила все навкруг. Залила вулиці її села, затопила хати, сади, ковтнула ліс, луги, поглинула Прип'ять. А в тій чорній ріці — тисячі людей, старі,

молоді, діти, немовлята. Настя бачить їхні спотворені жахом і криком лиця, а голосів не чути. Як у німому кіно. Одна жінка підняла своє дитя у білесенькій льолі аж до неба — чистий тобі ангел. Тільки нікому взяти те дитя з її рук. Чорні буруни накрили все і всіх, накрили й молоду матір, а янголя у білій сорочечці пішло поверхнею ненажерливої ріки, світлячи сяйливим волоссячком, як німбом.

Кинулася Настя переймати дитя, а йти не може, бо і сама опинилася в тій страшній купелі. Шукає ногами дна, а воно випорскує, а течія відносить її далі й далі.

Вона скрикнула і прокинулася. Серце калатало несамовито, чула у всьому тілі дрозж і холод, мовби й справді вибралася з тої осоружної купелі.

За вікном — непроглядна весняна ніч. Стара встала, увімкнула світло й глянула на годинник. Стрілки показували три години. Вона лягла й проказала тричі:

— Куди ніч — туди й сон.

Проспівали на кутку півні — озвалося з лісу відлуння. Досвіток хлюпнув на шибки синьо-сивою фарбою. Настя одяглася і вийшла на подвір'я. У прохолодному передсвітанні дрімав сад із розквітлими вишнями, тихо було і в синовому будинку. Лише лелеки, що вимостили гніздо на осиці із спиляною верхівкою, стиха озвалися до старої.

Настя попрошувала стежкою через город у берег. Сон щось скаламутив у ній. Хотілося самій глянути й пересвідчитися, що справді нема тієї страшної ріки, яка приснилася посеред ночі і на очах у Насті перетворилася на невблаганне море.

В лузі розлила свої води інша ріка: умиропорена й весела. Верби та кущі за ніч позеленішали. А там, за лугами, над Прип'яттю, до якої рукою подать, уже хтось настирливо підпалював хмару. І з луку, і з лісу, що починався за хатою діда Микити, летіло на Настю пташине щебетання, висвистування, голубий перегук

і голос ранньої зозулі, що повернулася сюди чи то вночі, чи ось щойно. Ще не встигла струсити із крилець втому, а вже кує, роздає здоров'я древній поліській землі й віщує довгий вік поліщукам.

Настя полегшено зітхнула: все живе, вміте нічною росою, усе жде сонця. Вона стала лицем до сходу. День її завжди починався з цього: стояла й чекала появи світила. В ній живе залишене у спадок предками язичницьке поклоніння й віра в силу сонця, води, вогню, дерев. Вона тричі перехрестилася до червоної заграви, з якої викотилося світило, залило червоним півнеба і навіть туман над Прип'яттю, та й рушила в подвір'я.

Її дерев'яна хата і синів цегляний будинок стояли вікнами один до одного. Кликали і її у цей новий, на п'ять кімнат, дім, але Настя відмовилася навідріз. Вона не уявляла себе поза цією хатою з великою білою піччю і домовичком у комині, якого вона щодня гріє теплим димом деревини...

Знадвору долинали голоси сина й онуки. Микола порався, а Світлана розвішувала пелюшки. Вона тепер з малим дитям дома. Настя вийшла до них і привіталася.

— Тільки щось погано цю ніч мала спала, та й я майже не зімкнула очей,— мовила онука.

— Ото ляж зараз, дитино, та й поспи,— мовила стара.

Віяв південний вітер, лопотів пелюшками, і в тому теж було щось для старої Насті радісне, наповнене життям.

Вкотили візочок з дитям у її хату, і Світлана шаснула у свій будинок. Маля спало, а Настя тихо поралася коло печі...

...Побачила у дворі сина й невістку. Саня щось говорила, а Микола уважно слухав. А тоді обоє рушили до її хати. Настя зустріла їх коло порога й приклала до вуст палець.

— Спить? — перепитала Саня і сіла на лаву. Микола оперся на одвірок і проказав:

— Ви чули, мамо, що цієї ночі сталося? — він глянув на матір такими, як і в неї, терновими очима. Настя аж здригнулася від того стривоженого погляду і перепитала:

— А що таке?

— Тільки що, — Саня стишила голос до шепоту, — голова колгоспу примчав на ферму і сказав, що на Чорнобильській атомній зірвався якийсь реактор. Людей наших оце туди повезли. Ох, а Серьожка ж Світланін там. Дивіться, в цю пору він завжди дома, а зараз і досі нема.

Микола заходив по хаті й заскрипів половицями.

— Светці поки що нічого не кажіть. Я зараз піду до колгоспу і все узнаю. Може, ти, Са', щось не так зрозуміла.

Микола повернувся через годину, і знову вони удвох з дружиною переступили материн поріг.

— Таки правда, — похмуро мовив син, — погані діла там. Ми з кумом хотіли прорватися «Жигулями», та коло першого ж поста нас не пустили. Кажуть, туди не можна. Там аварія. Дозвониться теж не можна, кажуть, що там страшно робиться. Хлопці насилу погасили пожежу, і люди падають, як мухи. Забита вже лікарня.

— Як падають? Від чого?

— Мабуть, від радіації. Учитель фізики казав коло контори, що це може бути від радіації. Там же атом у реакторі. То ж смерть.

Настя знову побачила чорні буруни, шалені гребені хвиль, що накривають все і всіх, і оте немовля, схоже на її правнуча, що йшло по поверхні води у білій льолі, як ангел докору і прокляття.

Микола перейняв материн нестямний погляд і додав:

— А може, це все балачки. Люди, знаєте, люблять пасталакати. Може, воно й не так. Як кажуть, за що купив, за те й продав. Може, воно не такий чорт страшний, як його малюють, але народ усяке плеще.

Син пішов, а Настя довго стояла край столу, відчуваючи якесь лиховісне шумовиння навколо себе і в собі...

Микола прийшов з поля на обід і довго стояв коло матері, дивився, як вона вмочає щітку у відро з вапном і торкається безгучно стіни, лишаючи на ній мокрі сліди.

— Прип'ять евакуйовують,— нарешті видихнув син, і очі його зволожились.

Мати відірвалася від стіни й стояла так із щіткою у відстовбурченій руці, мовби то не жива людина була, а зафіксована в глині чи бронзі скульптура.

— Он машинами, автобусами забита траса,— знову вистрілив по ній словами, як автоматною чергою, син.— Кажуть, що й Чорнобиль та навколишні села будуть вивозить. Нібито в радіусі тридцяти кілометрів. Радіація сильна пішла, та ще й вітри дмуть як скажені. Скотину теж вивезуть, і колгоспну, і людську.

— А ми ж як? — Стара опустила руку із щіткою у відро та так і лишила її там.— А ми ж як? — повторила безгучно самими губами, і по її смаглявому виду розлилася блідість, а навколо неї і в ній розсипалися дзвони. Вже не чула, що відповів син, бо вони били і били на сполох, коли добілила льох та криницю, коли прошкувала на цвинтар, коли впала на коліна між батьківськими могилами і затужила, заквилила чаїно, відчуваючи такий самий біль, як і того страшного тижня, коли батьки, мовби змовившись, залишили її і білий світ майже одночасно, побувши в розлуці лише три дні.

Сонце ховалося за терни і вперше за останні роки не тішило Настю. Сідало неначе в якусь криваву хмару. Біда повзла навпрошки, робила кола, вони ширшали, як від кинутого у воду каменя. Настя чула вже помаху її чорних крил і зловічний регіт не десь, а в себе за спиною. І вперше відчула себе безсилою зарадити цій біді. Немає в неї, Насті-Спасительки, того зілля, тої сили

в руках, яка переходила з неї у німечних і перетинала путь недугів.

...Микола чекав її коло воріт.

— Де це вас так довго не було?

— До роду свого ходила,— сказала стара, і голос її затремтів.

— Недавно приходив голова і брав з усіх розписку, щоб ніхто нікуди в ці дні не їхав, не ходили в гості. Сиділи побільше в хатах. Не виключено, що і нас будуть вивозить.

Настю-Спасительку обвіяло якимсь крижаним вітром, наче вона опинилася у буревій у голому степу. Він забив їй дихання, і вона ловила повітря відкритим ротом.

— Казав мені один знайомий міліціонер, що більше як дві сотні людей повезли «Ікаріусами» з Прип'яті на Бориспіль, а звідти літаком — на Москву. Облучилися, получили сильні дози. Думаю, що і наш Сергій там. Він же в нічну робив.

Микола дивився кудись повз матір, а вона все хапала повітря, з якого навіжений вітер раптово вивіяв весь кисень. Звела очі до неба й побачила, як красиво й граційно літають у надвечір'ї журавлі над Прип'яттю. Озвалася, повертаючись з пасовища, чиясь корова, зайшлося десь собача. І від того безжурного й щасливого весняного вечоріння, в якому стільки краси і ні краплі радості, ще більше заквилила її душа.

...Неподалік радісно й велично літали журавлі над молодими травами, і знала Настя-Спасителька, що ніхто ті трави не толочитиме цього літа, не толочитиме багато літ. Вони засіватимуться, зеленітимуть і вмиратимуть без людей коло Прип'яті, в лісах, по шляхах... І лише пам'ять землі і трав воскрешатиме тих, що ходили, сміялися тут і любили. Люди самі себе вигнали з раю лугів і лісів, согрішивши єдиний раз, але непоправно. Так думала Настя-Спасителька, проводжаючи очи-

ма сірих журавлів, які робили вже над нею якісь немов прощальні кола.

Твердо вирішила, що не поїде. Збігла ніч, збіг досвіток. Вона нагріла в печі окропу, скупалася в ночвах, переодяглася у нову вишиту сорочку, нову спідницю, вив'язалася білою терновою хустиною і заходилася місити великоднє тісто.

Саня прочинила двері, глянула на піч, в якій палав вогонь, на свекруху, що місила паски у всьому новому, і проказала:

— А що це ви, мамо, заходилися пекти?

— Паски, дитино. Хіба ти забула, що завтра великий празник? То тільки у тридцять третьому Великодня не знали...

Невістка вийшла, і через якусь хвилю вбіг Микола. Хукнув на руки, погрів їх коло челюстей.

— Я ж казав їй: поменше вивозь дитину надвір, не суши пелюшок і повзуночків на вулиці, а вона, дурна коза, хіба ж послухає! Дитина прямо як мертва.

Провисла в хаті тиша, тільки схлипувало й глухо постогнувало під її руками тісто.

— Мамо, нащо ви оце затіяли? — прорвалося до Насті, як з колодязя.— Кому це все зараз треба? В три часа виїзд. Кому вони тепер потрібні ті паски з ренгенами?

Настя затято мовчала над діжею і все віддалялася і від сина, і від його слів.

Микола вийшов і у веранді кинув до дружини:

— Їй-богу, з матір'ю щось не те, наче тронулися.

— А тут недовго,— схлипнула Саня.

Настя готувалася до свята так, як завжди, як звикла це робити роками. Повиробляла калачі, паски. Поки вони підходили коло тепла, зварила із консервованих вишень кисіль, пофарбувала в манійці і цибулинні яйця й поставила на столі. Посадила все в піч і стояла край столу й дивилася на крашанки, поки не зарябіло в очах.

З хати на подвір'я вплив запах випеченого хліба

і розійшовся навсебіч, сіючи сум'яття в поліщуків: а може, балачки про сьогоднішню евакуацію — лише сон, а реальність — оцей запах спечених Настею-Спасителькою пасок?

Дістала з комори кошик, застелила його рушником і склала в нього печене й варене. Піде на всеношну та раненько й посвятить.

Микола знову тихо переступив поріг, глянув на кошик і сказав надтріснутим, глухим голосом:

— Мамо, хоч ви душі не травіть, і так жити не хочеться. Куди ви ото готуєтеся? Скоро їхати треба! Ви що, оніміли?

Настя нестямним поглядом дивилася у вікно на оббиту целофаном криницю, розквітлі вишні, жовті цяточки кульбаби, на прибитих бідою бджіл, що шукали воду і падали в траву.

— Це ж, мамо, ненадовго. Днів на п'ять. Я й сам би не пережив, аби надовго,— схвильовано показав Микола.

«Не на п'ять і навіть не на рік, а навіки»,— прокричав у ній віщий голос. Настя-Спасителька ще ні разу не помилялася у своїх відчуттях, бо мала великий дар, над яким довго, може, віками, трудилася її щедра поліська природа.

Коли машина зупинилася коло двору, Настя була далеко в лісі. Сиділа на вогкому пеньку й дивилася на далеку просіку глибоко запалими очима. Не бачила й не чула, як її всі шукали, кликали, заглядали в льох, на горище. Не бачила Настя, які заплакані очі в сусідів, як голосила Саня посеред подвір'я, як Микола відв'язав Рябка, вткнувся лицем у собачу морду й надривно ридав. Не чула, як пес моторошно вив услід машині.

Вона не втікачка, вона просто стара журавка з перебитим крилом, що відстала від свого ключа...

І заквилила Настя-Спасителька криком чайним, стогоном дерев і трав, зойком неба і великодньої землі, віднині навіки висватаної чорним лихом...

РІДНЕ СЛОВО

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня, линеш, рідне слово.
Ти наше диво калинове,
кохана материнська мово!

Несеш барвінь гарячу, яру
в небесну синь пташиним граєм
і, спивши там від сонця жару,
зеленим дихаєш розмаєм.

Плекаймо в серці кожне гроно,
прозоре диво калинове.
Хай квітне, пломенить червоно
в сім'ї великій, вольній, новій.

УЗАГАЛЬНЮЮЧЕ ПОВТОРЕННЯ

1 в а р і а н т

1. Хто і про кого сказав: «Співець краси, природи і людини, душі людської дивний чарівник»?

2. Яку поему Адама Міцкевича переклав українською мовою Максим Рильський?

3. Хто з вивчених вами письменників удостоєний Шевченківської премії?

4. Який з вивчених вами українських письменників більше 40 років творив за межами рідного краю?

5. Хто сказав: «Я вірю, що Україна знову буде великою і сильною...»?

6. З якого твору ці рядки:

Великий світ, царице, що ж ти наробила,
Що степ добрий, край веселий та й занапастила?

7. Хто автор цих рядків? З якого вони твору?

Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...

8. Назвіть автора рядків, пов'яжіть їх з біографією письменника:

Не питаєте, чому
Моє серце сумне —
Як в чужині умру,
То згадайте мене.

9. У чому полягає патріотизм поезії Максима Рильського «Мова»?

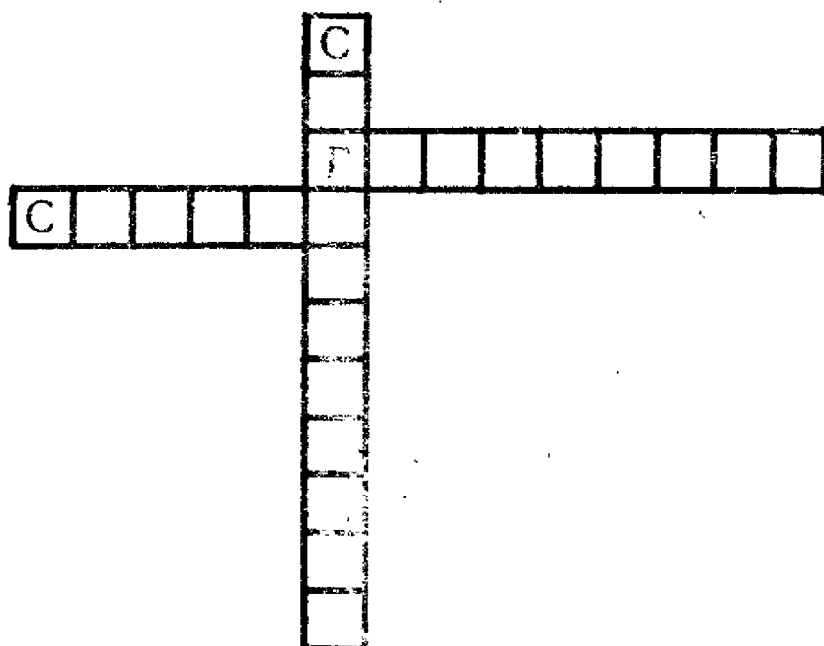
10. Визначте віршовий розмір поезії Максима Рильського «Спасибі».

11. Хто автор рядків:

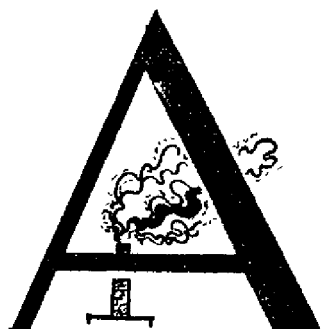
Де б я не був, а все ж думками
Лечу в Донеччину свою!

12. Знайдіть поетичне обрамлення у вірші Володимира Сосюри «Вода десь точить білий камінь». Яка його роль у поезії?

13. Заповніть у кросворді клітинки прізвищами героїв історичних творів Адріана Кащенка — славних ватажків Запорозького Війська, перші букви назв яких вказані.

14. Розгадавши ребус, ви прочитаєте назву історичної повісті Богдана Лепкого.

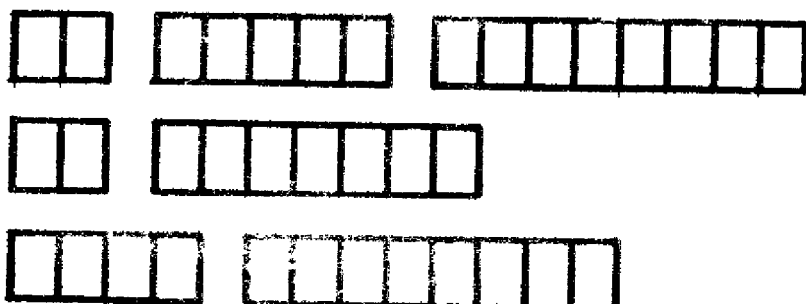
15. Ходом шахового коня, починаючи з букви «Х», прочитайте назву роману Михайла Стельмаха.

16. Впишіть у клітинки назву автобіографічного роману Володимира Сосюри.

17. Заповніть клітинки назвами поетичних збірок Максима Рильського.

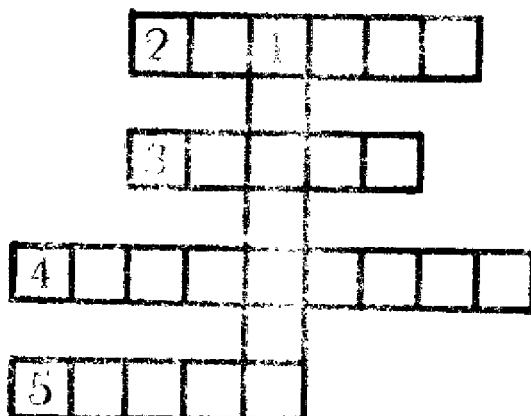

18. Розгадайте кросворд на тему «Олександр Довженко».

По вертикалі:

1. Містечко, в якому народився Довженко.

По горизонталі:

2. Місто, де похований Довженко. 3. Назва річки, яку прославив письменник. 4. Кіноповість Довженка. 5. Фільм, який увійшов у число 12 кращих фільмів світу.

19. Чиї це рядки і з якого твору:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову...

20. Хто з українських письменників образно назвав нашу мову «диво калинове»?

21. Які теми найхарактерніші для творчості українських письменників ХХ ст.?

22. У яких вивчених вами творах засуджується кріпосницький лад, змальовується важка доля жінки?

23. Хто з українських письменників ХХ ст. звертався до історичної тематики? Які їхні твори ви знаєте?

24. Яка з прочитаних у цьому навчальному році книг вам найбільше сподобалась? Розкажіть, чим вона вас збагатила.

25. Кого з відомих новелістів ви знаєте?

26. Які з вивчених вами літературних героїв виявляють доброту і милосердя? На кого з них ви хотіли б бути схожими?

27. Що таке усна народна творчість і в чому її особливість? Який з фольклорних жанрів вам найбільше до вподоби? Чим саме?

28. Назвіть героїв народних дум та історичних пісень. Якими рисами характеру вони приваблюють? У чому вони можуть бути для нас взірцем?

29. Які висловлювання культурних діячів про українську народну пісню ви знаєте?

30. Чи співають у вашій сім'ї українські народні пісні? Які з них ваші улюблені?

31. На які роди діляться літературні твори? У чому особливість кожного з них?

32. Назвіть головні жанри епічних творів.

33. Заповніть клітинки назвами трискладових віршових розмірів.

34. З якого твору ці рядки:

На тихі води
на ясні зорі,
у край веселий,
у мир хрещений.

35. Хто з літературних героїв сказав: «Не грай, сину, такої жалібної! В мене аж сльози навертаються на очі»; «Хто хоч хвилю зазнав неволі, той зазнав гіршого, ніж смерть»; «Жить хочу! Давайте перев'язку...»; «Діду, а які у сонця ключі?»

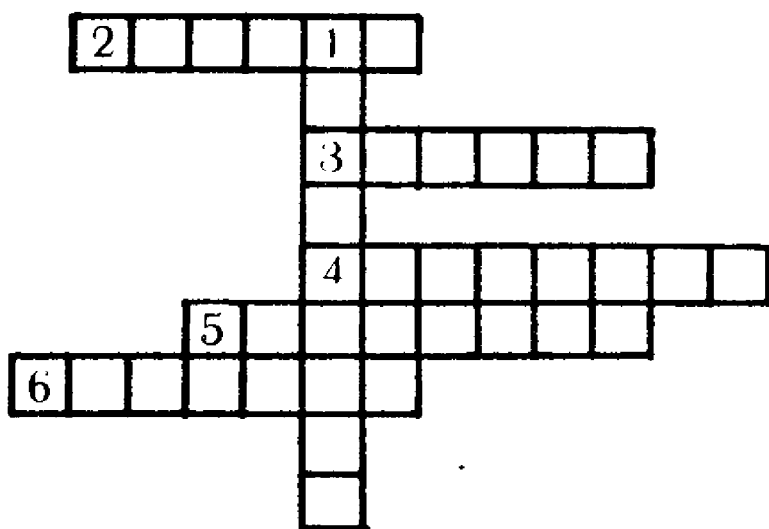
36. Чиї це літературні портрети і з якого твору: «Микола вгледів її тонкий стан, сорочку з товстого полотна, червоне намисто на шиї...»;

«Свіжо промите лице було бліде-бліде, аж зелене, губи потріскались із жару й спраги, очі були червоні від диму і тусклі, мов скляні, від втоми і душевної муки...»?

37. Розгадавши ребус, ви прочитаєте прізвище великого українського письменника.

38. Заповніть клітинки прізвищами українських письменників ХХ ст.

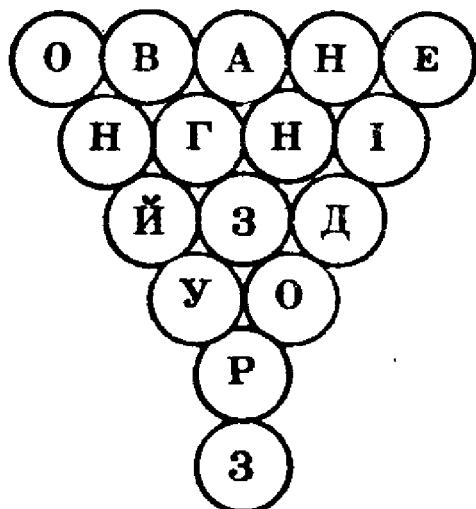
По вертикалі:

1. Автор поезії «Слово про рідну матір».

По горизонталі:

2. Автор вірша «Любіть Україну». 3. Автор слів пісні «Чуєш, брате мій». 4. Автор роману «Хліб і сіль». 5. Автор кіноповісті «Земля». 6. Автор повісті «Зруйноване гніздо».

39. Розшифрувавши напис, ви прочитаєте назву історичної повісті.

2 варіант*

1. Федір Погребенник писав: «Лірика Богдана Лепкого у своїй кращій частині сягає корінням у глибини народного життя... Вона органічно пов'язана з українською народною пісенністю...» Доведіть слушність цього висловлювання, звертаючись до віршів Лепкого.

2. Хто сказав ці слова: «Стельмах прийшов у прозу, взявши з собою поезію»? Доведіть правильність цієї думки.

3. Як оцінив творчість Володимира Сосюри Михайло Стельмах? Які риси його творчості він виділив?

4. Що таке медитація? Чи можна вірш Максима Рильського «Ви багато знаєте, нівроку...» віднести до цього літературного жанру і чому?

5. Поясніть підтекст наведеного уривка. З якого твору і ким написані ці рядки:

Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине,—
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.

6. Вкажіть автора і назву твору, з якого цей уривок: «На овиді блиснула вузенька, ясна смуга, а за хвилину вплив місяць, немов човен круглий і срібний». Які художні засоби тут використані?

7. Визначте художні засоби у наведених висловах: «Книга вчить, як на світі жити» (прислів'я); «Налита сонцем і вітрами, хлюпоче веслами весна...» (Михайло Стельмах); «Грім, як навіжений, лупнув у кілька ціпів, неначе хотів обмолотити землю» (Михайло Стельмах).

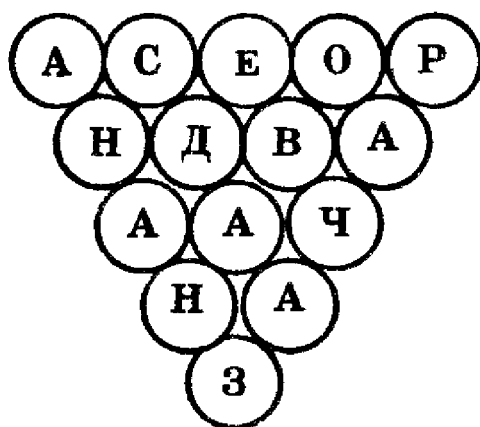
8. Які фольклорні художні засоби використані у рядках з поезії Богдана Лепкого:

Чого ж ти, море, та розхиталося,
Мов колиска новенька,
Чого ж ти, серце, та розридалося,
Мов дитина маленька.

9. Засоби художньої виразності можна поділити на три групи: фонетичні, зв'язані з повторенням окремих звуків у словах; лексичні, пов'язані з вживанням слів у переіносному значенні; синтаксичні, пов'язані з побудовою речень. Які художні засоби належать до кожної з цих груп?

10. Визначте віршовий розмір і образотворчі засоби у вірші Максима Рильського «Пісні».

19. Розшифруйте у цих кружечках назву твору Олександра Довженка.

20. Хто сказав слова: «Залиште чисте золото правди»? Прокоментуйте їх.

21. Які вірші українських поетів про рідну мову ви знаєте? Який а цих віршів вам найбільше подобається і чим?

22. Хто з сучасних українських письменників звертався до теми голодомору в Україні та чорнобильської трагедії?

23. Які українські письменники попадали під репресії? Які їхні твори ви знаєте?

24. Хто з українських письменників довгий час перебував у еміграції, жив і творив за межами рідного краю? Які їхні твори вам відомі?

25. Назвіть твори українських письменників, в яких виведено образ України. Які з них вам найбільше подобаються і чим саме?

26. Які твори українських письменників про другу світову війну ви читали? Чим вони схвилювали вас?

27. Розкажіть про вашого улюбленого літературного героя. Поясність свій вибір.

28. Передивіться за підручником роки життя вивчених вами українських письменників. Які з них були ровесниками? А хто був у тісних дружніх зв'язках?

29. Доведіть, що українська література тісно пов'язана з усяю народною творчістю.

30. Які а вивчених календарно-обрядових пісень українського народу вам найбільше сподобались? З якими обрядами вони пов'язані?

31. Чим балада близька до легенди і чим відрізняється від неї? Наведіть приклади відомих вам балад і легенд.

32. Що таке філософська лірика? Хто з вивчених вами письменників звертався до цього ліричного жанру? Назвіть його твори.

33. Хто з українських поетів звертався до ліричного жанру медитації? Наведіть приклади такого жанру.

34. Прочитуйте кілька крилатих виразів, афоризмів з вивчених вами ліричних творів. Які з них вам найбільше сподобались і чим саме?

35. Назвіть вірші, написані тристопним віршовим розміром.

36. З якого твору ці рядки? Які художні засоби тут вжиті? Визначте віршовий розмір уривків з поезій:

Людей у ярма запрягли

Пани лукаві;

Я живу і співаю, бо живе і співа Україна,

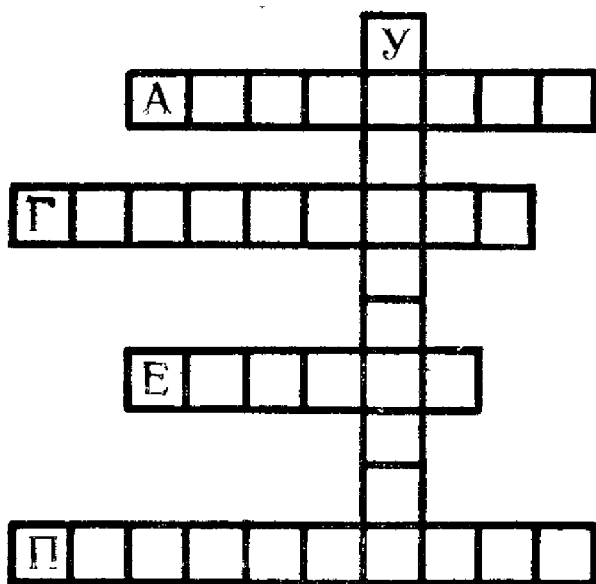
Бо припала вустами до дзвінкого твого джерела;

Ти наше диво калинове,

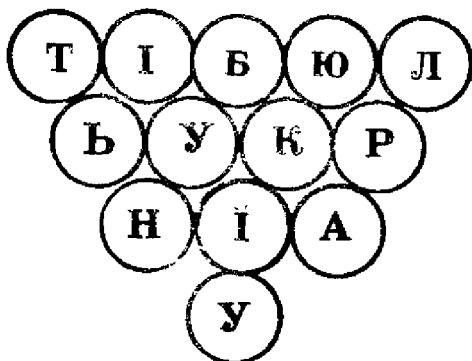
Кохана материнська мово!

37. З якого літературного твору ці пейзажі? Поясніть їх роль у творі: «Він придивляється, а з полум'я витикаються скелі. витикаються скелисті береги понад Россю, червоні, ніби розпечене червоне залізо»; «Звідкілясь узялася чорна ріка і залила все навкруги. Залила вулиці її села, затопила хати, сади, ковтнула ліс, луги, поглинула Прип'ять».

38. Заповніть кросворд назвами художніх засобів, перші букви яких вказані.

39. Подумайте, як прочитати назву вірша Володимира Сосюри.

40. Розшифруйте у кринтограмі, читаючи букви через певні інтервали, висловлювання відомого українського письменника. Чиї це слова?

І С С В Т Я О Т Р И І Х Я Н — А Ц Р Е О С Д В У Я Т А Я

3 варіант*

1. Дізнайтесь із довідників або періодичної преси, хто з українських письменників був удостоєний Шевченківської премії за останнє десятиліття.

2. Підготуйте до конкурсного читання поезію, яка вам найбільше подобається. Проведіть у класі конкурс декламаторів. Під час цього змагання враховуйте не лише виразність читання, а й артистичність декламатора.

3. Обравши на свій смак ілюстровану книгу українського письменника, проаналізуйте 2—3 ілюстрації з погляду її відповідності художньому твору.

4. Складіть питання для проведення вікторини в класі на тему «Українські письменники ХХ століття».

5. Проаналізуйте самостійно вірш сучасного українського поета на свій вибір (визначте тему, ідею, поетичні образи, художні засоби, віршовий розмір).

6. Напишіть твір-мініатюру на одну з тем: «Незабутнє дитинство», «Бабусині казки», «Мамині колисанки», «Поріг батьківської хати».

7. Як ви гадаєте, чому часто поряд вживаються слова «щастя-доля»? Дослідіть, чи нема якогось зв'язку між цими словами за походженням.

8. Перегляньте збірку Максима Рильського «Голосіївська осінь». Які вірші зі збірки можна віднести до поетичного жанру медитації?

9. Напишіть твір-мініатюру художнього чи публіцистичного характеру на одну з тем: «Уклін тобі, хліборобе!», «Ціна шматочка хліба», «Руки батька пахнуть хлібом», «Сонячний пахучий коровай».

10. Намалюйте ілюстрації до одного з прочитаних вами літературних творів. Влаштуйте виставку малюнків у класі.

11. Підготуйте усний відгук на прочитану книгу з позакласного читання.

12. Запишіть календарно-обрядові пісні, поширені у вашій місцевості.

13. Який з творів для позакласного читання вам найбільше сподобався і чим саме?

14. Які ви знаєте найвідоміші літературні журнали, що виходять в Україні? Які з них вам доводилось читати?

15. Зберіть матеріали про одного з письменників, який народився у вашому краї (селі, місті, районі, області). Підготуйте стислу розповідь про його життя й творчість і виступіть з нею у класі.

16. Напишіть твір-мініатюру на одну з тем: «З цією книгою я не розлучусь ніколи», «Історія мого першого знайомства з улюбленим письменником», «Книги — морська глибина», «Наш край у творчості українських письменників».

Любі друзі!	3
Художній твір як явище мистецтва	4

Розділ І

Україно моя, Україно,
Я для тебе на світі живу!

Україна. (Народна легенда)	8
Леся Українка. До (Із циклу «Сім струн»)	9
Олександр Олесь. «О, принесіть як не надію...»	10
Володимир Сосюра. Україна	10
Григорій Коваль. «В радості, щасливою й багатою...»	10
Любов Забашта. Вічне джерело	11

Розділ ІІ

Пісенна творчість українського народу

Обрядові пісні. Колядки та щедрівки	15
Як ще не було початку світа	18
Радуйся, земле, Коляда їде!	19
Коляда, Коляда	19
Нова радість стала	19
Ой чи є, чи нема пан господар вдома	20
У-цьому дворку, як у вінку	20
Щедрик, щедрик, щедрівочка	20
Ой сивая та й зозуленька	21
Сійся, родися	21
Задачі-головоломки	22
Русальні та купальські пісні	23
Ой біжить, біжить мала дівчинна	27
Ой проведу я русалочку	27
Коло Мареноньки ходили дівоньки	27
Заплету віночок	28
Жнивні пісні	29
Поможи нам, Боже, ниву пожати	31
Вийшли в поле косарі	31
Там у полі криниченька	32
Ой чия ж то борода	32
Бувай здорова, нива	32
Маяло житечко, маяло	33
Народні думи	34
Невольницький плач	36
Дума про козака Голоту	38
Дума про Марусю Богуславку	41

Дума про Самійла Кішку. (Скорочено)	44
Іван Богун	53
Народні балади	55
Ой чие ж то жито, чиї ж то покоси	58
Ой не ходи, Грицю	58
Лимерівна	59
Чорна рілля заорана	60
Що се в полі забіліло	61
Ой був в Січі старий козак	63
Ліричні пісні	65
Чумаче, чумаче, чого зажурився?	67
Чи я в лузі не калина була?	68
В кінці греблі шумлять верби	69
Із-за гори кам'яної	69
Ой ти, коте, коточок!	70
Ой там, на товчку, на базарі	70
Український народний романс	72
Котилися вози з гори	74
Стоїть явір над водою	74
Чом, чом, чом, земле моя	75
Теорія літератури	76
Фольклорні жанри	76
Художні особливості усної народної творчості	78
Значення пісенної творчості українського народу	79
Повідомлення	81
Інсценізація народної пісні	82
Для самостійного читання	82
Олександр Кошиць. Про українську пісню й музику	82
Іван Малкович. Любі коляднички й щедрівнички!	83
Ольга Кобилянська. На Івана Купала. (Уривок з повісті «У неділю рано зілля копала...»)	85
Микола Сингаївський. Пісні моєї матері	88
Василь Скуратівський. «Гомер в українській свиті»	89
Станіслав Тельнюк. Ми чуємо твій голос, Марусю!	90
Список рекомендованої літератури	92
Узагальнююче повторення	92

Розділ III

Українська література XIX століття

Тарас Шевченко	99
Олесь Гончар. Невідцвітне слово	100
Балади Шевченка	102
Тополя	103
Як створювався «Заповіт»	110
Заповіт	111

Дума про Україну	112
Мені однаково	112
І виріс я на чужині	113
Сонце заходить, гори чорніють	115
Теорія літератури	117
Лірика та її жанри	117
Ритмомелодика вірша. Двоскладові віршові розміри	118
Образотворчі засоби поетичного твору (тропи)	120
Як читати ліричний твір	121
Виписування цитат з поезії	122
Пейзажний етюд	122
Для самостійного читання	124
Тарас Шевченко. Лист до А. І. Лизогуба	124
Борис Харчук. Безсмертне слово	126
Список рекомендованої літератури	127
Іван Нечуй-Левицький	128
Олександр Непорожній. Рідного слова сіяч	129
Невмирущий образ	133
Микола Джеря. (Скорочено)	133
Теорія літератури	197
Епічні твори та їхні види	197
Сюжет	197
Способи викладу матеріалу в епічному творі	198
Прийоми зображення героя в епічному творі	198
Як читати епічний твір	199
План сюжету повісті	200
Складний план	200
План розповіді про літературного героя	201
Виписування цитат з епічного твору	202
Для самостійного читання	203
Іван Франко. Життя і побут сучасного селянина на Україні	203
Список рекомендованої літератури	204
Іван Франко	205
Михайло Коцюбинський. Іван Франко	206
Великі дві сили	209
Пісня і праця	209
Філософські роздуми про життя	211
Легенда про Пілата	211
Притча про приязнь	213
Строфи	215
Не високо мудруй	216
Історична повість про тухольську громаду	217
Захар Беркут. (Скорочено)	218
Теорія літератури	272
Строфа	272

Притча	273
Літературний характер	273
Групування персонажів у епічному творі	273
Архаїзми, діалектизми	274
Характеристика персонажа	275
Цитатний план	276
Відгук на прочитану книгу	276
Для самостійного читання	277
Іван Франко. Промова у відповідь на привітання в часі 25-літнього ювілею	277
Тарас Франко. Невтомний робітник	278
Петро Колесник. Терен на шляху. (<i>Уривок з роману</i>)	279
Олександр Білецький. Поезія Івана Франка	282
Список рекомендованої літератури	283
Павло Грабовський	284
Євген Михайлюк. Наче стяг бойовий	285
«Вільна неволенька»	288
Швачка	288
Борці за щастя народу	289
Не раз ми ходили в дорогу	290
Найзаповітніша дума	291
Сон	291
До матері	291
До Русі-України	292
Теорія літератури	292
Трискладові віршові розміри	292
Цезура	293
Як аналізувати вірш	293
Для самостійного читання	294
Павло Грабовський. З листа до Б. Грінченка	294
Павло Грабовський. З далекої півночі	296
Микола Сиротюк. Забіліли сніги. (<i>Уривок з роману</i>)	297
Список рекомендованої літератури	299
Узагальнююче повторення	299

Розділ IV

Українська література XX століття

Адріан Кащенко	305
Наталя Конотопець. Брати Кащенки	306
Літописець славних і трагічних сторінок історії	310
Над Кодацьким порогом (Про гетьмана Івана Сулиму)	310
Зруйноване гніздо. (<i>Уривок з повісті</i>)	322
Теорія літератури	328
Композиція	328
Рецензування відповіді однокласника	328

Для самостійного читання	328
Ой Боже наш милостивий. (<i>Пісня про зруйнування Січі</i>)	328
Тарас Шевченко. До Основ'яненка	329
Список рекомендованої літератури	332
Богдан Лепкий	333
Роман Коритко. З когорти незаслужено забутих	334
Голос рідного Поділля	338
Заспів	339
«Набік життя, журбо дрібна!»	339
Журавлиний клич	340
«Видиш, брате мій...»	341
Талановитий новеліст	342
Цвіт щастя	342
Теорія літератури	346
Новела	346
Для самостійного читання	347
Богдан Лепкий. З листа до Михайла Коцюбинського	347
Микола Ільницький. Штрихи до портрета Богдана Лепкого	348
Список рекомендованої літератури	351
Максим Рильський	352
Всеволод Неділько. За законами правди, людяності, краси	353
Найдорожчий скарб	357
Мова	358
Пісні	358
Його найкращий друг	360
«Ви багато знаєте, нівроку...»	361
Розмова з другом	361
Уклін праці хлібороба	363
Спасибі	363
Теорія літератури	364
Поетичні фігури	364
Медитація	365
Білий вірш	366
Твір-мініатюра на основі життєвих вражень	366
Для самостійного читання	367
Павло Тичина. Людинолюб	367
Михайло Стельмах. Співець правди, краси, добра	368
Володимир Сосюра. Максиму Рильському	369
Список рекомендованої літератури	370
Володимир Сосюра	371
Микола Сом. Мій Сосюра	372
Співець донецького краю	376
«Вода десь точить білий камінь...»	377
Уклін благородній праці вчителя	378
Учитель	378

«Такий я ніжний, такий тривожний...»	380
«Солов'їні далі, далі солов'їні...»	380
Теорія літератури	381
Обрамлення	381
Для самостійного читання	381
Володимир Сосюра. Третя Рота. (Уривок з роману) . . .	381
Володимир Сосюра. «Як сонце в небі, ти в душі моїй...» . .	383
Михайло Стельмах. Наш березень і вересень	384
Василь Діденко. Чародій любові	384
Список рекомендованої літератури	384
Олександр Довженко	386
Сергій Плачинда. Належить людству, належить вічності . . .	387
Невмирущість людського духу	392
Воля до життя	392
Теорія літератури	400
Ідейний зміст твору	400
Для самостійного читання	400
Олександр Довженко. Уривки з щоденника	400
Сергій Плачинда. Довженків сад	402
Світлана Куба. «Пишу оповідання...»	403
Іван Гончаренко. Пам'яті Довженка	405
Список рекомендованої літератури	405
Михайло Стельмах	406
Дмитро Павличко. З глибин народного життя	407
Березень	409
Автобіографічна дилогія	410
Гуси-лебеді летять... (Уривки)	411
Теорія літератури	430
Автобіографічний твір	430
Дилогія	431
Художні засоби епічного твору	431
Для самостійного читання	432
Михайло Стельмах. Щедрий вечір. (Уривки)	432
Максим Рильський. Лист до Михайла Стельмаха	437
Іван Семенчук. «Життя починалось з любові...»	439
Кузьма Гриб. Сонячні ключі	442
Список рекомендованої літератури	443
Григор Тютюнник	444
Лариса Мороз. З любові й доброти	445
Болючий спомин про війну	450
На згадку	451
Світ дитячої душі	459
Вогник далеко в степу. (Уривки)	460
Теорія літератури	494
Робота з ілюстрацією	494

Для самостійного читання	494
Анатолій Шевченко. Болить	494
Іван Семенчук. «Опис природи»?	495
Список рекомендованої літератури	498
Для позакласного читання	499
Олександр Підсуха. Ровесники	499
Мова	499
Микола Сингаївський. Батьківське поле	500
Від серця поклонюсь	502
Василь Симоненко. Кривда. (<i>Новела</i>)	503
Володимир Підпалій. Матері	505
Іван Гнатюк. Трагічне покоління	505
Яр Славутич. «Муза до мене прийшла на світанні...»	506
Олена Матушек. Порятуйте красу	507
Сергій Плачинда. Гілея (<i>Уривок із твору «Серед степу широкого»</i>)	508
Євген Гуцало. Голодомор. (<i>Уривки з повісті</i>)	511
Катерина Мотрич. Політ журавлів над нетолоченими травами. (<i>Скорочено</i>)	515
Дмитро Білоус. Рідне слово	523
Узагальнююче повторення	523
Відповіді на загадки й задачі-головоломки	534
Післямова	536